

НАН України
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

СИЧ ОЛЕКСАНДР МАКСИМОВИЧ

УДК: 323.1:141.3](=161.2)

С4

ДИСЕРТАЦІЯ

**СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ:
ПОЛІТОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПАРАДИГМИ**

23.00.01 – теорія та історія політичної науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О. М. Сич

Науковий консультант: Михальченко Микола Іванович, доктор політичних наук, професор, член-кореспондент НАН України

Київ – 2020

АНОТАЦІЯ

Сич О. М. Сучасний український націоналізм: політологічні аспекти трансформації парадигми. Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук за спеціальністю 23.00.01 – теорія та історія політичної науки. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, НАН України, Київ, 2019.

Перманентні революційні процеси в національних державах, що постали на посткомуністичному просторі, та посилення ролі в них місцевих націоналістичних рухів відбуваються на тлі загальноєвропейської тенденції «поправішання» політичного життя. Щороку в інформаційному просторі з'являються новини про успіхи «правих» у національних парламентських і президентських виборах країн не тільки молоді, але й сталої демократії. Для перших це є закономірним явищем у контексті процесів постколоніального відновлення ознак повноцінної національної державності, в якому праві політичні сили відіграють вагомую роль.

Однак успіхи правих наявні також у сталих демократіях країн Західної Європи, де становлення націй-держав відбулося ще в попередні сторіччя і, здавалось би, не існує тієї загрози національним ідентичності та державності, які зазвичай активізують місцеві націоналізми. І навіть більше, праві рухи Європи активізуються не тільки в парламентських, але й у революційних формах політичної боротьби. Наприклад, намагання Каталонії здобути незалежність від Іспанії 2017 р., радикалізація її прихильників після невдачі, як і радикалізація правих у Німеччині, Франції та інших країнах, є яскравим свідченням цього. Такі процеси актуалізують потребу глибокого вивчення різних аспектів сучасного націоналізму, а зокрема історичних проявів його переважно революційного потенціалу.

Незважаючи на постсовєтські стереотипи негативного сприйняття націоналізму й антинаціоналістичні впливи західної науки, що стоїть на позиціях лібералізму, сьогодні в Україні вже існують дослідження, перекладені видання та видання антологічного характеру, які дозволяють розвивати глибинно його

наукове вивчення. Водночас відсутні спеціальні дослідження на тему революційного характеру сучасного націоналізму як його іманентної сутності та, попри широке коло наукових напрацювань, не розв'язано наукові проблеми щодо подолання його крайнощів і розробки теорії використання революційного потенціалу націоналізму в контексті сучасного державотворення, методології його дослідження, обґрунтування концептуальних основ відповідної державної політики, напрямів удосконалення відносин між різними суб'єктами в процесі її реалізації, визначення відповідних інституційних чинників.

Важливе значення для становлення національних основ Української держави має формування зваженої етнонаціональної політики. Воно ж надзвичайно актуальне і в контексті залучення до розбудови української державності потенціалу сучасного націоналізму та нейтралізації постсовєтських пропагандистських стереотипів про його деструктивний характер у галузі цих відносин. Водночас в українській політичній науці є обмаль праць, присвячених висвітленню теми національної політики в теорії і практиці сучасного українського націоналізму. А ті, що з'явилися останнім часом, більше пов'язані з аналізом так званого «єврейського питання» в політиці ОУН та УПА.

Дисертаційне дослідження є першим в українській політичній науці комплексним дослідженням політологічних аспектів трансформації парадигми сучасного українського націоналізму від революційної до конструктивістсько-державницької, що може стати одним із чинників цивілізаційного вибору сучасної України. Результати проведеного дослідження знайшли своє відображення в таких положеннях:

Уперше:

– комплексно та системно розкрито революційний потенціал сучасного українського націоналізму та можливості трансформації його парадигми в раціональну і конструктивістсько-державницьку. Обґрунтовано, що її результативність значною мірою залежить від двох зустрічно спрямованих складників – запиту суспільства і держави на жертвних будівничих її

національних основ та готовності самого націоналізму до інтелектуальної модернізації своєї сутності;

– окреслено суспільно-політичний зміст доктрини націоналізму, критичний стан сучасного українського націоналізмознавства, зокрема проблеми термінологічного забезпечення. Запропоновано авторський підхід до її розв'язання, що полягає у застосуванні світоглядного критерію і визначенні націоналістичними тих партій і рухів, що послуговуються ідеологічною системою, центральним компонентом якої є категорія нації. При цьому рекомендовано враховувати сформовану в післявоєнний період і відмінну для України і Західної Європи конотацію терміна «націоналізм» та розмежовувати український і європейський дискурси цієї проблеми: у першому з них уживати традиційний для суспільного й наукового обігу термін «націоналізм», а в розкритті європейської тематики паралельно з ним використовувати також термін «праві»;

– запропоновано авторське бачення концептуальних засад раціонального націоналізму й визначено концептуальні основи і специфіку трансформації українського націоналізму з революційно-визвольного в конструктивістсько-державницький. Доведено, що соціально-консервативний складник сучасного українського націоналізму має таке ж ідентифікаційне означення на етапі розбудови сучасної української держави, як і революційний складник на етапі визвольних змагань Української нації за самовизначення;

– систематизовано зовнішньополітичну доктрину сучасного українського націоналізму й запропоновано авторське бачення можливостей її використання в сучасних умовах. Здійснено аналіз сучасної російсько-української війни в контексті визвольної концепції ОУН післявоєнного періоду та на прикладі історичної співпраці ОУН з японськими антикомуністами акцентовано увагу на можливостях азійського вектора зовнішньополітичної доктрини націоналізму. Обґрунтовано, що націоналізм є серйозним фактором цивілізаційного визначення сучасної України.

Вдосконалено:

– трактування концепції перманентної національної революції в контексті сучасного дискурсу українського націоналізму, показано зростання потенціалу націоналістичних структур від Революції на граніті до Помаранчевої революції (1990–2004), аргументовано розкрито їхній вплив на перебіг Революції гідності 2013–2014 рр., обґрунтовано соціальний характер цих революційних процесів і антиолігархічну спрямованість революційної перспективи в Україні;

– систематизацію базових характеристик держави в доктрині сучасного українського націоналізму та поглиблено зміст моделі національного авторитаризму на етапі становлення демократії у посттоталітарному суспільстві;

– розуміння процесу формування етнонаціональної політики в доктрині і практиці сучасного українського націоналізму. В контексті поглядів британського дослідника Р. Брюбейкера про боротьбу «тріади націоналізмів» у постсовєтських країнах досліджено вплив їхнього протистояння на етнонаціональну політику держави, запропоновано авторський погляд і рекомендації на її формування та реалізацію. Наголошено на проблемі подолання постколоніального дискурсу в трактуванні історії національно-визвольної боротьби ОУН–УПА (на прикладі Волинської трагедії);

Набули дальшого розвитку:

– дослідження відродження націоналізмів державних націй та етнічних націоналізмів у країнах Західної Європи. Обґрунтовано те, що під впливом ексцесів Другої світової війни націоналізм, з одного боку, був табуований нарівні з фашизмом та нацизмом, а з другого – він різною мірою був присутній у політичних системах майже всіх провідних країн Західної Європи, а останнім часом у багатьох із них займає досить вагомі політичні позиції;

– розуміння витоків, специфіки становлення та розвитку різних форм українського націоналізму, зокрема в аспекті створення й генезису ОУН в атмосфері радикалізації міжвоєнного суспільно-політичного життя. Зауважено, що в міжвоєнний період демократичні режими збереглися лише в декількох країнах, а в більшості європейських держав запанували диктатури фашистського

й нацистського (Німеччина, Італія, Іспанія, Португалія) та комуністичного (СРСР) типу. Наголошено, що саме в цих умовах після поразки української національної революції 1917–1921 рр. формувалася ідеологія українського націоналізму й народжувалися спочатку організаційні передвісники ОУН, а потім і вона сама. Екстрапольовано політичні погляди чільного ідеолога ОУН С. Ленкавського на перспективи розвитку сучасного українського націоналізму;

– дослідження впливу різних еміграційних формацій ОУН на формування організаційних структур сучасного українського націоналізму та національно-визвольної боротьби УПА на його мілітаризацію. Проаналізовано двохаспектну дію в Україні так званого «абеткового парадокса націоналізму» Г. Моргентхау.

Ключові слова: націоналізм, революційний потенціал націоналізму, перманентна національна революція, парадигма українського націоналізму, національна держава, національний авторитаризм, раціональний націоналізм, економічний націоналізм, соціально-консервативний націоналізм, етнополітичні відносини, зовнішньополітична доктрина.

ANNOTATION

Oleksandr Sych. Contemporary Ukrainian nationalism: politological aspects of paradigm transformation. Manuscript.

Thesis for a Doctor of Political Science degree in specialty 23.00.01 - Theory and History of Political Science. I.F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2019.

The permanent revolutionary processes in nation-states that emerged in the post-communist space, and the increasing role of local nationalist movements in them, are taking place against the background of the pan-European tendency in strengthening the role of right-wing parties in the political life. Every year, news stories appear in the information space about the success of the "right-wing forces" in the national parliamentary and presidential elections not only of young, but also stable democracies. For the first ones, this is a natural phenomenon in the context of the processes of

postcolonial restoration of a full-fledged national statehood features, in which right-wing political forces play an important role.

However, the successes of the right are also present in the stable democracies of Western Europe, where the formation of nation-states took place in the previous centuries and, apparently, there is no threat to national identity and statehood, which usually activates local nationalisms. Moreover, Europe's right-wing movements are intensifying not only in parliamentary but also in revolutionary forms of political struggle. For instance, Catalonia's efforts to gain independence from Spain in 2017, the radicalization of its supporters after failure, the radicalization of the right in Germany, France and other countries, is a clear evidence of this. Such processes actualize the need for an in-depth study of various aspects of modern nationalism, and in particular the historical manifestations of its predominantly revolutionary potential.

Despite the post-Soviet stereotypes of negative perception of nationalism and the anti-nationalist influences of Western science, which stands on the positions of liberalism, today in Ukraine there are studies, translated publications and anthological publications that allow to develop in-depth scientific study. At the same time, there are no special studies on the revolutionary nature of modern nationalism as its immanent essence and, despite a wide range of scientific works, no scientific problems have been solved in overcoming its extremes and developing a theory of nationalism revolutionary potential's use in the context of modern state formation, on the methodology of its research, substantiation of relevant state policy conceptual foundations, directions of improvement of relations between different entities in the process of its implementation, determination of appropriate institutional factors.

The formation of a balanced ethno-national policy is of great importance for the shaping of the national foundations of the Ukrainian state. It is also extremely relevant in the context of involving the potential of modern nationalism to the Ukrainian statehood development and neutralizing post-Soviet propaganda stereotypes about its destructive nature in the field of these relations.

At the same time, there are few papers in the Ukrainian political science that cover the topic of national policy in the theory and practice of contemporary Ukrainian

nationalism. And the ones that have appeared recently are more related to the analysis of the so-called "Jewish question" in the policy of the OUN and UPA.

The thesis is the first in Ukrainian political science comprehensive study of political aspects of the transformation of the modern Ukrainian nationalism paradigm from revolutionary to constructivist and state-building, that it may become one of the factors of civilizational choice of the modern Ukraine. The results of the study are reflected in the following provisions:

For the first time:

– the revolutionary potential of the contemporary Ukrainian nationalism and the possibility of transforming its paradigm into a rational, constructivist and state-building are comprehensively and systematically revealed. It is substantiated that its effectiveness largely depends on two counter-directed components - the demand of society and the state for the sacrificial construction of its national foundations and the readiness of nationalism itself to intellectually modernize its essence;

– the socio-political content of the doctrine of nationalism, the critical state of modern Ukrainian nationalism, in particular the problem of terminological support, is outlined. An author's approach to its solution is proposed, which consists in the application of a worldview criterion and the definition by nationalist ones of those parties and movements that use an ideological system, the central component of which is the category of the nation. It is recommended to take into account the connotation of the term "nationalism" which was formed in the postwar period and is different for Ukraine and Western Europe, and to distinguish the Ukrainian and the European discourses of this problem: in the first of them to use the traditional term "nationalism" for social and scientific circulation, and to use in parallel with it also the term "right" in the disclosure of European issues;

– the author's vision of the conceptual foundations of rational nationalism is proposed and the conceptual bases and specifics of the transformation of Ukrainian nationalism from revolutionary-liberation to constructivist-state are determined. It is proved that the social-conservative component of modern Ukrainian nationalism has the same identifying meaning at the stage of development of the modern Ukrainian state as

the revolutionary component at the stage of liberation struggles of the Ukrainian nation for self-determination;

– the foreign policy doctrine of modern Ukrainian nationalism is systematized and the author's vision of possibilities of its use in modern conditions is offered. The analysis of the modern Russian-Ukrainian war is carried out in the context of the liberation concept of the OUN of the postwar period and the attention is focused on the possibilities of the Asian vector of nationalism foreign policy doctrine on the example of historical cooperation of the OUN with Japanese anti-communists. It is substantiated that nationalism is a serious factor in the civilizational definition of modern Ukraine.

The following is improved:

– the interpretation of the permanent national revolution concept in the context of Ukrainian nationalism modern discourse; the growth of the nationalist structures potential from the Revolution on granite to the Orange Revolution (1990 - 2004) is demonstrated; their influence on the course of the Revolution of Dignity 2013-2014, and the social character of these revolutionary processes and the anti-oligarchic orientation of the revolutionary perspective in Ukraine are substantiated;

– the systematization of state basic characteristics in the doctrine of modern Ukrainian nationalism, and the content of the national authoritarianism model at the stage of democracy formation in a post-totalitarian society is deepened;

– understanding the process of formation of ethno-national politics in the doctrine and practice of the contemporary Ukrainian nationalism. In the context of the British researcher R. Brubaker's views on the "triad of nationalisms" struggle in post-Soviet countries, the impact of their opposition on the state ethno-national politics is studied, and the author's view and recommendations for its formation and implementation are offered. The problem of overcoming post-colonial discourse in the interpretation of the history of the OUN-UPA national liberation struggle (on the example of the Volyn tragedy) was emphasized.

The following was further developed:

– the study of the revival of state nations nationalisms and ethnic nationalisms in Western Europe. It is justified that under the influence of the excesses of World War II, nationalism, on the one hand, was tabooed along with fascism and Nazism, and on the other, it was present to varying degrees in the political systems in almost all the leading countries of the Western Europe, and has recently taken quite important political positions in many of them;

– the understanding the origins, specifics of the formation and development of modern Ukrainian nationalism's various forms, in particular in terms of the creation and genesis of the OUN in the atmosphere of radicalization of interwar social and political life. It is noted that in the interwar period democratic regimes remained in only a few countries, and dictatorships of the fascist and Nazi (Germany, Italy, Spain, Portugal) and communist (USSR) types prevailed in most European states. It is emphasized that in these conditions, after the defeat of the Ukrainian national revolution of 1917-1921, the ideology of Ukrainian nationalism was formed, and at first the organizational precursors of the OUN were born, and then it itself. The political views of the leading OUN ideologist S. Lenkavsky on the development prospects of modern Ukrainian nationalism are extrapolated;

– the study of the influence of different OUN emigration formations on the formation of the modern Ukrainian nationalism and the OUN-UPA national liberation struggle on its militarization. The two-dimensional action of G. Morgenthau's so-called "alphabetical paradox of nationalism" in Ukraine is analyzed.

Keywords: nationalism, revolutionary potential of nationalism, permanent national revolution, paradigm of the Ukrainian nationalism, nation-state, national authoritarianism, rational nationalism, economic nationalism, social-conservative nationalism, ethno-political relations, foreign policy doctrine.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Монографії

1. Сич О. Соціально-консервативний націоналізм: теорія і політика. Івано-Франківськ: Видавництво «Лілея НВ», 2019. 544 с.

Наукові статті, опубліковані у фахових виданнях України

2. Сич О. Українська еміграція і російсько-український конфлікт (на прикладі визвольної концепції ОУН-революційної). Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2015. №1(75). С. 322–333.

3. Сич О. М. Організація українських націоналістів і становлення структур сучасного українського націоналізму. Прикарпатський вісник НТШ. Думка. 2017. № 5–6 (41–42). С. 181–194.

4. Сич О. Націоналізм – фактор цивілізаційного визначення. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2018. №2 (94). С. 18–120.

5. Сич О. Революція на граніті 1990 р. і Помаранчева революція 2004 р.: динаміка впливу націоналістичних структур. Історико-політичні студії. Збірник наукових праць. 2018. № 1 (9). С. 95–106.

6. Сич О.М. Український націоналізм: головні підсумки визвольного та перспективи державницького етапу розвитку Регіональні студії. 2018. Вип. 14. С. 57–62.

7. Сич О. М. Радикалізація європейського політичного життя міжвоєнного періоду: націоналізм, фашизм, нацизм. Politicus. 2018. № 5/6. С. 26–34.

8. Сич О.М. Вплив національно-визвольної боротьби ОУН–УПА на мілітаризацію сучасного українського націоналістичного руху. Регіональні студії. 2018. Вип. 16. С. 116–124.

Наукові статті, опубліковані у фахових виданнях України, що входять до міжнародних наукових баз:

9. Сич О. М. Революція гідності: контекст перманентного революційного процесу та періодизація. Гілея: науковий вісник. 2018. Вип. 135 (8). С. 359–364.

10. Сич О. М. Вплив українських націоналістичних структур на перебіг Революції гідності 2013–2014 рр. Гілея: науковий вісник. 2018. Вип. 136 (9). С. 262–267.

11. Сич О. М. Олігархічний політичний режим і соціальні підстави перманентного революційного процесу в Україні. Гілея: науковий вісник. 2018. Вип. 137 (10). С. 348–352.

12. Сич О. М. Революційна складова доктрини націоналізму. Гілея: науковий вісник. 2018. Вип. 138 (11). С. 25–29.

13. Сич О. М. Соціально-консервативна складова концепції раціонального націоналізму. Гілея: науковий вісник. 2018. Вип. 139 (12). С. 27–33.

14. Сич О. М. Ренесанс етнічних націоналізмів Західної Європи. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2018. Випуск 21. С. 148–156.

15. Сич О. М. Ренесанс націоналізмів державних націй Західної Європи: Німеччина, Австрія, Італія. Гілея: науковий вісник. 2018. Вип. 140. С. 48–54.

16. Сич О. М. Ренесанс націоналізмів державних націй Західної Європи: Франція, Велика Британія, Греція. Гілея: науковий вісник. 2018. Вип. 141. С. 67–74.

17. Сич О. М. До питання термінології в сучасному українському націоналізмознавстві. Гілея: науковий вісник. 2018. Вип. 142. С. 105–110.

18. Сич О. М. Праві партії країн Скандинавії в контексті ренесансу націоналізму. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2019. Випуск 23. С. 203–213.

19. Сич О. М. Визначення і доновітній період українського націоналізму у працях І. Лисяка-Рудницького. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2019. Випуск 25. С. 162–169.

Статті, опубліковані в наукових періодичних виданнях інших держав:

20. Sych O. Japan in the Liberation Concept of the OUN in the Postwar Period. Kobe Gakuin economic papers. Kobe Japan, 2015. No 1–2. P. 1–23.

21. Sych O. M. Revolutionary Component of the Modernist History of Nationalism. Scientific Light. Wroclaw, Poland, 2018. Vol 1., No 23. P. 17–23.

22. Sych O. M. “Rationalization” of Eastern European Nationalism: Conceptual, Conditions, Challenges. The Scientific Heritage. Budapest, Hungary, 2018. Vol 3., No 29. P. 55–59.

23. Sych O. M. Issue of Ukrainian in the scientific heritage of I. Lysiak-Rudnytsky. The Scientific Heritage. Budapest, Hungary, 2019. Vol 2., No 38. P. 52–56.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

24. Сич О. Модель національного авторитаризму на етапі посттоталітарної адаптації українського суспільства. Стосунки Сходу та Заходу України: суб’єкти, інтереси, цінності: Зб. наук. пр. / Наук. ред. І. Ф. Кононов. Луганськ: Знання, 2007. С. 405–413

25. Сич О. «Абетковий парадокс націоналізму» Г. Моргентау і підстави його проявів в Україні. Ціннісно-смісловий вимір буття українського суспільства і перспективи українського націоналізму. Матеріали міжнародної наукової конференції (Івано-Франківськ, 17–18 листопада 2007 р.). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2007. С. 598–612.

26. Сич О. Проблема подолання постколоніального дискурсу у трактуванні історії національно-визвольної боротьби ОУН–УПА. Україна. Нація. Державність. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 20-річчю створення Народного Руху України (Івано-Франківськ, 29 жовтня 2009 р.). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2010. С. 80–93.

27. Сич О. Перманентна національна революція: сучасний дискурс українського націоналізму. Національна революція: загальноєвропейська традиція та український контекст. Матеріали міжнародної наукової конференції (Івано-Франківськ, 2–3 березня 2012 р.). Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2012. С. 508–517.

28. Сич О. Протистояння націоналізмів і етнонаціональна політика в Україні. Етнонаціональна політика в теорії та практиці українського націоналізму: історія і сьогодення. Матеріали V всеукраїнської наукової конференції з

міжнародною участю (Івано-Франківськ, 14–15 червня 2013 р.). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. С. 415–427.

29. Сич О. Національне питання в ідеологічно-програмових засадах українського націоналізму. Історико-політичні студії. Збірник наукових праць. ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана». Київ, 2014. № 2. С. 122–130.

30. Сич О. Базові характеристики сучасної держави крізь призму ідеології українського націоналізму. Держава у теорії і практиці українського націоналізму. Матеріали VI наукової конференції з міжнародною участю (Івано-Франківськ, 26–27 червня 2015 р.). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 441–451.

31. Сич О. Витоки українського націоналізму та розвиток і генеалогія ОУН (1891–2005). Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. 2017. Ч. 29–30. С. 26–35.

32. Сич О. Україна в глобалізованому світі: оцінка крізь призму зовнішньополітичної доктрини ОУН. Місія України та національні інтереси в глобалізованому світі: візія націоналістів. Збірник матеріалів П'ятих Бандерівських читань (Київ, 9 лютого 2018 р.). Київ-Львів: Недержавний аналітичний центр «УССД – Видавництво «Астролябія», 2018. С. 22–45.

33. Сич О. Концепція раціонального націоналізму та проблеми його становлення. Економічний націоналізм. Матеріали VIII всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (Івано-Франківськ, 12–13 жовтня 2018 р.). Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2018. С. 286–299.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	24
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПАРАДИГМИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ	34
1.1. Сучасний стан політологічного вивчення націоналізму та його термінологічне забезпечення	34
1.2. Революційний складник доктрини націоналізму	47
1.3. Революційність націоналізму в концепціях його модерністської історії .	54
РОЗДІЛ 2	
ВІДРОДЖЕННЯ НАЦІОНАЛІЗМУ В СУЧАСНІЙ ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ	70
2.1. Відродження націоналізмів державних націй	70
2.2. «Хвилі етнічного націоналізму» і його сучасне відродження	108
РОЗДІЛ 3	
ВИТОКИ ТА СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ	122
3.1. Радикалізація європейського політичного життя міжвоєнного періоду і відмінності між націоналізмом та фашизмом і нацизмом	122
3.2. Витоки українського націоналізму та розвиток і генеалогія ОУН	136
3.3. Екстраполяція ідей С. Ленкавського на сучасний стан та перспективи розвитку українського націоналізму	147
3.4. Шляхи становлення сучасного українського націоналізму	158
3.5. Вплив традицій національно-визвольної боротьби ОУН–УПА на мілітаризацію сучасного націоналістичного руху	170
3.6. Український вимір «абеткового парадокса націоналізму»	182

РОЗДІЛ 4

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ СКЛАДНИК СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ	205
4.1. Перманентна національна революція в доктрині сучасного українського націоналізму.....	205
4.2. Зростання націоналістичного потенціалу від Революції на граніті 1990 р. до Помаранчевої революції 2004 р.	216
4.3. Революція гідності 2013–2014 рр. та її періодизація	228
4.4. Вплив націоналістичних структур на перебіг Революції гідності	239
4.5. Соціальний характер та антиолігархічна спрямованість революційної перспективи в Україні	250

РОЗДІЛ 5

ДЕРЖАВА В ДОКТРИНІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ	259
5.1. Підсумки визвольного та перспективи державницького етапу розвитку українського націоналізму	259
5.2. Базові характеристики держави в доктрині українського націоналізму ...	268
5.3. Сучасний дискурс моделі національного авторитаризму	277

РОЗДІЛ 6

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ Й СПЕЦИФІКА РАЦІОНАЛЬНОГО НАЦІОНАЛІЗМУ	299
6.1. Концептуальні засади раціонального націоналізму	299
6.2. Соціально-консервативний складник концепції раціонального націоналізму	309
6.3. Націоналізм і влада в Українській державі	321

РОЗДІЛ 7

ЕТНОПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ В ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИЦІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ.....

7.1. Національне питання в доктрині українського націоналізму	333
7.2. Боротьба «тріади націоналізмів» і етнонаціональна політика в Україні ..	339
7.3. Проблема подолання постколоніального дискурсу в трактуванні національно-визвольної боротьби ОУН–УПА	350

РОЗДІЛ 8

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ДОКТРИНА СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ.....

8.1. Зовнішньополітична доктрина ОУН	366
8.2. Визвольна концепція ОУН та сучасна російсько-українська війна	380
8.3. Азійський вектор і Японія у визвольній концепції ОУН	387
8.4. Націоналізм як фактор цивілізаційного визначення	396

ВИСНОВКИ	407
-----------------------	------------

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	417
---	------------

ДОДАТКИ	452
----------------------	------------

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АБН – Антибільшовицький блок народів.
АЕГ – Адміністративно-економічні групи.
АЕК – Адміністративно-економічні клани.
АК – Армія крайова.
АПАКЛ – Антикомуністична ліга народів Азії.
БПП – Блок Петра Порошенка.
БСП – Болгарська соціалістична партія.
ВАКЛ – Світова антикомуністична ліга.
ВВ – внутрішні війська.
ВДЦ – Всеукраїнський державний центр.
ВЗ ОУН – Великий збір ОУН.
ВЛУЖ – Всеукраїнська ліга українських жінок.
ВНП – валовий національний продукт.
ВО – Всеукраїнське об'єднання.
ГУДМ – Група української державницької молоді.
ГУНМ – Група української національної молоді.
ГО – Громадська організація.
ГСПО – Громадська спортивно-патріотична організація.
ДАІ – Державна автоінспекція.
Декалог – Десять заповідей українського націоналіста.
ДемПУ – Демократична партія України.
ДемСоюз – Демократичний Союз.
ДІА – Національний рух «Державницька ініціатива Яроша».
ДСУ – Державна самостійність України.
ДУК – Добровольчий український корпус.
ДЦ УНР – Державний центр УНР.
ЕТА (баск. Euskadi Ta Askatasuna) – Країна Басків і Свобода.
ЄБРР – Європейський банк реконструкції і розвитку.
ЄС – Європейський Союз.

ЗаЄДУ – блок політичних партій «За єдину Україну».

ЗМІ – Засоби масової інформації.

ЗП УГВР – Закордонне представництво Української головної визвольної ради.

ЗСУ – Збройні сили України.

ЗУЗ – Західноукраїнські землі.

ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка.

ЗЧ ОУН – Закордонні частини ОУН.

КГБ – Комітет государственной безпеки.

КЕ ОУН – Крайова езекутива ОУН.

КМДА – Київська міська державна адміністрація.

К»ПС»С – Комуністическая партія Советского Союза.

КПУ – Комуністическая партія України.

КУІН – Конгрес української інтелігенції.

КУН – Конгрес українських націоналістів.

К-3 – Референтура крайових зв'язків ЗЧ ОУН.

ЛАОС (грец. Λαϊκός Ορθόδοξος Συναγερμός) – Народний православний заклик.

ЛВУ – Ліга визволення України.

ЛКСМУ – Ленінській комуністическій союз молодьожі.

ЛУН – Легія українських націоналістів.

МБУ ЦНВ – Міжнародна благодійна установа «Центр національного відродження» ім. С. Бандери.

МВС – Міністерство внутрішніх справ.

МВФ – Міжнародний валютний фонд.

МНК – Молодіжний націоналістичний конгрес.

МОМ – Міжнародна організації з міграції.

МЦКМ – Міжнародний центр культури та мистецтва.

НАНУ – Національна академія наук України.

НАТО (англ. North Atlantic Treaty Organization) – Північноатлантичний альянс.

НВЗ ОУН-б – Надзвичайний великий збір ОУН-б.

НД (грец. Νέα Δημοκρατία) – Нова демократія.

НЗ – «Народні загони» СНПУ.

НІСД – Національний інститут стратегічних досліджень.

НКПНД – Надзвичайний комітет порятунку нації і держави.

Н»ПС» – Національний політичний союз.

НРУ – Народний рух України.

НСНУ – Народний союз «Наша Україна».

НТС – Народно-трудова союз.

ОВКУГ – Організація вищих клас українських гімназій.

ОДА – обласна державна адміністрація.

ОМБ ЗСУ – Окрема механізована бригада ЗСУ.

ООН – Організація Об'єднаних Націй.

ОУМ – Організації української молоді «Спадщина».

ОУН — Організація українських націоналістів.

ОУН-б – ОУН-бандерівців.

ОУНвУ – ОУН в Україні.

ОУН-д – ОУН-державників.

ОУН-з – ОУН-за кордоном.

ОУН-м – ОУН-мельниківців.

ПАСОК (грец. Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα — ΠΑ.ΣΟ.Κ.) – Всегрецький соціалістичний рух.

«ПС» – громадський рух «Правий сектор».

ПУ – ГО «Патріот України».

ПУН – Провід українських націоналістів.

РНБО – Рада національної безпеки і оборони.

РУП – Революційна українська партія.

Рух – Народний рух України за перебудову.

СБ – Студентське братство.
СБ ОУН-б – Служба безпеки ОУН-б.
СБУ – Служба безпеки України.
СВУ – Союз визволення України.
СДПУ(о) – Соціал-демократична партія України-об'єднана.
СіЧ – ГО «Слава і Честь».
СКВУ – Світовий конгрес вільних українців.
СНА – Соціал-національна асамблея.
СНПУ – Соціал-національна партія України.
СНУМ – Спілка незалежної української молоді.
СОТ – Світова організація торгівлі.
СССР – Союз Советських Соціалістических Республік.
СУМ – Спілка української молоді.
СУН – Союз українських націоналістів.
СУНМ – Спілка української націоналістичної молоді.
СУФ – Союз українських фашистів.
США – Сполучені Штати Америки.
ТВУН – Товариство відродження української нації.
ТНК – транснаціональні компанії.
УВО – Українська військова організація.
УГКЦ – Українська греко-католицька церква.
УГС – Українська гельсінська спілка.
УДАР – Український демократичний альянс за реформи.
УДП – Українське державне правління.
УКРП – Українська консервативна республіканська партія.
УМА – Українська міжпартійна асамблея.
УНА – Українська національна армія.
УНА-УНСО – Українська національна асамблея – Українська національна самооборона.
УНДО – Українське національно-демократичне об'єднання.

УНДП – Українська народно-демократична партія.
УНКП – Українська національна консервативна партія.
УНО – Українське національне об'єднання.
УНП – Українська народна партія.
УНП (1989 р.) – Українська національна партія.
УНР – Українська Народна Республіка.
УНР (партія) – Український народний рух.
УНС – Українська націоналістична спілка.
УНТП – Українська націонал-трудова партія.
УПА – Українська повстанська армія.
УПНР – Українська партія національної роботи.
УПЦ КП – Українська православна церква Київського патріархату.
УПЦ МП – Українська православна церква Московського патріархату.
УРП – Українська республіканська партія.
УСС – Українська студентська спілка.
УССД – Українська соборна самостійна держава.
УССР – Українська советська Соціалістическая Республіка.
УХДП – Українська християнсько-демократична партія.
УХДФ – Український християнсько-демократичний фронт.
УЦІС – Українська центральна інформаційна служба.
ФПГ – Фінансово-політична група.
ЦВК – Центральна виборча комісія.
ШНС – Штаб національного спротиву.
AfD (нім. Alternative für Deutschland) – Альтернатива для Німеччини.
BNP (англ. British National Party) – Британська національна партія.
BZÖ (нім. Bündnis Zukunft Österreich) – Альянс за майбутнє Австрії.
EFA (англ. European Free Alliance) – Європейський вільний альянс.
FLNC (франц. Front de Liberation Nationale Corse) – Корсиканський фронт національного визволення.
FN (франц. Front National) – Національний фронт.

FPÖ (нім. Freiheitliche Partei Österreichs) – Партія свободи Австрії.

GRECE (франц. Groupement de recherche et d'études de la civilisation européenne) – Група дослідження та вивчення європейської цивілізації.

MSI (італ. Movimento Sociale Italiano) – Італійський соціальний рух.

NPD (нім. Nationaldemokratische Partei Deutschlands) – Німецька націонал-демократична партія.

NSDAP (нім. Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei) – Націонал-соціалістська робітничка партія Німеччини.

N-VA (нід. Nieuw-Vlaamse Alliantie) – Новий фламандський альянс

OAS (франц. Organisation de l'armée secrète) – Організація таємної армії.

ÖVP (нім. Österreichische Volkspartei) – Австрійська народна партія.

PNF (італ. Partito Nazionale Fascista) – Національна фашистська партія.

PNV (ісп. Partido Nacionalista Vasco) – Баскська націоналістична партія.

SNP (англ. Scottish National Party) – Шотландська національна партія.

UKIP (англ. United Kingdom Independence Party) – Партія незалежності
Сполученого Королівства

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Перманентні революційні процеси в національних державах, що постали на посткомуністичному просторі, та посилення ролі в них місцевих націоналістичних рухів відбуваються на тлі загальноєвропейської тенденції «поправішання» політичного життя. Щороку в інформаційному просторі з'являються новини про успіхи «правих» у національних парламентських та президентських виборах країн не тільки молоді, але й сталої демократії. Для перших це є закономірним явищем у контексті процесів постколоніального відновлення ознак повноцінної національної державності, в якому праві політичні сили відіграють вагомую роль. Однак успіхи правих наявні також у сталих демократіях країн Західної Європи, де становлення націй-держав відбулося ще в попередні сторіччя і, здавалось би, не існує тієї загрози національній ідентичності та державності, які зазвичай активізують місцеві націоналізми. І навіть більше, праві рухи Європи активізуються не тільки в парламентських, але й у революційних формах політичної боротьби. Наприклад, намагання Каталонії здобути незалежність від Іспанії 2017 р., радикалізація її прихильників після невдачі, як і радикалізація правих у Німеччині, Франції та інших країнах, є яскравим свідченням цього. Такі процеси актуалізують потребу глибокого вивчення різних аспектів сучасного націоналізму і, зокрема, історичних проявів його переважно революційного потенціалу.

Націоналізм як суспільне явище є суперечливим і різнобічним феноменом: революційним (прогресивним щодо «своєї» нації), поміркованим (раціональним), консервативним, імперським (особливо щодо націй, які бажають звільнитися від колоніального поневолення). В українському націоналізмі існують різні ідеологічні та політичні течії, але на етапі становлення національної держави переважають революційний, раціональний і консервативний різновиди.

Незважаючи на постсовєтські стереотипи негативного сприйняття націоналізму й антинаціоналістичні впливи західної науки, що стоїть на позиціях

лібералізму, сьогодні в Україні вже існують дослідження, перекладені видання та видання антологічного характеру, які дають змогу розвивати глибинно його наукове вивчення. Зокрема, це роботи Г. Касьянова, Е. Андрющенка, Є. Васильчука, В. Кулика, В. Панченка і науково-публіцистичні праці І. Загребельного, Ю. Михальчишина, В. Рога, В. Тимченка, Л. Шипілова. Європейський аспект націоналізмознавства відображений у кандидатській дисертації А. Шеховцова, докторській дисертації М. Гримської, наукові напрацювання мають Ю. Головачек, Т. Дублікаш, О. Іванов, С. Кулик, А. Романюк, Н. Латигіна, В. Литвин, О. Лісничук, О. Новакова, П. Мироненко і А. Умланд. Водночас відсутні спеціальні дослідження на тему революційного характеру сучасного націоналізму як його іманентної сутності та, попри широке коло наукових напрацювань, не розв'язано наукові проблеми щодо подолання його крайнощів і розробки теорії використання революційного потенціалу націоналізму в контексті сучасного державотворення, методології його дослідження, обґрунтування концептуальних основ відповідної державної політики, напрямів удосконалення відносин між різними суб'єктами в процесі її реалізації, визначення відповідних інституційних чинників.

Важливе значення для становлення національних основ Української держави має формування зваженої етнонаціональної політики. Воно ж надзвичайно актуальне і в контексті залучення до розбудови української державності потенціалу сучасного націоналізму та нейтралізації постсоветських пропагандистських стереотипів про його деструктивний характер у галузі цих відносин. Водночас в українській політичній науці є обмаль праць, присвячених висвітленню теми національної політики в теорії і практиці сучасного українського націоналізму. А ті, що з'явилися останнім часом, більше пов'язані з аналізом так званого «єврейського питання» в політиці ОУН та УПА. Хоча низка сучасних фундаментальних видань у галузі етнополітики, політичної історії та сучасних трансформаційних процесів таки дає змогу в загальному контексті

характеристики «націоналістичного» вичленити більшою чи меншою мірою й аспект національного питання.

Усе це разом зумовлює потребу в комплексному системному дослідженні політологічних аспектів трансформації парадигми сучасного українського націоналізму, перетворення його революційного потенціалу на раціональний, конструктивістсько-державотворчий, що може стати одним із чинників цивілізаційного вибору сучасної України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами. Дисертаційну роботу виконано у відділі теорії та історії політичної науки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України в рамках науково-дослідних тем «Зміна цивілізаційної парадигми розвитку України: теоретико-методологічний аналіз» (№ державної реєстрації 0115U004754) та «Сучасний політичний дискурс з проблеми багатополісної реструктуризації глобального світу» (№ державної реєстрації 0119U002139).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є розкриття політологічних аспектів трансформації парадигми сучасного українського націоналізму. Мета роботи зумовлює виконання низки **завдань**:

- розкрити теоретико-методологічні засади дослідження парадигми сучасного українського націоналізму;
- розглянути феномен відродження націоналізмів державних націй та етнічних націоналізмів у країнах Західної Європи;
- з'ясувати витоки, становлення та розвиток різних форм сучасного українського націоналізму;
- окреслити концепцію перманентної національної революції в контексті сучасного дискурсу українського націоналізму;
- виокремити й систематизувати базові характеристики держави в доктрині сучасного українського націоналізму, розкрити зміст моделі національного авторитаризму на етапі становлення демократії у посттоталітарному суспільстві;

– визначити концептуальні основи і специфіку трансформації сучасного українського націоналізму з революційно-визвольного до раціонально-державницького, виявити соціально-консервативний складник сучасного українського націоналізму та з'ясувати можливості використання його потенціалу на цьому етапі розвитку;

– розглянути формування етнонаціональної політики в теорії та практиці сучасного українського націоналізму;

– розкрити зовнішньополітичну доктрину українського націоналізму й можливості її використання в сучасних умовах.

Об'єктом дисертаційного дослідження є сучасний український націоналізм.

Предметом дисертаційного дослідження є політологічні аспекти трансформації парадигми сучасного українського націоналізму.

Методи дослідження. Дисертаційне дослідження ґрунтується на філософських та спеціально-наукових методах соціогуманітарної сфери наукового пізнання. Основними методами дослідження є історичний, структурно-функціональний, системний та порівняльний. Історичний метод дав змогу розглянути феномен відродження націоналізмів державних націй та етнічних націоналізмів у країнах Західної Європи і з'ясувати витоки, становлення та розвиток різних форм сучасного українського націоналізму. Структурно-функціональний підхід дав можливість окреслити концепцію перманентної національної революції в контексті сучасного дискурсу українського націоналізму. Системний метод допоміг узагальнити базові характеристики сучасної держави в доктрині українського націоналізму, розкрити зміст моделі національного авторитаризму на етапі становлення демократії у посттоталітарному суспільстві, розглянути формування етнонаціональної політики в теорії і практиці сучасного українського націоналізму та висвітлити зовнішньополітичну доктрину українського націоналізму і можливості її використання в сучасних умовах. *Компаративістський метод* дав змогу

визначити концептуальні основи і специфіку трансформації парадигми сучасного українського націоналізму з революційно-визвольного до раціонально-державницького, виявити соціально-консервативний складник сучасного українського націоналізму та з'ясувати можливості використання його потенціалу на цьому етапі цивілізаційного розвитку.

Джерельну базу дослідження становлять Конституція України, Закони України – «Про національні меншини в Україні», «Про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації», «Про внесення змін до деяких законів України щодо частки музичних творів державною мовою у програмах телерадіо-організацій», «Про надзвичайний стан», а також збірники постанов, документів та матеріалів великих зборів і конференцій ОУН протягом 1929–2018 рр., збірники постанов конференцій та інших матеріалів з діяльності АБН, програмні документи сучасних українських націоналістичних партій та матеріали їхніх друкованих видань і офіційних вебсайтів за період 1991–2019 рр., матеріали особистого архіву автора про становлення і функціонування сучасних націоналістичних структур.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена тим, що дисертаційне дослідження є першим в українській політичній науці комплексним дослідженням політологічних аспектів трансформації парадигми сучасного українського націоналізму від революційно-визвольної до конструктивістсько-державницької. Результати проведеного дослідження знайшли своє відображення в таких положеннях:

Уперше:

– комплексно й системно розкрито революційний потенціал сучасного українського націоналізму і можливості трансформації його парадигми в раціональну та конструктивістсько-державницьку. Обґрунтовано, що її результативність значною мірою залежить від двох зустрічно спрямованих складників – запиту суспільства і держави на жертвних будівничих її

національних основ та готовності самого націоналізму до інтелектуальної модернізації своєї сутності;

– окреслено суспільно-політичний зміст доктрини націоналізму, критичний стан сучасного українського націоналізмознавства, зокрема проблеми термінологічного забезпечення. Запропоновано авторський підхід до її розв'язання, що полягає у застосуванні світоглядного критерію і визначенні націоналістичними тих партій і рухів, що послуговуються ідеологічною системою, центральним компонентом якої є категорія нації. При цьому рекомендовано враховувати сформовану в післявоєнний період і відмінну для України та Західної Європи конотацію терміну «націоналізм» та розмежовувати український і європейський дискурси цієї проблеми: у першому з них уживати традиційний для суспільного та наукового обігу термін «націоналізм», а в розкритті європейської тематики паралельно з ним використовувати також термін «праві»;

– запропоновано авторське бачення концептуальних засад раціонального націоналізму та визначено концептуальні основи і специфіку трансформації українського націоналізму з революційно-визвольного в конструктивістсько-державницький. Доведено, що соціально-консервативний складник сучасного українського націоналізму має таке ж ідентифікаційне означення на етапі розбудови сучасної Української держави, як і революційний складник на етапі визвольних змагань української нації за самовизначення;

– систематизовано зовнішньополітичну доктрину українського націоналізму та запропоновано авторське бачення можливостей її використання в сучасних умовах. Здійснено аналіз сучасної російсько-української війни в контексті визвольної концепції ООН післявоєнного періоду і на прикладі історичної співпраці ООН з японськими антикомуністами акцентовано увагу на можливостях азійського вектора зовнішньополітичної доктрини націоналізму. Обґрунтовано,

що націоналізм є серйозним фактором цивілізаційного визначення сучасної України.

Вдосконалено:

– трактування концепції перманентної національної революції в контексті сучасного дискурсу українського націоналізму, показано зростання потенціалу націоналістичних структур від Революції на граніті до Помаранчевої революції (1990–2004), аргументовано розкрито їхній вплив на перебіг Революції гідності 2013–2014 рр., обґрунтовано соціальний характер цих революційних процесів та антиолігархічну спрямованість революційної перспективи в Україні;

– систематизацію базових характеристик держави в доктрині сучасного українського націоналізму та поглиблено зміст моделі національного авторитаризму на етапі становлення демократії у посттоталітарному суспільстві;

– розуміння процесу формування етнонаціональної політики в доктрині і практиці сучасного українського націоналізму. В контексті поглядів британського дослідника Р. Брюбейкера про боротьбу «тріади націоналізмів» у постсоветських країнах досліджено вплив їхнього протистояння на етнонаціональну політику держави, запропоновано авторський погляд і рекомендації на її формування та реалізацію. Наголошено на проблемі подолання постколоніального дискурсу в трактуванні історії національно-визвольної боротьби ОУН–УПА (на прикладі Волинської трагедії).

Набули дальшого розвитку:

– дослідження відродження націоналізмів державних націй та етнічних націоналізмів у країнах Західної Європи. Обґрунтовано, що під впливом ексцесів Другої світової війни націоналізм, з одного боку, був табуований нарівні з фашизмом та нацизмом, а з другого – він різною мірою був присутній у політичних системах майже всіх провідних країн Західної Європи, а останнім часом у багатьох із них займає досить вагомі політичні позиції;

– розуміння витоків, специфіки становлення та розвитку різних форм українського націоналізму, зокрема в аспекті створення й генезису ОУН в атмосфері радикалізації міжвоєнного суспільно-політичного життя. Зауважено, що в міжвоєнний період демократичні режими збереглися лише в декількох країнах, а в більшості європейських держав запанували диктатури фашистського й нацистського (Німеччина, Італія, Іспанія, Португалія) та комуністичного (СРСР) типу. Наголошено, що саме в цих умовах після поразки української національної революції 1917–1921 рр. формувалася ідеологія українського націоналізму й народжувалися спочатку організаційні передвісники ОУН, а потім і вона сама. Екстрапольовано політичні погляди чільного ідеолога ОУН С. Ленкавського на перспективи розвитку сучасного українського націоналізму;

– дослідження впливу різних еміграційних формацій ОУН на формування організаційних структур сучасного українського націоналізму та національно-визвольної боротьби УПА на його мілітаризацію. Проаналізовано двохаспектну дію в Україні так званого «абеткового парадоксу націоналізму» Г. Моргентхау.

Практичне значення отриманих результатів. Основні положення дисертаційної роботи поглиблюють знання стосовно націоналізму як ідеології та суспільно-політичного феномену і як обов'язкового чинника трансформації та модернізації сучасної Української держави. Сформовані в дисертаційному дослідженні теоретико-методологічні аспекти можна використовувати для розробки лекційних курсів і спецкурсів, навчальних програм з теорії та історії націоналізму, політичних ідеологій, історії і теорії політичної науки.

Особистий внесок здобувача. Аналіз і систематизацію теоретичних положень, емпіричних даних та результатів дисертаційного дослідження, формулювання наукового напрямку, вибір об'єкта і поставлення наукового завдання дисертації здобувач виконав особисто. У дисертації викладено авторську позицію стосовно націоналізму як ідеології та суспільно-політичного феномену. На ідеї та результати інших авторів є відповідні посилання.

Апробація результатів дисертації. Основні тези дисертаційного дослідження доповідали та обговорювали на таких наукових конференціях: II Міжнародна наукова конференція «Стосунки Сходу та Заходу України: суб'єкти, інтереси, цінності» (м. Луганськ, 17–18.05.2007 р.); Міжнародна наукова конференція «Ціннісно-смысловий вимір буття українського суспільства і перспективи українського націоналізму» (м. Івано-Франківськ, 17–18.11.2007 р.); Всеукраїнська наукова конференція, присвячена 20-річчю створення Народного руху України «Народний рух України в новітньому українському державотворенні та розбудові громадянського суспільства» (м. Івано-Франківськ, 29.10.2009 р.); Всеукраїнська наукова конференція з міжнародною участю «Національна революція: загальноєвропейська традиція та український контекст» (м. Івано-Франківськ, 02–03.03.2012 р.); V Всеукраїнська наукова конференція з міжнародною участю «Етно-національна політика в теорії та практиці українського націоналізму: історія і сьогодення» (м. Івано-Франківськ, 14–15.06.2013 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Українська політична нація: історія і сучасність» (м. Київ, 04.04.2013 р.); Наукова конференція «Україна і Росія: що далі?» (м. Київ, 21.11.2014 р.); Всеукраїнська наукова конференція з міжнародною участю «Держава у теорії і практиці українського націоналізму» (м. Івано-Франківськ, 26–27.06.2015 р.); Міжнародна наукова конференція «Український визвольний рух 20–50-х років XX ст.: ідея державності та її реалізація» (м. Київ, 29–30.06.2016 р.); V Регіональна науково-практична конференція «Українське націоналістичне підпілля у 20–50-х роках XX ст. на теренах Західної України», присвячена 110-й річниці від дня народження Р. Шухевича (м. Рогатин, 16.05.2017 р.); VII Всеукраїнська наукова конференція з міжнародною участю, присвячена 75-й річниці УПА «Соціальна політика в теорії і практиці українського націоналізму: історія і сьогодення» (Івано-Франківськ, 19–20 травня 2017 р.); V Бандерівські читання: «Місія України та національні інтереси в глобалізованому світі: візія націоналістів» (м. Київ, 09.02.2018 р.); VII

Конгрес політологів України. Цивілізаційне самовизначення України наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. (м. Київ, 23.03.2018 р.); VIII Всеукраїнська наукова конференція з міжнародною участю «Економічний націоналізм» (Івано-Франківськ, 12–13.10.2018 р.); VII Бандерівські читання: «Націоналізм і глобалізм: нові виклики» (м. Київ, 08.02.2020 р.).

Публікації. За результатами дослідження опубліковано індивідуальну монографію, 22 наукові статті у фахових виданнях з політичних наук, 18 з яких у фахових виданнях України, зокрема 13 у виданнях, які включено до міжнародних наукометричних баз, та 4 у наукових періодичних виданнях інших держав, а також 10 тез доповідей на наукових конференціях.

Структура й обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, восьми розділів, 29-ти підрозділів, висновків, списку використаних джерел, що охоплює 357 позицій, та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 457 сторінок. Обсяг основного тексту – 384 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПАРАДИГМИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

1.1. Сучасний стан політологічного вивчення націоналізму та його термінологічне забезпечення

Незважаючи на пострадянські стереотипи негативного сприйняття націоналізму й антинаціоналістичні впливи західної науки, що стоїть на позиціях лібералізму, сьогодні в Україні вже існує достатня маса досліджень, перекладних видань та видань антологічного характеру, які дозволяють розвивати глибинне наукове вивчення цього суспільно-політичного феномену. Серед іншого слід відзначити україномовні видання таких відомих зарубіжних дослідників націоналізму, як Е. Сміт, Е. Гелнер, Б. Андерсон, Р. Шпорлюк, Р. Брюбейкер, Т. Снайдер та низка інших.

Щодо досліджень національних питань в Україні, зокрема в сучасній історичній науці, не бракує досліджень з історії українського націоналізму. Класикою історіографії націоналістичного руху залишається праця П. Мірчука. Дуже цінним є її українське перевидання 2007 р., збагачене сучасним науковим апаратом. Серед сучасних історичних досліджень вирізняється колективна монографія «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія». На увагу також заслуговують праці О. Багана, Д. Веденєєва і Г. Биструхіна, В. В'ятровича, В. Даниленка, О. Дарованця, Я. Дашкевича, Г. Дем'яна, Г. Касьянова, А. Кентія, Ю. Киричука, В. Косика, с. Кульчицького, О. Лисенка, М. Михальченка, В. Муравського, І. Патриляка, М. Посівнича, А. Русначенка.

Значно скромнішим є рівень опрацювання проблематики націоналізму в українській політичній науці. Як зазначає з цього приводу В. Кулик, один із перших дослідників феномену сучасного українського націоналізму в ній у кращому разі домінує «неадекватне концептуальне й аналітичне ставлення до сучасного українського націоналізму» [126]. На наш погляд найсистемніше теорії

нації та націоналізму в однойменній роботі опрацював Г. Касьянов. Кілька перевидань витримала загальна антологія націоналізму за редакції О. Проценка і В. Лісового й побачила світ антологія українського націоналізму в двох томах за редакції В. Рога. Аналізові сучасного стану українського націоналізму присвячено дисертаційне дослідження Е. Андрющенка та наукові праці Є. Васильчука, В. Кулика і В. Панченка. Праці науково-публіцистичного характеру, що можуть становити інтерес для дослідників цієї теми, опублікували І. Загребельний, Ю. Михальчишин, В. Рог, В. Тимченко і Л. Шипілов.

Таким же нерозвиненим є і рівень українського націоналізмознавства щодо дослідження феномену націоналізму в країнах Західної та Центрально-Східної Європи. Серед інших можна відзначити кандидатську дисертацію А. Шеховцова і докторську дисертацію М. Гримської. Наукові напрацювання зі згаданої теми мають також Ю. Головачек, Т. Дублікаш, О. Іванов, с. Кулик, А. Романюк, Н. Латигіна, В. Литвин, О. Лісничук, О. Новакова, П. Мироненко й А. Умланд.

Різні аспекти цього питання – історія, ідеологія, сучасна політична практика в українському та європейському вимірах знайшли своє висвітлення в наукових конференціях, що від 2006 р. регулярно відбуваються в рамках теми «Ідеологія українського націоналізму на сучасному етапі розбудови Української держави».

Зокрема з уваги на актуальність теми революційного процесу в сучасному українському суспільстві він став предметом розгляду на спеціальній тематичній міжнародній конференції 2012 р. Під час її проведення С. Адамович, О. Баган, Г. Басара-Тилішак, Т. Вакулова, Б. Галь, М. Генік, В. Деревінський, Т. Дорош, П. Іванишин, М. Кузьмін, А. Куксенко, М. Кучерук, Ю. Мислюк, О. Муравський, Н. Ротар, Є. Сінкевич та ряд інших українських дослідників запропонували різні аспекти опрацювання цієї проблеми.

Закономірно, що чергова хвиля зацікавленості науковців темою революційних процесів в українському суспільстві настала після Революції гідності 2013–2014 рр. З аналізом революційних процесів в українському суспільстві виступили А. Ашурбеков, Р. Балабан, Т. Бевз, М. Вітенко, О. Єгрешій, Г. Зеленько, А. Киридон, Л. Кочубей, В. Котигоренко, М. Кугутяк, В. Кулик,

Я. Потапенко, М. Рябчук, Ю. Шайгородський, Е. Щербенко, В. Яремчук, а тема Революції гідності стала складовою частиною актуального дисертаційного дослідження Г. Сасин, монографії Ю. Мацієвського.

У той же час відсутні спеціальні дослідження на тему революційного характеру націоналізму як його іманентної сутності. Незважаючи на широке коло наукових напрацювань, не розв'язано наукові проблеми щодо розробки теорії використання революційного потенціалу націоналізму в контексті державного будівництва, методології його дослідження, обґрунтування концептуальних основ відповідної державної політики, напрямів удосконалення відносин між різними суб'єктами в процесі її реалізації, визначення відповідних інституціональних чинників.

Важливе значення для становлення національних основ Української держави має формування зваженої етнонаціональної політики. Воно ж надзвичайно актуальне і в контексті залучення до державного будівництва потенціалу націоналізму та нейтралізації постсовєтських пропагандистських стереотипів про його деструктивний характер у галузі цих відносин. У той же час в українській історичній та політичній науці є обмаль праць, які б були присвячені висвітленню теми національної політики в теорії і практиці українського націоналізму. А ті, що з'явилися останнім часом, більше пов'язані з аналізом т. зв. «єврейського питання» в політиці ОУН та УПА. Їхній огляд подано в тематичній праці В. В'ятровича. Хоча цілий ряд сучасних фундаментальних видань у галузі етнополітики, політичної історії і сучасних трансформаційних процесів таки дозволяє в загальному контексті характеристики «націоналістичного» вичленити більшою чи меншою мірою й аспект національного питання. Тему етнонаціональної політики та ролі і місця націоналізму в ній відображено у працях І. Вільчинської, О. Калакури, М. Кармазіної, А. Колодій, А. Круглашова, О. Майбороди, С. Римаренка, Т. Ляшенко, І. Цепенди, Л. Шкляра, В. Явір, виданнях Інституту держави і права ім. В. Корецького НАН України «Мала енциклопедія етнодержавознавства», Інституту філософії НАН України «Феномен нації: основи життєдіяльності»,

Національного інституту стратегічних досліджень «Українська політична нація: генеза, стан, перспективи». Уявлення про національну політику організованих націоналістичних структур в історичному розрізі дають і сучасні праці з історії українського націоналізму.

Цивілізаційні та геополітичні орієнтації українського суспільства і місце націоналізму в їхньому визначенні є темою досліджень В. Бушанського, В. Войналовича, М. Михальченка, М. Нагорняка, О. Рафальського і В. Смолянюка.

Націоналізм є надзвичайно багатоаспектним і поліморфним явищем. Настільки, що науковці сходяться в тому, що не існує одного рафінованого націоналізму й натомість їх є стільки, скільки й самих націй, як політично організованих, так і таких, що прагнуть політичної самоорганізації, людських спільнот. І кожен із них є дуже своєрідним та залежним від комплексу тих умов, в яких існує і розвивається кожна конкретна нація і які формують її ідентичність.

Однак всі націоналізми в один феномен єднає категорія нації, яка є центральним, системоутворювальним елементом їхньої ідеологічної системи й епіцентром програмно-політичної діяльності. Адже, як зазначає з цього приводу В. Смолянюк, «нація визначається як основний державотворчий елемент, носій державного суверенітету, джерело державної влади та національних інтересів» [279, с. 109].

У цьому дослідженні ми не ставимо перед собою мети подати оригінальне і відмінне від багатьох інших трактування сутності нації і націоналізму. Однак сподіваємося, що сумою розкритих на його сторінках різних аспектів вияву націоналізму сформуємо доволі повне уявлення про нього, а зокрема про український націоналізм – від його витоків до сучасної трансформації ідентичності, від націоналізму визвольного до державницького й від революційного до соціально-консервативного.

Для розуміння сутності суспільно-політичного феномену націоналізму ми вважаємо за доцільне обмежити коло аналізованих його трактувань і парадигм.

Так, зокрема, класик націоналізмознавства Е. Сміт виокремлює такі його найосновніші трактування як: 1) процес утворення й становлення націй; 2) почуття й свідомість належності до нації; 3) мова й символіка нації; 4) соціальний і політичний рух від імені нації; 5) доктрина і/або ідеологія нації [277, с. 13]. Очевидно, що для нашого аналізу надаються два останні значення – націоналізм як політичний рух та ідеологія.

Щодо парадигм, то вони прив'язані до версій походження нації, й Е. Сміт виокремлює такі: модернізм, переніалізм, примордіалізм та етносимволізм. Якщо коротко, то їхня суть полягає ось у чому. Модерністи, як про це лаконічно заявляє Е. Гелнер, вважають, що «коріння націоналізму слід шукати в модерній добі» [45, с. 209]. Переніалісти (perennial – постійний, вічний) хоч і погоджуються, що ідеологія націоналізму є сучасною, однак обстоюють думку, що «багато націй існувало з найдавніших часів». Науковець уточнює, що переніалізм притаманний більшою мірою історикам, а от «спеціалісти у царині суспільних наук і органічні націоналісти» обрали своїм пристановищем примордіалізм (примордіальний – первісний, споконвічний). Для них нація – вічна категорія, і вона лежить в основі всіх дальших суспільних процесів і подій. Натомість етносимволізм взагалі «переміщує фокус досліджень від чисто зовнішніх політичних і економічних чи соціобіологічних факторів до культурних чинників, символів, спогадів, мітів, вартостей і традицій» і при цьому набирає різних форм – як модерністських, так і переніалістських чи примордіальних [277, с. 46–62].

У свою чергу, систематизуючи різні версії походження націй та націоналізму, український науковець Г. Касьянов переніалізм не відділяє від примордіалізму й з ноткою скепсису зазначає, що перший є хіба особистим винаходом Е. Сміта. Хоча насправді той обґрунтовує етноцистську версію походження нації і в його працях яскраво виражено простежується обстоювання парадигми етносимволізму. Сам же Г. Касьянов умовно виокремлює модернізаційну версію його походження та марксистський, консервативний і психологічний підходи. Якщо ж уважно їх проаналізувати, то можна зауважити,

що насправді всі вони зводяться до модернізаційної версії – тобто до аналізу й критики націоналізму крізь призму зору його сучасного походження [101, с. 159–177].

Знову ж таки, виходячи за межі дискусій і для зручності аналізу в нашій праці ми також обмежимося до рамок його модерністської версії. До слова кажучи, вона сьогодні в націоналізмі, за визначенням Е. Сміта, є «панівною і ортодоксальною наукою» [277, с. 51].

Отож у цьому дослідженні ми аналізуємо різні аспекти націоналізму як доктрини та політичного руху в його модерністському розумінні.

У той же час проблемним в українському націоналізмознавстві залишається питання термінологічної бази, а зокрема означення самого феномену націоналізму [243]. Власне, на цьому дискусійному питанні ми зупинимося дещо детальніше.

На вступі ми вважаємо за доцільне умовно розмежувати специфіку застосування різних термінів на позначення політичних партій націоналістичного спрямування окремо в європейському та українському дискурсах. Оскільки в українських наукових колах останнім часом прийнято майже безкритично переймати західноєвропейські методи і деякі спірні термінологічні підходи в позначенні націоналізму, то спочатку звернімо увагу на європейський складник українського націоналізмознавства.

Досліджуючи європейські партії, які на загальноідеологічній шкалі займають крайні праві позиції, А. Шеховцов серед найбільш вживаних термінів, які використовують на їхнє позначення, називає такі: «праворадикальні», «правопопулістські», «правоекстремістські» і «неофашистські партії». Часто їх використовують синонімічно й вони позначають одні і ті самі структури. Автор проаналізував їхній зміст і дійшов висновку, що їх не можна використовувати як синоніми, оскільки вони позначають різні політичні феномени [325, с. 15]. У свою чергу М. Гримська у своєму значно сучаснішому дисертаційному дослідженні серед найпоширеніших називає терміни «неофашистські», «нові праві»,

«антиіммігрантські», «популістські», «крайні праві» та «радикальні праві» [55, с. 3].

Для повнішого розмаїття думок наведемо також твердження західноєвропейських дослідників. Так, Діана Мулінарі і Андерс Неєргард (Diana Mulinari and Anders Neergaard), аналізуючи діяльність партії «Шведські демократи» (швед. Sverigedemokraterna) в контексті організацій подібного ідеологічного спектра, підсумовують, що західні дослідники для опису таких партій найчастіше використовують терміни «ультраправі» (Mudde, 2000), «популістські радикальні праві партії» (Mudde, 2007), «ультрапопулізм правого крила» та «радикальний популізм правого крила» (Rydgren, 2005), «популістські праві партії» (Betz, 2005) [350, с. 43–56].

Систематизуючи наведені терміни, можна дійти висновку, що до позначення партій націоналістичного спрямування різні автори демонструють найрізноманітніші підходи й відповідно вживають такі ж різноманітні терміни. Серед них переважно присутні загальноідеологічні («крайні праві», «ультраправі») ідеологічно-спекулятивні («неофашистські»), програмні («антиіммігрантські») та політтехнологічні маркери. Останні в свою чергу залежать від того, як вказані партії застосовують силові («праворадикальні», «правоекстремістські») і пропагандистські методи політичної боротьби («популістські», «правопопулістські», «популістські праві») чи їхнє поєднання («популістські радикальні праві», «ультрапопулізм правого крила», «радикальний популізм правого крила»). Дещо окремішньо від них стоїть означення «нові праві».

На нашу думку, для ідентифікації націоналістичних партій доцільно застосовувати критерій їхнього ідеологічного позиціонування. В такому разі перш за все слід відкинути вживання терміна «неофашистські», оскільки фашизм, навіть попри те, що дослідники встановили розмитість цього терміна, є відмінною від націоналізму ідейно-політичною течією. З цього приводу В. Віперман, незважаючи на контроверсійність його порівняльного дослідження фашистських

рухів, правильно застерігає, що «нерозбірливе використання терміна “фашистський” може призвести до применшення значення “справжнього фашизму”». Він же наголошує, що проблематичним і навіть недоцільним слід вважати «застосування вислову “неофашизм”, бо фашистські партії, що виникли після 1945 року, ані в ідеологічному, ані в організаційному сенсі не мали чітко виражених рис “класичного” фашизму» [33, с. 17, 235].

Аналогічну думку висловлює і український науковець А. Шеховцов. Сам використовуючи на позначення націоналістичних партій у країнах Західної Європи термін «праворадикальні», він застерігає, що синонімічне вживання щодо цього ж феномену словосполучення «неофашистські» некоректне. Адже «неофашистськими є ті сучасні партії, які відкрито або завуальовано вибудовують свої доктрини за зразком ідеологій фашистських партій або рухів міжвоєнного періоду» [325, с. 15]. На нашу думку, вживання щодо партій правого спрямування термінів «фашистські» та «неофашистські» носить переважно лайливо-політичний і спекулятивний характер.

Відповідно до ідеологічного критерію невдалим також є означення таких партій, як «антиіммігрантських», оскільки воно лишень відображає одну з їхніх програмних спрямованостей. Програма політичної сили є похідною від ідеології і відображає ступінь перекладу її світоглядних принципів мовою поточної політики. Оскільки в епіцентрі націоналістичної ідеології стоїть категорія нації, то в програмі вона трансформується у завдання всебічного захисту її інтересів. Антиіммігрантська політика націоналістичних партій може бути одним із програмних напрямків захисту економічних інтересів та ідентичності їхніх націй, але не визначає повноти їхньої ідейно-політичної цілісності. Зрештою, не у всіх країнах Європи місцеві умови сприяють формуванню партій правого спрямування як антиіммігрантських. На це вказує і відомий європейський дослідник правих рухів С. Мудде. Вивчаючи причини політичного популізму в Європі і відносячи праві партії до категорії популістичних, він доходить висновку, що «питання

імміграції не може пояснити зростання успіху популістських партій у країнах, де імміграція не є поширеним явищем (наприклад Угорщини та Польщі)» [349].

Щодо терміна «нові праві», то зрозумілим є бажання деяких дослідників за його допомогою відмежувати сучасні партії правого спрямування від їхніх попередників післявоєнного періоду, які часто світоглядно і кадрово базували свою діяльність на фашистському та нацистському досвіді. У той же час цей термін вносить деяку ідентифікаційну плутанину, оскільки відомо, що ним прийнято позначати рух інтелектуалів, який у Франції наприкінці 1960-х рр. започаткував Ален де Бенуа. Це був той час, коли марксистські переконання почали втрачати свій політичний та культурний вплив на інтелектуальні кола Європи. Процес «інтелектуальної демарсифікації» був значно прискорений ростом обізнаності про brutальні порушення прав людини в Советському Союзі й сателітних режимах Східної Європи. Саме в соціальному контексті «деідеологізації» та розчарування марксизмом і з'явилися «нові праві». Вони себе також називали GRECE (франц. Groupement de recherche et d'études de la civilisation européenne), що в перекладі українською означає «Група дослідження та вивчення європейської цивілізації». Саме слово є омонімом французького «Grèce» (Греція) й, з одного боку, натякає на прагнення цих інтелектуалів відродити дохристиянську й елліністичну спадщину Європи, а з другого, є виявом їхнього намагання розширити свій вплив на всіх індоєвропейців: слов'ян, кельтів та германців [296].

Від того часу щодо «нових правих» звучало і звучить багато критичних суджень, однак самі вони характеризують свій рух як бунт проти безформеної політики, безформеного життя і безформених цінностей. До їхніх головних ідей належить теза, що «криза сучасного суспільства вилилась у невідворотне “спотворення”, основними векторами якого є лібералізм, марксизм та “американський спосіб життя”». Намагання «нових правих» знайти прибічників серед «старих» консерваторів не увінчалися успіхом. Їхня критика НАТО, впливу США на Європу, американських транснаціональних корпорацій, дипломатичної

та військової присутності США в країнах третього світу і юдеохристиянської спадщини в європейській культурі видавалася в умовах «холодної війни» проявом капітуляції перед советською загрозою. Особливий шок на «старих» консерваторів справила заява де Бенуа, в якій він проголошував, що тоталітаризм комуністичний є меншою загрозою для Європи, аніж ліберальний: «Це правда, що є дві форми тоталітаризму, різні за причинами й наслідками, але обидві небезпечні. Тоталітаризм Сходу переслідує, ув'язнює та вбиває тіло, проте залишає надію. Тоталітаризм Заходу створює щасливих робітників. Такий тоталітаризм “кондиціонує” пекло та вбиває душу» [296].

Характерною рисою «нових правих» була їхня відкритість для всіх ідеологічних векторів – лівих і правих, фашистських і комуністичних та ін. А тому в їхніх напрацюваннях були присутні ідеї практично всіх політичних течій, і вони охоплювали різні соціальні спектри. Окрім того, «нові праві» часто досягали згоди з лівими інтелектуалами і звеличували моральну та інтелектуальну вартісність ряду соціалістичних мислителів. Загалом вони вважають ідеологічний розрив правих і лівих другорядною проблемою [296]. Тож термін «нові праві» вирізняється ідеологічною нечіткістю й не надається для характеристики сучасних партій правого спрямування. Окрім того, як влучно стверджує М. Гримська, «будь-яке явище чи процес можуть бути новими лише протягом обмеженого періоду часу» [56, с. 384].

Дотримуючись ідеологічного критерію, слід визнати, що однаковою мірою під означення націоналістичних партій повноцінно не підпадають і терміни «популістські», «радикальні», «екстремістські», «крайні праві», «ультраправі» і под. та їхнє поєднання, оскільки вони відображають політтехнологічний інструментарій і стиль їхньої діяльності. Звичайно, сьогодні в західній політичній культурі термін «популізм» набуває нового звучання. В умовах кризи довір'я до керівних класів опозиційні політичні сили підкреслено означають себе так, аби відмежуватися від них. З цього приводу західний дослідник Б. Фрикклунд (B. Fryklund) зазначає: «Популістські партії мають тенденцію описувати себе як

неналежні до якогось конкретного класу, а є представниками “звичайних людей” та їхніх інтересів. Популізм отримує можливість розвиватися з контекстів, у яких частина населення відчуває себе подавленою політичною елітою і відчуває, що ця еліта не дбає про інтереси людей» [344]. Однак цей термін має вже усталену в політичній мові конотацію, а популістськими (в обох наведених значеннях) можуть бути партії будь-якого політичного спектра – ліві, праві, центристські. Означуючи партії правого спрямування як популістські, на це ж звертає увагу С. Мудде, зазначаючи, що популізм у виконанні лівих партій останнім часом набирає чимраз більшої ваги, особливо у країнах Південної Європи [349].

У той же час і «радикалізм», «крайність» тощо у виборі засобів політичної дії – це спосіб досягнення поставленої мети, і перш ніж стати правими чи лівими «радикалами» і «крайніми», партії спочатку визначаються із системою «правих» чи «лівих» світоглядних цінностей. Ми погоджуємося з М. Гримською, що два останні терміни дозволяють краще розмістити партії відповідного типу на ідеологічній шкалі [55, с. 3].

У той же час ми наголошуємо на вторинності таких характеристик щодо світоглядного позиціонування політичних сил і партій, що є ідеологічно націоналістичні. Їх слід спочатку ідентифікувати такими, а вже потім розмежовувати поміж собою за ступенем поміркованості чи радикальності за допомогою наведених прикметників.

Тим більше питання визначеності щодо вживання термінів «націоналісти» і «праві» ми вважаємо принциповішим для українського політологічного дискурсу. Через післявоєнні особливості суспільного сприйняття нацизму в європейських країнах усталилася традиція уникати близької до нього назви «націоналізм» і натомість означувати партії відповідного спрямування як «праві» шляхом їхньої ідентифікації на загальноідеологічній шкалі. Хоча історично в передвоєнний період разом із становленням фашистських і нацистських партій існували і їхні націоналістичні опоненти, вичерпне уявлення щодо цього в умовах тогочасної Німеччини дає відоме дослідження В. Ширера [327].

Таке позиціонування націоналістичних сил у загальному таборі «правих» ми не вважаємо достатньо чітким і влучним, оскільки разом з ними на цій ідеологічній шкалі перебувають і відмінні від них партії консервативного спрямування. Адже консервативний напрям у політиці має свою історію, ідеологічну систему, авторитетних мислителів і т. д. [113]. Напевно, не в останню чергу прикметники «радикальні» та «крайні праві» покликані розмежовувати їх між собою на цій шкалі. Очевидно, набагато коректнішою і точнішою для відображення всього правого спектра політичних сил Західної Європи виглядала б їхня традиційна класифікація на консерваторів, християнських демократів, націоналістів, неофашистів, неонацистів і под. Це, звичайно, оголило б реальну політичну картину західних суспільств, керівні політичні класи яких після табування явищ фашизму та нацизму в післявоєнний період сьогодні уникають визнання їхніх проявів у політичному житті цих суспільств.

У той же час призначенням науки є вивчення об'єктивних явищ незалежно від суб'єктивного ставлення до них, породженого чинною політичною кон'юктурою. При цьому слід зазначити, що традиційно в післявоєнній практиці західного націоналізмознавства вживали термін «націоналізм», про що свідчать роботи Б. Андерсона, Д. Армстронга, Р. Брюейкера, Е. Гелнера, Е. Гобсбаума, Л. Грінфельд, Г. Кона, Е. Сміта, Р. Шпорлюка та багатьох інших дослідників.

Натомість для української політичної традиції усталеним є вживання терміна «націоналізм». Хоча слід зазначити, що останнім часом у наукових дослідженнях виявляється тенденція запозичення західних термінологічних підходів і використання на означення українського націоналізму термінів, наведених вище. Так, Е. Андрющенко у своєму дисертаційному дослідженні як основний вживає термін «праворадикальні організації», хоча в тексті роботи разом з ними синонімічно використовує також «ультраправі», «радикально праві», «радикальні націоналістичні». Водночас він визнає, що предметом його дослідження є «організації, які сповідують радикальну (інтегральну) форму націоналізму», а для їхнього розрізнення застосовує зазначений вище

світоглядний критерій і додатково характеризує їх як такі, для яких «нація є вищою цінністю, а її права та інтереси – мірилом всіх суспільно-політичних процесів». При цьому Е. Андрущенко сам же зазначає, що в українській практиці не існує відмінностей між термінами «радикальні націоналісти» і «праворадикали» [4, с. 32]. І це справді так, бо жодна з українських націоналістичних організацій періоду Незалежності сама себе не ідентифікувала шляхом застосування таких термінів.

У той же час деякі українські автори в дусі советського пропагандистського дискурсу вживають на означення сучасних українських націоналістичних організацій терміни «фашистські» та «нацистські». Для прикладу, А. Сошніков, аналізуючи ті ж, що й Е. Андрущенко Організацію українських націоналістів бандерівців (ОУН-б) та ОУН-мельниківців (ОУН-м), Українську національну асамблею – Українську національну самооборону (УНА-УНСО), Конгрес українських націоналістів (КУН), громадську організацію (ГО) «Тризуб ім. С. Бандери», ВО «Свобода», ГО «Патріот України», Соціал-національну асамблею (СНА) і под., використовує для них терміни «ультранаціоналістичні угруповання», «ультра-націоналізм фашистського толку», «радикальний галицький націоналізм», «фашистські партії» [282, с. 25–33]. А Є. О. Васильчук, аналізуючи на прикладі УНА–УНСО ідеологічні доктрини сучасних українських націоналістичних організацій, об'єднує їх під терміном «правоекстремістські» й намагається через наведення деяких аналогій в естетиці стилю прив'язати їх до традиції фашизму [26, с. 16–20].

На відміну від фашизму та нацизму, український націоналізм історично носив не експансіоністський, а національно-визвольний характер, а тому сьогодні в Україні немає потреби різноманітними термінологічними підходами заретушовувати його історичне означення. Детальніше тему відмінностей між ними буде розглянуто в цьому дослідженні дещо згодом. Наразі ж лише зауважмо, що советська пропагандистська машина до збереження російсько-більшовицької імперії докладала максимум зусиль, аби український націоналізм

ототожнити із фашизмом і нацизмом, які засудила світова громадськість. Однак парадоксальною виглядає ситуація, що її вплив був результативнішим, а стереотипи й до сьогодні живучішими у східних та південних регіонах України, де ОУН і Українська повстанська армія (УПА), яку вона створила, або не діяли зовсім, або ж їхня діяльність мала нетривалий та епізодичний характер. Натомість у центральній і особливо в західній її частині, що слугували основною базою для діяльності ОУН і УПА, у свідомості місцевого населення зберігся позитивний образ цих націоналістичних структур. І в останні декілька років політика національної пам'яті вищих органів Української держави, базована на детальному вивченні історичних архівів, справедливо носить реабілітаційний щодо них характер.

1.2. Революційний складник доктрини націоналізму

Досліджуючи проблему трансформації українського націоналізму з революційно-визвольного в державницько-конструктивний, ми дійшли висновку, що націоналізм у його модерністському трактуванні загалом постає як революційний суспільно-політичний феномен [261]. Аналізуючи різні модерністські погляди, Е. Сміт серед них виокремлює соціоекономічний, соціокультурний, політичний, ідеологічний та конструктивістський різновиди. За змістом цього аналізу вбачається, щонайменше три останні відводять йому саме таку роль. В політичному трактуванні націоналізм виступає «неминучою супровідною обставиною державного суверенітету», особливо коли «виконується на професійній основі... всупереч конкретним імперським/колоніальним державам» (Д. Бруйлі, Е. Гіденс). В ідеологічному він обґрунтовує «руйнування імперій і створення націй там, де їх не було» (Е. Кедурі), а в конструктивістському (Е. Гобсбаум, Б. Андерсон) – виступає інструментом мобілізації і «спрямування енергії вивільнених мас» [277, с. 50].

Аналізуючи революційність націоналізму через призму його доктрини, перш за все відзначмо неоднозначність ставлення більшості дослідників до наявності чи повноцінності її як такої у націоналізмі. Г. Касьянов подає їхній

широкий спектр – від тих, хто вважає це явище таким мізерним і позбавленим власних мислителів-класиків (Е. Гелнер, Б. Андерсон, Г. Сетон-Вотсон), що воно не варте уваги, й до її захисників (К. Гейз, Г. Кон, Р. Шпорлюк), які у свою чергу переконують, що доктрину націоналізму сформувало багато видатних мислителів кін. XVIII–XIX ст. Дослідник справедливо відзначає, що аналогічні закиди можна адресувати будь-якій класичній світоглядній доктрині, адже кожна з них на початках не відзначалася надзвичайною вишуканістю й не відразу набрала своєї класичної форми. Серед інших він вирізняє Е. Сміта як того, хто переконаний, що націоналізм функціонує перш за все як політична доктрина, і хто перший скомпонував окремі елементи націоналістичної доктрини в єдину цілісність [101, с. 152–153].

А тому, аналізуючи наявність іманентної революційності в націоналізмі, перш за все звернімося до поглядів Е. Сміта. До основних положень доктрини націоналізму цей науковець відносить такі твердження: 1) світ природно поділений на нації, кожна з яких має власний характер і долю; 2) нація є єдиним джерелом будь-якої політичної влади, і лояльність до нації перевищує всі інші лояльності; 3) щоб бути вільними, люди мають ідентифікуватися з певною нацією; 4) щоб бути самобутньою, кожна нація має бути автономною; 5) задля миру і справедливості на землі нації мають бути вільними і захищеними [276, с. 207–208].

Отже, до основних положень доктрини націоналізму Е. Сміт відносить вимогу, що «кожна нація має бути автономною». В іншій своїй праці дослідник це формулювання виражає дещо ширше й прийнятніше для нашого аналізу – «кожна нація потребує повного самовираження й автономії». Відповідно й до головних завдань націоналізму він разом з потребою національного об'єднання та захисту національної ідентичності відносить і досягнення стану національної автономії. При цьому Е. Сміт уточнює, що він розуміє під цим терміном: «Таке національне самоврядування буває або повне, на зразок суверенної територіальної держави, або часткове на кшталт місцевого чи федерального самоврядування» [277, с. 28–31].

Логічно пов'язаним із положенням про потребу автономного існування нації є й останнє з доктринальних тверджень Е. Сміта, що «всі нації мають бути вільними і захищеними». Очевидно, що вільний стан нації передбачає право на те, що вона заснує власну державу, яка й слугуватиме найкращим інструментом її захисту. Науковець наголошує, що хоч існують різні види націоналістичної ідеології (релігійна, світська, консервативна, радикальна, імперська, сепаратистська і под.) і кожна з них заслуговує на детальний розгляд, але «всі вони виявляють спільні основні складники й характеризуються ідентичною ознакою: надзвичайним домаганням статусу самостійної держави» [277, с. 27].

Обидва наведені положення доктрини націоналізму і його завдання, яке сформулював Е. Сміт, щодо досягнення стану національної автономії значною мірою передбачають революційний шлях його досягнення. І в першу чергу це стосується східноєвропейського виду націоналізмів згідно з типологією Г. Кона, які, як відомо, розвивалися в умовах бездержавного існування відповідних націй [165, с. 629–633]. Однак, як свідчать процеси т. зв. «етнічного відродження» 60–70-х років ХХ ст., які охопили такі північноамериканські і європейські регіони, як Квебек, Фландрія, Шотландія, Каталонія, Бретань, Країна Басків, Корсика і Вельс, та нинішня боротьба Каталонії за незалежність від Іспанії, революційність притаманна і західноєвропейським націоналізмам. Щоправда, її підстави мають свою відмінність і лежать у площині захисту регіональних економічних та культурних інтересів окремих етносів в сучасних промислово розвинених державах Заходу. В трактуванні Е. Сміта мова йде про те, що ці етнонаціоналізми виконуватимуть завдання щодо захисту національної ідентичності.

Окрім поглядів Е. Сміта, ми вважаємо за доцільне вибірково залучити до аналізу думки таких яскравих представників двох полярних таборів доктринальної характеристики націоналізму, як Е. Гелнер та Р. Шпорлюк.

Зокрема Е. Гелнер був одним із найзатятіших скептиків «доктринальності» націоналізму. Він вважав, що «пророки націоналізму» не належали до мислителів високого рівня і що всі вони мало відрізняються один від одного, а якщо хтось із них зникне, то його місце заступить інший, і від цього якість націоналістичної

думки не постраждає. Саму доктрину націоналізму науковець вважав такою, що не варта глибокого аналізу, не бачив у ній достатньо добре сформульованих текстів і в притаманній йому афористичній манері підсумовував, що в ній «не було того пирога, в який можна було б встромити зуби» [45].

У той же час Е. Гелнер був і найвидатнішим представником модерністської парадигми націоналізму. Він у теорії науковця постає як безсумнівно революційний чинник суспільного розвитку. Е. Гелнер вважає, що суспільство у своєму розвитку пройшло три стадії: доаграрну, аграрну й індустріальну. Внаслідок поєднання культурних, соціальних та економічних процесів націоналізм виникає саме в індустріальну добу, що одночасно постає і як «доба націоналізму». Теорію його виникнення Е. Гелнер базує на взаємодії трьох категорій – «економіки», «культури» і «держави». Економіка індустріальної доби потребує нового типу виробничника, який володіє значно ширшим обсягом знань, аніж ті, які він у попередню добу спонтанно отримував від життя, під час «навчання на роботі» чи в межах місцевої спільноти. Отже, індустріальна економіка потребує надзвичайної мобільності населення, і вона може бути сформована завдяки масовому поширенню т. зв. «високої культури» та запровадженню централізованої освітньої системи. Виконання такого завдання під силу тільки централізованій державі. Одне слово, «економіка вимагає як нового типу централізованої культури, так і централізованої держави. Культурі потрібна держава. Але й держава, очевидно, не може покладатися на розмиті підгрупи, вона потребує однорідного культурного поля для своєї пастви, коли їй потрібно або підтримувати порядок, або утримувати той мінімальний рівень громадянської свідомості і моралі, без яких суспільне життя стає проблематичним» [45, с. 187–188].

На переконання Е. Гелнера, саме націоналізм покликаний виконати функцію поширення в масах «високої культури». У цьому сенсі він визначає його як «гін до злиття культури і держави, забезпечення культури її власним і лише одним політичним дахом» [45, с. 76]. З уваги на це часто в науковій літературі теорію Е. Гелнера ще називають «функціоналістською». На думку дослідника,

виникнення націоналізму носить детерміністський характер: «Націоналізм – не випадковість: він є явищем фундаментальним і впливовим, це наша доля, а не наслідок випадкової хвороби, прищепленої нам графоманами епохи пізнього Просвітництва» [45, с. 207]. Щоправда, такий детерміністський підхід автора нерідко є об'єктом критики з боку інших дослідників феномену націоналізму.

Отже, націоналізм згідно з гелнерівською теорією вже з природи свого виникнення має революційний характер. Адже, будучи локомотивом масового поширення високої культури і соціалізації населення в одну національну спільноту, він тим самим руйнує підвалини старого суспільства. Аналізуючи гелнерівську теорію націоналізму, Г. Касьянов, узагальнюючи, вказує, що той одночасно діє у двох напрямках: з одного боку, руйнує старі суспільні структури, а з другого – формує нові [101, с. 166].

Поєднання в природі націоналізму двох основ – руйнівницького та конструктивного має також важливе значення для розуміння його сутності і використання потенціалу сучасного українського націоналізму в процесі розбудови національної держави.

Ще одним важливим аспектом теорії Е. Гелнера, який вказує на органічний для націоналізму революційний потенціал, є визначення, яке він сформулював: «Націоналізм – це політичний принцип, згідно з яким політична та національна одиниці мають збігатися». Їхня незбіжність є неодмінною причиною революційних суспільних зрушень. «Крайні націоналісти почуваються упослідженими, якщо їхній національній державі не вдається зібрати у своїх межах всіх представників певної нації і якщо вона толерує присутність значної кількості представників інших груп на своїй території, особливо якщо ті перебувають на важливих позиціях у суспільстві», – вважає дослідник [45, с. 218].

Оцінюючи майбутнє націоналізму, Е. Гелнер скептично ставиться до перспективи появи всесвітньої, однорідної у своїх основах індустріальної культури, а тому й не вірить, що епоха націоналізму може відійти в минуле. «Загалом націоналістичний імператив – вимога відповідності політичної одиниці й культури – залишатиметься в силі, незважаючи на існування дрібних і

незначущих винятків. У цьому сенсі не варто очікувати кінця епохи націоналізму». Очевидно, за такою логікою не варто очікувати й нівеляції революційних основ націоналізму. Хоча науковець вважав, що з часом націоналізм може набрати «менш агресивних, поміркованіших форм» [45, с. 167–168].

На іншому полюсі доктринальної характеристики націоналізму перебуває американський дослідник українського походження Р. Шпорлюк. Вважаючи Е. Гелнера мало не вчителем у сфері досліджень націоналізму, він, на відміну від нього, переконаний, що націоналізм має ціле гноно своїх власних класиків. До їхнього числа Р. Шпорлюк перш за все відносить Ф. Ліста: «Більше за будь-кого з досі знаних мені націоналістичних мислителів Фрідріх Лист (1789–1846) заслуговує на звання провідного теоретика, а, можливо, й засновника “наукового націоналізму”», – зазначає дослідник. Підкреслюючи вагомість Ф. Ліста в розробці саме політекономії націоналізму, науковець називає його «Марксом націоналізму». Аналогічно в аспекті соціологічних підстав виникнення націоналізму він його класиком вважає також М. Вебера. Подібно до Е. Гелнера Р. Шпорлюк пересипає свої праці влучними афоризмами і вже останнього називає «Вебером націоналізму», заперечуючи зауваження ще одного відомого скептика «доктринальної» вартісності націоналізму Б. Андерсона, що «націоналізм не створив своїх великих мислителів – ані Гоббсів, ані Токвілів, ані Марксів, ані Веберів». Дослідник вважає, що тільки олімпійська наукова слава М. Вебера стала причиною того, що націоналізм залишився непоміченим у його творчості. До класиків націоналізму Р. Шпорлюк відносить також Ж.-Ж. Руссо, Е. Берка і Й. Гердера [330, с. 55–58].

Процес виникнення нації та націоналізму Р. Шпорлюк розглядає у контексті світової історії, застосовуючи при цьому ідеї Б. Андерсона про «уявлені спільноти» і думки Л. Грінфелд про те, що формування практично всіх націй відбувалося в умовах протистояння з іншими націями [330, с. 434]. Для нашого дослідження звернення до поглядів Р. Шпорлюка викликає тим більший інтерес, що його теорія базується на «українському проєкті». Суть його поглядів

зводиться до того, що в момент глобальної модернізації відсталих народів Україна була «окраїною» Росії та Польщі, які також у свою чергу були «окраїнами» передового Заходу. Коли відбувається трансформація російського й польського суспільств у національні, Україна опиняється перед вибором – і надалі залишатися їхньою «окраїною» а чи самостійно, а не через посередництво інших націй, ввійти в модерний світ.

Оскільки українці мали свою освічену еліту та історичні, культурні і державницькі традиції, то на їхній базі почалося творення України як «уявленої спільноти». Наприкінці XVIII – на поч. XIX ст. малоросійські еліти, які до цього демонстрували лояльність до офіційної російської імперської ідентичності, створюють власну ідеологію, і її суттю стає теза: «Українці є такою самою нацією, як росіяни і поляки». З позицій модерністського трактування витоків нації і націоналізму автор вважає, що подібно до інших модерних націй українські інтелектуали вибудовують історичне підґрунтя своєї нації і починають «націоналізувати донаціональну історію», витворюючи українській національний міт про те, що модерна українська нація, яка на той час складалася переважно із селянства, насправді є «спадкоємницею політичних і військових здобутків козацької доби» [330, с. 353, 425].

Аналізуючи погляди Р. Шпорлюка, український науковець Г. Касьянов підсумовує: «"Модерністська" концепція Р. Шпорлюка є прикладом того, як "інструменталістські" теорії нації можна застосувати на "українському матеріалі"» [101, с. 279].

Теорія Р. Шпорлюка про походження націй і націоналізмів органічно вписана в контекст імперології та колоніалізму і постколоніального становлення національних держав. Власне, його головна праця, що пізніше була трансформована в значно ширше видання «Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща», спочатку носила назву «Імперії та нації». До імперій автор відносить і Советський Союз, методично аргументуючи перед західним читачем, що це державне утворення своїми географічними межами і домінантними культурно-ментальними рисами та суспільними принципами є продовженням

Російської імперії. «Формально створений у 1922–1924 рр. Радянський Союз являв собою відновлену Російську імперію у найголовніших і найочевидніших рисах», – стверджує автор [330, с. 270]. При цьому він доходить парадоксального висновку, що імперія не тільки пригнічує інші народи, але й активізує їхні націоналізми, одночасно послаблюючи свої модернізаційні спроможності.

Закономірно, що Р. Шпорлюк, розвиваючи теорію формування модерних націй у процесі трансформації імперій, не міг оминати революційного складника цього процесу. «Націоналізм спрямований на підрив і ліквідацію імперій чи тих утворень, які їм тотожні. Націоналізм – це прорив за межі імперій і подібних до них цивілізацій. Націоналізм не лише підриває імперії інтелектуально, обстоюючи ідею національного існування у всесвітньому контексті: в ім'я вселюдських принципів він сповідує самовизначення спільнот, підпорядкованих імперіям та цивілізаціям», – стверджує автор, вважаючи при цьому, що визнання саме такої «універсалізаційно-підривної» ролі націоналізму бракує С. Гантінгові в його аналізі зіткнення цивілізацій у посткомуністичному світі [330, с. 86]. Отож націоналізм у трактуванні Р. Шпорлюка є головною революційною, модернізаційною силою народів, які не мають власної держави, але які прагнуть її мати.

1.3. Революційність націоналізму в концепціях його модерністської історії

Аналогічно як націоналізм у його доктринальній характеристиці постає як революційний феномен, так і модерністська історія націоналізму є по суті історією революцій. Для зручності викладу абстрагуймося від багатьох різноманітних теорій, трактувань і дискусій щодо історіогенези націоналізму, географічної локалізації його перших проявів та основних етапів становлення. В цьому контексті слід погодитися з висновком Г. Касьянова, що хоч різні автори вказують на ті чи ті передвісники націоналізму в різних країнах і датують його народження в межах достатньо широко періоду протягом XVI–XVII ст., проте,

«коли йдеться про “епоху націоналізму”, про період, коли він змінив обличчя світу й людського суспільства, стає очевидним, що цей період розпочався Французькою революцією» [101, с. 243, 232–233].

Саме в ході цієї революції було створено той зразок національної держави, який потім став моделлю для наслідування для інших європейських націй. Причому французи не обмежилися пасивною роллю моделі, але достатньо контroversійно сприяли її поширенню. Як відзначає Р. Шпорлюк: «Французи не тільки подали приклад іншим, а й посприяли поширенню та розвитку націоналізмів прямим військовим і політичним впливом на Німеччину, Італію, Польщу тощо. У певних країнах – зокрема у Польщі – вони підтримували місцеві профранцузькі націоналізми. Деінде вони провокували антифранцузькі націоналізми, що відрізнялися від старосвітської недовіри до іноземців чи династичного роялізму дореволюційних часів» [330, с. 93].

Стрункий виклад загальноприйнятої модерністської історії націоналізму пропонує Е. Сміт. Відповідно до неї націоналізм зародився в останній чверті XVIII ст. і його становлення відбувалося протягом сорока революційних років, починаючи від поділу Польщі, Американської та Французької революцій і аж до антинаполеонівських реакцій в Ірландії, Іспанії, Росії та Німеччині. За їхнім зразком національні повстання у Сербії і Греції вже піднялися проти Османської імперії. В цей період отримують незалежність Греція і Бельгія. Починаючи з 1810 р., креольські еліти під гаслами революційної Франції також досягають успіхів у боротьбі проти Іспанської імперії та засновують ряд національних держав у Латинській Америці. Принаймні з 1820 рр., на думку Е. Сміта, ці національні рухи набувають чітко вираженого націоналістичного характеру [277, с. 83, 107–108].

На цей же час припадає і невіддале польське повстання проти російського царизму, що відбувалося і на території України. Загалом «польське питання» дослідники націоналізму вважають однією з найважливіших подій в історії його

становлення. Адже нація, яка втратила державу, задля власного самозбереження включила механізми максимального захисту своєї ідентичності. Польський націоналізм надихав націю на війни та повстання в боротьбі за незалежність 1794, 1807, 1809, 1830 рр. У ХІХ ст. Польща була найвідомішим прикладом нації, яка змагалася за свою свободу. В питанні націотворення поляки залишили далеко позаду не тільки росіян, але й німців, чий націоналізм, за твердженням Р. Шпорлюка, порівняно зі здобутками поляків, носив переважно інтелектуальний характер. Цей фактор вагомо впливав і на процес націотворення та формування «західного виміру» сусідніх українців. Тим більше, що навіть після втрати державності польська шляхта й надалі панувала над українським селянством, контролюючи виробничі та культурно-інформаційні відносини, а отже впливала на українські суспільні процеси [330, с. 341, 343].

Аналізуючи становлення націоналізму в контексті розвитку і поетапної зміни доаграрної, аграрної та індустріальної стадій розвитку суспільства й ототожнюючи «епоху націоналізму» з останньою з них, Е. Гелнер подає своє бачення етапів його розвитку в цій стадії залежно від можливостей виконувати свою місію – поширювати в ньому «високу культуру». Причому кожен наступний етап додає йому міру радикальності. Перший етап гелнерівської генези націоналізму загалом накладається на класичний період його становлення. Він умовно називає його «Віденським варіантом» на честь Віденського Конгресу 1814–1815 рр., бо саме той після наполеонівських воєн перекроїв мапу континенту, не надто переймаючись етнічним принципом, і встановив на ньому певний європейський устрій. Е. Гелнер скептично оцінює рівень національної свідомості тодішніх європейських спільнот, зауважуючи, що вони «були націями в собі, але ще не стали нацією для себе». Відповідним був і рівень націоналізму: «Націоналізм ще не підвів голови, він ще не міг кинути виклик рішенням володарів Європи». У той же час дослідник у притаманній йому афористичній

манері застерігає перед його радикалізацією в наступному етапі: «Змію націоналізму ще не помітили, але вона вже проникла до саду» [45, с. 232–235].

Подібно до Г. Кона, який відповідно до різних шляхів формування націй розрізняє їхнє західноєвропейське (як політичних, громадянських) та східноєвропейське (як культурних, етнічних) розуміння [165, с. 629–633], Е. Сміт також поділяє нації на два типи – громадянсько-територіальну і етнічно-генеалогічну, вважаючи, що вони формувалися двома відмінними шляхами. Одна – коли держава бюрократично інкорпорувала розрізнені етноси в одну національну спільноту, а друга – через народну культурну мобілізацію. Відповідно до них він розрізняє і два види націоналізму – територіальний та етнічний [278, с. 130]. У контексті загальної модерністської історії націоналізму науковець окремо виділяє три хвилі розвитку етнічного націоналізму, й кожна з них також по суті є проявом його революційного потенціалу.

Перша з них тривала від початку і до кінця XIX ст. Цей час вчений називає «класичним періодом етнічного самовизначення», і його головні центри містилися у Східній Європі і на Середньому Сході. Національні рухи за самовизначення були спрямовані проти багатонаціональних Габсбурзької, Російської та Османської імперій і в процесі становлення націоналізмів виконували подвійну роль: з одного боку, виступали як «збудник “офіційного” імперського націоналізму», а з другого – як відповідь йому [278, с. 131]. «Мовні націоналізми», як про це каже відомий американський політолог Г. Кіссінджер, зробили ці імперії вразливими до внутрішнього тиску і до претензій сусідів, які заявляли про національні зв'язки зі складниками імперії [106, с. 59]. Спочатку 1848 р. Європою прокотилася революційна «весна народів», а потім в останній третині цього сторіччя революція вже охопила ряд націй Східної та Північної Європи – чехів, словаків, румунів, болгар, литовців, фінів, норвежців. Тоді ж вона перекинулася і за її межі – в Японію, Індію, Вірменію, Єгипет. До поч. XX ст. також проявилися турецький, арабський, перський, бірманський, яванський,

філіппінський, в'єтнамський, китайський та африканські націоналізми. Е. Сміт підсумовує, що «у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. по всій землі годі було шукати закуток, якого б не зачепила хвиля націоналізму». Саме на той час припадає найвище піднесення європейських націоналізмів [277, с. 83–84].

У гелнерівській періодизації модерністської історії націоналізму цей період позначений як другий етап і «Епоха іредентизму» (від *irredento* – незвільнений), що тривала «від Відня до Версаля» (мова про Версальський мирний договір 1919 р., підписаний після завершення Першої світової війни). Аналізуючи тогочасні революційні події на Балканах і вибух націоналізму в цьому регіоні, Е. Гелнер сам визнає, що їх нелегко поєднати з його теорією походження націоналізму. Адже всупереч його тезі про взаємозалежність процесів виникнення націоналізму й індустріалізації Балкани перебували на відсталому рівні аграрних суспільств. Вихід із цієї теоретичної пастки науковець знаходить у накладенні один на одного двох різних процесів – боротьби регіональних еліт аграрного світу проти ослабленої центральної влади і національно-релігійного протистояння між ними. Адже владу в цьому регіоні репрезентували мусульмани, а пригнічені народи були християнами. В такому разі бунт окраїнних ватажків набирав ідеологічного характеру, й відповідно «якщо протистояння відбувається не лише між претендентами на владу і тими, хто її має, а й між різними етнічними групами – націоналізм не за горами» [45, с. 235–237].

Після першої хвилі поширення етнонаціоналізмів і їхнього революційного натиску європейська система, зведена у Відні, за великим рахунком втрималася. Більшість народів багатонаціональної Австро-Угорської імперії, а зокрема і слов'яни, поліпшень свого становища не відчули. Винятком стали угорці після угоди 1867 р., якою було засновано австро-угорський дуалізм управління імперією. Однак хоч націоналізм цього разу і отримав поразку на політичному полі, але він тріумфував в ідеологічній царині. З цього приводу Е. Гелнер яскраво резюмує: «В 1815 р. націоналізм не те що зневажали – його просто не помічали. У

1914 його не лише не можна було не помітити – його вже сприймали як даність. [...] У 1918 р. націоналізм як принцип політичної легітимності вважався настільки ж природним, наскільки у 1815 р. він був неважливим» [45, с. 237–238].

Друга хвиля етнічних націоналізмів, на думку Е. Сміта, протягом першої половини ХХ ст. охопила заморські території європейських колоніальних імперій в Азії та Африці [278, с. 131]. Подібно до них в активну фазу боротьби за національне визволення і побудову власної держави вступає і український націоналізм. І саме на цей час припадає його найвище піднесення. Щоб зрозуміти, чому він випав із класичного перебігу модерністської історії європейських націоналізмів і значно пізніше вийшов на арену боротьби, доречно буде на історичну періодизацію Е. Сміта накласти думки Е. Гелнера щодо нерівномірного розвитку націоналізмів у різних регіонах світу та його поділ Європи на «часові зони».

Він їх розташовує, послідовно просуваючись із Заходу на Схід, за критерієм метафоричного поєднання «в шлюбі» держави та культури. До першої дослідник відносить європейське Атлантичне узбережжя, де такий «шлюб» існував задовго до «епохи націоналізму». Єдиним винятком у ній було утворення Республіки Ірландія. Друга зона накладається на історичну територію Священної Римської імперії. І німці, й італійці ще задовго до модерного часу володіли «високою культурою», однак на їхніх територіях панувала політична роздробленість. А отже в цій зоні націоналізм мав виконати не визвольну, але об'єднавчу місію, і тому, за твердженням Е. Гелнера, він носив лагідний та союзницький до лібералізму характер. Центральними осередками такого націоналізму відповідно стали Пруссія і П'ємонт. Натомість у східнішій, третій зоні, націоналізм вже мав вроджено насильницький характер. На думку автора, міжетнічних ексцесів тут за визначенням не можна було уникнути. Адже у Східній Європі не було національних держав, а національні культури носили строкатий і нечітко розмежований поміж собою характер. За великим рахунком одне й друге потрібно

було створювати. А тому науковець фаталістично підсумовує: «Базове твердження є простим: за умов, які панують на Балканах, Кавказі, у басейні Волги, більшості території Середньої Азії і в багатьох інших регіонах світу, створення культурно однорідних національних держав за історичними вимогами і правилами, які формулює теорія націоналізму, можливе лише шляхом етнічної чистки» [45, с. 243–249].

Достатньо влучною щодо України та держав-сусідів є характеристика четвертої зони. Від третьої вона відмежована тільки тим, що «тут певний час панував більшовизм». Саме окреслення меж зони має динамічний характер, бо після 1945 р. вони разом із наступом Червоної армії відсунулися на захід – у країни, де насильно було встановлено комуністичний режим. У рамках загальної еволюції націоналізму автор вважає, що він у цій зоні порівняно «нормально» перебув «віденський» та «іредентистський» періоди. Однак наприкінці Першої світової війни три імперії, які поділили між собою Східну Європу, зникли з мапи Європи. Проте незабаром одна з них (автор має на увазі Росію–СССР) відновилася з новим політичним класом та новою безжальною ідеологією і впродовж свого існування жорстоко придушувала націоналізми. Й оскільки на час написання праці комуністичний режим у цій «часовій зоні» перестав існувати, автор у контексті своєї теорії про різні етапи розвитку націоналізму задається питанням, чи він у цій зоні після проходження двох перших етапів і насильно впровадженій перерви повернеться до «нормального» проходження третього–четвертого–п'ятого етапів? І чи тут виникнуть численні слабкі і недосвідчені національні держави, які зокрема вдаватимуться і до етнічних чисток, а чи слід очікувати загального послаблення етнічного чинника в політиці [45, с. 249]?

Для кращого розуміння характеру таких запитань доцільно завершити короткий виклад Гелнерового трактування етапів розвитку націоналізму. Третій із них він називав «епохою Версаля і Вілсона». При цьому науковець мав на увазі міжнародну систему, збудовану у Версалі відповідно до принципу національного

самовизначення. Вона була надзвичайно хисткою, нові національні держави перейняли від своїх попередниць-імперій несправедливу політику щодо національних меншин, допускали розмежування, що краяли навпіл окремі нації, та у своїй політиці були близькі до етнічних чисток. А тому, коли «прийшли Адольф і Йосиф, система впала зі сміховинною легкістю». Четвертий етап автор красномовно називає «Етнічна чистка». Згідно з засадничим націоналістичним принципом національна й політична одиниці мають бути тотожними, і автор вказує два альтернативні шляхи досягнення такого стану – або поступового й органічного розвитку, або етнічних чисток. Перший він демонструє на прикладі Франції, цілісна нація якої поступово сформувалася з численних етнічних груп – галлів, бретонців, франків, бургундців, нормандців, романців і т. д. Однак при цьому зауважує: «Проте французам було дано тисячу років, щоб досягти цього. А що робити молодим “націям, які поспішають”, яким треба творити однорідну культурно-державну одиницю зараз, які не можуть чи не хочуть чекати, доки відбудеться це повільне, тривале забуття і зникнення відмінностей?». П'ятий етап Е. Гелнер не менш красномовно називає «Пом'якшення націоналізмів», вважаючи, що в розвиненому індустріальному суспільстві знижуватиметься інтенсивність етнічних почуттів. Щоправда, географічно таку зону пом'якшення він розташовує лишень у Західній і частині Центральної Європи [45, с. 238–242].

Повертаючись до другої хвилі поширення етнонаціоналізмів згідно з концепцією Е. Сміта, відзначмо, що національні рухи Азії та Африки, як і їхні європейські попередники, виступали за цілковите відокремлення від колоніальних держав. Відмінність полягала в тому, що разом з колоніальною державою вони однаковою мірою вороже трактували і її постколоніального наступника. Така держава хоч і мала претензії на автохтонність, але своїми діями демонструвала «чужоземне втручання, або ярмо», оскільки допускала нівелювання традиційних культурних цінностей [278, с. 131].

У цьому випадку стають очевидними деякі паралелі з тією на перший погляд парадоксальною постколоніальною ситуацією, коли націоналісти в державах постсоветського простору часто перебувають в опозиції до них. Насправді, як на це влучно вказує Е. Сміт, у таких конфліктах з державою етнічні націоналізми увиразнюють контраст між нею та нацією. Держава виступає найкращою формою самоорганізації нації й інструментом її самозбереження та розвитку, але вона є похідною від неї і не може собою підміняти націю. Причиною виступів етнічних націоналізмів Азії і Африки проти постколоніальних держав є те, що вони обстоюють права на збереження власної ідентичності. Адже часто ці держави створювалися адміністративним шляхом через інкорпорування до свого складу різних етнічних груп і своєю політикою виражають інтереси домінантної етнічної групи. В результаті така політика держави загрожує ідентичності її міноритарними етнічними складниками. А тому їхні націоналізми «мобілізують окремі етнічні спільноти в ім'я уявлених і зневажених, але незамінних культурних вартостей, яким загрожує загибель під тиском модернізаційних чинників і бюрократичної держави, яка своєю чергою служить інтересам панівної етнічної спільноти та її еліти» [278, с. 131].

Очевидно, підстави, які спонукають націоналістів на постсоветському просторі бути в опозиції до власних держав, відмінні від описаних вище. Вони лежать у тій площині постколоніального формування національної ідентичності, яку Р. Брюбейкер описує як боротьбу «тріади націоналізмів» на цьому просторі – російського «вітчизняного» націоналізму, «націоналізаційного» націоналізму крайн-нащадків та націоналізму меншин нової російської діаспори [21, с. 78].

Прикладом може слугувати ситуація в Україні. Користуючись законодавчо закріпленими після розпаду СРСР преференціями, російська етнічна меншина в Україні, що ще донедавна належала до панівної метропольної нації, за могутньої підтримки «материкової» вітчизни і владного українського політичного класу, переважно сформованого в атмосфері російської ментальності, всі роки

Незалежності намагалася зберегти домінантне становище у відновленій державі й стати етнічним ядром української політичної нації. В результаті витворилася ситуація, яку націоналістична публіцистика об'ємно вбирає у фразу «Україна незалежна від українців» [78, с. 292]. Закономірно, що українські націоналісти також, подібно до постколоніальних етнічних націоналізмів Азії та Африки, вступають у протистояння з державою, яка допускає такий стан речей. Ми вважаємо, що і масова участь українських націоналістів у подіях Помаранчевої революції 2004 р. та Революції гідності 2013–2014 рр. була не в останню чергу зумовлена саме цією обставиною.

До слова кажучи, аналогічні причини заставляють активізуватися етнічні націоналізми і в сучасних промислово розвинених державах Заходу. І хоча після Другої світової війни тему націоналізму в Європі було піддано тотальному замовчуванню, однак т. зв. «етнічне відродження» 60–70-х років ХХ ст. охоплює ряд європейських та північноамериканських регіонів. Місцеві політичні еліти були зненацька заскочені цим явищем. «Можливо ми стали жертвами омани: вогні націоналізму ніколи не були погашені, їх лише тимчасово усунуло з поля зору усвідомлення їхніх жахливих наслідків. Навіть на Заході етнічний націоналізм зберігся під тонким шаром соціал-демократії й лібералізму», – розмірковував з цього приводу Е. Сміт [276, с. 78].

Науковець називає цей час початком третьої хвилі етнонаціоналізмів. Першими її проявами стали етнічні рухи за автономію квебекців Канади. Представники різного роду вільних професій – як-от юристи, лікарі, журналісти, вчителі, інженери, фармацевти і т. д. – почали агітувати за визнання французької мови в усіх сферах суспільного життя й домагатися для неї прав нарівні з англійською. Врешті вони здійснили те, що стало відомим як «тиха революція» початку 1960-х і, на переконання Е. Сміта, вже практично були за крок до вимоги повної етнічної автономії й етнічного відокремлення [276, с. 106–107].

Дещо пізніше активізувалися ті етнонаціоналізми Західної Європи, які своїми витоками сягали ще довоєнних часів і навіть 80-х років XIX ст. – каталонський, баскійський, бретонський, шотландський, валлійський, фламандський. Їхні учасники та вимоги були майже ідентичні – інтелігенція, переважно технічна, апелюючи до усної народної культури, політизуючи її та висловлюючи бажання домогтися етнічної автономії, очолила протести проти держави. І хоча мало які з них, на відміну від східноєвропейських націоналізмів передвоєнного періоду, доводили до логічного кінця свої ідеали, але їх характеризувало те саме бажання – «оновити зневажену культуру й спільноту» [276, с. 102].

Третя хвиля етнонаціоналізмів спочатку охопила тільки названі вище промислово розвинені країни Заходу, але з часом сягнула Югославії, Румунії, Польщі й Советського Союзу. Цікаво, що цей процес виглядав не мозаїкою окремих явищ, пов'язаних лишень спільними зовнішніми ознаками, але так видається, що мав цілісний і лінійний характер. Тема впливу західних етнонаціоналізмів періоду «етнічного відродження» 60–70-х років XX ст. на майбутній перебіг революційних процесів у країнах колишнього «соціалістичного табору» ще потребує детальнішого вивчення, але є підстави говорити принаймні про його наявність. Так, зокрема чільний діяч української націоналістичної еміграції С. Ленкавський фіксував зусилля представників «Фламандського комітету солідарності зі Східною Європою» та «Фламандського руху за підтримку національних меншин» інформаційно прорвати т. зв. «залізну завісу» й домогтися прямого спілкування з представниками різних націй у ССРСР, поширюючи серед них західні видання та листівки. При цьому він відзначає, що з аналогічними місіями їхні члени вже відвідували Північний Ірак та Іспанію, підтримуючи там відповідно визвольний рух курдів і автономний рух басків [118, т. 1, с. 111–112].

Наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. простір Центрально-Східної Європи, який опанувала післявоєнна російсько-советська окупація, вибухнув націоналістичною революційною енергією – спочатку Польща, потім прибалтійські республіки, Україна, Закавказзя та Середня Азія. Як пише Е. Сміт, «карту Європи було ще раз розкряно, переважно вздовж ліній наявних етнонаціональних розломів» [277, с. 112].

Цей процес був не одномоментним імпульсом, а носив безперервний характер і розвивався практично протягом всього періоду цієї окупації. Від закінчення Другої світової війни і до середини 50-х років підпільна національно-визвольна боротьба проти советського режиму тривала в Україні. Пізніше естафету спротиву перебрали західніші країни – 1953 р. вибухнув робітничий страйк у Східній Німеччині, а потім настали Угорська революція 1956 р. та Празька весна 1968 р. Однак, на переконання Р. Шпорлюка, вирішального ідеологічного удару советському домінуванню на цьому просторі завдала саме Польща. Своїми страйками в Познані (1956), Гданську (1970 та 1980), Радомі (1976), а потім і створенням багатомільйонного руху «Солідарність», «польські робітники фактично розвіяли найголовніший міф радянського комунізму – міф начебто створеної ним “пролетарської держави”» [330, с. 274–275]. Американський дослідник П. Кені також вважає, що «Польща була школою опозиційності» [104, с. 163].

І хоча Е. Сміт пов’язує процеси «етнічного відродження» 60–70-х рр. ХХ ст. в індустріально розвинених країнах Заходу з революційними процесами в Центрально-Східній Європі, які призвели до розпаду т. зв. «соціалістичної системи» і краху її епіцентру Советського Союзу, але сам же і відзначає, що між ними була суттєва відмінність. Перші виступали за культурну, соціальну й економічну регіональну автономію в межах тодішніх держав. Натомість націоналістичні рухи під советською окупацією мали виразно сепаратистський характер. А тому Е. Сміт вважає їх ближчими до «класичного» націоналізму

XIX ст. Такої відмінності спочатку не зауважили на Заході й «антикомуністичні рухи в Східній Європі 1989 р. попервах трактували як західні рухи політичного та економічного лібералізму, аж поки усвідомили, якої сили набрали націоналістичні аспекти народної мобілізації» [278, с. 145–146; 166].

У той же час націоналістична опозиція в цих країнах своїм корінням сягала ще 40-х років і навіть у жевріючому стані не припиняла свого існування протягом всього періоду советської окупації. Її головна увага зосереджувалася на збереженні національної ідентичності та відновленні державного суверенітету. Якщо про перше вдавалося дбати більшою мірою протягом всього цього часу, зокрема і завдяки національним емігрантським спільнотам, то відновлення національної державності стало можливим лише наприкінці 1980-х років – в умовах краху комуністичної системи. Націоналістичні рухи в країнах Центрально-Східної Європи розвивалися з різною мірою інтенсивності. Американський історик і дослідник цих процесів П. Кені вважає, що найбільше значення вони мали для перебігу революційних процесів в Україні та Словенії. «Націоналістична опозиція мала найбільше значення в Україні, де Українська Гельсінська спілка вказала дорогу іншим, та в Словенії, де 1981 р. група інтелектуалів заснувала журнал “Nova revija”, що встановив форми опозиції, ґрунтовані на словенській національній культурі» [104, с. 33].

Однак на цьому національно-визвольні революційні процеси на просторі, який колонізувала і окупувала Російська імперія Романових та її спадкоємниця новітня Російська імперія СРСР і сучасна Російська Федерація, не припинилися. В часі вони зміщувалися залежно від до того, як ближче просувалися до її імперського ядра. Якщо Російську імперію під трансформованою назвою СРСР станом на 80-ті роки ХХ ст. уявити у вигляді трьох концентрованих кіл, то третє (зовнішнє) коло охоплюватиме окуповані внаслідок Другої світової війни держави Центрально-Східної Європи, друге (зовнішнє) – квазідержави в складі СРСР зі статусом т. зв. «союзних республік», які більшовицька Росія зуміла втримати у

сфері свого впливу після краху імперії Романових чи інкорпорувати до початку Другої світової війни, і перше коло («внутрішня імперія») – колонізовані історичною Московією народи, які з різним адміністративним статусом перебували у складі власне Російської «союзної республіки».

Так-от, національно-визвольні революційні процеси в окупованих країнах Центрально-Східної Європи відбулися напр. 80-х – на поч. 90-х рр. ХХ ст. А в національних державах, що постали на постсоветському просторі, вони розтягнулися значно довше, і це, очевидно, залежало від часу їхнього перебування у складі ССРСР та рівня, до якого імперський центр інкорпорував місцеві еліти.

Після розпаду ССРСР Росія зберегла контроль над «внутрішньою» імперією і, модернізувавшись у ній, відновила політику «збирання земель». Аналізуючи цей процес, член-кореспондент НАН України М. Михальченко так подає оновлену модель Російської імперії: «Ее суть в том, чтобы Россия взяла под контроль большую часть постсоветских республик, оставив их формально независимыми, как когда-то бывшие страны “социалистического лагеря”. Эти полуколониальные государства будут сами себя содержать, а Россия будет контролировать их экономику путем покупки наиболее привлекательных предприятий, банков и политику» [149, с. 198].

Аби й надалі втримувати нові національні держави у сфері свого впливу, Росія застосовувала різного роду методи, які останнім часом отримали назву «гібридного впливу». Придатним ґрунтом для цього було те, що їхні національно-державні еліти, трансформовані під час розпаду ССРСР із колишніх представників місцевих компартійних колоніальних адміністрацій, свого часу були сформовані в російському культурно-ментальному середовищі й прив'язані до імперського центру багатьма невидимими узами. «Почався період функціонування радянської імперії в новому вигляді: більшість радянських республік очолили колишні комуністичні лідери, які мало чим відрізнялися один від одного в методах збереження влади, а отже – збереження своїх новоутворених країн для кремлівських амбіцій. З часом кожна країна почала шукати варіанти існування та співіснування з сусідами. Частина країн намагалася вийти з-під контролю Кремля,

інші вважали себе залежними не тільки економічно, але й ментально», – пише з цього приводу Т. Ляшенко [139, с. 88].

Революційні намагання визволитися від російського неоімперського впливу регулярно і почергово стрясають національні держави на постсоветському просторі. Т. зв. «кольорові революції» в Грузії (2003 р.), Україні (2004 р.), Киргизстані (2005 р.), Узбекистані (2005 р.), Молдові (2009 р.), їхні спроби в Білорусі (2006 р.) та Вірменії (2008), повторні революції в Киргизстані (2010 р.) й Україні (2013–2014 рр.) є яскравим свідченням цього. До слова кажучи, вони ведуть свій родовід ще від революційних процесів кінця 80-х р. ХХ ст. на теренах Центрально-Східної Європи і навіть перегукуються символікою. Так, при згадці про українську Помаранчеву революцію 2004 р. відразу запрошується паралель до відомої в 1987–1989 рр. у Чехословаччині «Помаранчевої альтернативи» [104, с. 18]. Очевидно, що в усіх цих революційних процесах активну участь беруть місцеві націоналістичні сили. Сучасна Російська Федерація, як і кожна класична імперія модерного періоду історії, є викликом для тих націй, яких вона позбавляє можливості мати повноцінну національну державу, та стимулом для зростання їхніх націоналізмів.

Паралельно з «кольоровими революціями» на постсоветському просторі відбувалися такі ж революції і в інших країнах, як-от у Лівані (2005 р.) і Тунісі (2011). Системний революційний характер носить процес активізації правих рухів у різних країнах Європи й отримання суттєвих політичних результатів та їхньої присутності у владі внаслідок парламентських форм боротьби. Очевидно, наведені факти спонукають уточнити теорію Е. Сміта щодо поширення етнонаціоналізмів у Європі, сфрагментувавши його бачення «третьої хвилі» на декілька окремих часово-просторових явищ.

Підсумовуючи, зазначмо, що загалом націоналізм є надзвичайно багатоаспектним і поліморфним явищем. І кожен його національний різновид дуже своєрідний і залежний від комплексу тих умов, в яких існує і розвивається кожна конкретна нація і які формують її ідентичність. Однак всі націоналізми в один феномен єднає категорія нації.

Для досягнення завдань цього дослідження ми обмежили коло трактувань та парадигм націоналізму і аналізуємо його як доктрину та політичний рух у модерністському розумінні.

Для повноцінного розвитку сучасного українського націоналізмознавства важливе значення має питання вироблення й уніфікації його термінологічної бази. Сьогоднішній стан цієї проблеми характеризується розмаїттям підходів, в основі яких лежать переважно загальноідеологічні, світоглядно-спекулятивні, програмні та політтехнологічні критерії.

Для розв'язання цього завдання ми пропонуємо застосовувати світоглядний критерій. Відповідно до нього партії і рухи, що послуговуються ідеологічною системою, центральним компонентом якої є категорія «нація», слід кваліфікувати як націоналістичні. При цьому ми вважаємо за доцільне врахувати сформовану в післявоєнний період і відмінну для України та Західної Європи конотацію терміна «націоналізм» і розмежувати український і європейський дискурси цієї проблеми. Відповідно в першому ми пропонуємо вживати традиційний для суспільного та наукового обігу термін «націоналізм». Натомість термін «праві» й супутні його видозміни для українського наукового дискурсу ми вважаємо неприйнятними. У висвітленні європейської тематики паралельно з терміном «націоналізм» ми вважаємо за доцільне вживати також термін «праві».

Для розуміння феномену націоналізму важливою є характеристика революційного складника його доктрини. Проаналізувавши такий, можна зауважити, що низка дослідників, незважаючи на відмінність їхніх теорій щодо походження націоналізму, вважає цю його характеристику притаманною вже з природи самого виникнення.

Аналіз модерністської історії націоналізму також вказує на те, що її неодмінним складником є революційні процеси і революційність є іманентною сутністю націоналізмів. Вони активізуються тоді, коли національна спільнота позбавлена можливостей для реалізації права на власну державність або ж виникають загрози такій державності чи базовим рисам національної ідентичності.

РОЗДІЛ 2.

ВІДРОДЖЕННЯ НАЦІОНАЛІЗМУ В СУЧАСНІЙ ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

2.1. Відродження націоналізмів державних націй

Згідно з модерністською історією націоналізму наприкінці XVIII ст. – на початку XX ст. Західна Європа стала його батьківщиною і передала імпульс розвитку та поширення цього суспільного явища в її східну частину, а зокрема і в Україну. В той же час активізація й успіхи сучасних націоналістичних сил в Україні час від часу викликають негативну реакцію ряду європейських інституцій. Вона цілком вкладається у рамки того явища, яке американський науковець Г. Моргентау описав як «абетковий парадокс націоналізму» [142, с. 728–729]. Характерно, що паралельно з такою реакцією сама Європа переживає найвищий пік успіху правих сил за весь післявоєнний період. В останні десятиліття націоналістичні політичні сили стали вагомим чинником політичного життя не тільки країн Центрально-Східної Європи і постсоветського простору, але і Західної Європи. Отож процеси активізації націоналізмів набирають характеру системного загальноєвропейського явища і потребують такого ж системного наукового аналізу.

Незважаючи на активний розвиток націоналістичних рухів в сучасних країнах Західної Європи, ця тема ще не знайшла належного висвітлення в українській політичній науці. І навіть наведені на початку дослідження праці науковців більшою мірою присвячені інституційному аналізу процесів активізації націоналізмів європейських країн. Натомість поза увагою дослідників залишається ширший часовий контекст розвитку цих явищ. А тому нашою метою у цьому розділі є вивчення закономірностей розвитку сучасного націоналізму в руслі його загальної модерністської історії. Цьому слугуватиме розв'язання декількох головних завдань: аналіз сьогоднішніх електоральних позицій провідних націоналістичних партій країн Західної Європи; виявлення наступності між ними та організаційними формами націоналістичного руху післявоєнного періоду, що створили суспільно-політичні передумови для їхнього

сьогоднішнього успіху; поміщення сучасного націоналістичного руху в Західній Європі в загальну схему модерністської історії націоналізму.

Зародившись у Західній Європі й опанувавши до початку XIX ст. повністю її терени в межах двох перших гелнерівських «часових зон», націоналізм і сьогодні демонструє тут високий рівень розвитку. В такому разі постає закономірне питання, як кваліфікувати сучасну активізацію націоналізмів на цих теренах – новою «хвилею», подібно до того, як Е. Сміт описав «хвилі етнічного націоналізму» [278, с. 131–132], а чи пробудженням явища, яке вже існує? Автор висловлює тезу, що сьогодні загалом у Європі, а зокрема в її західній частині, відбувається відродження/ренесанс націоналізму [263].

Засудивши після завершення Другої світової війни разом із фашизмом та нацизмом і націоналізм, її переможці на опанованих територіях і кожен у власних, хоч і відмінних, інтересах мали забезпечити його обструкцію у масовій суспільній свідомості та неприсутність у політичному житті. Окупувавши Центрально-Східну Європу, російсько-більшовицький режим встановив у тамтешніх країнах маріонеткові соціалістичні уряди і запровадив жорсткий політичний режим, умови якого виключали легальне існування опозиційних політичних сил, а тим більше націоналістичного спрямування.

У той же час не такими однозначними були післявоєнні політичні процеси у країнах Західної Європи. Недостатньо глибоко проведені дефашизація та денацифікація їхнього суспільного життя й внутрішньодержавні демократичні механізми дозволяли легальне функціонування не тільки націоналістичних, а й навіть профашистських і пронацистських політичних партій, рухів та інших інституцій громадянського суспільства. Одні з них з часом підпадали під конституційну заборону за наявність в їхній діяльності характерних рис офіційно заборонених ідеологій. Натомість другі, кадрове ядро яких хоч і становили учасники фашистських і нацистських партій воєнного періоду, за прийнятною для суспільства демократичною риторикою маскували свої справжні погляди. Треті поступово еволюціонували або ж спочатку дистанціювалися від історичних течій фашизму та нацизму. Одне слово, всі ці політичні структури в повоєнних країнах

Західної Європи становили досить складний для наукового аналізу і класифікації мікс. Однак, на нашу думку, неприйнятним є їхнє загальне зведення до категорії фашистських чи неофашистських, як це спостерігається в працях ряду західноєвропейських та вітчизняних науковців [33].

Аналізуючи процес ренесансу націоналізму в індустріально розвинених країнах Західної Європи, ми наголошуємо на тому, що сьогodнішнім успіхам націоналістичних партій цих країн передував досить довгий період перманентної участі цілого ряду не впливових чи маловпливових політичних сил націоналістичного спрямування, які формували суспільно-політичний ґрунт для сучасних успіхів націоналістів. Крізь призму зору нашої тези про ренесанс націоналізму вони виконали роль тієї ланки, яка поєднала в один неперервний ланцюг процес розвитку націоналізму від його зародження і до сьогodнішнього дня. Для початку проаналізуємо становлення правих рухів у таких країнах, як Німеччина, Австрія та Італія, які внаслідок історичних обставин мали для цього найпридатніший суспільно-політичний ґрунт [263].

Очевидно, найбільшою націоналістичною несподіванкою останнього часу в Західній Європі стали результати парламентських виборів 2017 р. в Німеччині. За їхніми підсумками до бундестагу вперше після Другої світової війни пройшла права політична партія «Альтернатива для Німеччини» (нім. *Alternative für Deutschland – AfD*), набравши близько 13% голосів виборців. Отримавши 94 депутатські мандати, вона після традиційно найбільших німецьких партій правочентристської ХДС/ХСС та лівоцентристської Соціал-демократичної партії стала третьою за кількістю депутатів партією в бундестазі. Звичайно, ці результати значно скромніші, аніж успіхи подібних партій Австрії, Франції, Італії та ряду інших європейських країн. Однак знаковим є той факт, що такий успіх права політична сила здобула в Німеччині, яка, отримавши повоєнну ін'єкцію проти нацизму, довгий час залишалася традиційним форпостом проти націоналістичних ідей. Характерно, що AfD здобула більше голосів на території колишньої Східної Німеччини і східного Берліна, аніж на території колишньої Західної Німеччини. На відміну від французького Національного фронту, що

завше буде виборчі кампанії з прицілом на збіднілий електорат, за AfD проголосували передусім люди з високими доходами – тобто заможний середній клас. Партія досить молода – її було засновано 6 лютого 2013 р. на хвилі єв록ризи. Відповідно у своїй програмі та публічному позиціонуванні AfD демонструє скептичне ставлення до Євросоюзу й радикально виступає проти прийняття втікачів, а в зовнішній політиці займає вже звичну для європейських правих проросійську політику [74].

До часу стрімкого виходу AfD на політичну арену Німеччини в ній незмінно, починаючи від 1945 р., перебували інші з різним рівнем впливовості праві політичні сили. М. Гримська, аналізуючи їхній розвиток у Німеччині, виокремлює в ньому три етапи. У першому з них, що тривав від 1945-го до 1964 р., в цій політичній ніші перебували засновані ще з дозволу окупаційної влади Асоціація за економічне відновлення, Німецька права партія та Група дії/Європейський народний рух. Згодом, вже з дозволу німецьких інституцій, були також зареєстровані Соціалістична імперська партія, Німецька спільнота і Загальнонімецький блок/ Союз вигнаних і безправних та Німецька імперська партія. З них Соціалістична імперська партія відверто проголосила себе пронацистською, і її 1952 р. заборонив Конституційний суд. Щоправда, як зазначає В. Віперман, вона й так перебувала на стадії розпаду [33, с. 213]. Це спонукало інші праві партії Німеччини уникати чіткого асоціювання з нацизмом. Зокрема це стосувалося Німецької правої партії, що 1949 р. почала себе називати Німецькою партією рейху [54, с. 213].

Другий етап розпочався зі створенням 1964 р. Німецької націонал-демократичної партії (нім. Nationaldemokratische Partei Deutschlands – NPD). В. Віперман стверджує, що це відбулося шляхом об'єднання різних правих угруповань з більш чи менш вираженою націонал-соціалістичною орієнтацією і що її «вожді майже цілком, а членство наполовину належало до колишньої NSDAP». У той же час партія офіційно дистанціювалася від нацизму, а в її публікаціях були практично відсутні притаманні йому антисемітські заклики. Натомість вона активно виступала проти припливу з-за кордону і перебування в

країні т. зв. «гастарбайтерів», що стало передвісником активної антиіммігрантської політики сучасних правих сил Німеччини. Офіційним керівником NPD під час її заснування став колишній член ХДС Фрідріх фон Тален, однак фактичним лідером вважали колишнього керівника Німецької імперської партії Адольфа фон Таддена. Зрештою, між ними 1967 р. стався конфлікт, і невдовзі після цього партія почала занепадати. Але до того часу вона активно розвивала свою організаційну мережу та продемонструвала високі результати у виборах до місцевих ландтагів. Щоправда, у парламентських виборах 1969 р. всупереч сподіванням партія так і не спромоглася потрапити до бундестагу. Далі вона зі змінним успіхом продовжувала брати участь у місцевих та парламентських виборах, і її найбільшим успіхом стало проходження до Європарламенту 2014 р. тодішнього лідера Уго Фойгта [54, с. 142–146; 33, с. 214, 215].

Практично невідомим для загалу дослідників залишається факт намагання представників NPD протягом 2004–2007 рр. нав'язати співпрацю з українськими націоналістами, а зокрема з ВО «Свобода». Принаймні авторові відомі два такі факти. Вперше це сталося влітку 2004 р. на нараді представників націоналістичних організацій ВО «Свобода», КУН, ОУН-б та ОУН, що відбувалася в Карпатах напередодні підписання угоди про співпрацю (т. зв. «Угода чотирьох»). А вдруге – на початку 2007 р. під час традиційного відзначення дня народження провідника ОУН-б С. Бандери в його родинному селі Старому Угринові на Прикарпатті. Зрештою, ці намагання залишилися безрезультатними, оскільки NPD на цей час втратила динаміку свого розвитку й не викликала достатнього інтересу в очільників ВО «Свобода».

На середину 1980-х припадає третій етап розвитку правих партій у Німеччині. Конкуренцію для NPD у цій ніші становили дві нові політичні сили – Німецький народний союз та Партія республіканців. Перша з них розпочала свою діяльність ще в 1970-х, однак її активна фаза припадає якраз на аналізований період. Її головною вимогою було жорстке обмеження імміграції. Дослідники зазначають, що партія витрачала непомірно великі кошти на виборчі процеси,

однак так і не змогла потрапити до федерального парламенту. Врешті 2009 р. вона об'єдналася з NPD, і хоч далі таке об'єднання визнано недійсним, однак це привело партію до розпаду і 2012 р. вона припинила своє існування. Партію республіканців 1983 р. заснувало декілька колишніх членів ХДС. 1985 р. її очолив Ф. Шенхубер, дійсний член NSDAP ще довоєнного періоду й учасник бойового формування Ваффен-СС. У той же час за ідеологічним спрямування партію скоріше можна віднести до націонал-консервативного напрямку. Найвищий рівень електоральної підтримки партія продемонструвала 1989 р., коли до ландтагу Західного Берліна вона зуміла набрати 7,5% голосів і отримати 11 мандатів. Того ж року республіканці у виборах до Європейського парламенту також отримали 7,1% голосів і делегували до Брюсселя шість своїх представників. Основний акцент партія зробила на темі об'єднання двох частини Німеччини й після його реалізації не змогла вчасно переорієнтуватися та почала втрачати підтримку своїх виборців [54, с. 146–148].

Отже, сьогоденній парламентській перемозі Альтернативи для Німеччини передувала постійна присутність у політичній системі країни багатьох інших партій правого спрямування. Внаслідок обставин, а зокрема під тиском загальноєвропейського засудження нацизму та формування в німецькому суспільстві комплексу вини за його злочини, вони не мали вагомих загальнонаціональних політичних успіхів. Однак їхня діяльність підготувала той суспільно-політичний ґрунт, на якому свій успіх побудувала AfD. Отож вона виникла не на голому місці, а стала виявом ренесансу того націоналізму, який завжди був притаманний Німеччині ще від започаткування його «епохи».

В Австрії взірцем успішної правої політичної сили є Партія свободи (нім. Freiheitliche Partei Österreichs – FPÖ). Свій генезис вона веде від кінця 1940-х р, коли після реєстрації відновлених Соціал-демократичної та Християнсько-демократичної (пізніше перейменованої на Австрійську народну) партій окупаційна влада надала дозвіл і на реєстрацію Ліги незалежних, яку 1956 р. було перейменовано на Партію свободи Австрії. Отже, у політичній системі країни було відновлено традиційний для неї тріумвірат ідейно зорієнтованих учасників,

постійним суб'єктом якого також виступав національний табір. Як і в Німеччині, у післявоєнний період він мав придатний суспільно-політичний ґрунт для свого успішного існування. З цього приводу М. Гримська зазначає: «На відміну від Італії та Німеччини, Австрія не пройшла період очищення від фашизму, хоча тут рівень підтримки цього режиму був дуже високим і чимало австрійців вважали аншлюс своєї країни відновленням історичної справедливості та довгоочікуваним возз'єднанням німецького народу». Тому закономірно, що першим головою Ліги незалежних став нацист Антон Райнталлер, а після його смерті партію очолив інший офіцер СС Фрідріх Петер. На відміну від німецьких правих партій, що більшою мірою втішалися представництвом у місцевих органах влади, Ліга незалежних вже на своїх перших виборах 1949 р. отримала 11,7% голосів, а за два роки кандидат на посаду президента від партії здобув 15,4%. Щоправда, поступово дистанціюючись від нацизму, партія хоч і залишалася третьою за впливовістю політичною силою країни, однак почала поступово втрачати свій електорат [54, с. 168–172].

Ситуація змінилася з приходом 1986 р. харизматичного лідера Йорга Хайдера. Він зумів повернути FPÖ на притаманні їй від заснування світоглядні позиції та розбудувати чітку організаційну структуру. Вже в перші роки після цього партія почала нарощувати результати. 1999 р. вона вперше набрала 26,9%, вийшла на друге місце і обігнала Австрійську народну партію (нім. Österreichische Volkspartei – ÖVP). Після цього на початку 2000-го дві партії сформували коаліційний уряд, який очолив лідер ÖVP Вольфганг Шюссель, а FPÖ отримала шість міністерських портфелів із 12-ти. Порушивши неписане в Європі правило на заборону створювати коаліції з ультраправими партіями, Австрія зіткнулася зі шквальною критикою та санкціями європейських інституцій. Міністри європейських урядів демонстративно бойкотували своїх австрійських колег і навіть відмовлялися вітатися під час офіційних міжнародних зустрічей. Самому Й. Хайдеру пригадали схвальну оцінку подолання безробіття в нацистській Німеччині, відвідування зборів ветеранів Ваффен-СС і ряд інших пронацистських проявів. Щоб стабілізувати ситуацію, той подав у відставку з

голови партії й відмовився займати посаду в уряді, мотивуючи це своїми зобов'язаннями перед виборцями Каринтії, де він залишався губернатором. Блокаду європейських інституцій було припинено, однак і FPÖ, позбувшись харизматичного лідера та розділивши відповідальність з чинним урядом, почала втрачати виборців. Як зауважує український дослідник нацизму і публіцист Ю. Михальчишин: «Праворадикали виглядають переконливо у ролі “крутих хлопців” з суворими поглядами, які не бояться говорити правду та захищають простих громадян з-поміж титульної нації проти корумпованих чиновників і знахабнелих непроханих гостей з Азії і Африки. Однак, коли вони покидають мітингову стихію та опиняються у парламентських кріслах чи навіть урядових кабінетах і починають демонструвати виборцям правильно пов'язані краватки... це виглядає для багатьох нещиро». Поділяючи урядову відповідальність і не маючи змоги критикувати владу, партія сама потрапила під таку критику. Аби захиститися від неї, вона змушена була навіть відкликати з уряду декількох міністрів [54, с. 172–175; 152, с. 20–22].

Саме в цей час у FPÖ загострилися внутрішні конфлікти між популістським та націоналістичним крилом. У результаті на початку 2005 р. Й. Хайдер і ряд інших впливових політиків, включаючи сестру, яка перебувала на посаді віце-канцлера Австрії, покинули партію й створили нову політичну силу «Альянс за майбутнє Австрії» (нім. Bündnis Zukunft Österreich – BZÖ). Конкуренція на одному електоральному полі взаємно послабила їхні позиції. Проте поступово FPÖ зуміла відновити своє домінування на правому фланзі австрійської політики, а після трагічної смерті 2008 р. Й. Хайдера і більшість членів Альянсу переглянула свої погляди та повернулася до Партії свободи Австрії [54, с. 175–176; 152, с. 22].

Звичайно, протягом свого існування FPÖ доводилося витримувати конкуренцію і з боку інших правих сил Австрії. У 1960–80-х рр. такими були Демократична прогресивна партія та Націонал-демократична партія, заборонена 1988 р., а в другому десятилітті 2000-х – Команда Штронаха за Австрію. Однак вона продовжує утримувати лідерство у своїй електоральній ніші і в дочасних

парламентських виборах 2017 р. здобула 26% голосів, посівши третє місце і вступивши в урядову коаліцію з лідером парламентських перегонів консервативною ÖVP [54, с. 169, 178–179; 356]. Від часу уступлення з посади голови партії Й. Хайдера і до сьогодні її очолює Гайнц-Крістіан Штрахе. До 2014 р. партія тісно співпрацювала з українською націоналістичною силою ВО «Свобода». В листопаді 2008 р. на запрошення керівництва FPÖ Відень навіть відвідав лідер ВО «Свобода» О. Тягнибок. Однак після того, як Росія анексувала Крим, австрійські праві зайняли позицію агресора й співпраця між націоналістами двох країн остаточно припинилася.

Італія є третьою з європейських країн, де післявоєнні праві рухи, розвиваючись на історичній основі передвоєнного та воєнного періоду, досягли вагомих електоральних успіхів. У розвитку правого руху цієї країни можна умовно виділити три етапи. Перший тривав від 1946-го до 1995 р. і пов'язаний з діяльністю Італійського соціального руху (італ. Movimento Sociale Italiano – MSI). Партію заснував 1946 р. колишній редактор фашистського журналу і провідний пропагандист Італійської соціальної республіки Джорджіо Альміранте. Від часу створення і до 1988 р. вона відверто позиціонувала себе спадкоємницею італійського фашизму. На відміну від австрійської FPÖ, партія довгий час не могла здобути вагомих політичних результатів і до початку 1970-х перебувала на четвертому місці, пересічно здобуваючи 4–5% голосів виборців. У кінці 1960-х, коли в суспільстві активізувалися ліві терористичні угруповання, почала зростати і підтримка MSI. 1972 р. партія вже набрала 8,7% і протягом наступного десятиліття змагалася з соціалістами за третє місце в країні. Після смерті засновника партії 1988 р. її лідером став Джанфранко Фіні. Він хоч публічно і висловлював симпатії щодо особи і діяльності Беніто Муссоліні, у той же час розпочав процес трансформації MSI в європейську консервативну партію, максимально дистанційовану від фашизму. Впродовж 1994–1995 рр. новий лідер провів переговори про злиття з правою частиною Християнсько-демократичної партії, яка напередодні мала корупційні скандали та зазнала значних іміджевих

втрат, і в результаті 1995 р. MSI було розпущено, а на її місці створено Національний альянс (італ. Alleanza Nazionale) [152, с. 17–18].

Власне, другий період пов'язаний із діяльністю Національного альянсу. Ю. Михальчишин, порівнюючи розвиток MSI та австрійської FPÖ, вважає, що в обох випадках відхід партій від притаманної їм ідеології завдав їм непоправних втрат і вони «не змогли втриматися на хвилі успіху». Насправді дальший розвиток трансформованого з MSI Національного альянсу був близький до ситуації з австрійськими правими. 1994 р. напередодні чергових виборів Національний альянс до спільної коаліції разом з сепаратистською Лігою Півночі та зі своєю новоствореною партією «Вперед, Італіє!» (італ. Forza Italia!) запросив відомий італійський олігарх Сільвіо Берлусконі. Отримавши 13% голосів, Національний альянс став однією з провідних партій країни і отримав у коаліційному уряді п'ять міністерських портфелів. Як і пізніше їхні австрійські колеги, італійські урядовці зазнали жорсткого пресингу європейських інституцій. Витримавши всі перипетії внутрішнього і зовнішнього тиску, партія на чергових виборах 2001-го повторила успіх. Сам Д. Фіні став віце-прем'єр-міністром у новому уряді С. Берлусконі і продовжив політику трансформації Національного альянсу. Під час свого першого візиту до Ізраїлю він публічно засудив особу Б. Муссоліні та політику фашизму. Після цього в партії розпочалися дезінтеграційні процеси. На знак протесту з неї вийшла Алессандра Муссоліні, авторитетна й харизматична політикиня та внучка Б. Муссоліні. Вона заснувала власну політичну силу Свобода дії (пізніше назву змінено на Соціальна дія) і на виборах до Європарламенту 2004 р. стала його депутаткою. Щоправда, на парламентських виборах 2006 р. Соціальна дія так і не зуміла здобути мандати [152, с. 18–20]. Після цього Національний альянс із різними перипетіями протримався ще деякий час у владі. Набравши у виборах 2006-го понад 12%, партія спочатку пішла в опозицію, але 2008-го знову повернулася у владу і в остаточному підсумку зникла з політичної арени Італії.

Третій етап пов'язаний із сучасним становищем італійського правого руху. Шляхом цілого ряду складних дезінтеграційних та консолідаційних процесів він

хоч і становить цілу палітру партій, але водночас стає однією з домінантних політичних течій країни. 2009 р. Національний альянс було розпущено і шляхом об'єднання з партією «Вперед, Італіє!» створено нову політичну силу Народ свободи (італ. *Popolo della Libertà*). Того ж року Д. Фіні став головою Палати депутатів італійського парламенту. Однак невдовзі між ним і С. Берлусконі виявилися тертя, які переросли у відкриту ворожнечу, і в липні 2010 р. Д. Фіні виключили з партії. 2013 р. в ній стався розкол, партію було розпущено, а натомість відновила свою діяльність «Вперед, Італіє!». У той же час декілька груп з колишньої партії «Народ свободи» також створило свої політичні проєкти. В остаточному підсумку С. Берлусконі зумів об'єднати в правоцентристську коаліцію свою відновлену партію «Вперед, Італіє!», праворадикальну Лігу (раніше – Ліга Півночі) та партію націоналістично-консервативного спрямування «Брати Італії» – Національний правий центр (італ. *Fratelli d'Italia — Centrodestra Nazionale*), і вона в парламентських виборах 2018 р. посіла перше місце, набравши 37% голосів [35].

Сюрпризом стало те, що в цій коаліції лідерство серед правих отримала не помірковано-консервативна партія С. Берлусконі, яка здобула 14% голосів виборців, а Ліга з її 18%. Вона виступає за якнайширшу автономію північних регіонів та федеративний устрій Італії і вимагає депортації 600 тисяч нелегальних мігрантів, які прибули до країни з 2013 р. У той же час головною сенсацією цих виборів стали 32% Руху п'яти зірок, що було створено 2009 р. на хвилі невдоволення традиційними політичними елітами і наслідками економічної кризи. Він позиціонує себе як антисистемна, антиімміграційна та євроскептична політична сила. Її лідер Луїджі Ді Майо ще у грудні 2017 р. виступав за проведення референдуму про вихід Італії з єврозони, однак у січні 2018 р. відмовився від цієї ідеї. Водночас Ліга і Рух п'яти зірок в російсько-українському конфлікті підтримують Росію й виступають за зняття санкцій з неї [73].

Дещо відмінними від вище проаналізованих є праві рухи у Франції, Великій Британії та Греції [264]. Зокрема у Франції тривалий час аналогічно міцні позиції займає Національний фронт (франц. *Front National – FN*). Його нинішня лідерка

Марін Ле Пен у президентських виборах 2017-го вчинила конкуренцію чинному президентові Еммануелю Макрону і в другому турі набрала понад 10,6 млн голосів виборців, що становить 33,9% від їхньої загальної кількості [181]. Тож вона майже вдвічі поліпшила результат попереднього лідера Національного фронту і свого батька Жана-Марі Ле Пена, який у президентських виборах 2002 р. також отримав другий результат, обійшовши навіть тодішнього прем'єр-міністра від соціалістів Ліонеля Жоспена і набравши у другому турі 17,8%, тобто 5,5 млн голосів виборців [54, с. 207].

Здійснюючи порівняльний аналіз, можна зауважити, що Національний фронт у своєму розвитку має ряд спільних рис із партіями правого спрямування Німеччини, Австрії та Італії і пройшов ряд подібних етапів розвитку. Як і в цих країнах, перші повоєнні французькі праві партії розвивалися на світоглядній базі попередників воєнного та довоєнного періоду. Якщо в повоєнних Німеччині, Австрії й Італії ґрунт для їхнього легального функціонування створила недостатньо глибоко проведена дефашизація та денацифікація, то у Франції у його ролі виступила суспільна пам'ять про режим Віші періоду Другої світової війни. Він хоч і носив маріонетковий та зовнішньо нав'язаний характер, у той же час, за свідченням науковців, користувався підтримкою серед значної частини французів [54, с. 186].

Як і сучасні лідери правого спектра політичних партій Німеччини та Італії, Національний фронт також мав своїх попередників післявоєнного періоду, які створили для нього придатний суспільний ґрунт для дальшого розвитку. Його було засновано лишень 1972 р., а до нього в 50–60-х роках ХХ ст. вже існували Союз захисту комерсантів і ремісників, членів якого переважно називали «пужадистами» за іменем лідера П'єра Пужада, та Організація таємної армії. Вони виникли на хвилі важкої політичної кризи, спричиненої війною в Алжирі 1954–1962 рр. Щоправда, німецький дослідник фашизму В. Віперман вважає, що перед ними також існували дрібні «фашистські угруповання», які проте не впливали на суспільно-політичну ситуацію в країні. Натомість «пужадисти», які склалися переважно з дрібної міської буржуазії Південної Франції і виступали не тільки на

захист інтересів середнього класу, але й дотримувалися характерних для правих партій антипарламентських та антимарксистських позицій, вже у перших парламентських виборах 1956 р. зуміли вибороти 52 мандати. Тоді ж уперше депутатом було обрано і майбутнього лідера Національного фронту Жана-Марі Ле Пена. Щоправда, далі рівень електоральної підтримки партії поступово падає [33, с. 222–223].

На відміну від «пужадистів», які відкидали методи політичного насильства, Організація таємної армії (франц. Organisation de l'armée secrète – OAS) від самого початку носила терористичний характер. Виникнувши на хвилі протестів проти надання Алжирові незалежності, вона повела боротьбу не тільки проти алжирського руху, але й проти тих французьких політиків, які були схильні підтримувати цю ідею. Крім яскраво виражених націоналістичних поглядів, у вимогах OAS також домінували антисоціалістичні й антидемократичні мотиви. Прийшовши до влади 1958 р., Шарль де Голль повів з цим рухом нещадну боротьбу й практично знищив його. Згодом на антиалжирській хвилі виникла активна і популярна студентська організація «Захід», яку через використання силових методів політичної боротьби заборонили 1968 р. Реорганізувавшись в об'єднання «Новий порядок», вона 1972 р. разом з представниками інших подібних організацій, зокрема і «пужадистами», стала організаційною основою для створення Національного фронту, який відразу ж очолив Жан-Марі Ле Пен [33, с. 222–223].

Подібно до Австрійської партії свободи Національний фронт також пройшов крізь цикл внутрішніх конфліктів, розколів, конкуренції споріднених організацій, втрати і відновлення електоральних позицій. Вже на початку його створення до Ле Пена виникла опозиція, яка звинувачувала його в надмірній поміркованості та егоцентричності, а згодом вийшла з НФ і створила Партію нових сил. Вона проіснувала до 1998 р., конкурувала з Національним фронтом, і це обопільно послаблювало позиції обох політичних сил. У кінці 1990-х на ґрунті тактичних розходжень щодо співпраці з іншими політичними силами правого спрямування виник аналогічний конфлікт між Ле Пеном та його заступником

Бруно Мегре. В результаті Б. Мегре та його прихильники вийшли з Національного фронту і створили партію, що згодом отримала назву Національний республіканський рух. Знову повторилася історія взаємної конкуренції на одному електоральному полі, яка навіть переросла в персональне протистояння лідерів під час президентських виборів 2002 р. Національному фронтові довелося також витримувати конкуренцію і з боку таких партій правого спрямування, як Рух за Францію, Нові народні праві, Партія Франції, що 2011 р. об'єдналися у Союз національних правих. До цього додалася ще й тактика «санітарного кордону» з боку традиційних респектабельних політичних сил Франції. Проте завдяки добре розгалуженій організаційній структурі йому вдалося зберегти як впливові загальнонаціональні позиції, так і домінування у правому таборі. Сьогодні Національний фронт вважається однією з найвпливовіших партій правого спрямування у всьому Європейському Союзі [55, с. 21–22; 135, с. 287].

Слід відзначити, що як і Австрійська партія свободи, Національний фронт довгий час мав тісні контакти з українською націоналістичною партією ВО «Свобода». Вони були започатковані 2005 р. й значно активізувалися після перших вагомих успіхів «Свободи» в дочасних виборах до Тернопільської обласної ради 2009 р. Цього ж року підписано протокол про співпрацю, партії обмінювалися візитами делегацій високого рівня, а «Свобода» як спостерігачка ввійшла до Альянсу європейських національних рухів, де Національний фронт відіграє провідну роль. Однак з 2013 р. між ними почалися непорозуміння, і після завершення в Україні Революції гідності 2013–2014 рр. відносини між ними завершилися офіційним розривом стосунків. Тоді ж Альянс оприлюднив офіційну заяву, в якій було висловлено підтримку російської анексії Криму, а його представники стали спостерігачами невизнаного референдуму на півострові. У відповідь ВО «Свобода» оприлюднила заяву про свій вихід з Альянсу [318].

Того ж року з'явилася інформація, що Національний фронт отримав від Першого чесько-російського банку кредит на суму 9 мільйонів євро, і навколо партії розгорівся скандал загальноєвропейського рівня. Експерти схильні вважати,

що саме це і є причиною яскраво вираженої проросійської позиції Національного фронту та її лідерки Марін Ле Пен. Як зазначає О. Лісничук, «той факт, що партія отримала кредит у Росії в період розгортання санкцій проти РФ, є практично прямим свідченням фінансування Москвою своєї підтримки серед політикуму Європи» [137, с. 96]. У цьому контексті слід відзначити, що й згідно з дослідженням французького видання *Libération* серед семи груп російських агентів впливу першу з них автор дослідження класифікує «крайньо правими, плацдармом Москви» у Франції. «З усіх французьких політичних партій Національний фронт найбільш прихильно налаштований до Володимира Путіна», – зазначає автор дослідження [120, с. 54].

Порівняно з Німеччиною та Італією як країнами, що стали батьківщиною відповідно нацизму і фашизму, та Австрією і Францією, Партія свободи і Національний фронт яких стали уособлювати класику праворадикального руху в Західній Європі, Велика Британія порівняно рідше потрапляла в поле зору українських дослідників цього феномену. Однак результати т. зв. Брекситу 2016 р. (Brexit від англ. Britain + exit), тобто референдуму щодо членства Великої Британії в ЄС, посилили інтерес до аналізу націоналістичної палітри в політичній системі цієї країни. Адже кампанію за досягнення його успішного результату очолила Партія незалежності Сполученого Королівства (англ. United Kingdom Independence Party – UKIP) й вагомо підтримала інша політична сила правого спектра – Британська національна партія [197].

Щодо першої з них, то UKIP доволі молода і сьогодні найуспішніша британська партія правого спрямування. Її заснував 1993 р. історик Алан Скед, і вже тоді вона закликала до виходу Великої Британії з Євросоюзу. В партію перейшли деякі члени керівної Консервативної партії, в якій тоді виникли серйозні розбіжності в поглядах щодо майбутнього фунта стерлінгів – британської національної валюти. Вже в перші роки свого існування вона почала демонструвати високі результати, зокрема і завдяки електоральному полю консерваторів, щоправда, більшою мірою у виборах до Європарламенту, які відбуваються на пропорційній основі і дають змогу адекватніше

загальнонаціональну електоральну популярність трансформувати у виборчий результат. Так, у виборах 1999 р. до Європарламенту партія отримала три депутатські місця, 2009 р. вже набрала 16,5 % голосів і провела до його складу 13 депутатів, а зокрема і президента партії Найджела Фараджа. Але найвищий результат до цього вищого представницького органу ЄС UKIP продемонструвала у виборах 2014 р. Тоді вона посіла першу позицію серед інших британських партій, набравши 26,6% голосів і отримавши 24 мандати із 73-х британських. Серйозні здобутки партія мала і в місцевих виборах 2013-го, набравши 23% голосів і провівши до місцевих муніципалітетів 147 радників. За цим показником партія зайняла четверту позицію, а за кількістю набраних голосів навіть стала третьою. Для порівняння, традиційна для британської політичної системи Консервативна партія тоді отримала не набагато більше – 25% голосів виборців [128, с. 42; 137, с. 85].

Натомість найвищий загальнонаціональний результат UKIP продемонструвала в парламентських виборах 2015 р., ввійшовши до трійки лідерів електоральних симпатій. Тоді вона отримала 12,6% голосів виборців (понад 3,8 млн виборців), поступившись тільки традиційним лідерам політичного процесу Консервативній та Лейбористській партіям, які відповідно набрали 36,9% і 30,4%. Однак умови мажоритарної виборчої системи не дозволили партії мати адекватне цьому результатіві представництво в парламенті Великої Британії, і вона отримала всього один мандат. Щоправда, у дочасних виборах 2017 р. UKIP не зуміла повторити успіху. Очевидно, це пов'язано з перипетіями впровадження результатів Брекзиту і далші електоральні успіхи партії залежатимуть від розвитку політичної ситуації навколо цього питання [137, с. 85; 342; 197].

У той же час до створення Партії незалежності Сполученого Королівства у Великій Британії вже тривалий час існували організації націоналістичного спрямування. Закономірно, що як і в ряді інших країн Західної Європи, вони в перші повоєнні роки світоглядно тяжіли до своїх попередників довоєнного періоду. І хоча під час Другої світової війни Британський союз фашистів (БСФ) було оголошено поза законом, а його засновника Освальда Мослі піддано арешту,

але В. Віперман вважає, що після її завершення дрібні фашистські угруповання намагаються відновлювати свою діяльність вже у трансформованому вигляді [33, с. 223]. Так чи інакше, але саме на базі ряду розрізнених партій і груп правого спрямування, що вже існують, а зокрема Британської національної партії («першої») та Національної демократичної партії, 1967 р. виникла партія Національний фронт (англ. National Front). Нік Гріффін, теперішній лідер Британської національної партії, який свого часу належав до Національного фронту, хоч і визнає наявність ветеранів БСФ серед його членів, однак заперечує безпосередній ідеологічний зв'язок між цими двома політичними структурами [57].

Найбільшого успіху Національний фронт досягнув у середині 1970-х років, коли його представники доволі успішно виступили на місцевих виборах. Так, 1973 р. партія в них сумарно по країні набрала 15% голосів, а 1976 р. – 27,5%, показавши найкращий за всю свою історію результат. Тоді ж Національний фронт намагався вийти за межі Великої Британії, створивши свої відділення у країнах Співдружності – Новій Зеландії, ПАР та Австралії. Однак з ряду причин наприкінці 1970-х партія починає занепадати [128, с. 41]. Сьогодні вона становить нечисленну політичну групу, яка відзначається вуличними акціями й час від часу намагається брати участь у місцевих виборах.

Наступником Національного фронту стала Британська національна партія (англ. British National Party – BNP), яку 1982 р. після його розколу заснував колишній лідер Джон Тіндаль. І хоча на початку 1960-х він сформував «елітну» активістську організацію «Наконечник», яка, на думку дослідника лівого спрямування Д. Якоповича, орієнтувалася на фашистські та нацистські парамілітарні формування, однак тепер партія відразу взяла поміркованіший від своєї попередниці курс і дистанціювалася від фашизму та неонацизму. Ще більшою мірою це стається після приходу 1995 р. в партію Н. Гріффіна, а особливо після обрання його лідером BNP. Перебравши досвід успішного реформування правих сил Франції та Італії, партія під його керівництвом розпочала процес політичної освіти, а зокрема і вивчення таких іноземних партій і

рухів, як французький Національний фронт та італійський Національний альянс. Однак, незважаючи на такий курс, партія проте мала у своїй історії і чотиримісячне ув'язнення Дж. Тіндала за розпалювання міжрасової ворожнечі 1987 р. і рішення Високого суду Великої Британії 2010-го, що зобов'язувало партію змінити статут та зняти в ньому обмеження на членство небілого населення. Попри це у 2000-х партія відзначилася відносними успіхами. Зокрема 2009 р. вона мала 55 представників у місцевих радах, отримавши навіть місце в Лондонській Асамблеї, і здобула два місця в Європарламенті [336; 128, с. 40–42].

Обидві названі партії, Національний фронт і Британська національна партія, протягом свого існування в 1960–1990 рр. жодного разу так і не змогли добитися представництва в Палаті общин британського парламенту. Хоча розрахунки, які провели дослідники, вказують, що при пропорційній виборчій системі вони гіпотетично могли б мати в ній від чотирьох до дванадцяти представників [128, с. 40]. Натомість вони створили придатний ґрунт для значно вищого політичного зростання Партії незалежності Сполученого Королівства. У свою чергу вона, перебравши від них антиімміграційні мотиви, євроскептицизм та ідею збереження британської ідентичності, задля посилення електоральних позицій ще більше мімікрує до прийнятного суспільному загалові образу «демократичності» та «лібералізму».

В російсько-українському збройному конфлікті Велика Британія найпослідовніше серед інших країн Західної Європи відстоює позиції України. У той же час і в ній є політичні сили, які займають відмінні від урядових позиції. До них передусім слід віднести Партію незалежності Сполученого Королівства. Щоправда, з проросійських позицій виступав лишень лідер партії Н. Фарадж, і при цьому вони носили не так характер лобізму російських інтересів, як кон'юнктурного використання нагоди для внутрішньонаціонального позиціонування й додаткового відтінення свого євроскептицизму. 2016 р. цей достатньо епатажний політик оголосив про відставку з посади голови партії, заявивши, що після Брекзиту вважає свою місію виконаною, а вже 2018 р. висловив намір знову повернутися у велику політику [137, с. 85]. Своєю чергою і

лідер Британської національної партії Н. Гріффін у своїх публічних висловлюваннях також виявляв непрямі симпатії Росії, розмірковуючи в традиційному для консервативних європейських кіл дусі щодо того, що у проєкті Європи вільних націй своє місце повинна займати і ця неоімперія [57].

Три країни південної Європи – Грецію, Іспанію, Португалію єднає той факт, що в післявоєнний період у них найдовше протрималися авторитарні режими, й після цього політичні партії правого спрямування тривалий час не могли досягнути вагомих електоральних успіхів. Відразу ж зазначмо, що аналізуючи фашистські рухи Європи, В. Віперман відносить політичні режими Ф. Франко в Іспанії та А. Салазара в Португалії не до фашистських, а до категорії «авторитарних диктатур». Разом з цим він вважає, що і грецьку диктатуру «чорних полковників» також не можна вважати фашистською [33, с. 208]. А тому в характеристиці сучасних націоналістичних структур і при аналізі їхньої спадкоємності означення «фашистські» в деяких авторів носять політично лайливий характер. До найяскравіших із них належать сучасні грецькі праві партії.

Після падіння 1974 р. режиму «чорних полковників» у Греції сформувалася двопартійна система, за якої домінують лівоцентристський Всегрецький соціалістичний рух ПАСОК (грец. Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα – ПΑ.ΣΟ.Κ.) та правоцентристська Нова демократія (грец. Νέα Δημοκρατία – НД) від 1981-го до 2004 р. сумарно набирали до 80% голосів виборців. Рідкісним явищем цього періоду став успіх 1984 р. правого Національного політичного союзу (НПС), створеного за сприяння диктатора Георгіоса Пападопулоса. Тоді у виборах до Європарламенту він набрав 2,3% голосів виборців і його лідер Спірідон Зурнаціс посів у ньому депутатське місце. Однак вже до наступних виборів 1989 р. партія втратила популярність і С. Зурнаціс позбувся мандата євродепутата. Змінюючись при владі, обидві партії популістично апелювали до одних і тих самих верств населення й спільно виконували роль стримувального фактора для зростання інших політичних об'єднань. При цьому український дослідник А. Шеховцов, проаналізувавши суспільно-політичну ситуацію в країні, 2010 р. зробив висновок,

що в Греції існують передумови для поширення в ній правих настроїв. До таких, зокрема, він відніс тривалий приплив іммігрантів, економічну невизначеність та наслідки глобалізаційного впливу на грецьку культуру, яка загалом має закритий характер [325, с. 183–188].

Перший серйозний виклик двопартійній системі кинув Народний православний заклик (грец. Λαϊκός Ορθόδοξος Συναγερμός – ЛАОС) – грецька партія правого спрямування, яку 14 вересня 2000 р. заснував журналіст Георгіос Каратзатеріс, що свого часу перебував у керівній Новій демократії та був виключений з неї. ЛАОС позиціонувався як національна консервативна сила, хоча часто дослідники і політичні аналітики класифікували його як крайньо праву і навіть расистську партію. Його ідеологія мала чітко виражений антиіммігрантський характер, партія просувала елліно-християнство і тому користувалася підтримкою ієрархів місцевої церкви, виступала проти прийняття Туреччини до ЄС та наполягала на поглибленні відносин із православними Сербією і Росією. Вперше серйозного успіху ЛАОС досягнув у виборах до префектури Атен, набравши 13,6% голосів. Після цього 2004 р. партія набрала 4,12% голосів у виборах до Європарламенту, і за останні 20 років Г. Каратзатеріс знову репрезентував у ньому праві сили Греції. В цей час ЛАОС поглинає ряд дрібніших націоналістичних сил – Еллінський фронт, Партію еллінізму та Фронтону лінію, яку А. Шеховцов кваліфікує як неофашистську. Тоді ж Г. Каратзатеріс повторює крок ряду інших лідерів європейських праворадикальних партій, що досягнули перших успіхів, і задля поліпшення іміджу ЛАОС закликає однопартійців та прихильників зм'якшити публічну риторику і бути стриманими у висловлюваннях. Спочатку це дає свої результати, і в парламентських виборах 2007 р. партія вперше подолала тривідсотковий бар'єр та отримала 10 місць у парламенті. На дочасних виборах 2009 р. вона навіть зуміла наростити свій результат до 5,62% голосів виборців і отримати вже 15 депутатських мандатів. Однак далі, подібно до інших європейських правих партій, що застосували таку тактику, ЛАОС поплатився за відхід з традиційних ідеологічних позицій і вже на дострокових парламентських виборах 2012 р. та на виборах 2015 р. не зміг

подолати виборчий бар'єр, а тому більше не репрезентований у грецькому парламенті [325].

Натомість поступово місце ЛАОСа зайняла праворадикальна партія Золотий світанок (грец. Χρυσή Αυγή – Хрісі Авгі), яка певний час співпрацювала з ним і навіть пропонувала своїх членів до виборчих списків. При цьому вона має значно тривалішу історію свого існування та сходження до політичних вершин. Офіційно партію зареєстрував 1993 р. журналіст Ніколаос Міхалолякос. Основою для неї став однойменний журнал, який виходив у 1980–1984 рр. Сам Н. Міхалолякос до того часу вже мав досить великий політичний досвід. 1973 р. він у шістнадцятирічному віці став членом політичної партії «4 серпня», яку 1969 р. заснував Константинос Плевріс і назвав на честь перевороту 4 серпня 1936 р., після якого було встановлено диктатуру генерала Йоанніса Метаксаса. Двічі, 1976 р. і 1978 р., його арештовували за участь в силових політичних акціях та організаціях відповідного спрямування. 1984 р. журнал припинив своє існування, а редактор Н. Міхалолякос і його однодумці приєдналися до партії «Національний політичний союз». Національний народний рух «Золотий світанок» (пізніше Народне об'єднання «Золотий світанок») було засновано 1985 р., але він пройшов офіційну реєстрацію й активізувався після 1993 р., коли було розпочато організацію протестів щодо македонського питання. У грудні 2005 р. на короткий час Золотий світанок припиняє самостійне існування і стає частиною націоналістичної партії «Патріотичний альянс», яку заснував Н. Міхалолякос. Однак у березні 2007 р. партія виходить з Альянсу, і той поступово зникає з політичної арени. А Золотий світанок розпочинає свій поступовий електоральний підйом [90].

Під час свого становлення Золотий світанок позиціонується як партія вуличного типу й застосовує методи жорсткого силового протистояння. Ряд її активістів і навіть провідних діячів за такі дії постають перед судом. Так, 1998 р. Верховний суд Греції визнав Антоніса Андруцопулоса, другу людину в партії і праву руку Н. Міхалолякоса, винним у скоєнні замаху на вбивство студента Димітріоса Кусуріса. Іліас Касідіаріс, який замінив його на цьому партійному

становищі, також був активним учасником «битв за панування на вулицях» й зокрема проти представників іммігрантських спільнот. У той же час і партія наштовхується на не менш жорстку протидію як з боку держави, так і лівих активістів. Так, для прикладу, 19 березня 2010 р. вибухом було пошкоджено її штаб-квартиру в Атенах. Хоча дослідник лівого спрямування А. Зенакос наводить дані, що насправді до 40–60% службовців поліції симпатизували й надавали негласну підтримку активістам Золотого світанку [90].

Від часу офіційної реєстрації і до 2009 р. партія бере активну участь в муніципальних та парламентських виборах, блокуючись з іншими націоналістичними партіями Греції. Однак у той час виборчі результати Золотого світанку коливалися у межах статистичної похибки. Найвищим серед них був результат виборів до Європарламенту 2009 р. – 0,46%. Однак, коли боргова криза й політика жорсткої економії суттєво понизили рейтинги провідних партій «ПАСОК» та «Нова демократія», Золотий світанок отримав свій шанс і скористався ним. Так, у парламентських виборах 2012 р. партія отримала 6,97% голосів і 21 депутатський мандат із 300. Незважаючи на звинувачення провідних членів партії у вбивстві 2013 р. лівого активіста Павлоса Фіссаса, Золотий світанок і далі користувався підтримкою і на наступних національних та європейських виборах. Навіть в той час, коли лідер і ключові особи Золотого світанку опинилися на лаві підсудних за «створення злочинної організації» і партія майже не проводила передвиборчої агітації, у вересні 2015 р. вона все ж отримала 6,99% голосів, що дало їй 18 місць у парламенті Греції [340].

На думку дослідників, партія зуміла збільшити привабливість, пропонуючи своє бачення щодо розв'язання трьох найактуальніших кризових проблем – економічної, політичної та ідеологічної. Золотий світанок стратегічно скористався загальним розчаруванням громадян Греції і запропонував їм «націоналістичний розв'язок» вказаних проблем. Партія бачить перед собою унікальну місію – привести націю до національного відродження, подібного до фенікса, що піднімається з попелу старого виродженого соціального ладу. Вона світоглядно відкидає лібералізм та соціалізм і сповідує націоналізм, який називає «третьою

найбільшою ідеологією в історії», поєднуючи його з ідеєю могутньої держави, що має базуватися на принципі народовладдя. У статуті Золотого світанку стверджується, що члени партії сповідують такі принципи: прийняття націоналізму як єдиної автентичної ідеології; становлення націоналістичної держави; моральні зобов'язання, які випливають з цього, включаючи відмову від будь-якої влади, яка систематично веде до занепаду суспільства; створення народної держави, в якій не має бути майнової нерівності; верховенство «грецької раси» і, зокрема, віра в її тяглість від античності до сучасності; ідея, що нація первинна, а держава всього лиш її інструмент [340].

Разом із Золотим світанком несподівано серйозні позиції у політичній системі країни зайняла партія «Незалежні греки» (грец. Ανεξάρτητοι Έλληνες). Відразу ж після свого створення вона на дочасних виборах у травні 2012 р. отримала досить високий результат – 10,6% голосів виборців. Щоправда, після цього відразу ж почала втрачати рівень електоральної підтримки: на виборах у червні 2012 р. отримала 7,5%, в січні 2015 р. – 4,5%, у вересні 2015 р. – 3,7%. Проте, отримавши десять місць у парламенті, Незалежні греки стали молодшим партнером коаліції лівих СИΡΙΖΑ (грец. ΣΥΡΙΖΑ). Це було пов'язано з тим, що хоч СИΡΙΖΑ і здобула історичну перемогу на цих виборах, однак, отримавши 149 із 300 мандатів, не змогла здобути абсолютної більшості в парламенті. Це змусило лідера партії Алексіса Ципраса укласти угоду з партією «Незалежні греки», яка у свою чергу заявила, що підтримає 40-річного колишнього комуніста як нового прем'єр-міністра Греції. Несподіваний політичний альянс занепокоїв ринки і спровокував втрату майже чотирьох відсотків на Атенській фондовій біржі, адже цей дивний союз сигналізував про дуже нестабільну фазу в турбулентній політиці Греції. Як і СИΡΙΖΑ, Незалежні греки жорстко виступають проти «трійки» міжнародних кредиторів, які позичили країні 240 млрд євро, заявивши, що Греція просто не може повернути ці гроші. Але, крім цього, союзники насправді мають дуже мало спільного, породжуючи побоювання щодо ще більшої невизначеності в країні, яка постраждала від тривалого занепаду і політичного конфлікту. Тоді як

СІРІЗА є коаліцією соціалістів, марксистів, маоїстів і комуністів, Незалежні греки є націоналістичною партією [348; 340].

Партію «Незалежні греки» було створено 2012 р. внаслідок відколу групи членів Нової демократії – консервативної партії Антоніса Самараса, колишнього прем'єр-міністра. Її очолює Панос Камменос, колишній заступник міністра судноплавства. Аналітики характеризують партію як правопопулістську, консервативну, націоналістичну і таку, що протестує проти жорсткої економії. Партія також має тісні зв'язки з Грецькою православною церквою. Під час виборів до Європарламенту 2014 р. Незалежні греки отримали лише один мандат, але пізніше їхній член Європарламенту вийшов з партії і вони втратили представництво в ньому. Партія виступає за об'єднану Європу, де всі держави-члени мали б бути рівні між собою та зберігати свою національну ідентичність. У своїй установчій декларації вона вказує, що ЄС було перетворено на засіб просування інтересів найпотужніших країн та глобальної банківської системи. А отже, метою партії є припинення «національного приниження і насильницької економічної атаки» на Грецію, яку здійснюють Європейська комісія, Європейський центральний банк та Міжнародний валютний фонд. Незалежні греки відкидають будь-яке обмеження національного суверенітету і виступають проти ліквідації національної держави. В одному зі своїх виступів 2014 р. лідер партії стверджував, що битва за європейський вибір – це боротьба проти федералізму в Європі. «Вони хочуть федеральної Європи, де не буде національних держав. Незалежні греки вірять в Європу національних держав, Європу національних суверенних держав. Якщо це вважається євроскептицизмом, то так, ми євроскептики». Він також заявив: «Німеччина хоче домінувати в Європі. Шойбле хоче скасувати національні держави. Ми підтримуємо Європу національних держав, але не капітуляцію нашої країни, нашого національного суверенітету і панування Німеччини». Ця теза має важливе значення для розуміння того, що сучасний євроскептицизм значною мірою базується на антинімецьких настроях, відображаючи побоювання значної частини європейців, що Німеччина знову має на меті підкорити собі всю Європу. Однак, незважаючи

на все це, Незалежні греки не підтримують ідеї про відмову Греції від єдиної валюти і Європейського Союзу [345].

Щодо української тематики, то свого часу грецька партія «Золотий світанок» та українське ВО «Свобода» одночасно потрапили до національних парламентів, навзаєм обмінювалися привітаннями з цього приводу і спорадичними контактами між представниками партій. Однак вони припинилися після української Революції гідності 2013–2014 рр. та початку російської агресії проти України, оскільки грецькі націоналісти зайняли щодо цих подій неоднозначну позицію. Так, зокрема представники Золотого світанку взяли участь в т. зв. «Міжнародному російському консервативному форумі», що відбувався в Санкт-Петербурзі, і його організатором виступила російська партія «Родіна», яку патрує російський віце-прем'єр-міністр з питань ВПК Д. Рогозін. У свою чергу інша грецька партія «Незалежні греки» виступила навіть з чіткішою підтримкою російської агресії в Криму. Її депутат Г. Аврамідіс взяв участь в «референдумі» на півострові, який зрежисувала Росія. Згідно з даними українських дослідників обидві партії ретранслюють російську пропаганду проти України [137, с. 94–95].

Відмінною є ситуація із сучасними націоналістичними рухами у країнах Скандинавії. Адже в довоєнний та післявоєнний періоди нацистські й фашистські партії в цих країнах носили сектантський і невливовий характер, а тому не були зразком для післявоєнних політичних структур правого спрямування. Та й самі ці партії так пізно вийшли на політичну сцену, що для багатьох дослідників Скандинавія видавалася винятком і вільною від націоналізму. І все ж таки сьогодні вона демонструє високу динаміку його розвитку і впливу. Безумовно, цей факт становить інтерес для фахівців націоналізмознавства [257].

Однак навіть у нечисленних українських дослідженнях на тему сучасних правих рухів у Західній Європі майже відсутній такий аналіз у країнах Скандинавії. Очевидно, за деякими винятками. Так, шведські праві партії у своїй дисертації та монографії проаналізувала М. Гримська, у контексті практики застосування щодо таких партій тактики «санітарного кордону» їх до свого аналізу залучили В. Литвин і А. Романюк, у характеристиці проросійського лобі у

країнах Євросоюзу – О. Лісничук, а в аналізі того, як прояви корупції в суспільстві стимулюють його підтримку правих партій, фінський приклад використали Т. Брус та А. Аршиннікова. В той же час західні дослідники відзначають, що в усіх чотирьох скандинавських країнах партії правого спрямування набувають дедалі більшого поширення і починають відігравати помітну політичну роль [344].

А тому ми вважаємо за доцільне проаналізувати діяльність сучасних партій правого спрямування країн Скандинавії в контексті загального процесу ренесансу націоналізмів у Західній Європі.

Хоча довоєнний і воєнний період історії скандинавських країн має націоналістичний складник, однак, на відміну від ряду інших європейських країн, у повоєнний період він відсутній або ж майже непомітний в суспільному житті [30]. Загальну схему історії сучасних правих у цій частині Європи західні дослідники описують як хвилеподібний процес, який починався з політичної незадоволеності питаннями оподаткування у 1970-х, а згодом, у 1980-90-х і на початку XXI ст., сконцентрувався на проблематиці, пов'язаній з втікачами та іммігрантами. Відповідно сучасні праві партії у скандинавських країнах зароджуються всередині 1970-х, переживають першу хвилю популярності в 1980-х, а в кінці 1990-х – на початку XXI ст. піднімаються на вершину своїх успіхів та електоральної популярності [344].

Успіх Данської народної партії (дан. Dansk Folkeparti – DF) у парламентських виборах 2015 р. був такий феєричний, що призвів до розпаду коаліції чинного уряду й заставив її прем'єр-міністра соціал-демократку Гелле Торнінг-Шмідт полишити лідерство в партії й подати королеві країни Маргрете прохання про відставку. Хоча її партія і набрала найбільше голосів на виборах у парламент країни – 26,3% та відповідно 47 місць у парламенті, але цього не вистачало, щоб сформувати уряд більшості. Натомість Данська народна партія вперше в історії правих сил країни увійшла в трійку політичних лідерів, зайнявши друге місце з результатом 21,1% голосів та отримавши 37 місць у парламенті. Щоправда, можливість сформувати уряд меншості отримала Ліберально-

консервативна партія, яка набрала менше за DF, погіршивши свій результат від 26,7% до 19,5% голосів. Але партії правоцентристського спрямування, які пройшли до парламенту, висловили бажання бачити на цій посаді саме колишнього прем'єр-міністра країни і лідера Ліберально-консервативної партії Л. Расмуссена. Для того, щоб мати в парламенті потрібну для формування уряду більшість, він змушений був звернутися за підтримкою до Данської народної партії [206].

Характерно, що під час парламентських дебатів у жовтні 1999 р. тодішній прем'єр-міністр Данії Поуль-Нюруп Расмуссен, звертаючись до ще нечисленної фракції Данської народної партії, заявив: «Ви ніколи не будете добропристойними!». Причиною такої гострої заяви глави уряду була досить жорстка риторика партії стосовно імміграційної політики. Але вже за два роки на виборах у листопаді 2001 р. Данська народна партія майже подвоїла своє представництво у фолькетингу Данії (від 7,4% голосів і 13-ти депутатських мандатів 1998 р. до 12% та 22-х мандатів) і стала частиною нової коаліції у статусі партії, що підтримує уряд. Як стверджують західні дослідники, партія досягла такого політичного прориву завдяки своїй виразній позиції у парламенті та готовності до співпраці з іншим партіями, а зокрема й до активної підтримки як попереднього, так і нинішнього ліберально-консервативного уряду [344].

З цього часу Данська народна партія стала надійним партнером ліберального уряду коаліції меншості. У парламентській системі Данії, в якій не часто з'являються уряди більшості, це дало їй можливість максимально впливати на політику влади без фактичного здобуття міністерських посад [298]. У підсумку партія вийшла з маргінальної ніші й почала стрімко нарощувати результат: від 12% 2001 р. до 13,2% у виборах 2005 р. та 13,9% у виборах 2007 р., і хоча партія відчула деякий спад електоральної підтримки 2011-го (12,2%), але майже подвоїла її 2015-го – 21,1% [338].

Данську народну партію було створено на початку жовтня 1995 р. після виходу з Партії прогресу чотирьох депутатів фолькетингу. Саме вони і створили нову партію, й оскільки вона мала політичні цілі, дуже подібні до тих, що їх

декларувала Партія прогресу, то значна частина її рядових членів пішла за новим лідером Піа Керсгард та її трьома колегами-депутатами. Такий демарш став результатом багатолітніх внутрішніх суперечок, а восени 1995 р. розбіжності стали такими гострими і масштабними, що Партія прогресу практично поділилася на дві частини.

Сама себе Данська народна партія позиціонує як націоналістичну, євроскептичну й антиімміграційну, але й одночасно таку, що прагне практичної співпраці та компромісу з іншими партіями. Її поява на політичній сцені Данії, а особливо успіхи 2001 р. стали поворотним моментом трансформації правого руху в цій країні з неоліберальних популістських позицій до більш центристських та прагматичних, особливо в реалізації програми боротьби з імміграцією. Можна стверджувати, що сьогоднішня жорстка міграційна політика Данії є без сумніву заслугою впливу на його уряд саме Данської народної партії. У політику партії входять також поліпшення пенсійного забезпечення, боротьба проти популяризації гомосексуалізму, легалізації усиновлення дітей для одностатевих пар та посилення покарання за розбещення малолітніх. Партія вправно оперує популістичним арсеналом. Характерно, що її депутати зазвичай дистанціюються від інших політиків словосполученнями «ми» – «вони» і таким чином експлуатують тренд «народ проти еліт». З усіх партій Данська народна партія найскептичніше ставиться до ЄС, проте цей аспект не дуже турбує її виборців. Її популярність пояснюють концентрацією уваги на політиці цінностей, які є важливими для них. Прихильники партії себе чітко називають правими, але не крайніми правими чи ультраправими. Цим самим вони демонструють, що більше тяжіють «вправо», коли мова йде про ціннісний вибір у таких питаннях, як імміграція, дотримання законності та порядку, охорона навколишнього середовища [338].

Данська народна партія зуміла за короткий час розбудувати високоцентралізовану структуру з професійним центральним апаратом. Її перша очільниця Піа Керсгард була сильним, беззаперечним лідером і, як стверджують дослідники, єдиним серед лідерів інших данських партій, завдяки чому партія

мала значну підтримку навіть всупереч пересічному несприйняттю її ідеології. На відміну від своєї попередниці Партії прогресу, в ній практично відсутні внутрішні конфлікти. Для підтримки респектабельного іміджу партія часто позбувається членів, які піддаються ідеям екстремізму і самі їх пропагують. Загалом Данську народну партію можна віднести до категорії консервативно-націоналістичних. З 2012 р. її очолює Крістіан-Тулесен Даль (дан. Kristian Thulesen Dahl) [338].

Що стосується Партії прогресу, то її історична заслуга полягає в тому, що вона започаткувала сучасний правий рух у Данії. Це сталося 1972 р., коли досі не відомий адвокат з податкового права Могенс Гліструп створив партію антиподаткового спрямування. Вже протягом декількох місяців вона отримала понад 20% підтримки в опитуваннях громадської думки, а на виборах у грудні 1973 р. здобула 15,9% голосів. Політика партії базувалася на неоліберальному популізмі, і основним питанням, яке вона просувала, було скасування податку на прибуток. Її програма була на межі анархічного лібералізму, оскільки вимагала скасувати державне регулювання і податки всіх видів. Але такий популістичний стиль був цілеспрямовано розрахований на низькі верстви населення та мобілізував їх проти «корумпованої еліти», стверджуючи, що воля народу «вища за всі інші стандарти». Антиелітизм партії, характерний для сучасних правих Європи, також проявлявся й у вимозі проведення більшої кількості референдумів [338].

Партія прогресу регулярно отримувала понад 10% підтримки виборців протягом 1970-х років до тих пір, аж поки консерватори і ліберали не сформулювали більш радикальну і наступальну альтернативу. Тоді електоральна підтримка партії швидко скоротилася: спочатку до 8,9% 1981 р., а потім навіть до 3,6% 1984 р. В той же час і лідера Партії прогресу М. Гліструпа ув'язнили за податкове шахрайство, й, за даними соціологічних опитувань, її підтримка на початку 1985 р. досягла критичного двовідсоткового порога. Відчувалося, що партія вкрай потребувала нових ідей і нового керівництва. Власне, така можливість і з'явилася після ув'язнення М. Гліструпа. 1984 р. його замінила Піа Керсгард, яка заповзялася трансформувати партію та зробити її респектабельним і

надійним партнером для співпраці з іншими данськими партіями. В той же час змін зазнала і партійна програма, в якій було зміщено акценти від традиційної боротьби проти податків до значно актуальнішого питання – боротьби з імміграцією як загальнонаціональною проблемою. 1987 р. М. Гліструпа знову переобрали на посаду лідера партії, однак до цього часу П. Керсгард також продемонструвала свої лідерські якості і не збиралася здавати позицій. Цей конфлікт насправді став критичною точкою трансформації сучасного правого руху Данії. Вже на виборах 2001 р. Партія прогресу отримала всього 0,6% голосів, остаточно зійшла з політичної сцени і залишила після себе єдиним наступником Данську народну партію [338].

Не тільки назва, але й деякі аналогії з історією розвитку сучасного правого руху в Данії виникають, коли аналогічний процес аналізувати в Норвегії. Партію прогресу в цій країні також було засновано на початку 1970-х років і також на податковій тематиці. Ця подія відбулася на зустрічі в кінотеатрі «Сага кіно» в Осло 8 квітня 1973 р. за ініціативи Андерса Ланге, і в ній взяло участь 1345 осіб. Спочатку він лише ініціював протестний рух проти високого рівня податків та субсидій. Однак події набрали іншого характеру, і новостворена партія спочатку отримала назву його імені – Партія Андерса Ланге (ALP). Її лідер загалом мав невеликий політичний досвід – брав участь у міжвоєнній Вітчизняній лізі, під час Другої світової війни в норвезькому русі Опору, а після її завершення працював незалежним політичним редактором правого спрямування. А. Ланге був принциповим критиком того, що він називав як надмірний регуляторний вплив держави добробуту. Його особистість добре сприймалася на телебаченні, де А. Ланге часто можна було побачити в ефектному образі вікінга з мечем та келихом ег-ногу в руках [339].

У перші роки ALP розглядалася як типова «партія-одноденка» або «партія однієї людини», яка зникне після участі в перших же виборах. Однак, на здивування багатьох, вона в Норвегії, яку після Другої світової війни оцінювали як країну без істотних радикальних партій, не тільки залишилася частиною партійної системи, але й змінила її. Вже на виборах цього ж таки 1973 р. партія

отримала 5% голосів і чотири мандати в стортингу – норвезькому парламенті. Дослідники відзначають три фактори, які стали ключовими для такого несподіваного прориву ALP у загалом стабільній партійній системі країни: чимраз більші антиподаткові настрої виборців, зміна їхніх політичних вподобань після суперечливого норвезького референдуму про вступ до ЄС 1972 р. і харизматична особистість самого А. Ланге. Тоді Норвегія так і не вступила до ЄС, оскільки результати референдуму були негативними. І в цьому була лєвова заслуга саме Партії Андерса Ланге [135, с. 286; 339].

Однак внутрішні суперечки і смерть А. Ланге призупинили електоральний поступ партії та залишили її без місць у парламенті після виборів 1977 р. Ця ситуація спонукає до чергових аналогій з історією трансформації данської Партії прогресу. Настав час змін і для Партії Андерса Ланге. Спочатку вона, натхнена успіхами данської Партії прогресу, поміняла назву на аналогічну (норв. *Fremskrittspartiet – FrP*), а 1978 р. її очолив і розпочав процес реорганізації з розбудовою сильної ієрархічної структури Карл-Івар Хаген. Наприкінці 1980-х і в 1990-х роках Партія прогресу переорієнтувала свою політичну програму на проблеми імміграції, злочинності та догляду за літніми людьми. Критика А. Ланге розкішної держави добробуту в 1970-х рр. змінилася тезами про «шовінізм добробуту» і обстоювання кращого піклування про «своїх». Серед іншого партія виступає також із вимогами зниження цін на алкоголь, що можна сприймати через призму політтехнологічного намагання виділитись в політичній палітрі особливою позицією у цьому питанні. Однак значно системнішою і принциповою є її позиція щодо одночасного зниження податків та збільшення державних витрат. Видавалось би, що така комбінація нереалістична. Однак у зв'язку з наявністю у Норвегії великих нафтових ресурсів позиція Партії прогресу щодо витрачання, а не економії коштів, отриманих від продажу нафти, стала електорально вирашною [339].

Успіхи не забарилися. Спочатку Партія прогресу стала популярною на місцевому рівні. Так, наприклад, 2003 р. її представники обіймали посади 13-ти мерів міст. Поступово вона зростає і на загальнонаціональному рівні,

просуваючись з аутсайдера норвезької політичної системи до лідерських позицій у ній. На національних виборах 1989 р. партія зуміла набрати 13% голосів, отримати 22 місця в стортингу й стати третьою партією країни. І хоча на наступних виборах 1993 р. вона втратила темп, набравши всього лиш 6,3%, але 1997, 2001, 2005 і 2009 років знову повертає втрачені позиції і постійно займає друге–третє місце у парламентських змаганнях. На виборах 2013 р. Партія прогресу отримала 16,4% голосів та 29 місць у парламенті і вперше спільно з Консервативною партією та за підтримки Ліберальної і Християнсько-демократичної партій взяла участь у формуванні урядового кабінету меншості на чолі з лідером консерваторів Ерною Сольберг. У ньому новий лідер Партії прогресу Сів Єнсен, яка 2006 р. змінила на цьому посту Карла Хагена, отримала посаду міністра фінансів, а її однопартієць Торд Лієн став міністром нафти та енергетики. Згодом, 2015 р., посаду міністра імміграції та інтеграції отримала також член центральної ради партії Сільві Лістхауг, відома своїми різкими антиіммігранськими висловлюваннями [135, с. 287, 297; 339].

У парламентських виборах 2017 р. ця коаліція повторила переможний результат, зокрема Партія прогресу отримала в них 15,3% голосів. Уперше за 30 років у політичній історії країни консервативного прем'єр-міністра переобрали на другий термін [30]. Свої позиції в уряді зберегла і Партія прогресу, отримавши шість міністерських посад, включаючи і лідера партії Сів Єнсен.

Отож Норвезька партія прогресу є прикладом успішної європейської партії правого спрямування, яка, модернізувавшись, не тільки зуміла закріпитися у парламенті, але й стала керівною політичною силою. З 2013 р. вона перебуває в коаліції з Консервативною партією. І до того ж, ця коаліція всупереч неписаним європейським правилам щодо бойкоту правих сил має життєздатний характер. Партія прогресу зуміла виробити поміркованіший і прагматичніший підхід, аніж більшість інших подібних європейських партій, й успішно інтегруватися у політичну систему своєї країни. Зрештою історія її становлення дещо відмінна від типових правих партій Європи. Дослідники відзначають, що в неї ніколи не було такого внутрішнього екстремально-войовничого духу, як у французького

Національного фронту, Шведських демократів чи австрійської Партії свободи. Порівнюючи програму правих партій скандинавського регіону, вони роблять висновок, що Партія прогресу менш авторитарна і більш економічно права, аніж її сестринські партії в Данії, Швеції чи Фінляндії [339].

Результати парламентських виборів 2011 р. у Фінляндії справили на Європу ефект вибуху бомби. Несподівано до трійки політичних лідерів країни ввірвалася націоналістична партія «Справжні фіни» (фін. Perussuomalaiset), набравши 19% голосів виборців та майже вп'ятеро поліпшивши результат попередніх виборів 2007 р. Як влучно висловився український журналіст і політолог В. Каспрук, Справжні фіни «спромоглися переписати виборчу книгу історії» [100].

Партія Справжні фіни має досить глибокі витоки і зовсім не подібна на «нашвидкуруч склепану структуру під респектабельною назвою», як це стверджували після її прориву деякі українські політичні оглядачі [213]. Її заснувала 1995 р. після розпаду Фінської аграрної партії Вейкко Веннамо. Та у свою чергу веде свою історію з 1965 р., відколи західні дослідники взагалі починають спостерігати перші ознаки появи партій правого спрямування у скандинавських країнах. Відколи стало зрозуміло, що вона вже відіграла свою політичну роль, то її замінили аналогічною партією під назвою «Справжні фіни» [344].

До 2000 р. електоральні результати партії в усіх видах виборів перебували в межах статистичної похибки (0,7–1,6%). Ріст розпочався з президентських виборів цього року, коли кандидат на посаду президента Тімо Сойні (фін. Timo Soini), який очолював партію з 1997 р., набрав 3,4% голосів. А після цього почалося повільне зростання авторитету Справжніх фінів серед виборців: парламентські вибори 2007 р. – 4,1%, муніципальні 2008 р. – 5,4%, вибори до Європарламенту 2009 р., внаслідок яких Т. Сойні став його депутатом – 9,8% [20]. Отож рух партії до політичних вершин був поступальним і достатньо системним. Звичайно, що внутрішні і зовнішні обставини, які склалися на 2011 р., сприяли її політичному прориву. В країні роками накопичувалися проблеми, на які

традиційні респектабельні партії не в змозі були дати відповідь. Справжні фіни таку відповідь сформулювали і цим завоювали довіру виборців.

Аналізуючи успіхи правих партій Європи, С. Мудде стверджує, що головною з них є неспроможність керівних еліт адекватно реагувати на такі виклики, як перипетії європейської інтеграції, імміграція та актуальні соціально-економічні проблеми в умовах поточної економічної кризи – безробіття, соціальне забезпечення тощо. Зокрема в питаннях європейської інтеграції він відзначає їхню повну маргіналізацію в очах своїх виборців. «В останні десятиліття європейські еліти займалися однією з найдивовижніших трансформацій передачі влади від національної до наднаціональної. Дуже рідко політики так радісно маргіналізуються», – в'їжливо стверджує він. Адже, не контролюючи власної валюти, або монетарної політики, вони виглядають безсилими перед європейськими наднаціональними структурами і змушені посилати своїм виборцям суперечливі повідомлення, виглядаючи в їхніх очах «некомпетентними або навіть брехливими» [349].

На те, що прорив Справжніх фінів на виборах 2011 р. став наслідком протесту суспільства проти застоючої політичної атмосфери, посиленої єврокризою, протестами проти імміграції та ще політичними корупційними скандалами, вказують й Т. Іуля-Антілла та Е. Лухтакалію (Т. Ylä-Anttila, E. Luhtakallio): «Антиелітизм і консерватизм, розчарування політикою в цілому, анти-ЄС і антиімміграційні настрої зокрема були мобілізовані, коли з'явилася така можливість» [357]. На корупцію у владній еліті як на фактор, який спонукає виборців підтримувати партії правого спрямування, вказують і українські дослідники Т. Брус та А. Аршиннікова. Адже в ЄС вона набрала такого масштабу (120€ млрд), що майже дорівнює його річному бюджету [20]. Тож партія змогла мобілізувати не тільки тих виборців, які раніше з річних причин нехтували політичний процес, але й залучити до свого електорату прихильників традиційних партій.

Аналізуючи фєсричний успіх Справжніх фінів 2011 р., В. Каспрук вказує на ідентичні причини – імміграцію та фінансові витрати в загальноєвропейський

бюджетний казан. Більшість фінів переконані, що хоч іммігранти і прохачі притулку займають не більше трьох відсотків жителів Фінляндії, але вони становлять серйозну економічну проблему для країни. Так само, як і не слід за свій рахунок надавати фінансову допомогу тим членам Європейського Союзу, котрі переживають кризу. Очевидно, невдоволення політикою владних партій у цих питаннях і вилилося в результати виборів [100].

Щоправда, В. Каспрук порушує ще одну дразливу проблему, яку не часто згадують західні дослідники – наслідки політики мультикультуралізму та збереження національної ідентичності. Для Фінляндії вона має два актуальні виміри – шведський та ісламський. Адже за наявності всього лиш шести відсотків шведів населення Фінляндії в країні функціонує дві офіційні мови – фінська і шведська. Натомість Справжні фіни вважають, що їхня країна має бути одномовною, і в цьому їх також підтримали виборці. Така політика їх пов'язує з фінським націоналістичним рухом довоєнного періоду. Тоді студентська організація «Академічне карельське товариство», Рух Лапуа та Патріотичний народний рух також принципово відстоювали питання фінізації суспільного і державного життя. Адже Фінляндія до 1808 р. перебувала у складі Швеції, і хоча пізніше відійшла до Російської імперії, але шведи за постколоніальною інерцією і надалі займали домінуючі позиції у найвищих прошарках фінського суспільства. Очевидно, такі процеси досить довговічні і дають про себе знати навіть до сьогодні. До слова кажучи, і фінський довоєнний націоналізм більшою мірою, аніж данський, шведський чи норвезький, був внутрішньо зорієнтований і значно менше перебував під впливом популярних на той час ідейно-політичних течій фашизму та нацизму [33, с. 158–165, 178–196].

Не маючи поки що таких проблем з арабською й африканською імміграцією, як провідні держави Західної Європи, значна частина Фінляндії устами Справжніх фінів намагається діяти на випередження, аби не допустити її ісламізації. «Бо якщо мусульманське населення прибуватиме на терени Європи такими темпами, як тепер, то не виключено, що років через 20 воно становитиме понад половину населення країн Європейського Союзу. Саме тому передбачливі

фіни не бажають, аби в один “чудовий” момент “гості” почали витіснити господарів», – коментує ситуацію В. Каспрук [100]. Аналізуючи успіх Справжніх фінів, на такій причині їхнього успіху наголошують також Т. Іуля-Антілла та Е. Лухтакаліо: «Простий аргумент “Фіни перш за все!” полягав у тому, що фінська політика повинна зосередитися на інтересах етнічних фінів, а антимультикультурний аргумент полягав у тому, що хоча різноманітність культурних ідентичностей позитивна в принципі, культури слід захищати від змішування» [357].

Істинні фіни, хай із дещо нижчими результатами, продовжили свій успіх і в наступних парламентських виборах 2015 р., набравши 17,65% голосів і втративши один мандат. Уперше партія взяла участь і у формуванні коаліційного уряду, в якому лідер партії Тімо Сойні очолив міністерство закордонних справ. 2017 р. відбулася зміна лідера Справжніх фінів і партію очолив Юссі Крістіан Галлааго (фін. Jussi Kristian Halla-aho), фінський науковець-філолог, яскравий політик-націоналіст, прихильник жорсткої імміграційної політики і найпопулярніший фінський політичний блогер. Це викликало розкол у партії, всі її міністри та 20 членів парламентської фракції вийшли з неї і створили партію «Нова альтернатива», яку очолив міністр європейського розвитку, культури і спорту Сампо Терхо (Sampo Terho). В історії сучасного фінського націоналізму розпочинається той етап, який вже пройшли такі відомі праві партії Європи, як французький Національний фронт чи австрійська Партія свободи, коли після розколу політичної сили на одному електоральному полі змагаються і взаємно ослаблюють одна одну ідентичні за світоглядом партії.

Неочікуваною для політичних експертів стала і парламентська перемога 2009 р., а особливо 2014 р. з третім результатом (12,9%) партії «Шведські демократи» (швед. Sverigedemokraterna). Адже на відміну від інших скандинавських країн, де праві рухи набирали чимраз більшої ваги, Швецію деякий час розглядали у цьому сенсі як «відсталу». Ще 1981 р. у спеціальному дослідженні «Populism och missnöjespartier i Norden» («Популізм і протестні партії в скандинавських країнах») спеціалісти констатували, що жодна партія, заснована

на народному невдоволенні, не виникла у Швеції до початку 1970-х років і жодна з тих, що існували тут, не була подібна до правих партій інших скандинавських країн. Очевидно, причиною було те, що історично в країні завжди міцні позиції займали соціал-демократи. І, окрім того, до цього часу в ній були відсутні будь-які принципові політичні й ідеологічні питання, які б фрагментували суспільство. Натомість у ньому панував консенсус щодо шведської моделі демократії і держави добробуту, а шведська економіка мала високий рівень розвитку та забезпечувала такий же високий рівень соціального забезпечення. Однак протягом 1980-х – початку 1990-х років, а точніше на національних виборах 1988-го і 1991-го, у Швеції розвивався процес, який призвів до зростання двох абсолютно нових партій – Партії зелених і Нової демократії. Перша з них займала ліву позицію у традиційному ідеологічному вимірі, а Нова демократія – праву. Отож попередником сучасного лідера шведського націоналістичного руху була партія «Нова демократія» (швед. Ny Demokrati), яку було створено 1991 р. і яка відразу ж здобула парламентський статус. Однак, на відміну від інших своїх скандинавських колег, вона не змогла зберегти завойовані позиції у парламентських виборах 1994 р. і спочатку зійшла з політичної сцени, а 2000-го її оголосили банкрутом і вона взагалі припинила своє існування [344].

Хоча ряд дослідників початки сучасного націоналістичного руху Швеції виводить з Нової демократії. Насправді його започаткувала ще 1968 р. Шведська прогресивна партія, яка зуміла досягнути успіхів лишень на рівні декількох муніципалітетів. Пізніше, 1979 р., було також створено партію «Збережімо Швецію шведською», яка вперше у шведській політичній практиці акцентувала на проблемах імміграції. Партія намагалася вийти на рівень національної політики і в 1986–1987 рр. навіть пішла на об'єднання зі Шведською прогресивною партією. Щоправда, ця спроба завершилася невдало. 1988 р. партія «Збережімо Швецію шведською» стала основою для створення партії «Шведські демократи». Їй довелося деякий час конкурувати із сепаратистською Партією Сконе, яка виступала за відокремлення цього південного регіону від Швеції. Але в остаточному підсумку вона її поступово витіснила із шведської політики. Хай і не

зразу, але виграла вона конкуренцію і з партією «Нова демократія», яка хоч і з'явилася пізніше, але вже першого року свого існування потрапила до парламенту. Однак неспроможність Нової демократії закріпити свої політичні позиції і дала підстави науковцям зробити висновок про унікальність Швеції у справі поширення правих рухів. Тим більше, що в цей час успіхи Шведських демократів також були ще мізерними [54, с. 208–214].

Не мала вона суттєвих політичних успіхів до 1995 р., відколи партія пішла шляхом трансформації. Оскільки їй публічно закидали зв'язок з пронацистськими екстремістськими об'єднаннями та засиллям серед членів кримінальних елементів, у партії заборонили носити уніформу, засудили нацизм і виключили з рядів велику групу радикально налаштованих членів, які 2001 р. створили нову партію «Національні демократи». В той же час і з програми партії також було прибрано деякі дражливі елементи і вона публічно відмежувалася від расизму, а натомість оголосила, що свою діяльність базує на Декларації прав людини ООН. Водночас головними загрозами Шведські демократи оголосили імміграцію, шкідливу для національних інтересів політику наднаціональних органів ЄС та глобалізм у його економічному вимірі. Натомість виступили на захист національної ідентичності, законності і правопорядку, соціальних інтересів шведів. Політичну ізоляцію партія вміло використовує на свою користь, заявляючи про наявність змови серед чинної політичної еліти, яка приховує правду від народу і вигідно позиціонує себе з народом проти неї. Отже, добре відчуваючи настрої виборців, Шведські демократи озвучили актуальні для них проблеми і скористалися із загального падіння довіри до інститутів влади. Як наслідок 2010 р. вони зуміли пройти передвиборчий чотиривідсотковий виборчий поріг, набравши 5,7% голосів та провівши до риксдагу, шведського парламенту, 20 депутатів [17].

Незважаючи на всі реформи, спрямовані на створення добропристойного іміджу партії, на адресу Шведських демократів лунають звинувачення в екстремізмі, ксенофобії, расизмі та нацизмі. Самі ж вони свою ідеологію називають соціальним консерватизмом з чітким націоналістичним фундаментом.

На противагу класовій боротьбі партія пропагує національну солідарність. Націоналізм у розумінні Шведських демократів означає прагнення зберегти свою національну ідентичність в кордонах держави, що відповідає кордонам нації, а консерватизм – захистити такі дві природні спільноти, як сім'я і народ, бо саме вони створюють умови для досягнення національної солідарності. Метою соціальної політики партія бачить досягнення стану соціальної справедливості і захисту «вразливої людини», при цьому зміщуючи акценти від захисту всіх до турботи «про наших» [350]. Ще на початку свого зростання партія зіткнулася зі спрямованою проти нею тактикою «санітарного кордону», але все ж у парламентських виборах 2014 р. наростила свій результат до 12,9%, а у виборах 2018 р. – майже до 18% [31].

Підсумовуючи аналіз сучасних націоналістичних рухів у країнах Скандинавії, можемо зазначити, що їхній досвід може бути корисний для трансформації українського націоналізму і конструктивного залучення його потенціалу для розбудови національної держави. Адже сьогодні він перебуває у кризовому стані, а викладений у дослідженні матеріал вказує шляхи виходу з нього через внутрішню організаційну й ідеологічно-програмну модернізацію. Дуже цінним, на нашу думку, є досвід влучної реакції на ті актуальні проблеми, які зазвичай оминають традиційні політичні еліти, прагматичної і компромісної адаптації політичної системи, що існує, та її еволюційної зміни зсередини й самоідентифікації себе як консервативного чи соціально-консервативного націоналізму.

2.2. «Хвилі етнічного націоналізму» і його сучасне відродження

Західноєвропейський націоналізм є відмінним від східноєвропейського явищем і, за визначенням Е. Сміта, носить громадянсько-територіальний характер. Його суть впливає з того, що західноєвропейські централізовані держави сприяли формуванню націй шляхом інкорпорації до її складу разом з домінантним етносом і міноритарних етнічних груп. А тому в цих державах разом з націоналізмом державних націй існує також етнічний націоналізм недержавних

етносів. Зважаючи на це, аналіз сучасного загальноєвропейського процесу активізації націоналізмів слід здійснювати секторально, окрему увагу приділивши нинішній активізації етнічних націоналізмів у країнах Західної Європи [262].

Розглядаючи активізацію сучасних західноєвропейських етнічних націоналізмів у контексті поглядів Е. Сміта про хвилі їхнього поширення, перш за все постає питання, чи ця активізація відбувається в рамках «третьої хвилі», яку він означив? На нашу думку, в концепції Е. Сміта ключовим є концепт «поширення», і він означає розповсюдження націоналістичного впливу на раніше не опановані території. Принаймні саме за таким принципом побудовано логіку трьох «хвиль» етнічного націоналізму, які описав науковець. І якщо аналізувати їхню активізацію на територіях, де в попередні періоди вже пройшли його «хвилі», то, очевидно, мова може йти про його відродження/ренесанс.

Загалом характеристика т. зв. «третьої хвилі» поширення етнічного націоналізму в концепції Е. Сміта принципово відрізняється від двох попередніх. Умовно їх можна порівняти в горизонтально-вертикальній системі координат. «Горизонтальна» – це поширення націоналізму на нові території, у той час як «вертикальна» – його розвиток у різних площинах і якостях на раніше опанованій території. У такій системі координат дві перші «хвилі» етнічного націоналізму мають характер горизонтального поширення, у той час як «етнічне відродження» 60–70-х років ХХ ст. в індустріально розвинених країнах Заходу є прикладом вертикального проникнення націоналізму в глибинні етнічні сфери західних суспільств, уже опанованих націоналізмом ще в класичний період його становлення. І це інший вид націоналізму – націоналізм етнічних меншин централізованих держав, відмінний від націоналізму тих, що домінують над ними, державних націй.

Етнічні націоналізми в індустріально розвинених країнах Європи мають двоякий характер. Як зазначає Е. Сміт, «переважна частина учасників етнічних рухів воліє мати культурну, соціальну й економічну автономію, й далі застаючись у складі політичної та військової структури держави, до якої вони інкорпоровані». Проте з цього правила є винятки – окремі з них борються за повну автономію від

централізованих держав [278, с. 145]. У цьому випадку прийнято розрізняти сепаратизм і сецесію як форму повного територіального відокремлення від державного утворення [214, с. 85]. І саме сецесійні рухи сьогодні найбільше дошкуляють таким країнам, як Велика Британія, Іспанія і Бельгія.

Шотландія триста років перебувала у складі Великої Британії і сьогодні є яскравим прикладом того, наскільки глибокими є механізми національної ідентичності, яка «повсюди править за опору невпинного руху за суверенітет народу і демократію» [278, с. 149]. Адже в Шотландії рідною мовою, що є однією з головних характеристик такої ідентичності, послуговується заледве 1% шотландців. Однак нація продовжує вести невпинну боротьбу за незалежність. Її очолює Шотландська національна партія (англ. Scottish National Party – SNP), що веде свій родовід ще від 1934 р. На виборах до парламенту Шотландії, які відбулися 5 травня 2011 р., партія здобула понад половину місць (69 зі 129-ти), а її лідер Алекс Салмонд вкотре очолив місцевий уряд. Окрім розв'язання нагальних економічних питань, він пообіцяв провести референдум щодо незалежності Шотландії від Великобританії. У вересні 2014 р. такий референдум відбувся, і, незважаючи на британський масований пропагандистський тиск, 44,7% шотландців таки висловилися за «розлучення» з нею [294, с. 605].

Отож вже 2014 р. для уряду Великобританії прозвучав тривожний сигнал. Тема шотландської незалежності знову активізувалася 2016 р. в зв'язку з ідеєю референдуму щодо перебування країни в ЄС та реалізації майбутнього Брекзиту. Після його проведення Нікола Стерджен, очільниця шотландського уряду, звернулася до націоналістів: оскільки виборці Шотландії в більшості проголосували за дальше перебування у складі ЄС, було б неприйнятно, аби вона разом з Об'єднаним Королівством автоматично вийшла з його складу. Тоді ж вона заявила, що хотіла б восени 2018 р. знову провести голосування щодо незалежності Шотландії. Однак це питання наразі не актуалізується, оскільки згідно з опитуваннями результати нового референдуму щодо здобуття незалежності не стануть кращими, аніж 2014-го [170].

У той же час аналогічні процеси відбуваються і в інших частинках Співдружності. Так, зокрема депутати від SNP в британському парламенті підтримують тісні зв'язки з Партією Вельсу (валл. Plaid Cymru – або просто Плайд) і творять з нею спільну фракцію у Палаті громад. Плайд хоч офіційно і послуговується соціал-демократичною ідеологією, але аналогічно до націоналістичної SNP виступає за незалежність Вельсу від Великої Британії у межах Європейського Союзу. Плайд має ще давнішу історію – вона заснована 1925 р. і вперше ввійшла до британського парламенту 1966 р. 2017 р. партія отримала одне з чотирьох валлійських місць в Європейському парламенті, три із 40-ка валлійських місць у парламенті Великої Британії, 11 з 60-х місць у Національній асамблеї Вельсу та 202 з 1264-х головних радників місцевих органів влади. Обидві партії входять до Європейського вільного альянсу (англ. European Free Alliance – EFA).

Ірландську партію «Шинн Фейн» (ірл. Sinn Féin – ми самі по собі) неможливо пізнати інакше, як через призму історії Ірландії. Вона також є старожилом політичного процесу, оскільки своїм корінням виходить з тієї політичної організації, яку утворив Артур Гріффіт ще 1905 р. Шинн Фейн і привела країну до незалежності, вигравши у виборах 1918 р. 73 зі 105-ти «ірландських» місць у парламенті Великобританії. Після цього партійна фракція вийшла з його складу і проголосила себе новоствореним парламентом Ірландії. Внаслідок ведення війни за незалежність протягом 1919–1921 рр. створено домініон Великобританії – Ірландську вільну державу. З 1937 р. вона отримала назву Республіка Ірландія, а остаточно повну незалежність здобула 1949 р. За умовами миру між Ірландською вільною державою і Великобританією шість із дев'яти графств Ольстеру, переважно протестантські, могли вийти зі складу Великобританії. Цим правом вони скористалися наступного ж дня після підписання договору й досі перебувають у складі Великобританії як її складова частина Північна Ірландія [168].

Внаслідок розколу політичної організації на початку 1970-х було утворено сучасну партію «Шинн Фейн». Вона діє в Ірландії та Північній Ірландії і своєю

головною метою проголошує об'єднання країни. Отож, на відміну від SNP та Plaid Cymru, політика яких щодо централізованої британської держави носить сепаратистський характер, ірландська Шинн Фейн проводить іредентистську політику. Принагідно слід нагадати, що під іредентизмом прийнято розуміти «політичний курс держави, партії чи іншої політичної організації, які прагнуть включити до складу держави суміжні території інших держав, населення яких вважається спорідненим за етнічною, мовною чи релігійною ознакою» [52, с. 188]. З уваги на це партія хоч і виборює депутатські мандати до британського парламенту, однак принципово не бере участі в його роботі. Щоб її розпочати, новообрані депутати парламенту повинні скласти присягу королеві, однак партія відмовляється це робити з ідейних мотивів. Зокрема в останніх парламентських виборах 2017 р. Шинн Фейн вдалося досягнути найкращого результату за весь час її участі в британських виборах і отримати сім мандатів. Однак Джеррі Адамс підтвердив, що члени партії, яку він очолює, традиційно не братимуть участі в роботі Палати громад [347].

В Іспанії існують аналогічні задавлені проблеми комунікації централізованої держави з деякими своїми регіонами, які мають яскраво виражену етнічну специфіку. Такими, зокрема, є Каталонія та Країна Басків, і на їхніх теренах закономірною є активізація етнічних націоналізмів.

Історія боротьби Каталонії за незалежність налічує вже понад трьох сотень років – відтоді, як 1714 р. Барселону захопили іспанські війська і Каталонсько-Арагонське королівство втратило незалежність. За 150 років каталонці спробували її відновити, однак її було припинено шляхом переговорів. Наступну таку спробу вже в часи диктатури Ф. Франко придушили силою. Політичну автономію регіон отримав аж 1979 р., а до 2006-го вона була посилена ще й фінансово. Від того часу намагання Каталонії здобути незалежність набули системного характеру. В листопаді 2012 р. в місцевий парламент пройшла переважна більшість депутатів, які виступали за повну незалежність від Іспанії, і вже в січні 2013 року парламент проголосив декларацію про державний суверенітет «у складі Іспанії». На проведеному в листопаді 2014 р. опитуванні замість забороненого урядом Іспанії

референдуму понад 80% каталонців у тій чи тій формі висловилися за незалежність. У жовтні 2015 р. керівна коаліція парламенту Каталонії узгодила проєкт резолюції про незалежність, а у вересні 2017 р. уряд регіону призначив референдум про незалежність [219]. Незважаючи на спротив центральних органів влади і навіть жорстокі дії іспанської поліції щодо учасників референдуму, він таки відбувся 1 жовтня 2017 р., і, за даними влади регіону, незалежність Каталонії підтримали не менше 90% його учасників. Уряд Іспанії вдався до ряду жорстких заходів і заявив, що не допустить до сепаратизму Каталонії. Його підтримали інституції ЄС та НАТО. У свою чергу і каталонці висловлюють рішучість продовжувати боротьбу за незалежність. Очевидно, що загострення політичної ситуації в Іспанії на цьому тлі буде тільки поглиблюватися.

У контексті боротьби Каталонії за незалежність від Іспанії слід відзначити, що своєрідністю каталонського націоналізму є його паннаціональний і метаідеологічний характер. З одного боку, під каталонським націоналізмом прийнято бачити каталонський національний рух (або каталанізм – *catalanisme*), метою якого є соціальний, культурний та політичний рух у каталонських країнах, спрямований на ствердження політичної, мовної і культурної ідентичності Каталонії і територій, де розповсюджена каталонська мова (а це, крім іспанського регіону Каталонія, також Валенсія, Балеарські острови, Західна смуга в Арагоні, Ал-Карша в Мурсії, Північна Каталонія у Франції, Альгеро на Сардинії). Каталонський націоналізм у такому розумінні вперше чітко виявив себе в культурологічному русі відродження каталонської мови і культури в ХІХ ст. З другого боку, націоналізм як ідеологія не однієї партії, а цілої національної спільноти притаманний всім політичним силам регіону Каталонія, які сьогодні ведуть боротьбу за незалежність від Іспанії. Адже А. Георганов має рацію, стверджуючи, що «монолітного сепаратистського руху в Каталонії не існує. За незалежність регіону бореться імпровізована коаліція *Junts pel sí* (приблизний переклад: «Разом для того, щоб сказати “так”»)), до якої входять і крайні ліві республіканці, і войовничі антикапіталісти, і консерватори» [47]. Саме в цьому розумінні ми застосовуємо термін метаідеологія, і воно співзвучне тій

характеристиці загального сприйняття ідей націоналізму, яку щодо українського суспільства застосовує В. Кулик [126]. На тому, що «націоналізм як ідеологія усієї нації є своєрідною “рамковою” ідеологією, “ідеологією-каркасом”, яка може залучати цілу низку, на перший погляд, “чужорідних” для нього теоретичних схем, як от – лібералізм, консерватизм, соціалізм, чи технократизм», наголошує також І. Вдовичин [27, с. 553].

Натомість дещо відмінною є ситуація у Країні Басків, яка також веде боротьбу за відокремлення від Іспанії. Баски, які мають окрему мову й культуру, підпали під владу Іспанії в XVI сторіччі. В кінці XIX сторіччя серед них почали зростати настрої щодо отримання незалежності. І хоч сьогодні Країна Басків володіє найбільшим ступенем автономії серед усіх 17-ти регіонів Іспанії, маючи власні поліційні сили, систему освіти, мову та спеціальні фінансові відносини з Мадридом, однак її прагнення до незалежності не вгасає. Подібно до Каталонії воно носить метаідеологічний націоналістичний характер і притаманне різним політичним силам, а зокрема й ідеологічно лівій баскській терористичній організації ЕТА (баск. Euskadi Ta Askatasuna; укр. Країна Басків і Свобода), яку було створено 1959 р. Вона організовувала численні теракти проти працівників поліції та державних службовців, унаслідок яких загинуло близько 850-ти осіб. На початку 2011 р. ЕТА відмовилася від застосування насильства й оголосила, що модернізує свої погляди та налаштована на продовження боротьби політичними методами. Однак 4 травня 2018 р. у французькому Камбо-ле-Бені її керівництво оголосило про саморозпуск [172]. Натомість останнім часом впливовою є партія EH Bildu, яка протягом багатьох років вважалася політичним крилом ЕТА.

У той же час у політичній палітрі Країни Басків існують і чітко виражені та відомі політичні сили націоналістичного спрямування. До таких, зокрема, слід віднести Баскійську націоналістичну партію (ісп. Partido Nacionalista Vasco – PNV), яку 1895 р. заснував батько баскського націоналізму Сабіно Арана Гоїрі. Центральним пунктом її програми є створення незалежної або автономної баскської держави. В Країні Басків вона сьогодні є однією з провідних політичних сил регіону [172].

Під впливом подій у Каталонії активізувалися сепаратистські рухи і в Країні Басків. У кінці травня 2018 р. PNV і партія EH Bildu, що мають більшість у баскському парламенті, ухвалили преамбулу до проєкту нового статуту автономії регіону, яким передбачено можливість проведення референдуму про незалежність. А вже в червні цього року було організовано 175-тисячний живий ланцюг, який об'єднав міста Сан-Себастьян, Більбао і Віторію, де міститься баскський парламент. Серед його учасників були навіть глава регіонального парламенту та мери Сан-Себастьяна, Більбао і Віторії. Під час акції оголошено маніфест, яким проголошено, що баски самостійно хочуть «вирішити про своє власне політичне майбутнє». Генеральний координатор партії EH Bildu Арнальдо Отегі при цьому зазначив, що ця ініціатива «посилає сигнал Європейському Союзові і уряду Іспанії та Франції» про те, що «цей старий народ хоче вільно й демократично вирішувати своє майбутнє і він це зробить» [172].

Загалом Іспанія сьогодні серед інших країн Західної Європи чи не найбільше вражена «вірусом» етнічних націоналізмів. Крім каталонського та баскського, за права своїх національних спільнот борються численні націоналістичні партії і в інших іспанських провінціях – у Галісії, Валенсії, на Балеарських островах, в Арагоні, Кастилії, Кантабрії та ін. [294, с. 606]. Вони домагаються визнання мовної та етнічної окремішності, збереження регіональної культури, передачі повноважень місцевій владі або ж створення нових автономних адміністративних одиниць. У різних регіонах їхній вплив коливається від більшості в регіональних парламентах до рівня маргінальних політичних груп, не репрезентованих у жодному муніципалітеті.

Показовим прикладом активізації етнічного націоналізму в Західній Європі є і Бельгія, що також має складні відносини зі своїми регіонами, а зокрема з Фландрією – однієї з трьох земель держави. Фламандський сепаратизм особливо загрозливий для Бельгії. Вона складається лише з голландськомовної Фландрії, франкомовної Валлонії (включаючи німецькомовну громаду) та офіційно двомовного Брюсселя. Коли б Фландрія відділилася, то Бельгія втратила б понад половину свого населення та економічного потенціалу. Значним суперечливим

моментом тут виявився б статус Брюсселя, який є також і штаб-квартирою ЄС та НАТО. У разі реалізації такого сценарію незрозумілою видається доля Валлонії. Свого часу обговорювали ідеї її приєднання до Франції, Люксембургу або ж навіть Німеччини. Наразі такі дебати дещо вщухли, і бельгійці намагаються й далі жити в єдиній державі. У той же час сепаратистські тенденції чимраз активніше дають про себе знати, і їхнім промотором є місцеві націоналістичні сили [170].

Однією з найвпливовіших партій у цьому регіоні є Новий фламандський альянс (голл. Nieuw-Vlaamse Alliantie – N-VA). Партію утворено після розколу націоналістичної партії «Народний союз». Її ідеологію засновано на ідеях поміркованого консерватизму та фламандського націоналізму, а програма включає положення про відокремлення Фландрії від Бельгії. Хоча при цьому партія також підтримує ідеї євроінтеграції і бере участь у роботі Європейського вільного альянсу, що репрезентує національні меншини різних країн. Її лідер Барта де Вевер переконаний, що єдина бельгійська держава з часом просто «зникне» і Фландрія без Валлонії в економічному плані почуватиметься значно краще. При цьому застерігає, що самостійності Фландрії він хоче досягти винятково шляхом переговорів. Слід зауважити, що під час останніх виборів до бельгійського парламенту 2014 р. Новий фламандський альянс виявився найуспішнішою політичною силою Фландрії [170].

Окрім Великої Британії, Іспанії та Бельгії, етнічні націоналізми сьогодні притаманні і деяким іншим державам Західної Європи. Зокрема для Італії традиційним є протистояння регіонів за лінією «Північ – Південь» і наявність північно-італійського автономізму, що носить переважно економічний характер. Північ країни, яка включає такі регіони, як Ломбардія, Аоста, П'ємонт, Лігурія, Венето та Емілія-Романья, завдяки своїм промисловим підприємствам і банкам виробляє більшу частину сукупного національного продукту. В 1990-х роках партія «Ліга Півночі» вимагала повного відділення Паданії (назва походить від Pianura Padana – італійської назви Паданської рівнини). Однак сьогодні Ліга Півночі стала поміркованішою у питаннях взаємин із центральним урядом і

виступає лише за те, щоб північна частина країни могла самостійно збирати податки і розпоряджатися ними [170].

Натомість в основі регіонального сепаратизму Південного Тиролю поєднані політичні, економічні, культурні та історичні фактори. До завершення Першої світової війни він входив до складу Австро-Угорщини, а потім його передали Італії. Після ексцесів італізації в період режиму Б. Муссоліні Південний Тироль отримав більше політичних прав та економічної і мовної автономії. Навіть більшу частину зібраних податків цей багатий регіон має можливість залишати за собою. Однак кризові явища останнього часу знову пробудили серед мешканців Південного Тиролю сепаратистські настрої. Адже Італія, як і Греція, має найбільші борги в євроні, а її економіка переживає значні труднощі. А тому серед заможних тирольців стають популярними гасла «Геть від Рима!» [170].

Поширені сепаратистські рухи і у Франції. Дуже гостро вони проявилися на острові Корсика, що розташований у Середземному морі біля західного берега Італії і є однойменним регіоном у системі державного устрою Франції. Серед іншого причиною слугував економічний фактор, бо цей регіон довго залишався найбіднішим у Франції. В середині 1970-х років на острові відбулися сутички з підрозділами французької армії, і з цього часу корсиканці регулярно здійснюють терористичні акти, вимагаючи незалежності й погрожуючи влаштувати вибухи навіть в самій Франції.

1976 р. було створено Корсиканський фронт національного визволення (франц. Front de Liberation Nationale Corse – FLNC), і саме ця організація заклала основи сучасного корсиканського революційного націоналізму. Протягом багатьох років його учасники здійснювали напади на представників чи символи Французької держави і навіть на приватні дачі материкових французів. Так, у липні 1978 р. бойовики FLNC показово протягом пів години провели 33 терористичні замаху. 1980 р. було створено Раду національних комітетів, яку за сім років перейменовано на Консульт націоналістів. Він став головним інструментом «паралельної влади», який покликаний був об'єднати всі громадсько-політичні структури корсиканського народу і стати його

уповноваженим представником. Саме цей націоналістичний політичний орган вступив у переговори з французьким урядом, і після цього 1982 р. той почав поступово розширювати права Корсики в економічній, політичній та освітній сферах. За декілька років французький парламент навіть проголосував за визнання окремого корсиканського народу. Але це суперечило Конституції Франції, і згодом рішення було скасовано. Однак конфліктний потенціал у відносинах між центральним урядом Франції та Корсикою залишався й надалі. Обережні пропозиції соціалістичного уряду під керівництвом Ліонеля Жоспена 2000 р. надати Корсиці автономію стали причиною жорсткої опозиції з боку консервативних політичних сил. Вони вважали, що такий прецедент спонукає й інші регіони, як-от Бретань та Ельзас, також вимагати більшої самостійності. Загалом у Парижі традиційно звертають мало уваги на регіональні мови, і дослідники вбачають у цьому загрозу для єдності країни [95].

2014 р. FLNC заявила, що відмовляється від збройної підпільної боротьби. Натомість у політичному житті дедалі більшої ваги набирають легальні націоналістичні сили. Так, на останніх територіальних виборах з результатом 56,5% перемогла націоналістична коаліція *Pe a Corsica* (За Корсику), куди входять партії *Femu a Corsica!* (Зробімо Косику!) та *Corsica Libera* (Вільна Корсика), які висувують ідею незалежності від Франції. Однак, перемігши на виборах, вони поки що не ставлять питання про вихід острова зі складу Франції, а натомість хочуть отримати від Парижа більше автономних повноважень і зокрема у фінансовій сфері [321].

Отже, аналіз розвитку націоналізмів державних націй Західної Європи в післявоєнний період вказує на те, що на сучасному етапі розвитку вони відіграють вагомую роль у функціонуванні політичних систем цих держав. Так Альтернатива для Німеччини, набравши у парламентських виборах 2017-го близько 13% голосів виборців та отримавши 94 депутатські мандати, стала третьою партією в бундестазі після традиційно найбільших правоцентристської ХДС/ХСС і лівоцентристської Соціал-демократичної партії. І це в країні, яка, отримавши повоєнну ін'єкцію проти нацизму, довгий час залишалася форпостом

антинаціоналістичних ідей. Третю позицію у своїй країні утримує і Партія свободи Австрії, здобувши в дочасних парламентських виборах 2017 р. 26% голосів та вступивши в урядову коаліцію з лідером парламентських перегонів консервативною Австрійською народною партією. В Італії правоцентристська коаліція «Вперед, Італіє!» у парламентських виборах 2018 р. посіла перше місце, набравши 37% голосів, а поряд з нею новостворений Рух п'яти зірок здобув 32% голосів. У Франції нинішня лідерка французького Національного фронту Марін Ле Пен у президентських виборах 2017-го стала конкуренткою чинному президентові Еммануелю Макрону і в другому турі набрала 33,9% голосів виборців. У свою чергу у Великій Британії успішні результати Брекзиту великою мірою забезпечили Партія незалежності Сполученого Королівства та Британська національна партія, а згодом вони продемонстрували високі результати в місцевих, національних виборах і виборах до Європарламенту. У Греції націоналістична партія «Незалежні греки» за результатами парламентських виборів 2015 р. ввійшла до урядової коаліції, а права партія «Золотий світанок» навіть попри судові переслідування та відсутність політичної агітації отримала майже 7% голосів. Незважаючи на те, що свої особливості має націоналізм у країнах Скандинавії, який, на відміну від багатьох інших країн Західної Європи, почав відроджуватися лишень з середини 1960-х, сьогодні націоналістичні рухи в Данії, Норвегії, Фінляндії і Швеції належать до лідерів політичного процесу, а в трьох перших беруть участь у формуванні національних урядів.

В усіх названих країнах у післявоєнний період перманентну участь в політичному процесі брали партії правого спрямування різного рівня впливовості, і вони створили той придатний суспільно-політичний ґрунт, який забезпечив високі електоральні успіхи сьогоднішнім правим силам. Своєю діяльністю вони виконали роль тієї ланки, яка поєднала в один неперервний ланцюг процес розвитку націоналізму від його зародження і до сьогоднішнього дня. Цей факт підтверджує висловлену на початку розділу гіпотезу, що сучасна активізація правих політичних сил Західної Європи є не новим явищем, а вкладається у

загальну схему модерністської історії націоналізму та є виявом його сьогоденішнього відродження.

У свою чергу націоналізми етнічних меншин централізованих держав Західної Європи відмінні від націоналізмів державних націй, що домінують над ними, і їх умовно можна поділити на декілька типів. Окремий тип становлять визвольні націоналізми, тобто ті з них, які за мету своєї боротьби ставлять повну незалежність своїх націй від централізованих держав. Інакше їх ще можна назвати сецесійними, адже відповідно до визначення, що його пропонує О. Рафальський, «сецесія являє собою форму політичного сепаратизму і є політичним процесом, в ході якого від державного утворення відокремлюється якась його частини, в межах якої створюється нова суверенна держава» [214, с. 85]. Із проаналізованих прикладів такими є шотландський, ірландський і вельський націоналізми у Великій Британії, каталонський та баскський в Іспанії і фламандський націоналізм у Бельгії. До іншого типу етнічних націоналізмів належать автономістські – ті з них, що борються за культурну, соціальну й економічну автономію своїх національних спільнот, залишаючись у складі політичної та військової структури держав, до яких їх інкорпоровано. Серед проаналізованих прикладів такими є північно-італійський та південно-тирольський націоналізми в Італії і корсиканський націоналізм у Франції. Серед етнічних сецесійних націоналізмів, які борються за повну незалежність своїх націй, слід окремо виділити іредентистські. Адже «у політико-територіальному відношенні, крім сецесії, політичний сепаратизм може також виявлятися у формі іредентизму, тобто відокремленні частини території держави з метою приєднання до іншої держави» [214, с. 85]. Прикладом останнього є діяльність ірландської партії «Шинн Фейн», політика якої спрямована на возз'єднання з Ірландією регіону Північної Ірландії, що входить до складу Великої Британії. Деяким сучасним національним рухам у країнах Західної Європи притаманний націоналізм як метаідеологія, що об'єднує ідеєю незалежності різні і навіть світоглядно полярні політичні сили. Прикладом таких є вельський, каталонський та баскський національні рухи за незалежність.

Проаналізувавши процес активізації націоналізмів етнічних меншин централізованих держав Західної Європи, можна зробити висновок, що теза Е. Сміта про «три хвилі етнічного націоналізму» потребує уточнення в частині віднесення до «третьої хвилі» процесів «етнічного відродження» 70–80-х років ХХ ст. Їх слід вважати прикладом вертикального проникнення націоналізму в глибинні етнічні сфери західних суспільств, уже опанованих націоналізмом у класичний період його становлення.

Зважаючи на той факт, що більшість проаналізованих етнічних націоналізмів Західної Європи мають тривалу організаційну історію кін. ХІХ – поч. ХХ ст. або ж їхні сучасні організаційні форми побудовані на такій історії та ідеології, їхню нинішню активізацію слід також трактувати як вияв відродження націоналізму.

РОЗДІЛ 3. ВИТОКИ ТА СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

3.1. Радикалізація європейського політичного життя міжвоєнного періоду і відмінності між націоналізмом та фашизмом і нацизмом

Перш ніж перейти до аналізу витоків і генези українського націоналізму, слід змалювати ту атмосферу міжвоєнного періоду, в якій він остаточно сформувався як впливове суспільно-політичне явище.

Від часу своєї появи і до Другої світової війни націоналізм тріумфував на політичній мапі Європи. Описуючи історію його становлення та поширення, Е. Сміт констатував, що «у тридцятих–сорокових ХХ ст. по всій землі годі було шукати закуток, якого б не зачепила хвиля націоналізму» [277, с. 83]. Щоправда, у міжвоєнний період він набуває значних трансформацій. Український дослідник Г. Касьянов з цього приводу пише: «Водночас націоналізм еволюціонував у радикальні, тоталітарні форми, що стало однією з головних ознак його розвитку в міжвоєнний період» [101, с. 246].

Слід, очевидно, уточнити, що, з одного боку, в цей час радикалізувався націоналізм у його класичному розумінні, а з другого – з'явилися відмінні від нього ідейно-політичні течії фашизму та нацизму, які однак у своїх світоглядних системах мали спільну з ним категорію нації. І це сьогодні дозволяє ряду дослідників свідомо чи несвідомо ототожнювати ці явища.

Очевидно, причину радикалізації націоналізму слід шукати у зміні геополітичної ситуації, загостренні міжнародних протистоянь, відповідно до умов яких змінилися і його форми захисту національних інтересів своїх націй [258]. Окрім того, в активну фазу боротьби за національне визволення та побудову власної держави вступають етнічні націоналізми, які згідно з трактуваннями Е. Сміта не змогли себе реалізувати і домогтися національної держави в «першій хвилі» його поширення. Натомість вони отримали шанси в умовах «другої хвилі», міжнародна атмосфера якої не давала їм вибору бути інакшими. До переліку таких, зокрема, належить і український націоналізм, пік зростання якого припадає саме на цей час.

Для кращого розуміння викладеної тези добре надається трактування Е. Гелнера щодо етапів розвитку націоналізму та поділ Європи на «часові зони» його поширення. Кожен такий етап науковець прив'язує до тих ключових пунктів нової і новітньої історії, які вносили зміни до чинного світового порядку, тим самим зачіпаючи численні національні інтереси, а отже й давали новий імпульс розвитку націоналізмів. Нагадаймо, що перший він називає «віденським» на честь Віденського конгресу 1814–1815 рр., бо саме той після наполеонівських воєн перекроїв мапу континенту й встановив на ньому певний європейський устрій, не надто переймаючись етнічним принципом. Другий носить назву «епохи іредентизму» (від *irredento* – незвільнений) і має часові рамки «від Відня до Версаля», коли в Європі визвольні націоналізми особливо відчутно струснули Балканами. Третій етап є «епоху Версаля і Вільсона» й характеризується тим, що встановлена Версальським мирним договором 1919 р. міжнародна система була «не менш несправедливою» до ряду націй і національних меншин у новостворених державах. Ці «нові держави були недосвідченими, малими, слабкими, жадібними та корумпованими. В часи миру і спокою вони вдавалися до безвідповідальних дій, чомусь сподіваючись, що мир і спокій триватимуть вічно» [45, с. 232–242]. Четвертий етап науковець красномовно називає «етнічні чистки». У рамках кожного з них націоналізм чимраз більше радикалізується в методах досягнення своїх цілей, і зокрема особливою радикальністю відрізняється останній з названих етапів.

Щодо причин такої характеристики четвертого етапу, то, на думку Е. Гелнера, вони глибинно впливають з головного принципу націоналізму, що політична та етнічна одиниці мають збігатися у своїх межах. Оскільки нації, які запізнилися зі своїм виходом на світову арену, «поспішають» використати шанс, який, можливо, може бути останнім, то, на відміну від націй – «старших сестер», вони в процесі реального чи потенційного будівництва національних держав не мають часу на довгий еволюційний шлях міжетнічної гомогенізації, а тому вдаються до методів «етнічних чисток». Четвертий етап науковець вважає характерною рисою центральноєвропейської історії переважно 40-х років ХХ ст. «Війна і пов'язана з нею можливість приховати злочини, расистська і

антигуманна ідеологія тодішніх хазяїв Європи, всюдозволеність і безпардонність переможців після закінчення війни уможливили такі методи досягнення однорідності, як масові вбивства, депортації, масові міграції внаслідок утисків і принижень – усе те, чого в часи нормального розвитку люди зазвичай уникають», – писав Е. Гелнер [45, с. 238–239].

Отож у міжвоєнний період склалися умови, коли новостворені держави у процесі свого становлення проводили жорстку асиміляційну політику або ж навіть політику етнічних чисток щодо національних меншин у своєму складі, а ті у свою чергу як націозахисну реакцію породжували власний націоналізм, що домагався права на національну державу й на жорстоку політику державних націоналізмів відповідав адекватними методами. Згідно з гелнерівською теорією про «часові зони» такі націоналізми належали до «третьої» з них, їхні нації не підпали під дію «пунктів Вільсона» щодо реалізації права на національне самовизначення, були обділені Версальськими угодами і націоналізми, використовуючи міжвоєнну ситуацію, вступили в боротьбу за реалізацію притаманних їм головних завдань щодо досягнення стану національної автономії, національного об'єднання і захисту національної ідентичності [277, с. 16].

Український націоналізм виступає яскравою ілюстрацією саме такого розвитку подій. Східна Україна після завершення Першої світової війни та поразки національної революції потрапила до складу модернізованої Російської імперії під назвою ССРСР. Хоча, як на це вказує В. Солдатенко, «лідери Української революції були переконані, що домагання українства справедливі, відповідають завданням демократизації суспільного ладу в Росії». Однак вони прорахувалися, бо насправді «в російському суспільстві склалася традиція підозрілого й ворожого ставлення до будь-яких українських прагнень» [304, с. 232] і українську революцію придушила російсько-більшовицька військова сила. Перебуваючи на маргінесі європейської дипломатії, російсько-більшовицький уряд не зв'язував себе умовностями тодішнього світового порядку [106, с. 70] і в новій державній формі практично відновив стару Російську імперію Романових, зруйнувавши шляхом збройної агресії Українську Народну Республіку (УНР) та повернувши до свого складу Україну.

На Західній Україні відповідно до тодішніх міжнародних норм було створено Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР). Однак аналогічно з Росією сусідні Польща та Румунія також вчинили проти неї незаконні з погляду міжнародного права збройні агресії, окупувавши відповідно Галичину і Буковину. В цьому вони отримали підтримку західноєвропейських держав. Зокрема вирішальним чинником перемоги Польщі над ЗУНР стала сформована у Франції з польських військовополонених та добровольців і надіслана проти армії ЗУНР армія Галлера [85, с. 334]. Далі лідери світової політики відмовили українцям Західної України у праві на власну національну державу, і в остаточному підсумку вона опинилася розділеною поміж Польщею, Румунією та Чехословаччиною. Останню напередодні Другої світової війни замінила Угорщина. Кожна з вказаних держав більшою чи меншою мірою проводила щодо української меншини денаціоналізаційну політику. Для прикладу, американський науковець польського походження Т. Снайдер наводить такі факти щодо асиміляції українців у Польщі: «Маргіналізація українців у легальній політиці вражала. Хоча третина польських громадян належала до національних меншин, жоден їхній представник ніколи не був міністром у жодному польському уряді». А особливо, продовжує він, асиміляційний тиск посилювався після смерті Й. Пілсудського. Він супроводжувався «насильною пацифікацією, публічними побиттями та спаленням церков» [280, с. 185]. Як відзначає В. Бушанський, наслідком всього цього стала «радикалізація українського політичного руху та політичної свідомості українців», а отже з'явився добрий ґрунт для «підпілля, терору, наступного постання ОУН–УПА» тощо [23, с. 88].

Встановлений у Версалі міжнародний порядок мав дуже хиткий характер, оскільки був побудований «на закликах до загальних принципів, тоді як елементи сили було проігноровано чи занедбано» [106, с. 71]. Отже, не відчуючи силового контролю з боку його архітекторів, новостворені держави вчиняли ті «безвідповідальні дії», про які говорив Е. Гелнер, порушуючи міжнародні домовленості й звикаючи до режиму безкарності. Так, зокрема, Польща не дотрималася своїх міжнародних зобов'язань й не надала Галичині обіцяної автономії. Чехословаччина, яка з-поміж інших держав-окупантів найприхильніше

ставилася до українців, вчиняла аналогічно і подібне зобов'язання виконала аж напередодні власного краху – після Мюнхенських угод 1938 р. Натомість Угорщина 1939 р. окупувала українське Закарпаття і ліквідувала щойно створену, причому легітимно і за погодження з чехословацьким урядом, державу Карпатська Україна.

Е. Гелнер стверджує, що саме новоутворені в рамках Версальської системи держави почали проводити ту «наближену до етнічних чисток» політику [45, с. 238], яка згодом після краху т. зв. «соціалістичного табору» і розпаду ССРСР стане звичним для Балкан та Закавказзя явищем. Характерно, що таку політику проводили політичні режими цих держав незалежно від того, яку ідеологію вони офіційно сповідували, і навіть всупереч ній. Так, щодо українців її апробувала комуністична Польща ще після завершення Другої світової війни 1947 р. Тоді за рішенням партійного і державного керівництва Польської держави було проведено акцію «Вісла», у рамках якої всіх українців Лемківщини, Надсяння, Підляшшя та Холмщини примусово депортовано з їхніх етнічних територій у західні й північні частини Польської держави і розпорошено поміж місцевим населенням.

Український дослідник І. Цепенда, аналізуючи плани польських націоналістичних середовищ щодо можливого переселення українців у 1940-х роках, зауважує: «Не прагнучи проводити паралелі, варто відзначити, що концепції переселення українців і поляків, а також депортації українського населення в центральну та західну Польщу доволі швидко реалізував на практиці прорадянський польський уряд у 1944–1947 роках. Це проливає світло й на дивовижно пасивну реакцію польського суспільства на насильницьке переселення українців, оскільки простежується майже повна однотайність польських політичних угруповань у цьому питанні, без огляду на їхні ідеологічні уподобання» [313, с. 69]

З цього приводу Т. Снайдер влучно зауважив, що «прийшовши до влади після війни завдяки Червоній армії, польські комуністи почали будувати щось на зразок етнічного комунізму». Характерно, що таку політику вони демонстрували не тільки щодо українців, аргументуючи, що вона виправдана боротьбою проти

їхнього націоналістичного підпілля. Продовжуючи аналіз, він стверджує, що аналогічно уряд Польщі вчиняв і щодо німецької меншини: «Стосовно ж німецького населення західних територій, які Польща здобула від Німеччини, у травні 1945 р. чітко висловився генеральний секретар Владислав Гомулка (1905–1982): “Ми повинні викинути їх геть, оскільки всі країни базуються на принципі однієї нації, а не багатьох”» [280, с. 229].

Отож радикалізацію націоналізмів міжвоєнного періоду спричинила попередня політика лідерів світового процесу, творці Версальської системи світового порядку. З одного боку, вони застосували подвійні стандарти щодо реалізації принципу національного самовизначення й створення одних національних держав підтримали, а іншим не надали такої можливості. А з другого, пішовши назустріч створенню нових держав, вони не вжили заходів міжнародного контролю щодо того, як вони дотримуються міжнародних угод у сфері дотримання прав національних меншин і навіть більше – допустили те, що ті вели жорстоку асиміляційну політику, що стимулювало розвиток націозахисних націоналізмів і практикування адекватних до такої політики методів протистояння їй.

Щодо іншого аспекту радикалізації міжвоєнної політики, який асоціюється з фашизмом та нацизмом, то ряд науковців помилково асоціює їх із націоналізмом. Ми вважаємо це наслідком тієї «вседозволеності і безпардонності переможців після закінчення війни», на яких наголошував Е. Гелнер. Саме переможці Другої світової війни, справедливо засудивши антигуманні ідеології та злочини фашизму й нацизму, цілком усвідомлено в один кошик із ними згорнули і націоналізм. Адже це однаковою мірою було вигідно як ліберальним за ідеологією країнам Заходу, у чийх володіннях ще перебували величезні заморські колонії, так і російсько-більшовицькій багатонаціональній імперії СРСР. В обох випадках етнічні націоналізми загрожували їхнім національним інтересам і державний націоналізм цих країн вчинив з ними за принципом, який американський політолог Г. Морґентау назвав «абетковим парадоксом націоналізму». Його суть полягає в тому, що нація «В» для власного виживання

вживає принципи націоналізму проти нації «А», але водночас не допускає, щоб їх вживала нація «С» [142, с. 728–729].

Цей аспект можна віднести до прагматичної частини їхньої політики. Але, окрім неї, був ще й світоглядний складник, відповідно до якого ідеології лібералізму та комунізму однаковою мірою виступають антиподами націоналізму і в цьому протистоянні є парадоксальними світоглядними партнерами. Адже, однаковою мірою стверджуючи про відмирання нації як історичного анахронізму та кінець «епохи націоналізму», вони демонструють два боки однієї медалі денационалізації. Не вдаючись в критичний аналіз таких тверджень, лиш зішлімося на авторитетних дослідників феноменів нації і націоналізму. Так, британський науковець Е. Сміт у своїй останній праці про нації і націоналізм у глобальну епоху однозначно стверджує, що «нація і націоналізм надають єдине реальне соціокультурне обрамлення для модерного світопорядку» [276, с. 220]. Відповідаючи на питання, чи епоха націоналізму може відійти в минуле, інший британський науковець Е. Гелнер однозначно стверджує: «Я не вірю, що так станеться» – і продовжує: «Загалом націоналістичний імператив – вимога відповідності політичної одиниці й культури – залишатиметься в силі, незважаючи на існування дрібних і незначущих винятків. У цьому сенсі не варто очікувати кінця епохи націоналізму» [45, с. 163–166]. Американський професор Б. Андерсон, автор конструктивістської парадигми націй і націоналізму, не менш категорично стверджує: «Реалії є цілком очевидні – давно вже напророчений “кінець ери націоналізму” ніяк не збирається наставати. І справді, національний статус є загально визнаною вартістю політичного життя нашого часу» [3, с. 19]. Український дослідник націоналізму Г. Касьянов також доходить висновку: «Отже, “епоха націоналізму” триває... Очевидно, було б передчасно називати її “постнаціоналістичною” чи “антинаціоналістичною”» [101, с. 249].

Можна й далі наводити аналогічні твердження авторитетних дослідників націй і націоналізму чи політиків і аналітиків світового порядку, але висновок напрашується цілком закономірний – намагання переможців Другої світової війни у власних прагматичних і світоглядних інтересах накласти табу на націоналізм і спонукати до його забуття носили упереджений і штучно зумовлений характер.

Очевидно, такий же характер носили та аналогічну мету переслідували і їхні намагання асоціювати націоналізм з фашизмом та нацизмом, наклавши на нього тавро їхніх злочинів і провин перед людством.

Ідейно-політична течія фашизму сформувалася 1919 р. на базі категоріального синтезу нації як найвищої і одвічної реальності та зведеного до рівня догмата принципу соціальної справедливості. У своїй класичній формі фашизм був пройнятий ірраціоналізмом і містицизмом, які покликані були підносити силу національного духу, відродити історичне значення Риму, сформувати ментальні підвалини для нових імперських амбіцій. Для фашизму характерними були апологетика виняткової ролі держави та соціалістична риторика. Вперше здобувши реальну владу в Італії 1922 р., Національна фашистська партія (італ. Partito Nazionale Fascista – PNF) запровадила тоталітарний режим у державі (*stato totalitario*) і перетворила її на інструмент зведення поррахунків зі своїми політичними опонентами та знаряддя зовнішніх колоніальних зазіхань. Ідеї італійського фашизму перейняв ряд політичних режимів країн Південної, Центральної та Південно-Східної Європи. Його засновники вважали доктрину фашизму універсальною і стверджували, що фашистський дух, базований на триєдності влади, порядку та справедливості, є основою нової цивілізації. Намагаючись реалізувати ідею універсальності, італійський режим 1934 р. організував загальноєвропейський фашистський конгрес, на якому було створено Фашистський інтернаціонал. Однак на заваді реальному поширенню його міжнародного впливу став бойкот з боку нацистів, викликаний ідеологічними розбіжностями та конкуренцією між цими двома тоталітарними ідейно-політичними течіями і зокрема з «єврейського питання» [310, с. 596–597; 194, с. 735–736; 46, с. 808–809]. Як стверджує німецький дослідник фашизму В. Віперман, італійський фашизм не знищив жодного єврея, а «“расизм”, який пропагував Муссоліні, не мав біологічного характеру». Суперечності між двома тоталітарними режимами і острах перед конкуренцією нацистів у Південно-Східній Європі, яку фашисти вважали своєю сферою впливу,

в якийсь час навіть підштовхнули Б. Муссоліні до готовності брати обережну участь в оборонному фронті проти нацистської Німеччини [33, с. 39–42].

В сучасних дослідженнях фашизму спостерігається розмитість цього поняття і переважання побутового вживання терміна як політичної лайки. Так, А. Таска дійшов висновку, що «дати дефініцію фашизму означає передовсім написати історію фашизму». Здійснюючи порівняльний аналіз фашистських рухів Європи, від цієї тези відштовхнувся і німецький дослідник В. Віперман, не пропонуючи чіткого визначення цього явища, але натомість подаючи опис загальних і характерних для нього рис. Згідно з його висновками всі вони базували свою організаційну розбудову на масовому залученні молоді, внутрішня структура мала ієрархічний характер, на чолі організації стояв вождь, вони мали чітко виражені мілітаристські риси і практикували політичний терор. У своїх ритуалах ці рухи орієнтувалися на славетні сторінки національної історії, в ідеології був присутній значний компонент наднаціонального расизму й антисемітизму, а в зовнішньому політичному позиціонуванні вони демонстрували антидемократизм, антилібералізм та антикомунізм. Проте дослідження В. Віпермана і висновки з нього мають, як на нашу думку, достатньо контроверсійний характер. З одного боку, науковець наголошує на чіткому розрізненні фашизму і нацизму, але в той же час нацизм називає різновидом фашизму, першому з них даючи характеристику «поміркованого фашизму», а нацизм кваліфікуючи як «радикал-фашизм» [33, с. 225–236].

Паралельно з фашизмом в умовах післявоєнної суспільно-політичної та соціально-економічної кризи в Німеччині виник нацизм, скорочена назва якого походить від Націонал-соціалістської робітничої партії Німеччини (нім. *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* – NSDAP). Її було створено 1920 р., і в її назві відображено політтехнологічне намагання засновників охопити своїм впливом якнайширшу соціальну базу. Нацистська ідеологія становить конгломерат ідей державного соціалізму, етатизму, расизму і мілітаризму. Їх виклав у своїй книжці «Моя боротьба» («*Mein Kampf*») А. Гітлер, і вони є

еклектичним поєднанням поглядів геополітиків К. Хаустфогера і Ф. Рацеля, расистів Ж. Гобіно та Х. Чемберлена, проповідника війн і насильницьких дій Г. Трейчке, філософів Ф. Ніцше, А. Шопенгауера та О. Шпенглера. Проповідуючи ідеї зверхності над іншими народами арійської раси, культ сили і боротьби за розширення «життєвого простору» для «вищої німецької раси», нацисти, прийшовши 1933 р. до влади в Німеччині, у практичній діяльності створили тоталітарний режим, застосували жорстокі методи насильства у внутрішній політичній боротьбі та агресивну експансію і винищення інших народів, а зокрема євреїв та слов'ян, у зовнішній політиці [310, с. 394–395; 194, с. 509]. При цьому дослідники вважають, що «націонал-соціалістська Німеччина була набагато більш тоталітарною, ніж італійська “*stato totalitario*”» [33, с. 229].

Дослідники відзначають, що ідеологія нацизму ніколи не була цілісною доктриною. Це радше була відкрита система, в якій практикувалися численні трактування залежно від ситуації та суспільних категорій. Така світоглядна «еластичність» дозволяла виборцям знайти власний кут зору в соціал-націоналізмі, і це сприяло його масовості. У доктрині нацизму поєднувалися популярні серед інших німецьких антидемократичних рухів того часу «народовість», антисемітизм, «позитивне християнство», соціалістичні ідеї, державне регулювання економіки тощо. В основі поглядів А. Гітлера лежав чистий соціал-дарвінізм, який стверджував, що базовим елементом суспільного життя є боротьба за виживання. У той же час основним лейтмотивом його мислення був антисемітизм. Ідея боротьби за виживання поєднувалася з вірою у вищість арійської раси. Разом із расою важливого значення А. Гітлер надає трактуванню категорії «народ». Саме народ відіграє центральну роль в історії, а держава всього лиш є зовнішньою формою його організації. Як зауважує К. Зонтгаймер: «За винятком хіба расової ідеї, наведені вище основи націонал-соціалістського світогляду, обстоювані Гітлером, були тією чи іншою мірою спільним надбанням всіх антидемократичних рухів Веймарської доби». А

«справжній внесок Гітлера полягав у тому, що йому вдалося створити масову організацію, яка втілювала антидемократичні ідеї» [91, с. 126–131].

Обидва аналізовані ідейно-політичні рухи, а ще разом із ними комуно-більшовизм близькі між собою методами здійснення політичної влади. Для них характерні встановлення однопартійної системи в державі, запровадження тоталітарного режиму, уніфікація всього громадського життя, його тотальна ідеологізація та політизація [194, с. 735]. Окрім того, у світоглядній сфері фашизм та нацизм єднають оспівування історичного минулого й обґрунтування за його допомогою чинного експансіонізму, апелювання до національної чи народної основ, експлуатацію соціальної проблематики, расовий компонент, зовнішньополітичну експансію.

У той же час ряд європейських дослідників сходиться на тому, що «відмінність саме між італійським фашизмом та націонал-соціалізмом є більшою, аніж їхня подібність» [194, с. 735]. Наприклад, апологетика держави у фашизмі не відповідала зведенню її до підрядного фактора зовнішньої форми народу в нацизмі. Як уже відзначалося вище, расизм від фашизму та нацизму також мали відмінний характер як в ідеології, так і в практичній реалізації. Не були фашизмові притаманні і нацистський соціал-дарвінізм та агресивний антисемітизм.

Загалом кожна ідеологія є системою поглядів і, як у кожній іншій системі, у ній є системоутворювальний компонент, який виконує роль ядра і своєю наявністю зв'язує всі елементи системи в одну цілість. Саме через його призму кожна ідеологія відображає навколишній світ та моделює його зміну. Власне, ідеології і різняться між собою за центральним компонентом, хоча включають і ті похідні елементи, які притаманні іншим ідеологіям або навіть є для інших ідеологій головними.

З уваги на поданий вище аналіз ми схильні вважати, що для італійського фашизму, який зводив роль держави до наднаціонального абсолюту і до «триєдності духу» якого його творці відносили категорії влади і порядку, таким

центральним системоутворювальним компонентом був етатизм. Натомість німецький націонал-соціалізм від інших антидемократичних рухів відрізнявся расовою зверхністю, і саме расизм був тією категоріальною світоглядною призмою, крізь яку він оцінював і планував змінити світ.

У той же час обидві ідейно-політичні течії відрізнялися і від націоналізму, головною категорією мислення якого є нація. «Націоналізм – це ідеологія, яка ставить у центрі своїх інтересів націю і прагне сприяти її розквіту», – стверджує Е. Сміт [277, с. 16]. Зрештою разом із фашизмом і нацизмом під час їхньої появи існували також націоналістичні партії і рухи. Так, К. Зонтгаймер, аналізуючи антидемократичні рухи Німеччини періоду Веймарської республіки, окремо від націонал-соціалізму вирізняє три течії націоналізму: німецький націоналізм, здебільшого поширений у привілейованих колах бюргерства та знаті; молодонаціоналізм, який сам відносив себе до категорії нових консерваторів, і революційний націоналізм, найпоказовішим представником якого був Е. Юнгер [91, с. 109–120].

Звичайно, фашизм і нацизм також апелювали до нації і національного інтересу. Однак, як і аналогічне звертання до соціальної теми, це було радше засобом мобілізації електорату, аніж центральною категорією мислення їхніх творців. З іншого боку, також очевидно, що повне дистанціювання націоналізму від фашизму і нацизму неправомірне. Як влучно висловився Г. Касьянов: «Зрештою, можна взагалі скласти досить невибагливий рецепт виготовлення ідеологічного коктейлю, подібного до фашизму й нацизму: він полягатиме у змішуванні елементів радикального націоналізму, расизму та соціальної демагогії» [101, с. 177]. Отож націоналізм був одним із компонентів становлення фашизму і нацизму, але аж ніяк не їхньою основою, а тим більше не родовим поняттям.

Зрештою, навіть складовою частиною фашистського чи нацистського «коктейлю» міг стати націоналізм радше державної, а не поневоленої нації. Згідно з типологією Г. Кона – націоналізм західноєвропейського, а не

східноєвропейського типу. В характеристиці фашизму і нацизму чітко вираженими є зовнішньоекспансіоністські риси. А такі могли бути більшою мірою притаманні націоналізмам державних націй, адже для недержавних пріоритетом було їхнє власне звільнення і побудова національної держави. Загалом націоналізм, на нашу думку, є головно внутрішньо спрямованим, і це виражається у вже згаданих трьох основних завданнях Е. Сміта – «національна ідентичність, національна єдність і національна автономія».

Як приклад щодо позиціонування східноєвропейського недержавного націоналізму до фашизму і нацизму наведемо ОУН. Під впливом советської пропаганди сформувався стереотип її сприйняття як мало не ідентичного з цими ідейно-політичними течіями. У той же час сама ОУН, вивчаючи досвід їхнього успіху, все ж дистанціювалася як від фашизму, так і від нацизму. Серед інших документальних свідчень показовою є праця одного з провідних ідеологів ОУН міжвоєнного періоду Д. Мирона – Орлика, який, до слова кажучи, 1942 р. загинув у боротьбі з німецькими нацистами. Так, у своїй праці «Ідея і чин України», яку він написав у кінці 30-х років ХХ ст., а отже її не можна віднести до категорії тих, які постфактум спрямовані на «відбілювання» націоналізму, діяч дав його чітке розрізнення з фашизмом і нацизмом. На противагу тому, що фашизм абсолютизував державу і підносив її над нацією Д. Мирон – Орлик наголошує на її підрядному щодо нації інструментальному характері: «Український націоналізм розуміє державу не як абсолютну вартість, але як природну форму життя й втілення нації, що служить для її добра, сили й розвитку». Він також вказує на ту різницю, яка розділяє політичні рухи державної та недержавної націй: «Український націоналізм є витвором поневоленої нації в її затяжній боротьбі за владну державність, знову фашизм є плодом державної нації в боротьбі за її внутрішню перебудову й зовнішню могутність» [148, с. 129].

Однаковою мірою Д. Мирон – Орлик вказує і на відмінність між українським націоналізмом та німецьким нацизмом: «Український націоналізм різниться від націонал-соціалізму світоглядом. Націонал-соціалізм приймає

натуралістичний волюнтаризм, тотальну біологію, расизм, нордизм і окрему систему провідництва. Український націоналізм визначає націю не расою і кров'ю, але спільною волею, ідеєю і політичною активністю». У той же час він застерігає, аби в українських колах «не наступило сліпе й безкритичне наслідування націонал-соціалізму, щоби в той спосіб не підпасти під духовний, а опісля політичний вплив Німеччини» [148, с. 131].

Очевидно, що успіхи фашизму й нацизму на початкових етапах їхнього перебування при державній владі привертали увагу політичних рухів інших європейських країн. Деякі з них копіювали цей досвід, і такими швидше за все були ті, що не мали власних автентичних національних рухів. Ще інші, які вже мали власні організаційні зразки, цей досвід творчо і фрагментарно пристосовували до місцевих національних умов. Аналізуючи ці факти, слід усвідомлювати, що масові злочини фашизм і особливо нацизм вчинили значно пізніше. А тому ті, хто переймав їхніх досвід політичного зростання, не могли передбачати ходу історії і майбутнього засудження цих ідеологій та політичних рухів. Очевидно, з уваги на це Т. Снайдер зауважив: «Малі націоналізми міжвоєнної Європи, такі як український, треба розглядати також з огляду на їхні стосунки з більшими націоналізмами, такими як італійський і німецький» [280, с. 177].

Однак ОУН якраз належала до категорії тих політичних рухів, в основі яких вже лежав значний досвід їхніх передвісників. А тому вона використовувала досвід ранніх успіхів фашизму та нацизму, але не копіювала їх сліпо. Свідченням цього є і твердження Д. Мирона – Орлика: «Безперечно, треба слідкувати за розвитком націоналістичних рухів у інших країнах, зокрема вчитися з досвіду фашизму й націонал-соціалізму, однак все треба приноровити до українських відносин і потреб, органічно собі засвоїти й перетопити в горнілі українського духа й думки» [148, с. 132].

3.2. Витоки українського націоналізму та створення і генеалогія ОУН

Дослідники націоналізму й самі учасники українського націоналістичного руху ХХ ст. розрізняли два його різновиди – стихійний та організований. Стихійний націоналізм є виявом імпульсу національної спільноти чи її окремих членів до самозбереження і захисту перед небезпекою. Отож в його проявах переважає рефлекс, а не організована й усвідомлена дія. Як стверджував один з провідних ідеологів ОУН і дослідник українського націоналізму С. Ленкавський, доба стихійного націоналізму є найдовшою в історії України. На його думку, найяскравішими проявами стихійного націоналізму були самоорганізація та захист українців у часи нападу татарських та інших степових орд, численні гайдамацькі повстання, селянські заворушення проти різноманітних загарбників української землі і т. п. [132, т. 1, с. 49].

Організований націоналізм від стихійного відрізняється тим, що в його основі лежать не тільки елементи організованості, але й політичне осмислення доцільності та методів захисту інтересів своєї нації. Будь-яка націоналістична структура не тільки імпульсивно реагує на поточні антинаціональні прояви, але й свідомо керується принципами націоналістичного світогляду, виробляє програмні перспективи розвитку нації і відповідно до них здійснює тактику політичної боротьби.

Внутрішньополітичні опоненти сучасного українського націоналізму називають його суто галицьким регіональним явищем, переконуючи, що він не має перспектив поширення на решту теренів України. Насправді це не відповідає дійсності, бо організаційні витоки й інтелектуальні джерела українського націоналізму походять з Наддніпрянської України [239].

Початки українського організованого націоналізму відносять до 1891 р., коли в Полтаві було засновано першу націоналістичну організацію під назвою Братство тарасівців. До числа засновників входив і М. Міхновський. 1893 р. організацію викрила царська жандармерія, а її членів арештувала. Наступною спробою було створення 1900 р. в Харкові Революційної української партії (РУП).

За свою програму вона взяла маніфест «Самостійна Україна», який написав М. Міхновський. З часом РУП поділилася на ряд партій. Націоналістичною з них залишалася Українська народна партія (УНП), для якої М. Міхновський написав «Десять заповідей» [132, т. 1, с. 56–57]. Публіцистична діяльність М. Міхновського стала тією межею, від якої український національний рух з культурницького переріс у політичний.

Наддніпряньська Україна подала майбутньому націоналістичному рухові України і перші зразки підпільної збройної боротьби – повстанський Холодний Яр став предтечею УПА. В 30-х роках ХХ ст. книжка Ю. Горліс-Горського «Холодний Яр» стала бестселером для мешканців галицького Львова. Але, окрім захопливого сюжету, багато її сторінок у недалекому майбутньому стануть своєрідними інструкціями для повстанців УПА – як вести підпільну боротьбу, виживати в лісі, будувати бункери, планувати бойові операції, займатися самозабезпеченням і т. д. [51, с. 464].

Після поразки Перших визвольних змагань осередки українського організованого націоналізму активізуються в Галичині, де складаються відносно сприятливі умови для його існування. 1920 р. під проводом полковника Є. Коновальця постала Українська військова організація (УВО). На той час Західна Україна тимчасово перебувала у складі Польщі. УВО стала на чолі національного руху і методами підпільної збройної боротьби намагалася продемонструвати міжнародній спільноті, що українці не погоджуються з таким станом і вимагають права на утворення власної держави. Своєї структури УВО мала і в підсоветській Україні. Однак 1923 р. Рада послів Антанти ухвалила остаточне рішення про передачу Західної України до складу Польщі, і після цього український національний рух поділився на три складники: націоналістичний, полонофільський та советофільський [155, с. 18–21].

Окрім УВО, в цей час виникає ряд націоналістичних організацій у Західній Україні та за кордоном. Зокрема в Галичині навколо часопису «Заграва», яким керував Д. Донцов, 1924 р. утворюється Українська партія національної роботи

(УПНР). Вона виявилася мертвонародженим дитям українського націоналістичного руху і дещо пізніше влилася в легальне Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), яке проводило угодовську щодо польського уряду політику. В цей же період серед студентів Українського таємного університету у Львові утворюється Група української державницької молоді (ГУДМ), а серед гімназистів – Організація вищих клас українських гімназій (ОВКУГ). Обоє вони діють під спрямовувальним впливом УВО і 1926 р. за її ініціативи об'єднуються у Спілку української націоналістичної молоді (СУНМ) [155, с. 48–54].

У той же час за кордоном 1922 р. в Чехословаччині емігранти-галичани організувалися в Групу української національної молоді (ГУНМ). Її центральний керівний орган містився в Празі і видавав журнал «Національна думка». Натомість в середовищі наддніпрянської еміграції 1925 р. відбувається злиття організацій Українського національного об'єднання (УНО), Союзу українських фашистів (СУФ) та Союзу визволення України (СВУ) у Легію українських націоналістів (ЛУН). На її чолі став полковник армії УНР М. Сціборський, керівний орган містився у Празі, а організація видавала журнал «Державна нація» [155, с. 54–61].

Знаковою подією для націоналістичного руху стала поява 1926 р. фундаментальної праці Д. Донцова «Націоналізм». Його значення в ідеології та історії націоналістичного руху полягає в тому, що Д. Донцов скристалізував ті ідеї, які витали в українському суспільно-інтелектуальному просторі, заклав системні основи ідеології українського націоналізму й остаточно запропонував на його позначення назву «націоналізм». До того часу сам термін «націоналізм» був рідко вживаний в Україні, а до його актуалізації спричинився агресивний наступ більшовицького інтернаціоналізму, який у самих основах заперечував існування нації.

До кінця 20-х років ХХ ст. у розвитку націоналістичного руху назріла стадія, коли він вже не вмщувався у витворені організаційні рамки. З одного

боку, УВО потребувала під свою бойову діяльність підвести ідеологічно-програмний фундамент. А з другого – розвиток ідеології українського націоналізму досягнув такого етапу, що на її базі і для реалізації її положень повинна була постати самостійна політична сила. Вона вже не вміщувалася у прокрустове ложе ні легальних українських урядовських партій, ні розрізнених націоналістичних гуртків.

За ініціативи Є. Коновальця 3–7 листопада 1927 р. в Берліні відбулася I конференція українських націоналістів, у якій брали участь представники УВО, СУНМ, ГУНМ та ЛУН. На Конференції було ухвалено рішення вести спільну політику щодо злиття всіх названих організацій в єдину націоналістичну структуру. Для підготовки установчого конгресу створено Провід українських націоналістів (ПУН) і засновано друкований ідеологічний орган – журнал «Розбудова нації» [155, с. 65–68].

Однак з реальним втіленням такого рішення виникли труднощі. Перш за все в Галичині ряд провідних членів УВО, які перебували в легальних політичних партіях, не бажали втрачати можливості дальшої участі в них. А тому вони бачили майбутню об'єднану націоналістичну організацію не як самостійну силу, а як допоміжний фактор дії для легальних українських партій. Зокрема ряд старих «увістів» (зокрема Д. Паліїв, Л. Макарушка), що належали до УНДО, намагався радикальну молодіжну СУНМ, яка пізніше стала основою революційного крила ОУН, перевести із сфери підпільно-революційної діяльності й підпорядкувати легальній УНДО [132, т. 1, с. 204–206]. В остаточному підсумку провідному активу СУНМ вдалося відстояти підпільно-революційне спрямування своєї діяльності і далі Начальний комендант УВО полковник Є. Коновалець і ПУН, який він очолював, також зробили остаточну ставку в Західній Україні на націоналістичну молодь із СУНМ. Натомість група Д. Палієва 1927 р. покинула УНДО і створила партію «Фронт національної єдності» (ФНЄ), що позиціонувалася як «легалістична» альтернатива ОУН [155, с. 88].

Для подолання розбіжностей 8–9 квітня 1928 р. відбулася II конференція українських націоналістів. Вона підтвердила попередньо вироблені рішення, зобов'язала членів усіх націоналістичних організацій визначитися зі своєю партійною належністю і чітко вказала, що майбутня ОУН буде цілком незалежною політичною силою [4, с. 73–74].

Установчий конгрес українських націоналістів відбувався у Відні від 28 січня до 3 лютого 1929 р. [155, с. 74–86]. Його учасниками було 28 делегатів і двоє гостей. Вони репрезентували названі вище організації УВО, СУНМ, ГУНМ, ЛУН та, окрім них, ще одну нову організацію, створену 1928 р. в Німеччині – Союз українських націоналістів (СУН) [111, с. 7]. Характерно, що всі делегати були з еміграції і тільки чотири репрезентували осередки СУНМ та УВО з українських земель – С. Ленкавський, с. Охримович, Я. Барановський і Є. Зиблікевич [132, т. 1, с. 206].

Конгрес був так ґрунтовно підготовлений, що нагадував науковий симпозіум. На нього було подано 40 рефератів, з яких відчитано та ґрунтовно продискутовано тільки 12, і в результаті вироблено ідеологічні, програмні й статутні основи ОУН. В останній день конгресу 28 делегатів прийняли присягу і стали першими її членами [155, с. 74–86].

Створення й активна діяльність ОУН викликали активне несприйняття з боку легальних політичних партій. На адресу ОУН посипалися звинувачення в тому, що вона є провокаційною силою та діє на користь іноземних держав і розвідок (до слова кажучи, аналогічні звинувачення в бік правих політичних сил характерні для всіх країн Європи, зокрема і для політичного процесу в сучасній Україні. Це влучно відзначає у своєму дисертаційному дослідженні Е. Андрющенко [4]). Орієнтуючись на свої центри впливу, українські легальні партії повторювали сфабриковані в Москві та Варшаві звинувачення: советофільські – що ОУН створили німці і вона діє проти ССРСР на користь Німеччини, полонофільські – що її створила советська держава і вона діє проти Польщі [155, с. 90–93].

До того ж, в ідеологічному плані ОУН не стала пристосовуватися до популярної у світі лівої ідеологічної доктрини, а пішла проти течії, чим швидко стала помітною в суспільному житті, здобула популярність та авторитет.

1938 р. в Роттердамі (Голландія) советський агент П. Судоплатов, підклавши бомбу, підступно ліквідував Провідника ОУН Є. Коновальця. Удар було добре прораховано, бо той був цементувальною фігурою ОУН, яка об'єднала досить різні за духом і кадровим потенціалом організації. Це сталося напередодні Другої світової війни і спричинило у провідних колах ОУН конфлікт. У його основу лягло різне бачення тактики політичних дій в умовах війни, а посилювався він персональними непорозуміннями. В результаті витворилося дві організації з однаковою назвою, що їх популярно розрізняли за іменами провідників – ОУН-бандерівська (ОУН-б) та ОУН-мельниківська (ОУН-м) [132, т. 1, с. 250–258]. (Слід зазначити, що представники ОУН-м не визнають такого визначення і принципово вживають аббревіатуру «ОУН», наголошуючи, що залишаються єдиною і «справжньою» ОУН).

З початком Другої світової війни в міжнародній політиці активно стали розігрувати т. зв. «українську карту». Керівництво нацистської Німеччини навіть розглядало різні варіанти створення Української держави. Використовуючи цей фактор, обидві ОУН вжили заходів до створення власних військових підрозділів [118, с. 72–81].

Перед початком німецько-польської війни в рамках німецької армії з українських націоналістів було створено допоміжний підрозділ *Bergbauernhilfe*, знаний в історії як «батальйон Сушка» (його командиром призначено члена ПУН полковника Романа Сушка). Його так і не було залучено до бойових дій, а після завершення німецько-польської війни підрозділ розформували [118, с. 73; 18, с. 20–41].

Перед початком війни між нацистською Німеччиною та більшовицьким СРСР ОУН-б, використовуючи контакти з командуванням німецької армії, домоглася створення двох батальйонів «Роланд» і «Нахтігаль» загальною

чисельністю близько 600 бійців. Після проголошення 30 червня 1941 р. у Львові Акта відновлення української державності їх розформувало німецьке командування, і значна частина їхнього складу ввійшла до УПА [118, с. 146–155; 18, с. 41–74; 116, с. 99–116].

У той же час ОУН-мельниківська зуміла організувати Буковинський курінь. Він прибув до Києва, і його учасники активно включилися в розбудову тамтешнього національного життя. Однак за чітку проукраїнську спрямованість членів Буковинського куреня наприкінці 1941 р. німецька влада піддала арештам та ліквідації [26, с. 220; 116, с. 99–116]

Протягом 1941–1942 рр. обидві частини ОУН сформували повстанські підрозділи. Ще в серпні 1941 р. Т. Боровець, який оголосив себе головним отаманом України та ідейним спадкоємцем С. Петлюри, також створив повстанську формацію «Поліська Січ», що нараховувала 2–3 тис. бійців [178, с. 118–154].

1943 р. чисельніші повстанські підрозділи ОУН-б роззброїли й інкорпоровали більшість конкурентних підрозділів [178, с. 152–154; 323, с. 29–30]. З часом Головним командиром УПА став Р. Шухевич. За найбільшого піднесення вона досягала чисельності 100 тис. бійців, а загалом через її ряди пройшло близько 300 тис. осіб. Останній бій останнього підрозділу УПА, датований 1960 р., відбувся на Тернопіллі [134, с. 415–416].

1943 р. за ініціативи ОУН-м німецьке командування дозволило створити з галицьких добровольців дивізію «Галичина» загальною чисельністю до 18 тис. бійців. 1944 р. в бою під Бродами її розгромили советські війська, залишки дивізії було відведено на Захід, а значна частина її бійців поповнила лави УПА [18, с. 340–399].

Перед завершенням Другої світової війни 1945 р. за спільним погодженням з А. Мельником та С. Бандерою розпочався процес створення Української національної армії (УНА). Реорганізовану дивізію «Галичина» перейменували на 1-шу дивізію УНА, а два полки 2-ї дивізії так і залишилися в зародку. Перед

закінченням війни 1-ша дивізія УНА здалася в полон союзникам антигітлерівської коаліції і її інтернували до Італії [18, с. 486–511].

Після завершення Другої світової війни обидві ОУН продовжували свою діяльність на еміграції. ОУН-м в організаційній розбудові спиралася на стару довоєнну мережу, а ОУН-б довелося її створювати практично з нуля спочатку у форматі Закордонних частин (ЗЧ) ОУН, а з 1968 р. – уже цілісної ОУН-б [268, с. 100, 155].

Обидві ОУН намагалися тримати контакт зі своїми підпільними осередками в Україні. Для цього в структурі ОУН-б було створено спеціальну Референтуру крайових зв'язків (К-3), а в ОУН-мельниківській існував подібний відділ – «одинка» [265, с. 38–47].

1953 р. на еміграції щодо ОУН-б советські спецслужби застосували майстерно сплановану провокацію. В цей час в організації відбувалася внутрішня дискусія, виникла опозиція, а отже створився придатний ґрунт для її реалізації. В рамках спецоперації опозиційна до С. Бандери група Л. Ребета отримала нібито від підпільного Проводу ОУН в Україні радіограму, в якій йшлося, що він повинен скласти з себе повноваження і передати їх т. зв. «Трійці уповноважених». В результаті дискусія набрала незворотного характеру і від ОУН-б відкололася група, що назвала себе ОУН за кордоном (ОУН-з), популярно знана як «двійкарі» [268, с. 112–116].

Така назва походить від того, що на завершальному етапі цієї дискусії 11 лютого 1954 р. двоє зі складу «уповноважених» Л. Ребет та З. Матла поставили перед фактом третього, тобто С. Бандеру, і Провід ЗЧ ОУН, що вони беруть керівництво ЗЧ ОУН на себе. Оскільки ті не визнали правомірності таких дій, то 20 лютого 1954 р. «двійка» оголосила про створення ОУН-з. За підрахунками С. Мудрика до її складу ввійшло всього 18 членів ОУН-б. Те, що ця організація завжди була нечисленною і не впливовою в українських еміграційних колах, стверджували також відомий дослідник політичної історії України І. Лисяк-Рудницький та прихильник самої антибандерівської опозиції П. Бaley. До того ж,

сама ОУН-з пізніше розкололася на оунівців при Закордонному представництві Української головної визвольної ради (ЗП УГВР) і ОУН-з [268, с. 115].

Характерно, що 1957 р. Л. Ребета, а 1959 р. С. Бандеру ліквідував один і той самий агент КГБ Б. Сташинський [159, 327-340].

Стосунки між трьома зазначеними гілками ОУН в еміграції склалися непросто. Після розколу 1939–1940 рр., тривалого періоду протистоянь і взаємних звинувачень важко давалася справа налагодження контактів між ЗЧ ОУН та ОУН-м. Початкові спроби робили ще в перші повоєнні роки, однак реально вони почали налагоджуватися лише з кінця 1947 р. і регулярно тривали до кінця 1950-х, не привівши проте до вагомих результатів у справі порозуміння [268, с. 152]. Бандерівці і далі звинувачували мельниківців у колабораціонізмі, ті бандерівців – у братовбивствах. Проте разом вони були одностайні у критиці «двійкарів», тавруючи їх як самозванців, опортуністів, ревізіоністів і под. [184].

Успішнішими міжорганізаційні контакти виявилися при підготовці до вшанування пам'яті першого Провідника ОУН Є. Коновальця у 20-ту річницю з дня його загибелі (1958 р.). Для цього провідні діячі всіх трьох гілок ОУН зібралися в Роттердамі, на могилі промовляли С. Бандера і Д. Ребет, а на урочистій академії – А. Мельник. Можливо, таке порозуміння мало б продовження, однак невдовзі було вбито С. Бандеру, деякий час в діяльності ЗЧ ОУН домінували інші пріоритети, і відповідно міжорганізаційні контакти загальмувалися. В середині 1960-х їх знову відновив С. Ленкавський, який після смерті С. Бандери став головою Проводу ЗЧ ОУН. Як один із співзасновників та чільних ідеологів ОУН він мав однаково високий авторитет серед провідних членів обох організацій. Поступово ці контакти привели до значного зменшення напруження між двома організаціями [268, с. 152–153].

З проголошенням Незалежності України традиційні ОУН переносять свою діяльність на рідні землі (в «Край»). Після Восьмого надзвичайного великого збору (НВЗ) її значно активізує ОУН-б. З цього часу поживавішали зв'язки Проводу ОУН-б з Краєм, створено Тереновий провід в Україні на чолі з відомим політв'язнем З. Красівським, до якого ввійшли о. Я. Лесів, П. Дужий, Д. Гусяк,

М. Зеленчук і М. Боринський [292, с. 10; 145, с. 7]. Після його несподіваної смерті 1991 р. провідником ОУН в українському терені став М. Зеленчук [160, с. 7].

Провідні члени ОУН-б починають активніше відвідувати Україну. В липні 1991 р. за дорученням голови Проводу В. Олеськова сюди прибуває з Голландії професор О. Кушпета, потім у вересні – довголітній голова Служби безпеки (СБ) ОУН-б С. Мудрик [160, с. 1, 6]. Цього ж року для відзначення 50-річчя Акту відновлення Української держави у Львові в Україну повертається і залишається на постійно С. Стецько. Невдовзі на Восьмому ВЗ, що відбувся 16 липня 1991 р. за кордоном і вперше за участі делегатів з України М. Дужої, Д. Гусяк, П. Дужого, Р. Панкевича і Б. Когута, вона стає головою Проводу ОУН-б [37, с. 5–8; 160, с. 7, 9]. Принагідно слід зауважити, що у своєму дисертаційному дослідженні Е. Андриющенко помилково стверджує, що цей ВЗ був останнім із тих, які відбувалися за кордоном [4, с. 57]. Насправді Десятий та Одинадцятий ВЗ ОУН-б також відбувалися за кордоном. Причиною цього було, очевидно, загострення стосунків з ГСПО «Тризуб» ім. С. Бандери й убезпечення від його втручання у перебіг його проведення. На таке загострення, зокрема, вказує один із чільних діячів «Тризуба» І. Сута [289].

У своїй діяльності С. Стецько відзначалася контрверсійними діями, часто не погоджуючи свої принципові рішення з Проводом ОУН-б: «Як я подумала, так і буде» [160, с. 10]. Ось і тепер одним із перших її кроків став розпуск Теренового проводу ОУН-б в Україні та створення Крайової ексекютиви (КЕ), яку вона ж і очолила. До її складу як заступник ввійшов Р. Зварич, а членами стали М. Зеленчук, Д. Гусяк та ряд інших [145, с. 8; 160, с. 7].

У той же час ОУН-б, плануючи перенесення своєї діяльності в Україну, ухвалює рішення про ведення такої діяльності «у двох площинах: а) назовні через фасадні структури організації, б) підпільно» [37, с. 203]. А тому далі вона продовжує свою діяльність в Україні в нелегальному статусі, діючи в різних галузях суспільного життя через «фасадні» структури.

ОУН-м також робить кроки щодо перенесення своєї діяльності в Україну. Зокрема для її активізації 1990 р. в Україну прибуває один із чільних членів П. Дорожинський. Ефектним політичним кроком стала передача в серпні 1992 р.

клейнодів УНР Президентів України Л. Кравчуку, яку здійснив голова ОУН-м, а з 1989 р. і Президент УНР в екзилі М. Плав'юк. У той же час, на відміну від ОУН-б, вона легалізує свою діяльність і 1993 р. реєструється як громадська організація [4, с. 22–44].

2005 р. ОУН-м також зазнає розколу. Від неї відійшла група під керівництвом П. Дорожинського, яка назвала себе ОУН-державниками (ОУН-д). За повідомленнями засобів масової інформації, 6 серпня 2005 р. в Києві відбулися установчі збори «міжнародного Об'єднання Українських Націоналістів (державників)», в яких взяли участь «200 представників з усіх регіонів України та делегації з Канади, Німеччини, Бельгії, Румунії, Литви, Франції, Великої Британії, Росії». На пресконференції для засобів масової інформації у серпні 2005 р. П. Дорожинський, який і очолив новостворену організацію, заявив, що головним завданням ОУН-д є «об'єднання націоналістичних та національно-демократичних сил», а співпраця будуватиметься в першу чергу з ОУН в Україні (ОУНвУ) та КУН [341, с. 1–4].

Натомість ОУН-з не стала вести активної діяльності в Україні. Нерідко її представники Т. Гунчак та А. Камінський виступали з лекціями в українських університетах. Одним із небагатьох проявів суспільно-громадської діяльності ОУН-з в Україні стало продовження з 1991 р. видання у Києві популярного еміграційного часопису «Сучасність», співредакторами якого виступили Т. Гунчак та І. Дзюба [4, с. 44].

Внаслідок перипетій, пов'язаних із політикою С. Стецько щодо вибору інструментів легальної політичної дії ОУН-б в Україні, 1993 р. виникло угруповання, що назвало себе партією ОУНвУ. Насправді жодного стосунку до оунівської генеалогії воно не має. Ініціатором його створення був відомий політв'язень І. Кандиба, який виступав з ідеєю легалізації ОУН. Деякий час він мав контакти з ОУН-б, але ніколи не був її членом. Після його смерті, а особливо після приходу в ОУНвУ Р. Козака воно явно починає виконувати замовні ролі в політичних сценаріях [4, с. 48; 242] і, як на це вказує В. Труш, «немало спричинилося до дискредитації націоналізму» [299, с. 244].

3.3. Екстраполяція ідей С. Ленкавського на сучасний стан та перспективи розвитку українського націоналізму

Свого часу, приступаючи до вивчення постаті С. Ленкавського, автор ставив перед собою мету повернути суспільному загалові пам'ять про цю непересічну і незаслужено загублену в мороці історії особистість, а в науковий обіг ввести його об'ємну і цінну, але розпорошену в численних виданнях та закритих архівах ОУН творчу спадщину. Сьогодні вона є повноцінним предметом сучасних досліджень українського визвольного руху [270; 268; 132]. Однак його думки і твори інші автори переважно використовують як аргументаційний матеріал тільки для ретроспективного аналізу націоналістичного руху в Україні. Натомість ми вважаємо за доцільне на прикладі творів С. Ленкавського продемонструвати застосування творчої спадщини теоретиків визвольного етапу в історії українського націоналізму для потреб сучасного державотворчого етапу його розвитку.

В одній із своїх внутрішньоорганізаційних вишкільних праць для членства ОУН С. Ленкавський згадує про те, як велика радість опанувала членів СУНМ, коли С. Охримович 1927 р. виявив у бібліотеці музею працю М. Міхновського «Самостійна Україна» [132, т. 1, с. 169, 427]. Її зміст зміцнив у них впевненість, що вони не перші у своїх шуканнях і рухаються в правильному напрямку, по апробованій вже дорозі. Адже тоді в умовах загальної кризи українського політичного руху Галичини, викликаній 1923 р. рішенням Ради послів Антанти про її віднесення до складу Польщі, розрізнені політичні середовища шукали ідеологічного підґрунтя й оптимальних організаційних форм продовження боротьби за національне визволення.

Цей приклад добре надається для того, аби логічно виразити актуальність порушеної теми – в умовах організаційної й світоглядної кризи сучасного українського націоналістичного руху опрацювання питання щодо форм його дії та ідеологічних основ слід починати не з чистого аркуша, а відштовхуючись від історичного досвіду і творчої спадщини попередників. Звичайно ж, їхня

інтерпретація повинна відбуватися через призму сучасних українських суспільних умов та потреб розвитку нації і держави.

З уваги на недостатню поінформованість щодо постаті С. Ленкавського постає питання про цінність залучення до аналізу сучасних проблем націоналістичного руху в Україні його праць. З погляду автора вона безсумнівна. Адже С. Ленкавський – провідний член перших націоналістичних молодіжних організацій Галичини (ОВКУГ, що перебувала у сфері дії УВО, та СУНМ, яка як складова частина влилася до ОУН і стала її базовою структурою в Галичині), один із 28-ми учасників Першого конгресу українських націоналістів 1929 р. у Відні та член його ідеологічної комісії і співзасновник ОУН, автор цілого ряду ідеологічних праць й ідеологічних постанов Великих зборів і конференцій ОУН, заступник С. Бандери в Проводі ОУН-б та в Проводі ЗЧ ОУН і їхній Провідник після смерті С. Бандери. Тому кожне слово його писань – це концентрований згусток націоналістичних переконань, інтелекту і досвіду. Врешті С. Ленкавський – автор Десяти заповідей українського націоналіста (Декалогу), що став справжнім «вірую» для кожного члена ОУН і який можна розглядати як той доктринальний «націоналістичний» «маніфест Комуністичної партії», на відсутності якого в доктрині українського націоналізму наголошує Г. Касьянов [101, с. 154]. Окрім того, с. Ленкавський – в'язень нацистського табору смерті Авшвіц, що всупереч усталеним постсовєтським стереотипам свідчить на користь того, що ОУН і загалом український націоналізм не слід ототожнювати з німецьким нацизмом.

Для аналізу автор використовує ті праці С. Ленкавського, які є складовими частинами вишкільного внутрішньоорганізаційного курсу ОУН з 1947 р.: «Націоналізм в Україні», «Українська військова організація», «Український націоналізм» та деякі нотатки з його записників, виявлених в особистому архіві діяча. Всі вони цінні тим, що не призначалися для зовнішнього ефекту, а отже відображають дійсний стан поглядів і переконань автора.

Аналізуючи вказані праці С. Ленкавського, можна побудувати деякі паралелі з нинішнім станом націоналістичного руху в Україні і зробити відповідні актуальні висновки. А зокрема і щодо того, які чинники стали каталізаторами виникнення та динамічного розвитку ОУН і які можуть вплинути на сучасну його активізацію.

Так, до згадуваної вище політичної кризи 1923 р. в українському політичному середовищі Галичини і в суспільстві загалом невідомим був навіть термін «націоналізм». «Звідки взялися в той час у Галичині націоналісти? Ані сама назва не була знана в той час, ані не тільки традиції, навіть історія Братства Тарасівців чи УНП не були відомі, ані теж націоналістична по суті УВО не була і не вважала себе окремим політичним напрямком, але загальноукраїнською організацією для боротьби за державну самостійність», – запитує С. Ленкавський в одному з внутрішньоорганізаційних вишкільних матеріалів 1947 р., а потім і в опублікованій 1974 р. праці «Націоналістичний рух на ЗУЗ та I Конгрес Українських Націоналістів» [132, т. 1, с. 154, 194–195].

«Неправда, коли хтось намагається початки націоналістичного руху на ЗУЗ виводити від Міхновського, бо післявоєнне покоління студентів, інтелігентів, селян, гімназистів чи міщан не бачило на очі друкованої за кордоном (тобто в австрійському тоді Львові) брошури “Самостійна Україна”, яка майже в цілості накладу була потайки перепачкована до місця свого призначення, до царської тюрми народів – на Наддніпрянську Україну», – пише він також в одному з особистих нотатників [132, т. 1, с. 426].

Як видно з його дальших розмірковувань, поштовхом до кристалізації ідеологічних основ політичного руху, означеного як націоналізм, стала просоветська орієнтація Є. Петрушевича після вказаного рішення Ради послів Антанти та поява внаслідок неї советофільства в Галичині. Загрозливий, але, як здавалося раніше, далекий від Галичини більшовизм впритул наблизився до «українського П'ємонту». «Було щось інше, міцніше від усякої термінології, що примусило самостійників, державників, увістів, національних бунтарів, усіх, у

кого була глибоко вкорінена національна ідея, висунути не що інше, а саме націю як свій бойовий прапор. Нова сила, що виросла на Сході, російський большевизм, висунув як бойове гасло проти нас пролетарський інтернаціоналізм. Інтернаціоналізм ніс загибель націям, розшарування націй на класи, нівеляцію націй класовою боротьбою», – писав С. Ленкавський [1132, т. 1, с. 155, 195].

Отримавши цей денаціоналізаційний виклик, українська еліта Галичини сформулювала націоналістичну відповідь. Спочатку з'являється півмісячник «Заграва» за редакторства Д. Донцова, біля якого групуються колишні вояки українських армій, студенти Українського таємного університету, старші гімназисти і т. д. – одне слово, всі ті, кого почали означувати одним словом «загравісти», і яке можна сприймати як передвісника поки що нез'явленого терміна «націоналізм». Опісля виникли УПНР, ОВКУГ, СУНМ. Врешті з'явилася фундаментальна праця Д. Донцова «Націоналізм» і сам термін «націоналізм» як протиставлення «інтернаціоналізмові» [132, т. 1, с. 154–161].

Одне слово, критичним каталізатором, який активізував і спрямував націоналістичні організаційні ферментації в русло створення єдиної ОУН, виявилось загрозливе самим національним основам явище більшовизму та його совєтофільської інтерпретації в Галичині.

Проводячи паралелі до нинішнього стану українського націоналістичного руху, цілком логічно виникає питання, що може стати каталізатором його сьогоднішньої активізації? Українські націоналістичні партії протягом всіх років Незалежності перебувають в деконсолідованому стані і поступово та невпинно зводяться на узбіччя політичного процесу, або ж їм відводять роль виконавців чужих політичних сценаріїв. Вивільнювану таким чином нішу намагаються заповнити політичні партії націонал-демократичного спрямування або ж ті, що носять характер технологічних проєктів і в кращому разі умовно їх можна віднести до ліберальних чи лівоцентристських. У такому разі постає закономірне питання, чи загроза зникнення нинішніх організаційних форм націоналістичного

руху з політичної мапи України не є достатнім каталізатором для його активізації?

До цього чинника можна додати й перелік інших: збереження в умовах п'ятирічного тривання реальної російсько-української війни достатньо високого рівня русифікації, не менш загрозливе насадження західних цінностей низького гатунку, що розмивають українську національну ідентичність, врешті постреволуційний олігархічний реванш, а під його опосередкованою дією і реальна загроза реваншу промосковських політичних сил. Говорячи словами С. Ленкавського, хіба «самозбережний гін», притаманний кожній нації, також не може слугувати таким каталізатором? Наведені аргументи в сукупності характеризують сутність тієї національної основи, на захист якої завше активізується кожен націоналізм.

На думку автора, таким каталізатором може стати і вироблення національного політичного ідеалу й усвідомлення загроз для його реалізації. У визвольному етапі українського націоналістичного руху таким ідеалом була Українська соборна самостійна держава (УССД) як найкраща форма самозбереження і самореалізації нації. В умовах міжвоєнного періоду, на думку українських націоналістів, тільки власна національна держава могла протистояти агресивній денаціоналізаційній ідеології і практиці більшовизму в підсоветській Україні та денаціоналізаційній політиці інших держав, що частинами колонізували Україну – Польщі, Румунії, Угорщини. Перший пункт Декалогу, який написав С. Ленкавський, закликав: «Здобудеш Українську Державу, або згинеш в боротьбі за неї!» [60, с. 26]. Цей етап тривав до часу проголошення Української держави 1991 р.

Очевидно, що з досягненням цього політичного ідеалу і на етапі державотворення для організованого українського націоналізму міняються як цілі політичної боротьби, так і методи їхнього досягнення. З уваги на весь комплекс проблем суспільно-політичного, соціально-економічного та культурно-духовного характеру, які притаманні українському суспільству на сучасному етапі, цю мету,

а відповідно і політичний ідеал можна сформулювати словами «наповнення Української держави українським національним змістом» [174, с. 69; 60, с. 37].

Праці С. Ленкавського дозволяють зрозуміти внутрішню сутність і основи ідеології українського націоналізму. Вони не втрачають своєї актуальності, оскільки сучасні трактування українського націоналізму часто грішать пострадянським ідеологічним догматизмом.

«Націоналізм – це діяння в інтересах власної нації і мислення інтересами та світоглядом свого народу», – писав С. Ленкавський у вишкільній праці «Націоналізм в Україні» [132, т. 1, с. 103]. Визначення дуже коротке, але одночасно надзвичайно містке і вичерпне. Воно майже ідентичне тому, яке вживає у своїй праці відомий класик сучасного націоналізмознавства Е. Сміт: «Націоналізм – це ідеологія, яка ставить у центрі своїх інтересів націю і прагне сприяти її розквіту» [277, с. 16]. Отож діяння і мислення – і тільки в нерозривному пов'язанні. Не можна мислити інтересами нації, а діяти, зважаючи на реалії, що існують, в інтересах власних, партійно- чи клановокорпоративних, або ж чужонаціональних.

Існує ще один аспект суті націоналізму, на який вказує С. Ленкавський, який актуальний сьогодні і який дозволяє як застосовувати його як критерій «націоналістичності», так і знімати з націоналізму пострадянські догматичні ярлики. Цей аспект полягає у відмежуванні націоналізму від подібних явищ суспільного життя – патріотизму та шовінізму.

В сьогоднішній публіцистиці і політичній практиці часто звучить теза, що патріотизм властиво і є націоналізмом [53]. С. Ленкавський з властивою йому простотою і ясністю викладу ставить чітке розмежування між цими поняттями. «Патріотизм – це почування. Це любов до батьківщини і любов до свого народу (від лат. патрія – батьківщина). Націоналізм – це вольове унапрявлення політичних бажань народу по лінії його практичних життєвих інтересів», – стверджує він [132, т. 1, с. 103].

Інакше кажучи, національний патріотизм – це тільки сентиментальне почуття причетності до національної спільноти й ідентифікація з нею, а націоналізм – втілення таких почуттів у конкретну націозахисну дію. Не кожний патріот є націоналістом, але патріотизм є основою для зародження націоналізму. «Патріотизм – це емотивний настрій людей, що свідомі того, що вони люблять батьківщину». В той же час «націоналізм – це напрямок вольовий, а не чуттєвий», і «головні цілі націоналізму є цілі політичні, бо інтереси нації – це не краса пісні і ноші, що можуть стати задовільним предметом шанування романтичних патріотів, але найреальніші політичні і соціальні справи, від яких залежить буття народу» [132, т. 1, с. 103–104].

Окрім іншого, цей критерій дієвості дає можливість зрозуміти той феномен української «кухонної політики», коли експресія патріотичних почувань пересічної особи в затишному і безпечному місці неспівмірна з її реальною участю в актуальних політичних процесах.

Розрізнення між націоналізмом та патріотизмом вносить С. Ленкавський і через призму розуміння перспектив нації, стверджуючи, що «предметом для журби патріотів є теперішня її доля, а предметом журби для націоналістів є її майбутня доля» [132, т. 1, с. 104].

Для розрізнення явищ націоналізму і патріотизму С. Ленкавський подає перелік характерних рис. Ряд із них, а зокрема психологічні джерела виникнення цих явищ та головні категорії думання для людей відповідного ґатунку, збігається з тими змістовими відмінностями, які значно пізніше, 1964 р., сформулює Луї Снайдер [101, с. 140]. Слід додати, що те, що С. Ленкавський розрізняє націоналізм і патріотизм, не виняткове і збігається з подібними тлумаченнями в працях європейських дослідників, а зокрема Вокера Конора [277, с. 529–535].

Одночасно націоналізм не слід ототожнювати з шовінізмом. Останній С. Ленкавський визначає як «нездорову форму надмірного розвитку патріотичних почувань. Шовінізм – це перебільшене й безкритичне переоцінювання всього, що рідне, сліпа ненависть і часто необґрунтоване згіддливе відношення, ворожість до

чужого» [132, т. 1, с. 104]. При цьому він стверджує, що шовінізм не має нічого спільного ні з патріотизмом, ні тим більше з націоналізмом, і називає його звиродженою формою першого.

Таке відмежування націоналізму від шовінізму з уст С. Ленкавського як чільного діяча та ідеолога ОУН є аргументованою відповіддю советським і постсоветським ідеологічним догматикам про ототожнення українського націоналізму з шовінізмом і звинувачення його у ксенофобії та розпалюванні міжнародної ворожнечі.

Виводячи сутність націоналізму з інтересів нації, С. Ленкавський також і саме явище націоналізму в часових вимірах пов'язує з її існуванням. Він стверджує, що націоналізм існує від тих пір, відколи цей народ існує й усвідомлює свої інтереси і відколи постає потреба в їхньому захисті, та відносить перші прояви націоналізму ще до епохи княжої України [132, т. 1, с. 102, 111]. Отож у поглядах на генезис нації С. Ленкавський чітко позиціонується як представник тієї течії, що в 60-х роках ХХ ст. отримала назву примордіалізму («примордіальний» – прадавній, споконвічний), і в цьому його думки перегукуються з поглядами відомого українського еміграційного науковця І. Лисяка-Рудницького [238].

Однак така теза С. Ленкавського не суперечить встановленому модерністському погляду, що сам феномен націоналізму виникає з кін. ХVІІІ ст. Він чітко вказує на розуміння цієї історичної генези, однак розрізняє два види націоналізму: стихійний (або ще – інстинктивний) та організований – властиво націоналізм як політичний рух у його сучасному розумінні [132, Тт. 1, с. 105–108]. В основі такої класифікації націоналізмів С. Ленкавського лежать психологічні мотиви, і вона близька до класифікації Густава Айгайзера, поява якої хронологічно збігається з напрацюваннями С. Ленкавського [101, с. 206].

Аналізуючи цю думку С. Ленкавського, слід звернути увагу на таке актуальне явище, як взаємопов'язання в одному часовому вимірі двох вказаних видів націоналізму. З цього приводу він стверджує: «Історія націоналістичних

організацій не дає ще повної історії націоналізму. Навіть в час існування політичних організацій націоналізму – і поруч з тими організаціями – існує і діє неохоплений ще ними стихійний інстинктивний націоналізм українського народу, ніякими організаційними осередками не кермований і не унапрямланий» [132, т. 1, с. 108].

З цього випливає логічний висновок, що ніколи організований націоналізм не зможе своїми формами охопити націоналізм стихійний, бо в ідеальному розумінні він опановує весь народ через призму захисту його інтересів. А тому жодна політична чи громадська організація, що містить у своїй назві термін «націоналізм» або ж позиціонує себе націоналістичною, не має монополії на нього. Якщо С. Ленкавський, «правдивий націоналіст з крові і кости» [270, с. 3], так розмірковував про націоналізм у часи найвищої популярності ОУН і отже визнавав, що і вона не мала монополії на український націоналізм, то стократ не мають рації ті політичні діячі, які намагаються його сьогодні монополізувати, а відповідно й догматизувати. Адже початок догматизування ідеології є початком її вмирання, а початок догматизації організаційних форм є початком їхнього виродження.

Ще один аспект таких розміркувань С. Ленкавського полягає в тому, що існування широкого масиву інстинктивного націоналізму дає такий широкий простір для розвитку різних форм націоналізму організованого.

Криза будь-якого явища логічно висуває на порядок денний питання про дальшу доцільність і можливість його існування. За словами С. Ленкавського, організовані форми націоналізму виникають в того народу і тоді, в якого і коли інші чинники, тобто саме суспільство і держава, з різних причин не можуть захистити його життєвих інтересів. У такому разі суспільство з середовища інстинктивного націоналізму вилонює ту свою частку, яка мислить і працює тільки над обороною і забезпеченням життєвих інтересів народу. Через однакове політичне думання вони творять в тому народі політичний напрямок, а чи політичну течію організованого націоналізму [132, т. 1, с. 106].

Виходячи з категорії захисту інтересів нації, логічним є висновок, що організований націоналізм існуватиме до тих пір, доки поставатиме потреба в такому захисті. З цього приводу С. Ленкавський розмірковував: «Націоналізм так довго не може перестати існувати, як довго існують нації. Чому? Він є результатом тої внутрішньої потреби народу, що називається самозбережний гін народу. А самозбережений гін буде існувати в природі народу так довго, доки народ існує. Перестати існувати може така чи інша форма вияву націоналізму. Наприклад, націоналістична партія, чи навіть націоналізм, як окремий духовий чи політичний рух, коли сповнить своє завдання, стане для населення самозрозумілою категорією його мислення» [132, т. 1, с. 107].

Якщо говорити про націоналістичний рух в Україні загалом, то з останньої фрази наведеної цитати виникає логічне питання, чи виконав він своє призначення сьогодні? На перший погляд видається, що так. Адже настанову першого пункту Декалогу «Здобудеш Українську Державу, або згинеш у боротьбі за неї!» начебто виконано. Однак глибший аналіз цього питання через призму філософських категорій форми і змісту не дозволяє робити такий категоричний висновок. Не вдаючись в детальну характеристику змісту сучасної Української держави в усіх сферах життєдіяльності – суспільно-політичній, соціально-економічній, культурно-духовній і сприймаючи трактування такого змісту на Одинадцятomu Великому Зборі ОУН-б [174, с. 69; 60, с. 37–38], можна принципово погодитися, що її наповнення українським національним змістом створює простір і перспективу для дальшої діяльності організованого українського націоналізму.

Розмірковування на тему форми і змісту держави спонукають зупинитися на ще одному доволі актуальному не тільки для України, але й для міжнародної спільноти аспекті. Українські визвольні змагання у ХХ сторіччі велися не тільки за Самостійну, але й за Соборну українську державу. Як влучно відзначає М. Мандрик, до безумовного кредо українського націоналізму разом з незалежністю і державністю належала також ідея соборності [143, с. 25]. Слід

нагадати, що й останній пункт Декалогу містить вимогу «Змагатимеш до поширення сили, слави, багатства й простору Української Держави».

Грубо порушуючи не тільки двосторонні угоди, але й міжнародно-правові основи світового порядку, Росія анексувала український Крим і вчинила збройну агресію в південно-східних регіонах України. Використовуючи складне становище нашої держави, деякі її західні сусіди також висловлюють неоднозначні територіальні претензії до України. Перебуваючи на оборонних позиціях та відбиваючи такі геополітичні атаки, слід також пам'ятати, що на сьогоднішній день українські етнічні землі Підляшшя, Надсяння, Лемківщина, Вороніжчина, Берестейщина перебувають поза адміністративними межами Української держави. Наявність Гельсінських угод, які в сучасну постмодерну добу розглядаються як анахронізм і які регулярно порушують лідери геополітичного процесу, не може виключати для України перспективу їхнього повернення, а зокрема й шляхом застосування мирних засобів, до складу Української держави – до «Великої Соборної України», як сформулював цю тезу Одинадцятий ВЗ ОУН [174, с. 68; 60, с. 35–36].

Таке формулювання «Велика Соборна Україна» є не рудиментом історичної доктрини українського націоналізму, а звучить цілком адекватно в контексті тих геополітичних тенденцій, про які розмірковує Семюел П. Гантінгтон: «З відходом часів “холодної війни” країни всього світу почали розвивати нові і пробуджувати до життя старі антагонізми. Держави активно шукають спільності і знаходять їх з країнами з тією ж культурою і з тією ж цивілізацією. Політики волають, а люди ототожнюють себе з “більшими” культурними співтовариствами, які виходять за межі національних держав – “Велика Сербія”, “Великий Китай”, “Велика Туреччина”, “Велика Угорщина”, “Велика Хорватія”, “Великий Азербайджан”, “Велика Росія”, “Велика Албанія”, “Великий Іран”, “Великий Узбекистан”» [44, с. 152].

Принаймні теоретично не слід відкидати того, що як інструментом геополітичних змагань офіційні чинники Української держави також можуть

оперувати наявністю в українських націоналістів паннаціонального проєкту «Велика Соборна Україна». Тим більше що навіть його опоненти, критикуючи традиційні організаційні форми та ідеологію українського націоналізму, закидають йому «галицьку провінційність» і відсутність великопростірної й експансіоністського мислення. Наприклад, А. Сошников з цього приводу пише: «Здається очевидним, що галицькі і буковинські селянські націоналісти, чия генеза ідеології сходиться до хуторянської психології та історичного досвіду проживання у крайньому кутку Австрійської імперії на становищі відсталого національної меншості, мали створити цілком іншу картину світу, ніж націоналісти великих європейських міських центрів. Галицький менталітет, сформований за умов малих просторів і заснований на ньому галицький варіант українського націоналізму не припускають широкого просторового мислення (а як наслідок – широких експансіоністських планів)» [282, с. 28].

3.4. Шляхи становлення сучасного українського націоналізму

Після 2010 р. в суспільно-політичному житті України відчувається тенденція до зростання ваги націоналістичного дискурсу. І це відбувається у двох взаємопов'язаних вимірах – світоглядному та інституційному. Таке явище особливо стало відчутним після завершення Революції гідності і початку російсько-української війни на Сході України. Чи не найяскравішим і символічним виявом цього стало масове вживання націоналістичного вітання «Слава Україні! Героям Слава!», що було введено на Другому ВЗ ОУН-б у квітні 1941 р. для внутрішньоорганізаційного використання [268, с. 74]. У той же час ці події активізували і зміну партійно-політичного простору. Разом з традиційними націоналістичними партіями з'явилися нові. Одні й другі у своїй поточній політичній діяльності та в ідеологічно-програмових документах часто прив'язують свої витоки до ОУН. З уваги на це актуальним стає питання дослідження впливу різних формацій ОУН на становлення структур сучасного націоналістичного руху в Україні.

Загалом з проголошенням Незалежності націоналістичні організації в Україні виникають трьома шляхами: 1) в Україну переносять свою діяльність традиційні формації ОУН; 2) традиційні формації ОУН ініціюють створення політичних партій та громадських організацій; 3) незалежно від впливу ОУН в Україні виникають нові націоналістичні організації.

Перший із цих шляхів відображено вище. Тож тепер зупинімося на аналізі становлення структур сучасного українського націоналістичного руху двома іншими шляхами, а відповідно й розкриймо вплив різних формацій ОУН на цей процес та вплив національно-визвольної боротьби на мілітаризацію сучасного націоналістичного руху [252].

Після перенесення своєї діяльності в Україну з трьох окремих формацій колись єдиної ОУН тільки її мельниківське та бандерівське крила активно включилися в розбудову нових націоналістичних структур в Україні. Г. Касьянов вважає, що «саме націоналізм діаспори став одним із потужних чинників ідеологічного та інституційного оформлення націоналістичного руху в Україні наприкінці 1980-х – на початку 90-х років» [101, с. 313]. У цій справі найактивніші зусилля демонструвала ОУН-б. Небезпідставно В. Бусленко навіть стверджує, що переважна більшість націоналістичних організацій початку 90-х років ХХ ст. «виводить себе із спільного кореня ОУН С. Бандери і вважає себе її продовженням» [22, с. 47].

За твердженням деяких провідних членів ОУН-б, першою пробою її входження до сфери партійного життя стала активна підтримка Української національної партії (УНП). Її було створено 1989 р. за ініціативи Г. Приходька, який був членом Української гельсінської спілки (УГС), належав до її націоналістичного крила і якого в процесі дискусії «націоналістів» з «демократами» виключили з неї. Партія, яку він створив, об'єднувала у своїх рядах за різними даними від 300 до 600 членів, стояла на чітких націоналістичних позиціях і справила вагомий вплив на розвиток й ідеологічну кристалізацію українського націоналістичного руху в його початковий період. Наявність контактів Г. Приходька з Проводом ОУН-б додатково свідчить на користь

твердження про підтримку з її боку УНП. Після об'єднання 1992 р. з Українською народно-демократичною партією (УНДП) УНП припинила своє існування. Натомість новоутворена Українська національна консервативна партія (УНКП) перейшла на світоглядні засади консерватизму [4, с. 38–40; 145, с. 8; 246, с. 3–14; 41, с. 94–115; 37, с. 183].

На досвіді УНП 1990 р. ОУН-б докладала зусиль до створення партії «Державна самостійність України» (ДСУ). За свідченням М. Матвіївського, первісні проєкти установчих та ідеологічно-програмових документів розробляли члени Проводу ОУН-б П. Дужий і З. Красівський. Їхній зміст вони погоджували з тодішнім головою Проводу В. Олеськовим і практично керували підготовчим процесом, хоч назовні від їхнього імені виступав та кандидатом на голову партії був відомий політв'язень І. Кандиба [4, с. 40; 145, с. 8].

Саме ДСУ активно позиціонував Провід ОУН-б і готував її як інструмент легального впливу на українське політичне життя аж до прибуття в Україну С. Стецько. Очевидно, усвідомлюючи, що центр реальної політичної діяльності ОУН-б безповоротно зміщується в Україну та плануючи зайняти чільне місце в її суспільно-політичному житті і передбачаючи труднощі організаційного впливу на авторитетний провідний актив ДСУ, вона почала вести політику щодо створення іншої і підконтрольної їй політичної структури. А тому М. Зеленчук, який до прибуття С. Стецько очолював мережу ОУН в Україні, отримав доручення «розв'язати» ДСУ з тим, аби її членство перевести в таку новостворювану організацію. В результаті діяльність ДСУ перейшла в режим «автономного існування». Її почергово очолювали І. Кандиба, В. Шлемко та Р. Коваль, партія пережила внутрішні кризи і конфлікти, в остаточному підсумку не продемонструвавши вагомих політичних успіхів, і 28 травня 2003 р. Верховний Суд України зняв її з реєстрації [4, с. 47–51; 145, с. 6–10; 160, с. 9–10].

Чи не найпопулярнішою і знаковою націоналістичною організацією не тільки початкового етапу становлення націоналістичного руху в Україні, але й протягом 1990-х рр. була УНА, з часом трансформована в УНА–УНСО. Початковим етапом її політичного шляху стало формування 1990 р. в Києві

«парасолькової» Української міжпартійної асамблеї (УМА), до якої ввійшли представники різноманітних політичних партій та громадських організацій. Націоналістичний складник в УМА становили УНП і націоналістична фракція Спілки незалежної української молоді (СНУМ), яка надалі зайняла в УМА домінуюче становище. Керівні органи Асамблеї очолювали націоналісти Г. Приходько, А. Лупиніс і Ю. Шухевич. З часом вона трансформується в монолітну націоналістичну організацію. Під час спроби реакційного перевороту в Москві в серпні 1991 р. УМА створила власні озброєні загони УНСО. Загроза швидко минула, але УНСО залишилася, продовжувала розвиватися, і далі ця назва стала невід'ємним складником назви партії. Цього ж року УМА було перейменовано на Українську національну асамблею. Її очолив Ю. Шухевич, син Головного командира УПА, і це символічно ознаменувало зв'язок між різними поколіннями націоналістів. У парламентських виборах 1994 р. партія в мажоритарних округах виборола три мандати народних депутатів. У цей же час в її ідеології починають проявлятися панславістські мотиви, й Е. Андрищенко вважає, що доречно говорити про завершення її націоналістичного етапу розвитку. П. Молочко також зазначає, що «УНА-УНСО не вважається класичною партією націоналістів, адже у її ідеології досить сильними є ідеї панславізму, які традиційно є чужими для українських націоналістів» [4, с. 45–46, 54–55; 222, с. 24–25; 158, с. 468].

До становлення УМА також мала стосунок ОУН-б, принаймні надавала організаційну й фінансову підтримку на початковому етапі. Тоді УМА визнала як легітимний уряд Українське державне правління (УДП), головою якого після смерті Я. Стецька став член Проводу ОУН-б Б. Федорак. Перебуваючи на Заході влітку 1990 р., тодішній голова УМА Г. Приходько навіть намагався (щоправда, безуспішно) провести переговори з Державним центром (ДЦ) УНР про можливість створити на базі цих двох структур Всеукраїнський державний центр (ВДЦ). Співпрацювала УМА і з Українською центральною інформаційною службою (УЦІС) – ще однією підконтрольною ОУН-б структурою. Є також свідчення, що А. Лупиніс був членом ОУН-б. З уваги на вищенаведені факти

можна припустити, що її членом був і Г. Приходько. Цілком закономірно, що на Восьмому Надзвичайному ВЗ ОУН-б у політичній доповіді М. Подільського та у відповідних постановах прозвучала теза про визнання УМА «за головний явний координаційний форум для різних угруповань». У той же час у середовищі провідних членів УМА панували достатньо скептичні настрої щодо можливості еміграційних націоналістичних структур впливати на політичні процеси в Україні. Очевидно, говорити про збереження впливу ОУН-б далі на УНА–УНСО було б перебільшенням. Тим більше, що незабаром вона створить власну легальну політичну структуру [145, с. 8; 37, с. 91, 177–178; 222, с. 29–31].

Отже, період 1989–1991 рр. можна вважати експериментальним часом шукань для Проводу ОУН-б механізмів партійного впливу на політичне життя в Україні. І ці експерименти були не безпомилкові. Давалися ознаки відірваність еміграційних структур від реального життя в Україні й недостатня поінформованість про перебіг політичних процесів. Після прибуття в Україну С. Стецько і під впливом її вольових дій щодо ДСУ Провід ОУН-б постав перед потребою створити нову і підконтрольну йому легальну політичну силу.

Як підготовчий етап і взявши за приклад процес створення ОУН 1929 р., Провід ОУН-б ініціював проведення в Києві 28–29 березня 1992 р. конференції «Український націоналізм – минуле, сучасне, майбутнє». Її формальними організаторами виступили Всеукраїнське братство ОУН–УПА та Інститут освітньої політики в Мюнхені (одна з «фасадних» структур ОУН-б в еміграції). У «Заключному комунікаті» конференції було оголошено створення постійного секретаріату конференції, одним із завдань якого встановлено координацію діяльності націоналістичних організацій в Україні до скликання Конгресу українських націоналістів [22, с. 235–238].

Дуже скоро заплановане вдалося реалізувати. Однак слід зауважити, що остаточний результат ні за назвою, ні за змістом не відповідав початковому задуму. За змістом новостворювана політична структура мала б бути не партією, а «парасольковою» надбудовою для координації різних націоналістичних організацій в Україні, а за назвою – «Конференція українських націоналістів».

Вже дещо пізніше і без зміни проєктованого «парасолькового» змісту член Проводу ОУН-б І. Дмитрів запропонував назву «Конгрес», взявши за зразок Індійський національний конгрес. Установчий збір Конгресу українських націоналістів відбувся у жовтні 1992 р., а офіційно КУН було зареєстровано 26 січня 1993 р. як партію, а не як громадську організацію, і Провід ОУН-б про таку зміну тактики легального політичного впливу дізнався як про доконаний факт [4, с. 55–58; 145, с. 9].

Невдовзі після офіційної реєстрації партія взяла участь у чергових парламентських виборах 1994 р., і її результат був найкращий з-поміж інших націоналістичних структур – п'ять народних депутатів, обраних у мажоритарних округах. Ще двоє, І. Білас та О. Матковський, хоча формально і не були членами партії, але тісно співпрацювали з нею. В березні 1997 р. до них приєдналася С. Стецько, яка з феноменальним результатом 86,5% перемогла в дочасних виборах замість вибулого депутата у виборчому окрузі на Івано-Франківщині [237]. Отож загалом КУН отримав у Верховній Раді другого скликання вісім депутатських місць. Того ж 1994 р. в керівництві партії відбулися кадрові зміни, які спричинилися до затяжного внутрішнього конфлікту – замість Р. Зварича заступником голови КУН став С. Жижко [145, с. 9]. Саме його особу пересічне членство партії вважало винуватцем всіх тих негараздів, які спіткали КУН далі. Вже в парламентських виборах 1998 р. КУН у рамках передвиборчого блоку Національний фронт (НФ) отримав розгромну поразку. Хоча до парламенту по одномандатних виборчих округах пройшло четверо його депутатів (включаючи позапартійного І. Біласа), але передвиборчий список блоку набрав усього лиш 2,71% голосів, а отже не зміг подолати встановлений законодавством чотиривідсотковий прохідний бар'єр [4, с. 83–84; 160; 237, с. 285–289; 253, с. 1044–1049].

У президентських виборах 1999 р. КУН підтримав кандидатуру колишнього генерала КГБ А. Марчука. Це остаточно загостило ті складні взаємовідносини між керівництвом КУН та «материною» ОУН-б, які до цього вже склалися під впливом контroversійних і неузгоджених із його Проводом дій С. Стецько.

«Перший дзвінок» пролунав на Дев'ятому ВЗ ОУН-б, що відбувався влітку 1996 р. Вже тоді в політичних постановах було досить прозоро зафіксовано: «Відношення революційної ОУН до створеного її волею Конгресу Українських Націоналістів – масової політичної партії, покликаної до життя задля об'єднання широкого кола націоналістів з метою розширення фронту українського націоналістичного руху – є і формується, як відношення спрямовуючої організації до керованої, з усіма наслідками, що з цього випливають» [59, с. 78]. На Десятому ВЗ ОУН-б, що відбувався восени 2000 р., замість С. Стецько головою Проводу ОУН-б обрано А. Гайдамаху. Невдовзі між ОУН-б та КУН відбувся остаточний розрив, і 3 лютого 2001 р. Провід ОУН-б оголосив, що «КУН не є репрезентантом політичної лінії ОУН з усіма витікаючі звідси наслідками» [63, с. 5–6; 284, с. 1–2].

У парламентських виборах 2002 року КУН вже брав участь у складі Блоку Віктора Ющенка «Наша Україна». В результаті депутатами парламенту стали три його представники – за списком блоку С. Стецько та О. Івченко і депутат від мажоритарного виборчого округу на Івано-Франківщині Є. Гірник. У складі цього ж блоку КУН підтримав В. Ющенка і в президентських виборах 2004 р. Дослідники і в попередньому етапі розвитку КУН відзначали його ліберальніший порівняно з іншими націоналістичними силами характер. Тепер же під впливом домінуючої у цьому блоці ліберальної ідеології він ще більше втрачає характерні для націоналістичної партії риси, і мова навіть заходить про те, аби з назви партії прибрати слово «націоналістів» [299, с. 241]. Після смерті С. Стецько 2003 р. партію очолює «безідейний бізнесмен» О. Івченко, і КУН поступово втрачає помітні позиції як в українському політичному процесі загалом, так і в націоналістичному русі зокрема [299, с. 241; 4, с. 165].

Використовуючи власний еміграційний досвід діяльності через т. зв. «фасадні» структури та досвід класичних європейських партій, ОУН-б пішла також шляхом створення ряду інших громадських організацій для здійснення впливу на різні сфери суспільного життя. Так, зокрема, плануючи перенесення своєї діяльності в Україну, Восьмий НВЗ ОУН-б у постанові «Розбудова ОУН в

Україні» вирішив «...створити фасадні організації, або здобувати впливи в існуючих організаціях, згідно партіях, щоб унапрямувати їхню діяльність в бажаному для здобуття держави напрямі» [37, с. 203].

Такими громадськими організаціями зокрема стали ветеранська організація Всеукраїнське братство ОУН–УПА, Всеукраїнська ліга українських жінок (ВЛУЖ), Наукове товариство ім. М. Міхновського, Педагогічне товариство ім. Г. Ващенко, молодіжні організації – створена в еміграції й перенесена на український ґрунт Спілка української молоді (СУМ), ГСПО «Тризуб» ім. С. Бандери та сформований у процесі розходження з КУН із його молодіжної референтури Молодіжний націоналістичний конгрес (МНК). Від останнього 2005 р. відійшла група членів, яка створила нову молодіжну організацію – Національний альянс [245, с. 52; 299, с. 241–242].

У свою чергу ОУН-м, розбудовуючи свої впливи в Україні, мала стосунок до створення Української республіканської партії (УРП), яка постала 29–30 квітня 1990 р. внаслідок організаційної трансформації УГС. Принаймні про таку участь можуть свідчити тісні контакти ОУН-м з цією політичною силою [4, с. 43].

Опосередковано на ці контакти вказує і те, що її очільник Л. Лук'яненко вів публічну кампанію проти ОУН-б. Принаймні під час проведення Восьмого НВЗ ОУН-б М. Подільський, аналізуючи внутрішньополітичну ситуацію в Україні, відзначав: «Сам голова УРП – Левко Лук'яненко – розгортає все гострішу кампанію проти революційного націоналізму, проти революційної ОУН (гляди його виступ на теоретичній конференції 23–24 лютого)» [59, с. 91]. Очевидно, таку позицію він міг зайняти під впливом ОУН-м і з уваги на те історичне принципове протистояння з ОУН-б, яке хоч і значно згладилося з часом, але після перенесення діяльності цих двох формацій в Україну все-таки наклало свій відбиток у вигляді взаємної настороженості та атмосфери недовір'я. В остаточному підсумку аналогічно, як і у випадку з ОУН-б, між ОУН-м та УРП відбулося розмежування.

Серед дослідників дискусійним є питання, чи можна УРП вважати націоналістичною силою з уваги на її ідеологію та програмові цілі [4, с. 43]. А

особливо після того, коли внаслідок продовження світоглядної дискусії між «демократами» і «націоналістами», що тривали ще з часу УГС, «спадкоємцем» якої стала УРП, з останньої 1992 р. відійшла група радикальних членів під керівництвом С. Хмари, створивши Українську консервативну республіканську партію (УКРП). Щоправда, невдовзі вже із самої УКРП вийшла група невдоволених його політикою, які створили Товариство відродження української нації (ТВУН) [299, с. 244]. Зрештою, якщо ОУН-м і мала суттєвий вплив на процес формування УРП, то у визначенні світоглядного образу останньої свою роль, очевидно, відіграв той факт, що сама ОУН-м на той час значно еволюціонувала в бік т. зв. «демократичного націоналізму» (створивши навіть у рамках Світового конгресу вільних українців (СКВУ) однойменну фракцію) [299, с. 242; 168].

Серед інших громадських інституцій, які було створено за ініціативи ОУН-м та які перебували у сфері її впливу, можна також відзначити Фундацію ім. Ольжича, Об'єднання студіюючої молоді «Зарево», Всеукраїнське жіноче товариство імені О. Теліги. На окрему увагу заслуговує проєкт ОУН-м щодо створення Конгресу української інтелігенції (КУІН) як своєрідної протипаги КУН. Однак після недовгого часу існування він припинив свою активність і зійшов нанівець [289; 299, с. 243].

Є деякі підстави вважати, що ОУН-з аналогічно мала стосунок до створення Демократичної партії України (ДемПУ). Принаймні вона мала тісні контакти з нею, бо спільно з ОУН-з та ЗП УГВР – еміграційного середовища, підконтрольного ОУН-з, була організатором проведення наукової конференції «Лев і Дарія Ребети – видатні діячі українського національно-визвольного руху», що відбулася 4 червня 1997 р. в Києві [131].

Звичайно ж, ДемПУ ще більшою мірою, аніж УРП, не можна віднести до категорії політичних сил націоналістичного спрямування. І якщо гіпотеза про причетність ОУН-з до її створення має під собою ґрунт, то і тут факт світоглядної трансформації однієї з формацій ОУН у бік демократизації наклав свій відбиток на ідеологічний образ її політичного творіння. «Ми називалися УГВР-івці

(демократи), а ті – бандерівці (тоталітарники). Внутрішня боротьба була сильна. У 1990 році в Україну повернулися ті, що стояли на тоталітарній платформі», – писав один із чільних діячів цього еміграційного середовища Є. Стахів [186]. А В. Труш взагалі вважає, що ОУН-з «перейшла на позиції ліберального націоналізму» [299, с. 244]. Пізніше, вже на поч. 2000-х, ДемПУ об'єдналася з Українським народним рухом (УНР), що постав унаслідок розколу Народного руху України (НРУ), створивши Українську народну партію (УНП).

Ряд українських націоналістичних організацій створюються третім із названих вище шляхів – тобто незалежно від впливу традиційних формацій ОУН. При спробі їхньої ідентифікації відразу ж постає питання критеріїв. Е. Андрющенко такими вважає наявність у програмних документах та заявах вимог самостійності України, орієнтацію на досвід ОУН та УПА і самоідентифікацію як «продовжувачів справи» національно-визвольного руху 30–50-х років ХХ ст. [4, с. 36]. Подібні критерії пропонує і В. Рог: 1) ставлення до КПСС; 2) ставлення до незалежності України; 3) вибір шляхів боротьби [222, с. 21]. На нашу думку, вони збігаються у головному – у ставленні до самостійності України, бо в 1988–1990 рр. цей критерій був тим основним вододілом, який у найпотужніших на той час новітніх політизованих утвореннях УГС та Народний рух України за перебудову (Рух) розділяв націоналістів і демократів. Не менш важливим слід вважати і критерій самоідентифікації, оскільки тоді в українському суспільстві ще домінантними були антинаціоналістичні стереотипи совєтської пропаганди, і тільки українці з чітко виробленим світоглядом публічно ідентифікували себе з націоналізмом. Влучно цю ситуацію характеризував колишній голова СБ ОУН С. Мудрик: «Серед діячів Народного Руху та інших партій ряду дисидентів в минулому переважала боротьба за виправлення комунізму, щоб надати йому нове “обличчя”» [160, с. 2].

До найперших націоналістичних організацій такого гатунку слід віднести Український християнсько-демократичний фронт (УХДФ). Його створили восени 1988 р. у Львові два політв'язні, активісти УГС Петро і Василь Січки (батько і син). За словами очевидців, на час створення партія нараховувала 365 членів.

Після установчого віча, що відбулося 13 січня 1989 р. у Львові, головою організації став В. Січко. В її програмі було чітко прописано курс на самостійність України, як символіку обрано синьо-жовтий прапор і тризуб. Статут також чітко визначав, що УХДФ є націоналістичною організацією. До націоналістичних відносить її і ОУН-б, зафіксувавши це в постановах свого Восьмого Надзвичайного ВЗ. Сам П. Січко був ветераном УПА, що в очах громадськості символізувало зв'язок між УХДФ та учасниками національно-визвольних змагань 1940–50-х років. Щоправда, керуючись принципами християнської демократії, партія підкреслювала ненасильницький характер політичної боротьби. У жовтні 1989 р. УХДФ перейменовано на Українську християнсько-демократичну партію (УХДП), що офіційно було затверджено на другому з'їзді 21–22 квітня 1990 р. В 1990-х роках партію за цілями й методами боротьби вже не можна віднести до націоналістичних, її активність поступово знижується, і 2003 р. УХДП знято з реєстрації [4, с. 37–38; 34].

В одному ряду з першими націоналістичними структурами УНП, ДСУ, УХДП стоїть і Українська націоналістична спілка (УНС). Такими їх 1991 р. ідентифікує і ОУН-б. Подібно до них УНС також виокремилася з новітніх політизованих утворень за вищезазначеними критеріями націоналістичності – тут зі СНУМ. Вже на першому зборі СНУМ у травні 1990 р. виявилися розбіжності між її демократичним (І. Деркач) та націоналістичним (Д. Корчинський, О. Вітович) крилами. Затверджений на ньому федеративний устрій СНУМ сприяв дальшій світоглядній кристалізації й організаційному становленню обох течій. В остаточному підсумку 3–4 листопада 1990 р. в Києві пройшли збори націоналістичної фракції СНУМ за участі 74-х делегатів, на яких було ухвалено рішення про вихід зі Спілки і створення нової організації – Української націоналістичної спілки. Її ідеологією став націоналізм донцовського зразка, а в програмі вона заявляла про його виняткове місце в усіх сферах суспільного життя України. Як зазначалося вище, далі УНС стає основою УМА–УНА, її своєрідною «внутрішньою партією» [37, с. 173; 222, с. 24–27; 4, с. 45; 2, с. 17].

Ще однією націоналістичною силою, яка виникла на початковому етапі становлення партійної системи України шляхом самостійного утворення і без впливу традиційних формацій ОУН, стала Соціал-національна партія України (СНПУ). Вона постала внаслідок об'єднання активістів ряду громадських організацій – Варти Руху, Студентського братства, Організації української молоді (ОУМ) «Спадщина», Українських ветеранів Афганістану. Збори ініціативної групи пройшли 29 вересня 1991 р. у Львові, установчий з'їзд відбувся 13 жовтня 1991 р., а офіційно партію зареєстровано 16 жовтня 1995 р. Із нею тісно співпрацює і на формування її ідеології впливає відомий дисидент і політв'язень В. Мороз [188, с. 187–188]. 14 лютого 2004 р. СНПУ на своєму ІХ з'їзді змінила назву на ВО «Свобода» і керівництво партії – замість Я. Андрушкова головою обрано О. Тягнибока [22, с. 48; 94; 43, с. 54; 188, с. 187–188].

Під такою назвою і незмінно на чолі з О. Тягнибоком партія до сьогодні є активним учасником українського політичного процесу. Вершиною її політичних успіхів стали 2009–2014 рр. Спочатку ВО «Свобода» здобуває переконливу перемогу (34,69%) на позачергових виборах до Тернопільської обласної ради, потім підтверджує успіх у чергових місцевих виборах 2010 р., загалом набравши по Україні 4,97%. За підсумками виборів партія формує фракції у восьми обласних радах, три з яких (Тернопільську ще 2009 р. та Львівську й Івано-Франківську 2010 р.) очолюють її представники. Ще більше вона наростила свій успіх на чергових парламентських виборах 2012 р., отримавши 10,44% голосів виборців та створивши першу в історії України націоналістичну фракцію в кількості 37 депутатів й отримавши посаду віце-спікера Верховної Ради [94].

Ще від початку свого заснування СНПУ протиставилася всьому тогочасному українському політикуму, а за ідеологічну основу взяла працю одного з провідників та ідеологів ОУН-б Я. Стецька «Дві революції». В цьому відразу ж проявилися дві характерні тенденції: опосередкований світоглядний вплив бандерівської течії ОУН, наслідування радикалізму дій раннього періоду її історії та його застосування в поточному політичному житті. Американський дослідник Е. Вілсон також вважає, що серед тодішніх українських

праворадикальних організацій СНПУ була найближчою до націоналізму донцовського зразка [4, с. 54–55; 188, с. 188].

Якщо візитною карткою українського націоналізму першої половини 1990-х років була УНА–УНСО, другої половини цього десятиліття – респектабельний і дещо лібералізований КУН, то на початку 2000-х безумовно такою стала ВО «Свобода».

3.5. Вплив традицій національно-визвольної боротьби ОУН–УПА на мілітаризацію сучасного націоналістичного руху

З початку російської військової агресії 2014 р. і в умовах зруйнованої за політичного режиму В. Януковича української армії в Україні широкого поширення набув добровольчий рух. На початковому етапі російсько-української війни саме добровольчі батальйони відіграли важливу роль у стримуванні російської агресії. Процес їхнього формування значною мірою відбувався під впливом українських парамілітарних націоналістичних структур, і велике значення в їхній бойовій діяльності мав той досвід, який вони набули протягом свого існування. З уваги на це актуальним є питання висвітлення мілітаризації українського націоналістичного руху і впливу збройної національно-визвольної боротьби ОУН та УПА на становлення парамілітарних структур в сучасному націоналістичному русі [240].

Ця боротьба відбувалася у різних формах, які ініціювали обидві формації колись єдиної ОУН – ОУН-м і ОУН-б. Та безумовно, що найзначнішою була понад десятирічна двофронтowa підпільна збройна боротьба УПА проти армій нацистської Німеччини і Советського Союзу. Саме вона залишила найвагомий слід у свідомості українців і сформувала ту суспільну атмосферу, в якій творилися парамілітарні націоналістичні структури напередодні та після проголошення Незалежності України.

Першим таким парамілітарним об'єднанням стала Варта Руху. Її було створено для охорони громадських акцій Народного руху України за перебудову ще в умовах існування советського режиму, і вона пройшла офіційну реєстрацію

наприкінці 1990 р. Статут організації було виписано відповідно до вимог тодішнього законодавства, однак насправді він не відображав її реальних цілей та завдань. Керівники Варти не обмежували їх тільки охороною мирних акцій Руху, але були готові перетворити організацію на ядро збройного спротиву советському режимові. Відомий український дисидент і політв'язень В. Мороз, який вважав створення власних збройних сил головною умовою здобуття Незалежності України і виступав за перетворення Галичини на своєрідну «українську Пруссію», високо оцінив діяльність Варти Руху: «То – перша реальна формація української самооборони... це перша реальна сила». Фонд століття, який він створив у Канаді, зайнявся збором коштів для цієї української парамілітарної сили. 1991 р. Варта Руху стала однією з базових організацій для новоствореної СНПУ. З цього розпочалося зближення В. Мороза із СНПУ, а лідер Варти Руху Ю. Криворучко ввійшов до найвищого виконавчого органу партії – Комітету уповноважених, ставши уповноваженим з питань ідеології [4, с. 42; 188, с. 188; 89, с. 58].

Після утворення СНПУ перебрала радикальні методи Варти Руху. Так, зокрема, 1992 р. партія активно підтримувала створення Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ КП), і її загони брали під охорону окремі церковні споруди – Свято-Успенський собор Володимира-Волинського, Свято-Троїцький собор Луцька і т. д. Під час підписання Масандрівських угод 1993 р. СНПУ разом із УКРП, ДСУ та іншими громадськими і політичними організаціями взяла участь у створенні Надзвичайного комітету порятунку нації і держави (НКПНД). Тоді ж партія ініціювала формування добровільного воєнізованого об'єднання «Народні загони» (НЗ). З добровольців було утворено дві сотні – робітничу й студентську. Активний вишкіл їхніх членів особисто проводив засновник школи «Бойового гопака» В. Пилат та його учні. А вже 22–24 вересня того року в Києві відбулися сутички добровольців НЗ із представниками правоохоронних органів. Вони з'явилися на акцію у чорних одностроях, що відразу ж впадало у вічі і чітко відрізняло їх від одягнених у камуфляжний однострій «унсовців» [94; 89, с. 61–62; 4, с. 56].

1996 р. при СНПУ було створено громадську організацію «Патріот України» (повна назва – Товариство сприяння Збройним силам та Військово-морському флоту України «Патріот України»). Учасники тих подій стверджують, що в час найвищого розквіту організація нараховувала близько трьох тисяч організованих і вишколених молодих людей призовного віку. В той же час науковці називають значно скромніші цифри – у межах 300–400 осіб. Оскільки з 1993 р. в українському законодавстві було введено кримінальну відповідальність за створення та діяльність незаконних воєнізованих формувань, то установчі документи цієї громадської організації відповідали формальній назві. Проте насправді «Патріот України» продовжив традиції застосування радикальних методів Варти Руху та НЗ і брав участь у вуличних сутичках з ідеологічними опонентами та представниками правоохоронних органів. Найзначнішою з них була сутичка 7 листопада 1997 р. у Львові з прихильниками комуністичної ідеології, яких з провокаційною метою політичні опоненти завезли зі східних областей України. Проти декількох членів партії було порушено кримінальні справи. Після того, як 2004 р. СНПУ трансформувалася у ВО «Свобода», «Патріот України» було офіційно розформовано [4, с. 130, 171; 89, с. 67; 188, с. 189].

Отже, аналізуючи діяльність парамілітарних націоналістичних структур, які перебували у сфері впливу СНПУ, ми вважаємо, що Варта Руху, Народні загони та «Патріот України» належать до однієї організаційно-політичної традиції. Оскільки СНПУ в основі своїх ідеологічних засад спиралася на праці одного з провідних діячів ОУН-б Я. Стецька, то слід вважати, що вона сформувалася під опосередкованим ідеологічним впливом ОУН-б і національно-визвольної боротьби УПА.

Хронологічно другою за часом виникнення, але домінантною за впливом і багатою на історію націоналістичною структурою парамілітарного типу стала УНСО. Її було створено при УМА 1991 р. в умовах здійснення спроби антидержавного перевороту в Кремлі. Далі УНСО здійснювала свою діяльність, так і не пройшовши державної реєстрації. Вже цього ж року організація вступила у протистояння з учасниками традиційної комуністичної демонстрації 7

листопада в Києві. Тоді ж вона налагодила співпрацю з УПЦ КП і надавала їй підтримку в боротьбі за відокремлення від УПЦ Московського патріархату (МП). У липні 1995 р. члени УНСО взяли участь у масових сутичках з міліцією під час поховання Патріарха УПЦ КП Володимира Романюка (т. зв. «чорний вівторок»). Черговим і чи не останнім резонансним сплеском активності УНСО стала її участь у політичній кампанії 2001 р. «Україна без Кучми». Як правило, після кожної такої акції члени УНСО зазнавали кримінальних переслідувань. В період найбільшого розквіту в 1991–1995 рр. організація, за підрахунками дослідників, налічувала близько 5 тис. бійців [4, с. 125–126].

Однак найбільшу славу УНСО здобула завдяки своїй участі в закордонних збройних конфліктах. Першим із них стала війна у Придністров'ї. В ній на боці проросійських сил воювало близько пів тисячі бійців УНСО. Проте вже в абхазській війні 1993 р. близько 150-ти її представників займали протилежну позицію – виступили на боці Грузії проти проросійських сепаратистів. Значно меншою кількістю вони брали участь і в бойових операціях на території Грузії у 1997–2001 роках. Третьою масштабною військовою кампанією за участі членів УНСО стала Перша чеченська війна. Тоді на боці чеченців протягом 1994–1996 рр. виступило близько сотні унсовців. Підтримували члени УНСО чеченських бійців у боротьбі з Росією і під час Другої чеченської війни, однак значно меншою чисельністю. Невеликі групи бійців УНСО також брали участь у конфліктах на території колишньої Югославії (як на боці Хорватії, так і Республіки Сербської), Нагірного Карабаху (на боці Азербайджану) й Таджикистану [4, с. 97–101, 110].

Загалом для ідеології та практичної діяльності УНСО були притаманні панславістські мотиви, що проявлялося як в ідеологічних конструкціях, так і в суперечливій практиці участі в зарубіжних збройних конфліктах то на боці проросійських сепаратистських сил, а то й проти самої Росії. Незважаючи на причетність до неї сина Головного командира УПА Ю. Шухевича, ще можна говорити про вплив на УНСО форм ведення національно-визвольної боротьби УПА, однак не про вплив її світоглядних засад.

Свій воєнізований підрозділ 1993 р. створила і ДСУ. Він декілька років діяв під назвою Варта ДСУ і в статутних документах значився як її «спортивна референтура». Чітка ідеологічна позиція партії, а зокрема трактування нації як етнічної спільноти, знайшла свій відбиток і на її парамілітарній структурі – зокрема у прискіпливому ставленні до національності кандидатів. За весь період свого існування «Варта ДСУ» нараховувала близько 200 членів, не продемонструвала яскравих сторінок у політичній діяльності і паралельно з розвитком внутрішніх конфліктів та занепадом ДСУ також занепала й припинила свою діяльність. Сам командир Варти ДСУ В. Стадніченко під час цих конфліктів залишив ряди партії [4, с. 57, 91; 299, с. 244].

Ще одне парамілітарне об'єднання, ГСПО «Тризуб» ім. С. Бандери («Тризуб»), було створено за ініціативи ОУН-б. Часом її створення вважається символічна дата 14 жовтня 1993 р. Першим головою організації став відомий на той час ідеолог українського націоналізму В. Іванишин. На державному рівні організація так і не отримала реєстрації, хоча деякі її місцеві підрозділи було легалізовано. «Тризуб» поширив свою діяльність не тільки на Заході України, але її осередки створювалися також у Центрі і на Сході. Вершиною піднесення організації вважається 1995 рік, а після цього ряд її членів було піддано кримінальним переслідуванням. Свої повноваження голови Центрального проводу 1996 р. В. Іванишин передає Д. Ярошеві, а той 1998 р. – Є. Філю. В цей же час загострюються відносини «Тризуба» з ОУН-б, і 1999 р. їх було офіційно розірвано [4, с. 58–61; 289].

Від самого початку «Тризубу» відводилася роль силової структури КУН. Хоча самі представники організації наголошують, що завжди підпорядковувались тільки Проводові ОУН-б і спираються на «теорію птаха», яку пропагував В. Іванишин, згідно з якою ОУН була її тулубом, а політична партія КУН та орденська організація «Тризуб» крилами. Дослідники вважають, що в найкращі роки своєї активності (1995–1996 рр.) організація мала у своїх рядах 2–3 тис. членів. Головними формами її діяльності були охорона заходів КУН, Всеукраїнського братства ОУН–УПА, охорона споруд Української греко-

католицької церкви (УГКЦ) під час її становлення і переходу до неї парафій УПЦ МП та забезпечення порядку під час всеукраїнських прощ у с. Зарваниці на Тернопільщині, проведення пропагандистських маршів і рейдів, вишкільна праця, фізична підготовка тощо. Особливий резонанс серед громадськості викликали кримський пропагандистський похід 1995 р. під керівництвом тодішнього курінного Д. Яроша, півтисячний марш разом з ветеранами ОУН–УПА та козацтва в Києві на свято Покрови 1995 р. й такий же численний марш під час прощі в с. Зарваниці 1996 р. [289].

Часто правоохоронці затримували членів «Тризуба» зі зброєю, що ставало приводом до відкриття кримінальних справ. Резонансною свого часу стала історія нападу декількох членів організації на військову частину в Харківській області, щоб заволодіти зброєю. Її учасників затримали, і вони отримали різні терміни ув'язнення. Протистояння членів організації з представниками кримінальних структур у Дніпродзержинську завершилося перестрілкою та судовою справою для одного з її учасників. Були факти залучення членів «Тризуба» і до з'ясування бізнесово-господарських стосунків (як-от охорона Чернівецького машинобудівного заводу та сутички з правоохоронцями). Неоднозначною була участь організації в кампанії «Україна без Кучми», коли проти чинної влади об'єдналися різні, і навіть полярні, за ідеологією опозиційні сили. Однак керівництво «Тризуба» заявляло, що блокування з лівими неприпустиме, і неодноразово організовувало напади на їхніх представників, що стало приводом до звинувачення їх у провокаціях [4, с. 127–129].

На відміну від УНСО, «Тризуб» не брав участі в міжнародних збройних конфліктах. У той же час відомі його спроби налагодити співпрацю з білоруськими націоналістами. Так, зокрема, спочатку 1997 р. було налагоджено контакт із ними, а протягом 1998–1999 рр. за сприянням «Тризуба» створено білоруську парамілітарну націоналістичну структуру – Спортивно-патріотичну організацію «Край». Його члени проходили підготовку в тренувальних таборах «Тризуба» на території України [4, с. 171].

З уваги на те, що ОУН-б справляла предметний вплив на створення ДСУ й ініціювала створення «Тризуба», цілком закономірним був той факт, що Варта ДСУ і «Тризуб» серед інших аналізованих парамілітарних структур витримували найбільш вивірену ідеологічну лінію традиційного українського націоналізму в її трактуванні, зокрема і в наслідуванні традицій національно-визвольної боротьби УПА.

З 2005 р. розпочинає свою діяльність у новому статусі громадська організація «Патріот України» (ПУ). Її було утворено 2005 р. в Харкові, лідери оголосили про її спадкоємність від «Патріота України» львівського періоду, який існував при СНПУ, і при цьому й надалі використовували символіку цієї партії. Організація отримала офіційну реєстрацію, її лідером став колишній голова Харківської обласної організації «Тризуба» А. Білецький, а лави поповнили вихідці з харківських осередків СНПУ, «Тризуба» та УНА–УНСО. Е. Андрющенко вважає, що у формах діяльності організації чітко проступали парамілітарні, а в ідеології – неонацистські та расистські мотиви. Подібних висновків доходить і А. Сошніков, вважаючи, що «Патріот України» «розробляє радше расистську і загальну східнослов'янську (з сильною домішкою язичництва), чим українську етнічну лінію» [4, с. 171–172].

Власне на ґрунті останнього відбулося остаточне розходження «Патріота України» з ВО «Свобода», хоч до цього часу ряд активістів належав одночасно до обох організацій (як-от О. Однороженко, який очолював Харківську обласну організацію ВО «Свобода» й паралельно був ідеологічним референтом «Патріота України»). 15 грудня 2007 р. в м. Івано-Франківську відбулася внутрішньопартійна ідеологічна конференція «Сучасні виклики та реагування: ідеологічний фундамент та діюча Програма ВО “Свобода”». Головні дискусії розгорілися над питанням т. зв. «расового націоналізму», з позицій якого виступав О. Однороженко. Однак він не отримав підтримки від майже трьох десятків учасників конференції, які репрезентували партійні організації більшості областей України [147].

А вже 17 грудня того ж року «Патріот України» оприлюднив заяву, в якій «звинуватив керівництво ВО “Свобода” в злочинах проти Нації» і оголосив про розрив відносин з нею. «Тривалий час спостерігачами зі сторони “Патріот України” прив’язувався до “Свободи”. Робилося це абсолютно безпідставно, з огляду на те, що “Патріот України” та ВО “Свобода” в ідеологічній, організаційній та практичній площині є концептуально різними структурами», – наголошувалося у заяві. Здійснюючи такий крок, його ініціатори робили розрахунок на створення власної партії. У заяві від 17 грудня зокрема прозвучало: «Розриваючи будь-які стосунки зі “Свободою”, Організація “Патріот України” розуміє, що бере на себе весь тягар боротьби за майбутню соціал-націоналістичну Велику Україну. Організація “Патріот України”, що будується за принципом “партії-армії”, бере стратегічний курс на створення потужного Всеукраїнського Соціал-Націоналістичного Руху, в якому гідне місце займе і новоутворена Соціал-Націоналістична Партія України разом з бойовими загонами “Патріота України” та соціал-націоналістичними профспілками» [86].

І справді, вже в листопаді 2008 р. на основі «Патріота України» було створено Соціал-національну асамблею. Окрім нього, до СНА ввійшло декілька радикальних громадських ініціатив: Національна дія «Рід», Чернігівський правий рух «Українська Альтернатива» і Одеське громадське об’єднання «Слава і Честь» (СіЧ). Про свою підтримку також заявили Українська націонал-трудова партія (УНТП), Свято-Андріївський козацький курінь та Громадянське об’єднання «Тверезий Київ». Серед регіональних підрозділів організацій, що входили до СНА, лише одна була в західній Івано-Франківській області, але і вона нічим не проявляла себе в місцевому громадсько-політичному житті. Решта були зосереджені в Центрі (переважно в Київській області) та на Півдні і Сході України (Харків, Донецьк, Одеса) [282, с. 25–33]. Там же й намагалися проводити свої акції, характерною ознакою яких були притаманні «Патріотіві України» радикальні парамілітарні методи. В остаточному підсумку СНА так і не змогла стати впливовим чинником політичного процесу.

Аналізуючи світоглядні засади «Патріота України» та США, можна дійти висновку, що для них неприйнятним було дотримуватися ідеологічної лінії традиційного націоналізму ОУН, а на форми їхньої діяльності не впливала історія національно-визвольної боротьби УПА.

Зауважмо, що використання потенціалу парамілітарних організацій в Революції на граніті 1991-го, Помаранчевій революції 2004-го та Революції гідності 2013–2014 рр. поступово зростало в міру зростання самого націоналістичного руху і з динамізацією та радикалізацією революційних процесів в Україні. Пікового загострення вони набули під час Революції гідності. Її перебіг і переможне завершення були б неможливі без парамілітарної самоорганізації Євромайдану.

Саме під час цієї революції проявилася реальна, а не декларативна дієздатність українських націоналістичних структур і їхня участь в цій самоорганізації. ВО «Свобода», яка на той час домінувала в націоналістичному русі, здійснила масову мобілізацію членів партії та проводила регулярну ротачію своїх «сотень» для участі в столичних акціях протесту і протистояння з правоохоронними структурами. Незалежні експерти вказують, що серед інших партій ВО «Свобода» домінувала кількістю задіяного членства як на центральному Майдані в Києві, так і на всіх регіональних майданах від Галичини до Криму. Її участь зафіксовано й у відсотково найбільшій кількості акцій протесту [283].

Крім ВО «Свобода», іншою виразно націоналістичною структурою в цій революції став громадський рух «Правий сектор» («ПС»). Датою його створення вважається 28 листопада 2013 р., а назва походить від місця розташування в революційному наметовому таборі. Починаючи з січня 2014 р., за «Правим сектором» поволі починає закріплюватися неформальний статус лідера націоналістичного руху.

Післяреволюційна атмосфера, а особливо початок російсько-української війни стали сприятливим середовищем для дальшого розвитку парамілітарного руху та використання військової тематики в політичному процесі. Створюються

добровольчі батальйони, виникають нові політичні сили з парамілітарним ухилом, військова тема активно експлуатується у технологіях дочасних президентських і парламентських виборів.

Досвід націоналістичних парамілітарних організацій став дуже цінним під час створення добровольчих батальйонів. Одним із перших виник батальйон «Азов», до якого ввійшли представники «Патріота України», СНА та «Автомайдану». Його командиром став лідер двох перших націоналістичних структур А. Білецький. Далі за ініціативи «Правого сектору» постав «Добровольчий український корпус» (ДУК). Його очолив А. Стемпіцький, який водночас лишався командиром «Тризуба». У свою чергу ВО «Свобода», використовуючи свою присутність у парламенті та післяреволюційному уряді, створила батальйон МВС «Січ» під командуванням О. Писаренка і добровольчий батальйон «Карпатська Січ» на чолі з О. Куциним. Останній пізніше було переведено в 93-тю Окрему механізовану бригаду (ОМБ) Збройних сил України (ЗСУ) як зведену штурмову роту. Без прив'язки до якоїсь конкретної політичної сили на базі батальйону територіальної оборони м. Ніжина влітку 2014 р. постав добровольчий батальйон «ОУН». Якийсь час він входив до складу ДУК, а дещо пізніше сформувався як окремий добровольчий батальйон на чолі з відомим націоналістичним активістом М. Коханівським. Принагідно слід зауважити, що реального стосунку до обох формацій ОУН він не мав і навіть більше – після влаштованої 2017 р. в Києві перестрілки та порушення проти М. Коханівського кримінальної справи обидві традиційні формації ОУН-м і ОУН-б відмежувалися від нього і закликали громадськість не зловживати іменем ОУН [84]. Окремий підрозділ сформували і члени організації «Братство» Д. Корчинського. Спочатку він входив до складу батальйону «Азов», потім перейшов до батальйону «Шахтарськ», і врешті на його основі було сформовано роту спеціального призначення МВС «Свята Марія» під командуванням Д. Лінька, якого потім замінив О. Середюк. Була також інформація, що окремий підрозділ створили члени УНСО [4, с. 191–192].

Тодішня ситуація створила зручні умови для ребрендингу і переформатування тих парамілітарних націоналістичних структур, які напередодні Революції гідності 2013–2014 рр. перебували у кризовому стані й перестали справляти вагомий вплив на суспільно-політичні процеси. В березні 2014 р. в політичну партію на підставі установчих документів УНА і шляхом її перейменування трансформувалася громадський рух «Правий сектор». Його головою було обрано Д. Яроша, а до проводу також увійшли представники «Тризуба», УНА–УНСО та «Патріота України»-СНА. Втім недавно революційну популярність «ПС» так і не було конвертовано у відповідні політичні результати. Під час дочасних президентських виборів Д. Ярош набрав лише 0,7% голосів, а «ПС» у таких же парламентських виборах – 1,8%. Наприкінці 2015 р. Д. Ярош покинув партію, оголосивши про формування на базі окремих батальйонів «Добровольчого українського корпусу» нового політичного проєкту – Національний рух «Державницька ініціатива Яроша» (ДІЯ). Втім поки що про реальну діяльність партії відомо небагато: на сайті партії в основному публікуються заяви, повідомлення про створення регіональних організацій та звіти з військово-спортивних навчань чи новини з фронту [212].

Невдовзі після реєстрації «ПС» представники УНА–УНСО та «Патріота України»-СНА вийшли з нього, намагаючись відновити власні політичні проєкти. 2015 р. безуспішно такі спроби здійснювала УНА–УНСО, отримавши врешті від Міністерства юстиції відмову в реєстрації. Значно успішніше діє «Патріот України»-СНА. Практично припинивши своє існування 2014 р. й трансформувавшись у полк «Азов» та громадську організацію «Цивільний корпус», їхні представники навесні 2015 р. повертаються до ідеї відновлення партійного проєкту і створюють партію «Національний корпус». Щоправда, процес затягнувся до 2016 р., і символічним днем створення партії вважається знакова для українців дата 14 жовтня – свято Покрови Пресвятої Богородиці. Очолив партію А. Білецький, обраний на дочасних виборах 2014 р. до парламенту в столичному мажоритарному окрузі [212].

ВО «Свобода» частково втратила свою популярність після Революції гідності, відображенням чого стали результати дочасних президентських та парламентських виборів. На перших її лідер О. Тягнибок отримав 1,16% голосів, а партія на парламентських – 4,71%. У той же час шестеро членів партії стали народними депутатами в одномандатних мажоритарних округах. Такі результати багато членів партії та її прихильників сприйняло як поразку. Однак ВО «Свобода» продовжила боротьбу за свою електоральну і націоналістичну нішу. Серед арсеналу її методів залишилися і парамілітарні традиції – публічні марші, смолоскипні походи, внутрішні вишколи тощо. Суттєво цей напрям діяльності посилили створений з учасників російсько-української війни «Легіон Свободи» та громадська організація «Сокіл», що перебуває у сфері впливу партії і чимало членів якої також брало участь у цій війні.

На початку 2017 р. три найавторитетніші націоналістичні сили післяреволюційного періоду – ВО «Свобода», «Національний корпус» та «Правий сектор» оголосили про об'єднання зусиль для спільного досягнення цілей. Для цього їхні лідери О. Тягнибок, А. Білецький і А. Тарасенко 16 березня 2017 р. в Київському міському будинку вчителя підписали «Національний маніфест», в якому визначили дальший план дій у разі перемоги на виборах [166]. Цей політичний документ також підтримали ОУН-м на чолі з Б. Черваком, КУН (С. Брацюнь) та організація «С14» (С. Мазур). Таке об'єднання значно посилило кумулятивний ефект націоналістичних акцій, що яскраво засвідчив традиційний «Марш слави УПА», який на честь 75-річчя УПА 14 жовтня 2014 р. в Києві вперше спільно провели три названі політичні сили, і, за різними даними, він нараховував від 10-ти до 20-ти тисяч учасників [211; 190].

Аналізуючи перспективи цього націоналістичного об'єднання, ряд експертів сходився на тому, що воно мало реальні шанси потрапити до українського парламенту, адже націоналістичне електоральне поле сягало 7–10% тих громадян, які потенційно можуть взяти участь у наступних виборах [211]. У той же час напередодні президентських виборів 2019 р. учасникам об'єднання не вдалося втримати досягнутий рівень консолідації. ВО «Свобода» за підтримки ОУН-м,

КУН, «Правого сектору» та руху «С14» висунула кандидатом на пост Президента України віце-спікера Верховної Ради в 2012–2014 рр. Р. Кошулинського, який позиціонувався як «єдиний кандидат націоналістів» [39]. Натомість партія «Національний корпус», представники і прихильники якої розгорнули в соціальних мережах дискусію з опонентами від ВО «Свобода» щодо того, хто міг би бути кращим кандидатом на цю посаду – Р. Кошулинський чи їхній лідер А. Білецький, в остаточному підсумку утрималася від участі в цих виборах [192]. Натомість згадані націоналістичні організації таки зуміли повторно об'єднатися для участі в дочасних парламентських виборах, сформувавши спільний список кандидатів у рамках ВО «Свобода». Зрештою, безуспішно, набравши 2,51% й відповідно не подолавши прохідного бар'єру.

Оскільки організаційні основи цих партій, незалежно від здійсненого ребрендингу і трансформацій, закорінені в їхній чи їхніх, організацій-попередників, дореволюційній діяльності, то і їхні ідеологічні основи не зазнали суттєвих змін. Очевидно, з тим уточненням, що мимоволі під впливом російської пропаганди, яка всіх захисників України від російської військової агресії подавала як «бандерівців», ідеологічний вплив традиційного українського націоналізму та національно-визвольної боротьби УПА став поширюватися і на «Національний корпус» як організаційного спадкоємця «Патріота України»-СНА. Виявом цього, очевидно, є і той факт, що днем заснування партії вважається символічна дата 14 жовтня, яка, окрім релігійного змісту, також вважається і датою заснування УПА.

3.6. Український вимір «абеткового парадокса націоналізму»

Факт вагомої присутності українського націоналізму в політичній системі України та його епізодичні успіхи викликають неоднозначну реакцію як у Росії, так і в її західних сусідів та керівних органів Європейського Союзу. У зв'язку з цим доцільно проаналізувати формулу «абеткового парадокса націоналізму» (A-B-C Paradox of Nacionalism), автором якої є американський політолог Г. Моргентгау [234]. Її він запропонував ще 1957 р. в невеличкій статті «Парадокси націоналізму» на сторінках червневого числа «Огляду Єльського університету», і

її суть полягає в тому, що нація «В» для власного виживання вживає принципи націоналізму проти нації «А», але водночас не допускає, щоб їх вживала нація «С».

«Вчорашній поневолений не може не стати сьогодні поневолювачем тому, що він боїться, щоб не стати поневоленим завтра. Тому процес національного визволення має зупинитися на певній стадії, але ця стадія визначається не логікою націоналізму, а розкладом інтересів між правителями і підлеглими, а також між націями, що змагаються», – підкреслював Г. Моргентау. За його ж твердженням, світові загрожує «абетковий парадокс», тобто намагання нових національних держав відмовляти національним та етнічним меншинам у тому ж самому націоналізмі, якого вони в недалекому минулому вимагали для себе [142, с. 728–729].

Як видно з наведених тверджень автора тези, об'єктом дії «абеткового парадокса націоналізму» є не тільки внутрішньодержавні, але й міжнаціональні відносини. Перебуваючи в постколоніальному стані, молода Українська держава також відчуває і, очевидно, надалі відчуватиме на собі таку його дію. Зважаючи на таку двохаспектність «абеткового парадокса націоналізму», ми вважаємо за доцільне розглянути у вказаному порядку його дію в Україні.

Отож відповідно до логіки Г. Моргентау нацією «В», що застосовувала інструмент націоналізму проти своїх поневолювачів, означуваних у його поданні літерою «А», в сучасній Українській державі є її корінна і титульна українська нація.

Ми вживаємо термін «А»-поневолювачів у множині, бо протягом ХХ ст. організований український націоналістичний рух боровся за національне визволення проти декількох національних держав, які після невдалого періоду Перших українських визвольних змагань 1917–1921 рр. поділили між собою українські етнічні землі – советської Росії у формі ССРСР та міжвоєнних Польщі, Угорщини і Румунії. Колонізаційні зусилля ССРСР напередодні Другої світової війни («пакт Молотова–Ріббентропа»), а особливо після її завершення привели до об'єктивно позитивного для української нації результату – об'єднання майже всіх

українських етнічних земель у межах одного новітнього імперського утворення. І хоча під моргентавською літерою «А» слід розуміти російську націю, від поневолення якої на останньому етапі визволилася Україна, але це уточнення суттєве, бо характер історичних взаємовідносин з іншими згаданими націями-поневолювачами накладає свій відбиток і на їхній нинішній стан.

Загалом кожен націоналізм політичною метою своєї дії ставить здобуття і розбудову власної національної держави. А тому, розглядаючи внутрішньодержавний аспект «абеткового парадокса націоналізму», слід ствердити, що цілком закономірною (і не парадоксальною) є думка Г. Моргентау про те, що тільки-но здобувши державу, жодна державна нація не погодиться на дії, які сприяють її децентралізації чи ослабленню. Навіть якщо в складі держави перебувають інші національні меншини, які поза її межами не мають власного державного утворення, то через це на початковому етапі становлення держави титульна нація не погодиться на утворення навіть автономної адміністративної одиниці для неї. Щойно укріпивши основи власної державності, вона може зважитися на такий крок. Принагідно слід зауважити, що український націоналізм історично у своїх ідеологічно-програмових засадах визнавав право кожної нації на створення держави у власних етнографічних межах [269].

Цілком інакше з погляду націоналізму розглядається питання про етнічні меншини, які поза межами держави мають власні державні утворення. Адже кожна з них вже має організаційно-політичну форму для власного розвитку і самоствердження. Її становище в державі перебування може залежати від того, чи її власна національна держава створила адекватні умови для етнічної меншини тієї держави, в якій вона перебуває. А це вже сфера міждержавної, а не внутрішньодержавної політики. В гіршому разі, тобто при неадекватності таких умов, перед її членами може постати дилема лояльності – до держави «материній» нації, а чи до держави свого перебування.

Формулюючи це твердження, автор зокрема має на увазі і порівняльне становище російської та української етнічних меншин відповідно в Україні та в Російській Федерації. Його красномовно висвітлює І. Діак. На час написання його

дослідження 11,5 млн росіян мали в Україні 30 театрів, 1172 російськомовні газети, 24 382 бібліотеки з російськомовним фондом літератури, 2973 школи та 2 945 924 школярів у них, 11 вишів з підготовки російських мовознавців і 466 120 студентів з російською мовою навчання. У той же час і на відміну від них 6 млн українців (за заниженими даними перепису, оскільки інші дані вказують на 20 млн) у Російській Федерації не мали нічого з наведеного переліку [66, с. 176–177].

Якраз при аналізі внутрішньодержавної дії «абеткового парадокса націоналізму» Г. Моргентау в Україні виникає ще один – і вже не моргентавський парадокс – протистояння українського націоналізму «В» із націоналізмом російської етнічної меншини в Україні. Якою з літер моргентавської логіки її позначити – «А» як вчорашнього поневолювача чи «С» як сьогоденної етнічної меншини в Українській національній державі? Відповідь на це питання дає Р. Брюбейкер, аналізуючи процес творення нових національних держав та активізації націоналізмів у Європі після розпаду ССРСР, Югославії і Чехословаччини. На його думку, цей процес супроводжується боротьбою «тріади націоналізмів» – націоналізму новопосталої держави з націоналізмами вчорашньої держави-поневолювача та її органічного союзника – етнічної меншини в новопосталій державі [21].

Отож в Україні, як і в будь-якій іншій новопосталій європейській державі – а особливо на постсоветському просторі – йде процес укріплення її національних основ і супровідний до нього об'єктивний процес боротьби з постколоніальними рефлексіями вчорашньої держави-поневолювача. Цілком закономірно, що природним союзником держави-поневолювача є її етнічна меншина в державі, учорашній колонії. Визнання з боку українського націоналізму легітимності прагнень російського націоналізму в самій Україні на етапі становлення її державних основ є повним абсурдом. І навіть таким самим абсурдом на цьому етапі виглядає надання їй якихось політичних, національно-культурних (прикладом чого є ст. 10 Конституції України про надання переваг російській мові перед мовами інших етнічних меншин) та економічних преференцій.

Адже, по перше, за імперською інерцією російська етнічна меншина в Україні намагається репрезентувати інтереси чи не всіх інших етнічних меншин, ідентифікуючи їх із собою і намагаючись інтегрувати в себе тільки тому, що внаслідок постсовєтських обставин вони послуговуються за межами своїх національних держав російською мовою. А по друге надання на цьому етапі навіть рівного державного сприяння для національно-культурного розвитку титульній українській нації, що перебуває в ураженому постколоніальному стані, та російській етнічній меншині, що є органічною частиною вчорашньої нації-поневолювача, насправді означає надання преференцій останній. Адже самозрозуміло, що в умовах змагальності культур стартові умови останньої на порядок вищі. Це зауважив ще у 20-х роках ХХ ст. український націонал-комуніст М. Хвильовий і проголосив культурницьке гасло «Геть від Москви!» [312]. А тому доктрина націоналізму (і не тільки українського) визнає національну державу як найкращу форму збереження та саморозвитку нації і після її здобуття першочергово наділяє її націозахисною функцією.

Так, слід зауважити, що 1991 р. Крим отримав статус автономії на порушення декларованого в Конституції України унітарного устрою держави і де-факто став адміністративно-політичною одиницею російської етнічної меншини в складі Української держави. Цим самим практично було створено плацдарм для провокацій проти України представників російського великодержавного шовінізму. Бо вже таки наступного 1992 р. російський парламент порушив питання про статус Криму та міста Севастополя, у липні 1993 р. проголосив юрисдикцію Росії над цим містом, а чергове протистояння було спричинене обранням на пост президента Криму російського сепаратиста Ю. Мешкова [124]. В Криму весь цей час створювалися філії російських націоналістичних організацій, які відверто виступали проти державної незалежності України. Він відіграв роль головного дестабілізатора української національно-державної єдності. Саме на його території такі російські політичні діячі, як К. Затулін, московський мер Ю. Лужков чи лідер профашистської російської націонал-більшовицької партії Е. Лимонов, виголошували відверто антиукраїнські

сентенції: «Крим – російська земля, Севастополь – російське місто, а російський флот без Криму й Севастополя – не флот» [66, с. 199]. Врешті, як і передбачалося, 2014 р. Крим таки став плацдармом російської військової агресії проти України.

Отож вкотре толерантність як одна з визначальних ментальних рис української нації обернулася злом проти неї самої і позитивно підтвердила формулу «абеткового парадокса націоналізму» Г. Моргентау. А тому її слід, очевидно, доповнити положенням, що нація «В», застосувавши націоналізм для визволення від нації-поневолювача «А», цілком закономірно не допускає, щоб його вживала проти неї ж у власній державі етнічна меншина «А».

Національною меншиною в Україні, яка в «абетці» Г. Моргентау позначена літерою «С» і яка заслуговує на найбільшу увагу в цьому аналізі, є кримські татари. Адже вони – єдина численна меншина (198,9 тис.), яка поза межами Української держави не має власного державного національного утворення і після росіян (1177,1 тис.) посідала другу за чисельністю позицію в Криму [305, с. 30]. З уваги на постійну дестабілізаційну загрозу російського фактора в українській внутрішній політиці існувала зваблива теза, щоб надати повну підтримку кримським татарам і таким чином розіграти їхню карту проти Росії. Тим більше, популярною вона є і має право на існування сьогодні – після російської окупації Криму.

В той же час з перспективи розвитку міжцивілізаційних протистоянь має рацію С. Гантінгтон, застерігаючи, що така тактика в майбутньому може принести Україні не менші проблеми, аніж російський фактор вчора. Адже, за його висловом, «релігія переймає естафету в ідеології і релігійний націоналізм приходить на зміну націоналізму світському». Зрозуміло, що в сенсі релігії та релігійної ідеології між українцями і кримськими татарами лежать не те що відмінності, а ціла світоглядна прірва. Щоправда, с. Гантінгтон також наголошував, що «цивілізаційний підхід пропагує ідею співпраці між Росією й Україною» [44, с. 116, 33]. Але така теоретична порада виглядала утопічною вже тоді, оскільки дослідження показували, що 90% росіян не сприймали Україну як

суверенну державу [66, с. 198]. Тим більше, вони є утопічними після окупації Криму та військової агресії на сході України.

До того ж, як справедливо зауважує Г. Мусієнко, і автохтонність кримських татар має відносний характер. Адже в Криму вони з'явилися тільки в XV ст., а їхньою батьківщиною, за М. Грушевським, є Монголія. За аналогією такі ж претензії на статус корінної нації Криму можуть, до прикладу, висловити і греки та євреї, бо їхні представники з'явилися тут ще раніше, а єврейська меншина навіть робила відповідні спроби створити в Криму свою автономію у 20-х і 40-х роках [161, с. 104].

Так чи інакше, але кримські татари – єдина національна меншина в Україні, яка в перспективі може претендувати на національно-культурну автономію в межах унітарної Української держави. Таких висновків у рамках міжнародної наукової конференції «Стосунки Сходу та Заходу України: суб'єкти, інтереси, цінності», що відбувалася 2007 р. в Луганську, дійшов і науковець О. Щерба [331, с. 87]. Питання тільки в тому, на якому етапі розвитку Української держави стане можливою реалізація цього права. Адже в період її становлення такий крок може стати прецедентом і викликати ланцюжок відцентрових тенденцій. З цього приводу В. Явір у своїй дисертації аргументує: «Для сучасного світу вже типовою стала ситуація, за якої держава, котра виникла внаслідок етнополітичної дезінтеграції, в тому числі реалізації права народів на самовизначення, бере участь в інтеграційних проєктах, але при цьому продовжує боротися з дезінтеграційними тенденціями, проявами сепаратизму всередині» [335, с. 1]. Очевидно, такі слова цілком надаються для характеристики сьогоденного стану України і поглиблення сепаратистських загроз для неї.

Цілком очевидно, що обґрунтування дії «абеткового парадокса» Г. Морґентау на прикладі інших етнічних меншин, які мешкають в Україні, також виглядає черговим парадоксом. Адже кожна з них – білоруси, поляки, угорці, греки, молдавани, румуни, євреї, словаки й ін. мають поза межами України свої національні держави і не можуть ставити претензій до українського націоналізму

щодо нетолерантного ставлення до їхнього націоналістичного прагнення власного державного самоствердження.

Інша річ, що в місцях компактного проживання національних менших, як-от: болгарів (150,6 тис.), молдаван (123,7 тис.), гагаузів (27,6 тис.) в Одеській області; молдаван (61,17 тис.) на Буковині; угорців (151,5 тис.), румунів (32,2 тис.), циган (14 тис.), словаків (5,7 тис.) на Закарпатті; греків (77,5 тис.) у Донецькій області; поляків (49 тис.) у Житомирській та Хмельницькій (23 тис.) областях [305], слід централізовано, на державному рівні (аби завадити політичним спекуляціям на цьому) створити їм умови для задоволення національно-культурних потреб.

Тим більше, парадоксом виглядає поява ще однієї штучної нації – русинів, існування якої на догоду поточним політичним розкладам 7 березня 2007 р. проголосила Закарпатська обласна рада. Причому таким своїм рішенням вона не лише проголосила визнання на території області національності «русин», але й супроводжувала його вивішування на будівлях органів місцевого самоврядування угорських національно-державних прапорів [99, с. 38]. Результатом такого кроку, як і слід було передбачати, є поступове нагнітання питання про потребу утворення ще одного автономного утворення в складі Української держави для задоволення їхніх «державницьких устремлінь».

А якщо вже йти за «парадоксальною» логікою Г. Моргентау до кінця, то Українській державі доведеться піклуватися про задоволення таких самих «державницьких устремлінь» і для тих майже 7 млн легальних і нелегальних мігрантів із Закавказзя, Азії та Африки, які, за даними ООН, прибули в Україну за роки Незалежності, зайняли в ній місце такого ж числа українських емігрантів і тримаються в ній компактними поселеннями [92]. І в цьому контексті слід зауважити, що Українській державі слід запозичити той законодавчий досвід щодо етнічних меншин, який існує в ряді інших країн Європи. Наприклад, в Австрії та Угорщині до категорії меншин належать ті спільноти, які не тільки відрізняються від панівної нації мовою, культурою тощо, але й які проживають на своїй історичній території 80–100 років. А в Німеччині згідно з її внутрішнім

національним законодавством до категорії «меншини» не входять так звані «нові меншини», тобто групи вихідців з інших країн, які переселилися до країни чи з економічних причин, а чи як втікачі [220, с. 134–135].

Натомість значно обґрунтованішим виглядає зовнішній, міжнаціональний, аспект дії «абеткового парадокса» Г. Морґентау на сучасну Україну. Її складне геополітичне місце між Сходом та Заходом, яке М. Михальченко влучно окреслив як «“міжцивілізаційний простір” між європейською і євразійською культурами», зумовлює і намагання двох полярних геополітичних центрів впливати не тільки на її міжнародну, але й на внутрішню політику. В контексті таких намагань реалізовується і зовнішній аспект дії на Україну аналізованого «парадокса» Г. Морґентау. Він здійснюється під прикриттям ряду таких самих взаємозаперечних доктрин – панславізму, євразійства, атлантизму й мондіалізму.

Коли мова йде про панславізм та євразійську концепцію, то цілком зрозуміло, що за їхнім фасадом бовваніє Росія. А отже, в контексті парадоксальної дії націоналізмів під націоналізмом «В» слід розуміти російський, а під «С» – український націоналізми.

Суто формально можуть постати питання про ідентифікацію Росії з ССРСР, від поневолення якого визволилася Україна, і про ідентифікацію того націоналізму «А», від якого свого часу мала б визволитися сама Росія. Щодо першого формального уточнення, то дискусія може мати суто формальний характер. Бо ж насправді безліч фактів, як історичних, так і актуально-політичних, вказує на правомірність цієї тези. Адже навіть формально столицею ССРСР було російське місто Москва (з глобальним замахом на статус «третього Рима»), а не Київ, Мінськ чи Душанбе, і її державною мовою – російська, а не українська, вірменська чи казахська. Зрештою, Росія як союзна республіка навіть формально не мала своїх керівних органів, а всесоюзне керівництво було одночасно й керівництвом РСФСР. Зрештою, останнє твердження має і зворотне прочитання.

Історичним фактом є те, що советське керівництво залучало ідеологію російського націоналізму як внутрішньосупільну мобілізаційну силу для досягнення зовнішньополітичних цілей. Так, після підписання у серпні 1939 р.

пакту про ненапад та секретних протоколів до нього («пакт Молотова–Ріббентропа») міністр зовнішніх справ Німеччини Ріббентроп дійшов висновку: «Сталін облишив думку щодо світової революції, він готовий перейти до ідеології російського націоналізму» [66, с. 186].

Аналогічно один з ідеологів українського націоналізму С. Ленкавський вважає, що від 1934 р. в СРСР розпочинається етап тихого просування великоросійського шовінізму. «Відкритий, нічим не прихований зворот до ідей великоросійського патріотизму зробив Сталін на початку Другої світової війни, коли німці здобували Москву і СРСР стояв над берегом свого розпаду», – пише він і на підтвердження цієї тези наводить факт звернення Й. Сталіна до советського війська 7 листопада 1941 р. з промовою, кінцеві слова якої й до сьогодні із задоволенням цитують російські шовіністи: «Нехай одушевляє нас у цій війні хоробрий образ наших великих предків – Олександра Невського, Дмитра Донського, Кузьми Мініна, Олександр Суворова, Михайла Кутузова». Як видно, у цьому переліку відсутні героїчні персонажі будь-якої іншої нації СРСР, окрім російської [132, т. 1, с. 70].

Після завершення війни пропагування ідеології російського націоналізму на найвищому рівні керівництва СРСР набуло відвертого характеру. Так, Й. Сталін під час урочистого прийому в Кремлі на честь командуючих військами Червоної армії проголосив красномовний тост: «Я хотів би підняти тост за здоров'я нашого радянського народу і, перш за все, російського народу. Я п'ю, перш за все, за здоров'я російського народу, тому що він є найвидатнішою нацією з усіх націй, що входять до складу Радянського Союзу. Я піднімаю тост за здоров'я російського народу, тому що він заслужив собі в цій війні загальне признание, як керівна сила Радянського Союзу серед усіх народів нашої країни. Я піднімаю тост за здоров'я російського народу не лише тому, що він – керівний народ, але й тому, що він має ясний розум, стійкий характер і терпеливість» [66, с. 256]. С. Ленкавський зазначав: «Цим тостом Сталін заповів, що в післявоєнній національній політиці російських большевиків неросійські народи, що поклали у

війні великі жертви життя і крові, будуть поставлені в підрядне становище у відношенні до російського народу» [132, т. 1, с. 72].

Красномовним підтвердженням сучасної ідентифікації Росії з СРСР є слова одного з відомих російських політичних діячів А. Макашова: «Для мене Київська Русь, Московська імперія, СРСР – поняття єдиного роду» [223, с. 42].

Щодо другого формального уточнення, то, за логікою Г. Моргентау, не слід, очевидно, противника націоналізму «С» спрощено ідентифікувати тільки з націоналізмом «В», тобто з націоналізмом новопосталих держав, але доцільно також ідентифікувати й з націоналізмом «А». Адже під ним Г. Моргентау розуміє ті усталені держави, з якими боролися націоналізми «В», але які самі свого часу постали на ідеології націоналізму, як-от держави «старої» Європи. А тому немає суттєвого значення, за якою літерою моргентавської «абетки» означити сучасну Росію – «А» чи «В». Бо суттєвим є факт, що російський націоналізм відмовляє у праві українській нації мати власну державу навіть після факту її постання, хоча сама Російська держава розвивалася і розвивається на ідеології навіть не націоналізму, а його звироднілої форми – імперського великодержавного шовінізму.

Глобальним стримувальним фактором для нього в період новітньої світової історії виступав Західний світ, ідентифікований з Америкою та Західною Європою. А тому в логічній схемі Г. Моргентау він протиставлений російському націоналізмові силою «А». Аксіоматичною є історична істина, що Росія ввійшла в коло світової політики і стала сучасною геополітичною державою тільки після того, як поглинула Україну. Не менш аксіоматичним є й інший факт, що в сучасному змаганні із Заходом Росія не отримає успіху без українських ресурсів. З цього приводу Г. Мусієнко зазначає: «Росія має майже вдвічі більшу, ніж США, територію, зате вдвічі меншу чисельність населення. Військовий потенціал обох країн приблизно однаковий, проте економічний потенціал США чи не на цілий порядок перевищує російський. Шансів зрівняти його Росія без України не має навіть у віддаленій перспективі» [161, с. 147].

А тому після розпаду СРСР російський націоналізм постав перед проблемою ідеологічного обґрунтування неоімперських планів – втримання у сфері свого впливу всіх тих держав, які колись колонізувала Росія і які тепер здобули самостійність, і мобілізації їхніх ресурсів для протистояння із Заходом. Як такі ідеологічні концепції було модернізовано вже відомі раніше панславізм, євразійство та «руській мір».

Першу з них удосконалив О. Солженіцин у відомій книжці «Как нам обустроить Россию». У ній він закликає в основу нової Росії покласти «Союз слов'янських народів», який мав би складатися з Росії, України, Білорусі та частини Казахстану. При цьому, як влучно зауважує О. Нестайко, він «якось не до кінця висвітлив спосіб приєднання згаданої частини Казахстану. Вважає, напевно, що Казахстан віддасть свою північну частину добровільно, бо традиційно усі територіальні здобутки Росія отримувала завжди на “добровільній” основі» [171, с. 11–12]. При цьому О. Солженіцин стверджує, що такі погляди на облаштування Росії є не тільки його особистими, але вони притаманні багатьом авторитетним діячам Росії.

Однак, як відзначає І. Діак, «Московський панславізм – це лише одна з форм московського загарбництва» [66, с. 163]. Іншою формою, що знайшла активне поширення сьогодні, є євразійство. Цю доктрину розробили у своїх працях представники російської міжвоєнної еміграції М. Трубецький, М. Савицький, Д. Святополк-Мирський і поглибили своїми ідеями Л. Гумільов, М. Рязановський та ін. Декілька їхніх висловлювань дають змогу зрозуміти її суть. Витоки і сутність євразійства виразно окреслені у статті М. Трубецького «Всеєвразійський націоналізм», опублікованій ще 1927 р. Так, він у пошуку шляхів утримання всіх народів Російської імперії та СРСР в одній державі дійшов теоретичної формули, що всі вони становлять єдину націю. «Таку націю ми називаємо євразійською нацією, її територія – Євразія, її націоналізм євразійство». Д. Святополк-Мирський з цього приводу висловився: «Географічно євразійська політика – політика реалістична, вона розглядає теперішні кордони Радянського Союзу як єдину арену російської та євразійської діяльності». Однак

найкрасномовніше цілі євразійства виражені у словах М. Рязановського: «Євразійство можна вважати рішучим захистом Російської імперії у вік, коли імперії починають падати. Євразійці роблять спробу зберегти Російську імперію, заперечуючи її існування. Справді, якщо нема Російської імперії взагалі, а є лише одна обмежена Євразія, питання сепаратизму втрачає своє значення» [142, с. 265–268].

Ідеї євразійства на сучасному етапі поглибив А. Дугін у відомій праці «Основы геополитики. Геополитическое будущее России». На відміну від класиків цієї доктрини, до складу «Нової імперії» він включив чотири т. зв. «великі простори»: Європейський з центром у Німеччині, Тихоокеанський з центром у Японії, Центральноазійський з центром в Ірані та Російський. Наведена нижче його цитата яскраво ілюструє те місце, яке відводиться Україні в цій доктрині: «Існування України в нинішніх кордонах і з нинішнім статусом “суверенної держави” тотожне нанесенню страшного удару по геополітичній безпеці Росії, рівнозначне вторгненню на її територію. Подальше існування унітарної України недопустиме... Москва повинна активно включитися в перебудову українського простору по єдиній логічній і природній геополітичній моделі» [161, с. 73].

Характеризуючи доктрину євразійства, Г. Мусієнко відзначає: «Кінцевою метою євразійців є створення такої собі “Нової імперії”, яка реалізувала б глобальне цивілізаційне призначення російського народу, а головним стратегічним інтеграційним чинником визнається “боротьба з атлантизмом” і ліберально-ринковою цивілізацією, яку репрезентують нині США та “планетарні” (по суті таємні) політичні, економічні, фінансові, інформаційні військові структури, котрі обслуговують мондіалістів» [161, с. 72].

«Русській мір» – найновіша адаптація ідей російського експансіонізму під прикриттям культурно-історичної ідеї міждержавного і міжконтинентального співтовариства, об'єднаного причетністю до Росії і російської мови та культури. Деякі дослідники вважають, що ця концепція відображає реальне геополітичне і соціокультурне явище. Однак більшість переконані в тому, що вона є політичним

проектом, який відображає неоімперські настрої сьогоденної російської еліти, а зокрема, як відзначає М. Кармазіна, «переорієнтовувати українців, перешкоджаючи їхній свідомій емансипації від Росії» [99, с. 29].

Існує думка, що вперше поняття «Русского міра» запропонував відомий імперський реакціонер і критик ідей Великої французької революції граф С. Уваров. У новітній історії поняття «Русській мір» почали активно використовувати з 2007 року. З цього часу в Росії щороку проводять Асамблеї «Русского міра», на яких підтримку цим ідеям висловлюють перші особи держави та представники основних релігійних конфесій країни Росії – президент Росії В. Путін, Патріарх РПЦ Кирил та ін. Британський історик Т. Гартон-Еш вважає, що В. Путін присвоїв собі термін «Русській мір», перетворивши його на політичний лозунг. Проводячи аналогії з «іспанським», «французьким» і іншими «мірами», котрі були раніше імперіями, він стверджує, що рано чи пізно відносини між країнами «Русского міра» мали б трансформуватися в щось подібне до британської Співдружності націй [346].

Для розповсюдження ідей «Русского міра» Росія створила ряд урядових і неурядових організацій. Але чи не найактивнішу діяльність у цьому напрямку веде Російська православна церква. Як аргументовано вказує на це В. Яремчук, «широкий спектр засобів впливу на суспільство (від релігійної практики до соціальних мереж) давало можливість РПЦ, яка перетворилася на інструмент ідеології, виступати суб'єктом політичного цілеспрямування, мобілізації, спонукання, що активно використовувалося офіційною Москвою. Передусім це стосувалося новітньої геополітичної доктрини “русского мира”, яка завдяки РПЦ на початку ХХІ ст. набула сакралізованого характеру, скріпивши її інтегруючі засади (спільність історичних коренів, історичної пам'яті, культурної спадщини) релігійно-церковною складовою (спільна “східнослов'янська православна цивілізація”). І для реалізації цієї доктрини РПЦ розгорнула потужну інформаційно-пропагандистську кампанію, що торкнулося в першу чергу України, “приписану” до ядра “русского мира” [337, с. 128]. На деструктивній ролі структур Московського патріархату, які «об'єднують прихильників не лише

Російської православної церкви, а й adeptів концепції “русского мира” через призму аналізу регіональної етнополітичної ситуації на Буковині наголошують також А. Круглашов та Н. Нечаєва-Юрійчук [123].

Патріарх Кирил на Третій асамблеї «Русского міра» визначив його як цивілізаційний простір, що охоплює територію історичної Руси – тобто сучасних Росії, України, Білорусі та Молдови. Таке визначення є неоднозначним виявом імперського посягання Росії на території сусідніх суверенних держав. А тому закономірно, що російська збройна агресія проти України 2014 р. здійснювалася під ідеологічним прикриттям ідей «Русского міра». Американський історик, професор Єльського університету Т. Снайдер вважає, що путінський «Русській мір» захищає таку «християнську спадщину, яка в творіннях євразійських теоретиків живиться енергією та мудрістю нацистів і сталіністів». А тому він в Україні продемонстрував альтернативну сучасній Європі, але притаманну цим історичним явищам реальність – «утримання й тортури над репортерами, митцями та священиками; убивства військовополонених; а також соціальний колапс таких великих міст, як Донецьк і Луганськ, донедавна ще таких же безпечних, як британські міста подібного розміру» [281, с. 224].

Серед інших організацій на особливу увагу також заслуговує діяльність фонду «Русській мір». Його було створено указом В. Путіна 21 червня 2007 р., і його засновниками стали міністерство закордонних справ та міністерство освіти і науки РФ. Правління фонду, що є його виконавчим органом, призначив також президент Російської Федерації. Фонд в основному фінансується з російського державного бюджету. Пріоритетними в діяльності фонду є створення російських центрів за кордоном та фінансування різноманітних програм, інформаційних проєктів, міжнародних фестивалів російської культури тощо. Для того, щоб уявити масштаби його діяльності, слід зазначити, що він складається як мережева структура: центри фонду діють у 48-ми країнах світу, він видає журнал «Русский мир», діють інтернет-портал, радіо- і телеканал, а кількість реалізованих у понад ста держав проєктів перевищує за тисячу [311].

Реальним результатом впровадження концепції «Русского міра» стала російська агресія і війна на сході України. В. Войналович зазначає, що «серед існуючих версій причин російсько-українського збройного конфлікту в міру його загострення і набуття нових географічних меж дедалі актуальнішою і превалюючою серед експертного середовища ставала ідеологічна версія. В її основі – ідеологема “русского мира”, доктрина реваншизму, які покликані легітимізувати якщо не безпосереднє панування, то принаймні домінування Росії у межах територій поширення російської культури, мови, православної віри чи й просто наявності громадян російського етнічного походження, насамперед у сусідніх державах» [38, с. 67].

Отож під прикриттям сучасних доктрин панславізму, євразійства та «Русского міра» російський націоналізм яскраво демонструє дію «абеткового парадокса» Г. Моргентау. Російський націоналізм «В», застосовуючи інструментарій націоналізму в боротьбі із Заходом як глобальним противником, не допускає можливості застосування українського націоналізму «С» для розбудови власної національної держави.

Цілковитою протилежністю за цілями, але однорідними за суттю ставлення до українського націоналізму виступають західні доктрини атлантизму й мондіалізму.

Енциклопедичне визначення атлантизму звучить як «ідеологія і політика тісного союзу і всебічного співробітництва США з країнами Західної Європи» [178, с. 49]. Внаслідок сучасних обставин Україна опинилася в епіцентрі геополітичного суперництва цього атлантичного блоку з Росією, і в його інтересах є існування маріонеткової, а не суверенної Української держави. З цього приводу Г. Мусієнко зазначає: «До України найбільший інтерес виявляють Атлантисти та Євразійці і особливо їх лідери – США та Росія. Як дві наддержави, вони визначають нині геополітичну погоду, а їхнє протистояння за панування в світі замикається в Європі та Україні» [161, с. 143]. Очевидно, що в контексті такого протистояння український націоналізм як ідеологія української

суверенності і самодостатності Української держави несприйнятний для атлантистів, і його вони поборюють.

Однією з форм, якою західні держави заперечують націоналізм новопосталих держав, є концепція т. зв. «надизму», тобто націоналістичної диктатури. Її основи ще 1939 р. розробила група дослідників Британського Королівського інституту міжнародних відносин на чолі з Е. Карром і виклала в спеціальній доповіді під назвою «Націоналізм». Посилаючись на приклад фашистської Італії та нацистської Німеччини, автори попереджали про небезпеку націоналізму і встановлення в національних державах «національної диктатури». На час розпаду СРСР цю концепцію повернув до життя відомий американський бізнесмен і нібито філантроп Д. Сорос. Аналізуючи ситуацію в посттоталітарних державах, що виникли на руїнах СРСР, Югославії та Чехословаччини, він застерігає від того, аби в них не було встановлено націоналістичні диктатури («нади» – за його власним визначенням). Серед інших держав він, зокрема, акцентував свою увагу і на Україні [142, с. 752].

Закономірність формування режиму національного авторитаризму в новопосталій національній державі на етапі її посттоталітарної трансформації буде детальніше викладено в дальших частинах дослідження. Наразі ж акцентуємо, що цей досвід вже неодноразово і успішно було апробовано в європейській історії, і він демонструє, що під час формування основ національної держави є потреба в максимальній концентрації влади для того, аби вона захистила національний складник цих основ.

Ця теза цілком зрозуміла для кожної титульної нації таких держав. Однак вона викликає спротив в її політичних противників, що незалежно від форми держави намагаються використовувати ресурси цієї нації на свою користь. Тому метод Соросової відстрашувальної гіперболізації цілком зрозумілий, а його мета – дискредитація національної сутності держави і націоналізму, який є інструментом реалізації такої сутності.

Цілком співзвучним концепції Д. Сороса є той процес нівелювання національної сутності новопосталих держав, який після розпаду СРСР

розгорнувся в західному світі. Український науковець О. Шморгун відзначає: «В останні роки в офіційних засобах масової інформації країн “золотого мільярда” розпочався буквально хрестовий похід проти ідеї суверенної національної держави, яка, нібито, все більше суперечить фундаментальним правам особистості і основним принципам ліберальної економіки» [142, с. 280]. Цим державам нав’язують цінності ультраліберальної демократії, які багато дослідників кваліфікує як одну з форм сучасного тоталітаризму, максимальну «відкритість національних кордонів», «рівних можливостей в економіці», «однакових правил гри» тощо. Хоча цілком зрозуміло, що, наприклад, «рівні можливості в економіці» насправді означають стартові преференції для економічних суб’єктів країн т. зв. сталої демократії перед такими ж суб’єктами економік новопосталих держав. А тому, аналізуючи вказаний вище процес, автор цілком слушно робить висновок, що такі нав’язувані суспільні й економічні моделі є «грубим ідеологічним маскуванням саме націоналістичних інтересів розвинутих країн на чолі зі США» [142, с. 305].

Витоки доктрини мондіалізму сягають кінця 40-х років ХХ ст. Саме 1949 р. громадський рух мондіалізму сформував свій інститут – міжнародну реєстрацію громадян світу (IRWC) [194, с. 499]. Його сучасну модернізацію пов’язують з іменем Ж. Аттли – фінансиста з Алжиру, головного радника президента Франції Ф. Міттерана та колишнього шефа Європейського банку реконструкції і розвитку (ЄБРР). Він є автором книжки «Лінії обр’ю», де викладено основи доктрини і яка, на думку деяких українських дослідників, «по суті є модернізацією “Талмуду”, “Комуністичного Маніфесту” та “Капіталу” Карла Маркса» [161, с. 143].

В лексиконі мондіалістів найвживанішими є терміни «Єдиного Світового Уряду» (франц. *Mond* – світ) та Нового світового ладу (термін вперше озвучив президент США Д. Буш 1991 р.). Структурними ланками системи мондіалістів виступають Більдерберзький комітет, Трестороння комісія та Американська рада з міжнародних зв’язків. На основі аналізу документів, що виходять під їхньою егідою, науковці виділяють чотири аспекти ідеології мондіалізму: 1) економічний – встановлення на всій планеті незалежно від національних традицій і культурних

особливостей ліберально-капіталістичної ринкової системи; 2) геополітичний – безумовне надання переваги країнам історичного Заходу; 3) національний – повне расове, національне, етнічне та культурне змішування народів; 4) релігійний – започаткування нової епохи прагматичної релігійності, що передбачає еклектику атеїстичних, раціоналістичних і матеріалістичних доктрин [150, с. 144].

Зі сказаного випливає, що цінності мондіалізму суперечні цінностям націоналізму. А тому заперечення від сьогоднішніх речників західної інтелектуальної думки націоналізму в Україні цілком зрозуміле і класично вписується у формулу «абеткового парадокса націоналізму» Г. Морґентау. Адже відомий в Європі дослідник націоналізму Е. Гелнер стверджує, що він є «винаходом європейської інтелектуальної моди кін. XVIII – поч. XIX ст.» [45, с. 172]. На цьому ж акцентували у своїх Рекомендаціях і учасники I Міжнародної наукової конференції «Ідеологія українського націоналізму на сучасному етапі розбудови Української держави»: «Феномен націоналізму є продуктом політичної культури Європи, сягає своїми витокami кін. XVIII ст. – сер. XIX ст. та зіграв визначальну роль в становленні сучасних європейських держав» [218, с. 254–255]. Отож Європа винайшла націоналізм, постала на ньому, але заперечує його застосування в Україні.

Отже, розвиток українського націоналізму міжвоєнного періоду відбувався в атмосфері радикалізації політичного життя. Внаслідок прогалин, які заклали творці Версальської системи світового порядку, склалися умови, в яких новостворені держави у процесі становлення безконтрольно і безкарно з боку світової спільноти проводили жорстку асиміляційну політику щодо національних меншин, а ті внаслідок націозахисної реакції породжували власний націоналізм, що домагався права на національну державу й на жорстоку політику державних націоналізмів адекватно відповідав такими самими методами.

У кризових повоєнних суспільно-політичних та соціально-економічних умовах в Італії і Німеччині виникли відповідно фашизм та націонал-соціалізм. Ряд науковців помилково асоціює їх з націоналізмом, і стереотип такого ототожнення сформували ще переможці Другої світової війни. Фашизм і нацизм близькі між

собою у світоглядній сфері та за тоталітарними методами здійснення політичної влади. Водночас вони мають суттєві відмінності, в основі яких лежить центральний компонент їхніх світоглядних систем. Для італійського фашизму таким компонентом був етатизм, а для німецького націонал-соціалізму – расизм. Фашизм і нацизм відрізнялися також від націоналізму, головною категорією мислення якого є нація. Вони були сформовані в умовах існування власних національних держав і намагалися до свого світоглядного арсеналу залучати націоналістичний компонент. Однак з уваги на суттєві відмінності західноєвропейського та східноєвропейського типів націоналізмів лишень перші з них надавалися до того, щоб виступити як такі складники. ОУН, вивчаючи досвід успіхів фашизму і нацизму, ще у своїх документах та ідеологічних розробках довоєнного періоду відмежовувалася від них, вказуючи на власну оригінальність і застерігаючи від сліпого наслідування цих чужих зразків.

Унаслідок загальноєвропейських політичних процесів після завершення Першої світової війни українські державні утворення УНР та ЗУНР було зруйновано через військову агресію сусідів, лідери світового процесу відмовили Україні у праві на власну національну державність, і її було розчленовано між СРСР, Польщею, Румунією і Чехословаччиною, яку пізніше змінила Угорщина. Кожна з цих держав проводила щодо українців жорстоку асиміляційну політику, і це створило суспільно-політичний ґрунт для динамічного розвитку українського націоналізму.

Загалом історія українського організованого націоналізму своїми витокami сягає кінця XIX ст., і світоглядно та організаційно він закорінений у Наддніпрянській Україні. Із завершенням Перших визвольних змагань в Галичині склалися відносно сприятливі умови для його розвитку. 1929 р. ряд розрізнених націоналістичних організацій об'єднується в єдину ОУН. Вона виступила організатором національно-визвольної боротьби 40–50-х років XX ст. і справила вагомий вплив на перебіг української історії. Під дією різноманітних внутрішніх і зовнішніх факторів ОУН у 1939–1940 рр. зазнала розколу і поділилася на дві окремі організації, популярно розрізнявані за іменами своїх лідерів як ОУН-м та

ОУН-б. У свою чергу ОУН-б в еміграції, діючи у форматі ЗЧ ОУН, зазнала чергової провокації советських спецслужб, і від неї відійшла група осіб, які створили ОУН-з. Пізніше ця організація розшарувалася між двома еміграційними центрами впливу – ОУН-з і УГВР. Легалізуючи свою діяльність в незалежній Україні як громадська організація, ОУН-м 2005 р. зазнала внутрішньої кризи, і в результаті від неї відійшла частина членів на чолі з П. Дорожинським, яка утворила ОУН-д. ОУН-б не легалізувала своєї діяльності в Україні, а натомість діяла через мережу т. зв. «фасадних» структур. Натомість ОУН-з не здійснювала дій щодо своєї організаційної присутності в Україні. Жодного стосунку до оунівської генеалогії не має ОУНвУ, створена 1993 р.

Методологічною основою для характеристики сучасного стану українського націоналізму і моделювання його потенційних перспектив добре слугують праці одного з провідних діячів ОУН-б С. Ленкавського. Аналіз вказує, що його погляди в площині ідеології українського націоналізму були співзвучні сучасним європейським теоретичним напрацюванням та дослідженням у галузі націоналізмознавства. Вони носили характер адаптації ідеологічних конструкцій до умов і потреб тогочасної політичної боротьби і синтетично ввібрали її майже півстолітній досвід. За логікою безперервного, але не догматичного застосування вони надаються для використання в змінених умовах сучасного українського суспільства.

Після проголошення Незалежності націоналістичні організації в Україні виникають трьома шляхами: 1) в Україну переносять свою діяльність традиційні формації ОУН; 2) традиційні формації ОУН ініціюють створення політичних партій та громадських організацій; 3) незалежно від впливу ОУН в Україні виникають нові націоналістичні організації. Дві еміграційні формації колись єдиної ОУН – ОУН-б та ОУН-м активно включилися в розбудову новітніх націоналістичних громадсько-політичних структур в Україні. При цьому активніші зусилля демонструвала ОУН-б, сама однак не легалізуючи своєї діяльності. Спочатку вона долучилася до створення УНП та ДСУ і підтримувала тісні контакти з УНА–УМА та намагалася впливати на її діяльність, а пізніше

ініціювала створення КУН і ряду «фасадних» громадських організацій. Зареєстрована в Україні у статусі громадської організації ОУН-м мала стосунок до створення УРП, яку однак дослідники не схильні відносити до партій націоналістичного спрямування. У громадському секторі вона також ініціювала створення ряду громадських організацій. Натомість ОУН-з обмежила свою діяльність в Україні до культурно-просвітницької праці і не здійснювала кроків щодо заснування інституцій громадянського суспільства. У той же час є опосередковані підстави вважати, що вона мала стосунок до утворення ДемПУ, яку однак не можна віднести до партій націоналістичного напрямку. Незалежно від безпосереднього впливу формацій ОУН в Україні створюються націоналістичні організації УХДФ, УНС та СНПУ (пізніше трансформована у ВО «Свобода»). У той же час ідеологічно вони демонструють свою спадкоємність від бандерівської течії українського традиційного націоналізму.

Невід'ємним складником сучасного українського націоналістичного руху є організації парамілітарного характеру, і предметний вплив на їхнє формування мала традиція національно-визвольної боротьби ОУН та УПА. У сфері впливу СНПУ такими були Варта Руху, Народні загони та «Патріот України», і їхнє становлення відбувалося під опосередкованим ідеологічним впливом ОУН-б та національно-визвольної боротьби УПА. На сучасному етапі у сфері впливу ВО «Свобода», правонаступника СНПУ, є «Легіон Свободи» і «Сокіл». Безпосередній вплив на частину парамілітарного складника сучасного націоналістичного руху справила ОУН-б, яка мала стосунок до створення ДСУ, а отже і її парамілітарної припартійної структури «Варта ДСУ», та ініціювала створення «Тризуба» ім. С. Бандери. Незважаючи на залучення до керівного складу УНСО в різні періоди її існування сина Головного командира УПА Ю. Шухевича, світоглядні основи цієї організації відрізнялися від ідеологічних засад традиційного українського націоналізму і значною мірою базувалися на панславістських концепціях. Була непритаманною традиційна ідеологія українського націоналізму і був відсутнім вплив традицій національно-визвольної боротьби УПА і на парамілітарні націоналістичні структури, що організаційно базувалися на теренах

Східної та Південної України – відновлений у Харкові після ребрендингу СНПУ «Патріот України» та створену на його базі СНА. Революція гідності 2013–2014 рр. дала шанс для політичної реанімації рядові парамілітарних організацій і вони ввійшли до громадського руху «Правий сектор», який разом з ВО «Свобода» справляв найбільший серед інших націоналістичних структур вплив на перебіг революції. З початком російсько-української війни досвід українських націоналістичних парамілітарних організацій вирішально вплинув на формування добровольчого руху. В цих умовах військова тематика стала провідною і в політичних процесах та партійному будівництві, і її використовують політичні сили різної світоглядної спрямованості.

Незважаючи на те, що націоналізм зародився у Західній Європі і став вагомим чинником світового розвитку, факт його сучасної присутності в політичній системі України викликає критичну реакцію як з боку її сусідів, так і керівних органів Європейського Союзу. Ключем до розуміння такої ситуації є формула «абеткового парадокса націоналізму», яку вивів американський політолог Г. Моргентау. Аналіз становлення сучасної Української держави не дає підстав стверджувати, що така формула має застосування в її внутрішній політиці. Натомість зовнішньонаціональний аналіз аспекту дії «абеткового парадокса націоналізму» підтверджує висновок Г. Моргентау, що держави, які постали на ідеології націоналізму, зокрема Росія, США та держави Старої Європи, заперечують його використання для розбудови національних основ новопосталої Української держави.

РОЗДІЛ 4. РЕВОЛЮЦІЙНИЙ СКЛАДНИК СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

4.1. Перманентна національна революція в доктрині сучасного українського націоналізму

За визначенням соціально-політичної революції, це докорінні, глибокі і якісні зміни в розвитку суспільства. Їхньою причиною є зростання суперечностей на певному етапі суспільного розвитку, загострення боротьби між новими та віджилими формами суспільних відносин. Метою таких революцій є «повалення старого режиму шляхом насильницького завоювання політичної влади і здійснення докорінних змін політичного життя суспільства» [310, с. 471]. Ю. Шайгородський зазначає: «Соціальні революції відбуваються, коли більша частина суспільства не сприймає пропонованої правлячим класом моделі майбутнього. Усвідомлення більшістю суспільства необхідності змін цієї моделі, з одного боку, й неспроможність/небажання правлячого класу здійснити ці зміни, з другого, породжують радикальні дії, спрямовані на руйнування системи. Водночас, революція – це боротьба зі старими смислами заради нових» [324, с. 244–245].

В ідеології та програмних документах українського націоналізму питання національної революції завжди займало одне з центральних місць. Революцію розглядали як основний засіб досягнення мети – повновладдя української нації на своїй землі («націократії» за М. Сціборським [291]). Найоптимальнішим інструментом здійснення націократії вбачалася держава. Вже в постановках установчого Конгресу українських націоналістів 1929 р. у Відні передбачалося, що становлення Української держави проходитиме в три етапи: «національного визволення, державного закріплення та розвитку» [182, с. 6].

Закономірно, що на першому із зазначених етапів головна увага ідеологів українського націоналізму була зосереджена на розробці стратегії і тактики української революції. Адже досягти поставленої мети з побудови УССД у тодішніх умовах, коли Україна була розчленована між СРСР, Польщею, Румунією

і Чехословаччиною, можна було не інакше, як шляхом національної революції. Цією тезою були пронизані постанови всіх великих зборів та конференцій ОУН аж до відновлення 1991 р. незалежної Української держави. Цьому питанню фундаментальну увагу приділяли у своїх творах і провідники ОУН. Зокрема знаковими є праці С. Бандери «Перспективи української національно-визвольної революції» [10, с. 130–170], Я. Стецька «Без національної революції немає соціальної» [286, с. 133–140], с. Ленкавського «Українська національна революція» [232, т. 3, с. 444–475].

Регулярний характер революційних процесів в Україні, а зокрема таких масових збурень, які відбулися 2004 р. і 2013–2014 рр. і відповідно в науковій та публіцистичній літературі отримали назви «Помаранчева революція» і «Революція гідності», привернув увагу ряду дослідників сучасної політичної історії України й зумовив намагання їхнього системного і контекстуального трактування. Так, зокрема Р. Балабан вписує їх у феномен інституції Майдану, додавши до вказаних подій також Революцію на граніті 1990 р., Податковий майдан 2010-го і Мовний майдан 2012 р. [9]. М. Рябчук трактує революційні події 1990 р., 2004-го та 2013–2014 рр. як три спроби «навздогінної модернізації» України за західною моделлю [225, с. 39], а В. Рубцов у свою чергу поєднує їх у «пролонговану революцію» [224, с. 37–43]. Натомість ми розглядаємо ці події в рамках концепції перманентної національної революції [254].

Ідея перманентної революції була популярна серед українських націоналістів у 20–30-х роках ХХ ст. Сьогодні, в умовах ХХІ сторіччя, вона знову віднайшла своє застосування й цілком надається для характеристики того перехідного періоду розвитку українського суспільства, на етапі якого формуються не тільки основи демократичної, соціальної, правової, але й національної Української держави. На нашу думку, таке застосування цього концепту цілком вписується в систему спадкоємності традиційного й модерного українського націоналізму.

Вперше його осучаснений варіант було запропоновано при розробці «Ідеологічних постанов» Дванадцятого ВЗ ОУН. «Українська національна

революція є перманентною і отримує своє повноцінне завершення із досягненням української національної ідеї – повновладдя націй на власній землі», – зазначають його постанови ОУН-б [58, с. 156]. Своєю дією вона охоплює не тільки політичну, але й усі інші сфери життя українського суспільства й триватиме до тих пір, аж поки сума національних ознак української державності в кожній із них не набере критичної маси та незворотної дії. Під час кульмінаційних загострень її перманентного перебігу виникають революційні зриви, які зазвичай в публіцистичній та науковій літературі називають революціями.

Для того, аби предметніше проаналізувати можливість застосування категорії «національна революція» до характеристики сучасного розвитку українського суспільства, схематично визначмо основні етапи новітнього українського державотворення:

I етап – від кінця 80-х рр. до часу проголошення Незалежності України 24 серпня 1991 р. За постколоніальною характеристикою новітньої історії України його можна означити як період розпаду Советської імперії, а з погляду становлення Української держави – як протодержавний;

II етап – 1991–1994 рр., період президентства Л. Кравчука. Постсоветська владна номенклатура інерційно тяжіє до кремлівського імперського центру. Советська імперія трансформується, позбуваючись зовнішніх ознак «советськості» і поглиблюючи свою внутрішню російську сутність. Постсоветські підручники відверто називають ССРСР «новим втіленням Російської імперії» [297, с. 298]. Крізь призму становлення Української державності цей етап можна означити як пошук внутрішньої ідентичності;

III етап – 1994–2004 рр., період президентства Л. Кучми. Характеризується поглибленням залежності України від трансформованої новітньої Російської імперії (розвал ССРСР путінський режим подає як «найбільшу геополітичну катастрофу ХХ ст.» і як поразку Росії [297, с. 197]). В цей час в Україні сформувався авторитарний політичний режим. З уваги на те, що вся повнота політичної влади сконцентрувалася в руках президентського олігархічного оточення, його можна додатково означити як авторитарно-олігархічний;

IV етап – 2004–2009 рр. Пригнічення завойованих на поч. 90-х років демократичних прав і свобод громадян досягає крайніх і brutальних меж. Майже весь період кучмівської політичної реакції українське суспільство в різних частках революційно ферментує і потребує загальнонаціонального лідера. З появою на політичній сцені харизматичного В. Юценка ця ферментація набуває цілеспрямованого характеру і в остаточному підсумку виливається в Помаранчеву революцію 2004 р. Однак нова владна еліта нездатна перерости рівень прагматично-меркантильних інтересів та піднятися до розуміння історичної логіки розвитку Української держави. Її радше можна назвати псевдоелітою, яка, за словами М. Михальченка, «своєю некомпетентністю й аморальністю підриває природний стан суспільства, руйнує національний організм» [150, с. 248]. В результаті Помаранчевої революції зазнає поразки.

V етап – 2010–2014 рр. Постпомаранчеве розчарування, нищівна поразка В. Юценка на президентських виборах, перемога В. Януковича і наступ політичної реакції, що супроводжується звуженням національних та громадянських прав і свобод громадян у внутрішній політиці і посиленням залежності Української держави від колишньої Російської метрополії та відмовою від євроінтеграційного курсу в зовнішній. Останнє стало причиною Революції гідності 2013–2014 рр.

VI етап – з 2014 рр. Перемога Революції гідності перекреслила плани путінського режиму в мирний спосіб, діючи через агентів впливу найвищого державного рівня, інкорпорувати Українську державу в склад російського неоімперського утворення. А тому ще до її завершення Росія розпочала проти України збройну агресію, намагаючись в такий спосіб здійснити контрреволюцію.

Якщо на цю умовну періодизацію накласти матрицю націоналістичного бачення революційного розвитку суспільства, то вибудовується цілком логічний ланцюжок. Очевидно, за революційною теорією для дослідника особливий інтерес становлять I і IV–V періоди. Інші їх вигідно відтіняють, надаючи закономірності такій логіці революційного розвитку.

Отож на I етап припадає проголошення Української держави 1991 р. Згідно з націоналістичною інтерпретацією вона постала як наслідок тривалих національно-визвольних змагань і особливо тих, якими позначене ХХ сторіччя української історії. Українська революція поч. ХХ ст. на Сході і Заході України та виникнення УНР і ЗУНР; підпільна й бойова діяльність УВО та ОУН і виникнення держави Карпатська Україна 1938 р. та відновлення Української держави Актом 30 червня 1941 р. у Львові; збройна боротьба УПА, дисидентський рух 60–70-х років – це ті історичні віхи визвольних явищ і державотворчих процесів, які логічно зумовили виникнення сучасної Української держави.

Без таких історичних передумов на українській території після розпаду СРСР могла б постати держава, яка не мала б чітко окреслених національних рис. Натомість визвольна боротьба українського народу у ХХ сторіччі вибудувала в свідомості українського народу ту традицію державотворення, якої неможливо було оминати при розпаді Советської імперії. Традиція національно-визвольної боротьби зумовила форму Української держави, що знайшло своє вираження в її символах: у назві держави за назвою української нації та у Славні, Гербі, Прапорі.

У той же час завершальна стадія «етапу національного визволення» здійснювалася всупереч націоналістичним програмним прогнозам. Керівництво СРСР на останньому етапі його деградації намагалося випередити неминучий революційний зрив шляхом проведення косметичних реформ. Воно хоч і не змогло їх повноцінно реалізувати й зберегти непорушність імперії, але своїми діями знівелювало напругу національних революцій на всій території СРСР, зокрема і в Україні. Варто зауважити, що французька дослідниця Е. Блан навіть висловлює та аргументовано доводить тезу, що розпад СРСР носив керований з боку КГБ характер [16].

Так чи інакше, але проголошення Української держави відбувалося не в атмосфері класичного революційного протистояння. Хоча в українському суспільстві й існував високий потенціал революційності, але в розвитку суспільних процесів перевагу здобув компроміс – між партійно-советською

номенклатурою метропольної Москви і колоніального Києва з одного боку та між колоніальною адміністрацією в Україні і українським національним рухом – з другого. «Період 1989–1991 рр. Української революції характеризується незавершеністю та компромісом протиставних сил: з одного боку метропольна кремлівська верхівка досягла компромісу із своєю колоніальною адміністрацією в Києві і дала їй ярлик на правління; з другого боку – колоніальна Київська адміністрація добилася такого ж компромісу із національно-демократичним рухом», – відзначає у своїх постановках Дванадцятий ВЗ ОУН-б [58, с. 156].

Логіка такого розвитку подій, очевидно, полягала в тому, що компроміс був вигідний обом наявним в Україні елітним групам – старій совєтсько-номенклатурній та новій національно-демократичній. «Непередбачуваність і радикальність Москви однаково лякали і партійну номенклатуру, і націонал-демократів – щоправда, кожного у свій спосіб», – зазначає з цього приводу Г. Касьянов. Свою роль, очевидно, відіграв і той фактор, що націонал-демократична верхівка не мала чіткої програми розбудови національної держави. Наприклад, у виборах до Верховної Ради УРСР, що відбувалися навесні 1990 р., відомий політв'язень Л. Лук'яненко навіть не включив до своєї передвиборчої програми пункт про відокремлення України від СРСР [102, с. 14, 31].

У той же час факт виходу України зі складу СРСР та проголошення 24 серпня 1991 р. Акта Незалежності України самі по собі носили революційний характер. Свого часу один з ідеологів українського націоналізму П. Федун-Полтава наголошував на геополітично-революційному значенні можливого створення Української держави. Він виходив із того, що вже сам факт її постання мав би зламати чинний геополітичний устрій та означав би «цілковиту перебудову політичного укладу на Сході Європи» [309, с. 218]. Характерно, що з такими думками перегукується і твердження сучасного українського науковця М. Михальченка: «Фактично незалежність України стала не тільки головним чинником розпаду СРСР, але і змінила розклад політичних і військових сил у Європі та світі» [150, с. 401].

Те, що події 1989–1991 рр. слід трактувати як революційні, стверджують і інші науковці. Так, Т. Бевз події поч. 1990-х рр. за масштабом змін порівнює з Українською революцією 19178–1921 рр. і також вважає їх революцією [12, с. 69]. До категорії суспільних революцій відносить їх і С. Кульчицький. У той же час науковець вважає, що Революція 1989–1991 рр. була унікальною, бо в дореволюційному советському суспільстві не знайшлося альтернативних політичних та економічних сил, і вони почали виникати щойно під час її здійснення. А тому він називає її Революцією розпаду [129, с. 42].

З уваги на це і крізь призму націоналістичної доктрини можна стверджувати, що в кін. 80-х – на поч. 90-х рр. ХХ ст. в Україні відбулася національна революція. Однак вона мала незавершений характер. Цей етап у житті українського суспільства характеризується романтичним революційним піднесенням. А тому її можна додатково наділити означенням Романтичної революції.

Такої ж думки дотримується ряд сучасних українських дослідників. Так, П. Артюх стверджує: «Практично в серпні 1991 р. в Україні здійснилася демократична, антитоталітаристська революція, в результаті якої Україні був забезпечений вихід на шлях загальнолюдського прогресу і цивілізації. Однак незабаром замість революційних перетворень почалася некомплексна і суперечлива реформа, ліберально-консервативний характер якої дорого обійшовся українському народу і значною мірою затримав поступальний розвиток країни» [7].

Факт проголошення Української держави не тільки ознаменував завершення визвольного етапу боротьби, але й започаткував етап державотворчий. З цього приводу Одинадцятий ВЗ ОУН, що відбувався 2005 р., у своїх постановках стверджував: «З часу відновлення Української держави, а отже досягнення головного програмового завдання, ОУН в своєму розвитку завершує етап, що характеризувався реалізацією визвольної концепції, і переходить до етапу державотворчої діяльності» [174, с. 68].

Цілком логічно, що на новому етапі українського державотворення змінилися й програмні завдання українського націоналізму. Якщо на визвольному етапі головним завданням було позбутися колоніального поневолення й вибороти право на власну національну державу, то в державотворчому – наповнити її українським національним змістом. «Для створення, закріплення і розвитку держави необхідна є засаднича умова: щоб держава була висловом національної істоти у спосіб найбільш творчої видатності всіх складових органів нації...» – зазначалося ще 1929 р. в постановах установчого Конгресу українських націоналістів [182, с. 5].

Сучасна ОУН-б завдання з наповнення Української держави українським національним змістом виводить на рівень національної ідеї і вибудовує навколо неї всю ідеологічну систему націоналізму. Її аналіз дозволяє скласти уявлення про те, як національний зміст держави мав би бути реалізований у головних сферах життєдіяльності українського суспільства:

в політичній сфері – український національний зміст держави полягає в тому, що організація системи влади повинна базуватися на поєднанні найкращих зразків світового досвіду з національними традиціями українського державотворення, а органи всіх гілок влади мають бути наповнені національними кадрами, які дбатимуть про задоволення і захист українських національних інтересів;

в соціально-економічній сфері – український національний зміст держави полягає в тому, що остаточним результатом розвитку української економіки має бути витворений стан національної безпеки Української держави на міжнародному рівні, забезпечено її динамічний внутрішній розвиток та створено матеріальні умови для всебічного розвитку кожного члена української національної спільноти;

в культурно-духовній сфері – український національний зміст держави полягає в тому, що українська культура, мова, традиція як вияв внутрішньої сутності Української нації повинні отримати в Українській державі максимальне сприяння для закріплення своїх тисячолітніх здобутків і для сучасного розвитку.

Українська мова повинна набути повноцінного статусу єдиної державної мови [182, с. 68–69].

Отож визначений на установчому Конгресі українських націоналістів 1929 р. «етап закріплення» як другий етап державотворення в сучасному націоналістичному трактуванні набуває конкретизованого формулювання – «наповнення держави українським національним змістом». Крізь призму боротьби за досягнення такого завдання II етап нашої умовної періодизації новітнього державотворення характеризується станом песимізму. Його джерелом є відчуття нездійсненності тих революційно-романтичних сподівань, які панували в українському суспільстві в кін. 80-х – на поч. 90-х рр. XX ст. Такий стан створив добрий ґрунт для контрреволюційної реакції. Адже стан політичного компромісу не може довго існувати. Сама його природа вказує на тимчасове примирення сторін протистояння, і лишень питання часу, котра з них скористається тимчасовим перемир'ям на свою користь. III період характеризується як період політичної реакції, що сформувала передумови чергового революційного піднесення. У масовій свідомості та в літературі воно отримало назву Помаранчевої революції.

Визначаючи місце Помаранчевої революції в логічному й причинно-наслідковому зв'язку національно-визвольних та державотворчих змагань українського народу, сучасна доктрина українського націоналізму це явище не виокремлює як окремий етап у новітній українській історії, а трактує в цілісному контексті перманентної Української революції, яка розпочалася з розпадом СРСР в кінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. «Наступний етап кульмінаційного піднесення відбувся у 2004–2005 рр. і отримав визначення Помаранчевої революції. Вона надала позитивний імпульс для оздоровлення українського суспільства. Але, на жаль, він не знайшов свого повноцінного розвитку і завершення через недолугість політичної верхівки, яка не зуміла піднятися до рівня національних і державних інтересів», – вказують постанови Дванадцятого ВЗ ОУН-б [58, с. 157].

На нашу думку, однією з характерних рис Помаранчевої революції є її компромісний характер: компроміс між старою і новою владною номенклатурою, між політичними силами з таборів переможців і переможених, між романтичними народними сподіваннями та досягненими результатами, врешті між національними інтересами й інтересами вузькопартійними і вузькокорпоративними. І такий компромісний, а отже незавершений характер Помаранчевої революції 2004 р. також споріднює її з Романтичною революцією кін. 80-х – поч. 90-х рр. ХХ ст.

Незавершеність Помаранчевої революції логічно зумовила дальше загострення політичної боротьби в Україні. З позицій доктрини українського націоналізму її основною ознакою є змагання українських та антиукраїнських політичних сил за наповнення Української держави внутрішнім змістом. Цей процес супроводжується не тільки протистоянням традиційних політичних опонентів з часу Помаранчевої революції, але й розшаруванням табору колишніх «помаранчевих» союзників. Їх також у попередній період єднав компроміс політичних програм та інтересів.

Врешті це вкотре призвело до повторення циклічного сценарію суспільного розвитку – політична реакція періоду президентства В. Януковича спричинила спочатку Євромайдан, а потім Революцію гідності 2013–2014 рр. Розгорнений аналіз її перебігу та участі в ній націоналістичних сил ми здійснимо в дальшому викладі. А тепер у контексті перманентного характеру революційного процесу в Україні і разом з іншими аналізованими революційними зривами окреслимо загальні контури її оцінок, формулюючи відповіді на такі запитання.

Чи були суспільні процеси осені–зими 2013–2014 рр. революцією? На нашу думку, вони були нею і за цілями, і за методами боротьби. Адже метою Революції гідності був злам антиукраїнської, антисоціальної й авторитарно-олігархічної системи режиму В. Януковича. І цей злам відбувався методом безкомпромісного силового протистояння. Натомість питання євроінтеграції стало причиною революційного зриву, але не було його головною метою. Так само, як восени–взимку 2004 р. питання президентства В. Ющенка було причиною суспільних

хвилювань, але не головною метою. Бо ж в одному і в другому випадках українське суспільство виступило проти тотального збезчещення його гідності і за побудову нового суспільно-державного устрою, в якому б панували високі соціальні, культурно-духовні і політичні стандарти співжиття.

Чи досягла Революція гідності своєї мети? Ми вважаємо, що ні. Так само, як і в революційних подіях 1989–1991 рр. та 2004 р. система не зазнала остаточного зламу, а політичні опоненти досягли компромісу. І в оцінці результатів Революції гідності мова йде не так про міжособистісний компроміс, як про компроміс переможців із системою. Хоча при детальнішому аналізі можна навести достатньо доказів того, як, перебуваючи в різних політичних таборах, вихідці з учорашньої системи сприяли один одному уникнути справедливого постреволуційного правосуддя та фінансово-економічних санкцій щодо їхніх незаконно нажитих статків. Але ця лінія компромісу похідна від головної – від компромісу переможців із системою. Переможці всього лиш конкурентно відсунули переможених від схем експлуатації українського суспільства. А якщо точніше, то від управління державою, яка в їхніх руках виступає її найкращим інструментом.

Коли буде і чи буде націоналістичною чергова революція? Очевидно, що достеменно цього вирахувати неможливо. З цього приводу Провідник ОУН-б Я. Стецько, розвиваючи націоналістичну визвольну концепцію, 1968 р. стверджував: «Момент вибуху національної революції є незбагнений, неможливий до визначення. Змови можна точно розпланувати. Революції – ніколи» [320, с. 309]. Але на прикладі трьох попередніх незавершених революцій можна зауважити, як динамізуються суспільні процеси й скорочується амплітуда пікових революційних коливань: між першою і другою революціями – 13 років, а між другою і третьою – вже 8 років. Важко сказати, чи збережеться саме така прогресія зменшення чергового міжреволюційного періоду на третину від попереднього? Але на те, що він може потенційно наступити, вказує логіка розвитку трьох попередніх революцій.

Ця ж логіка стверджує, що кожна наступна революція на рівень радикальніша від попередньої. Бо якщо на уявній висхідній площині з'єднати три

перші революційні позиції, то зрозумілим стає значно вищий ступінь радикальності потенційно четвертої революції. Отож цілком очевидно, що наступний революційний зрив може наступити досить скоро, й за своїми методами він може мати ще жорстокіший і безкомпромісний характер, аніж Революція гідності 2013–2014 рр. Чи він настане органічно і після перемоги в російсько-українській війні, а чи його спровокують спецслужби сусідньої держави у фронтовому запіллі – це без перебільшення питання національної безпеки. І чи в разі органічного розвитку внутрішньополітичних процесів вона стане націоналістичною революцією – залежить від готовності самих політичних сил націоналістичного спрямування: організаційної, кадрової, ресурсної, ідейно-світоглядної, програмової, інтелектуально-прогностичної. Наразі ж щодо них великою мірою справедливим є той висновок про кризовий стан, яким націоналістичний рух ще 1999 р. наділив український дослідник В. Кулик [125, с. 63].

Отже, новітня українська революція має перманентний характер. І в цьому є глибока логіка. Адже якщо в сутності своїй кожна соціальна революція є докорінною і системною зміною суспільного ладу, то така зміна не може відбутися миттєво. А тому сучасна українська революція як докорінна і системна зміна постсоветського українського суспільства – це тривалий у часі і болісний та неоднозначний за своїм змістом процес.

4.2. Зростання націоналістичного потенціалу від Революції на граніті 1990 р. до Помаранчевої революції 2004 р.

Відповідно до концепції перманентної національної революції під час кульмінаційних загострень її перебігу виникають революційні зриви, які зазвичай в публіцистичній та науковій літературі називають революціями. Український науковець В. Котигоренко називає їх «точками біфуркації», в кожній з яких «українська нація обирала одну з двох альтернатив: або відмова від національнодержавницьких цінностей і національно-громадянської самоповаги,

або єднання заради національно-державного суверенітету країни і захисту своєї громадянської гідності [119, с. 155].

Першим таким революційним зривом у новітній історії України було студентське голодування, що відбувалося 2–17 жовтня 1990 р. на площі Жовтневої революції у Києві (тепер – Майдан Незалежності). В новітній історії України ця подія більше відома під назвою «Революція на граніті». Організаторами голодування виступили київська Українська студентська спілка (УСС) та львівське Студентське братство (СБ) [67]. Вони висунули до тодішньої влади п'ять вимог: перевибори Верховної Ради УРСР, націоналізація майна КПУ і ЛКСМУ, недопущення підписання нового союзного договору, відставка Голови Ради Міністрів УРСР В. Масола та ухвалення рішення про військову службу громадян УРСР тільки в межах республіки [144]. Першого дня голодувати почало 108 студентів, а до останнього їх вже було 298, причому 27 голодували з першого дня. Невдовзі до них приєдналися студенти з Дрогобича, Вінниці, Івано-Франківська, Полтави, Рівного, Сум, Тернополя та багато киян. Загалом комісія, яку створила Верховна Рада, виявила серед тих, хто голодував, представників 24-х міст України [217]. 10 жовтня студенти заблокували Держтелерадіо УРСР і вийшли в 10-хвилинний прямий етер, 15–16 жовтня захопили «червоний» та «жовтий» корпуси Національного університету ім. Шевченка, деякі корпуси Політехнічного інституту, мало не прорвалися у Верховну Раду. Страйками їх підтримали технікуми, училища, старшокласники шкіл. Верховна Рада змушена була у відповідь на вимоги студентів ухвалити відповідну постанову [207], а реальним результатом акції стала відставка В. Масола.

Організований націоналістичний рух на той час перебував у зародковому стані. Восени 1988 р. було створено першу націоналістичну партію УХДФ. Вона нараховувала всього декілька сотень членів, і її діяльність локалізувалась у Львові та Львівській області. Наступного 1989-го виникла ще менш численна й така ж вузько локалізована УНП та перша парамілітарна націоналістична організація «Варта Руху» [4, с. 37–42]. Дані про їхню участь в організації чи охороні студентського голодування відсутні. Натомість парламентське об'єднання

«Народна Рада», до якого входили і депутати від Руху, чийм парамілітарним підрозділом була Варта Руху, навіть негативно поставилися до нього. «До нас приходили з “Народної ради” і вимагали: “Перестаньте з тим голодуванням! Що ви тут влаштували?”», – згадує голова Студентського братства Львівської політехніки А. Салюк [228].

Однак багато самих ініціаторів студентського голодування вже перебували під впливом націоналістичного світогляду. Теперішній головний редактор бандерівського часопису «Шлях перемоги» В. Рог згадує, що ще до цих подій під час участі в різноманітних суспільно-політичних заходах, як-от вшанування пам’яті кошового отамана І. Сірка в Капулівці Дніпропетровської області, в нього, студента 3-го курсу історичного факультету Сумського педагогічного інституту, сформувалося відповідне світоглядне націоналістичне підґрунтя [216]. Ще красномовніше про це свідчить А. Салюк, згадуючи: «Ми тоді почали дуже активно говорити про ОУН, про УПА. Хлопці з універу вже поставили питання, щоби вшанувати дивізійників – встановити пам’ятник» [228]. Оскільки перші націоналістичні організації на той час ще не були впливовими, то це є свідченням популярності націоналістичного світогляду, історичними носіями якого були ОУН та УПА. Згодом тодішні учасники голодування стануть активними і чільними діячами націоналістичного руху – як-от О. Тягнибок головою ВО «Свобода» чи В. Рог головою МНК.

Учасники студентського голодування добре усвідомлювали загрозу силового розгону їхньої акції, а тому ретельно підійшли до організації свого наметового містечка і серед іншого добре організували службу охорони табору. В ній досить чітко проглядаються ті характеристики, які були притаманні українським націоналістичним парамілітарним організаціям міжвоєнного періоду і які стають зразком для тих її сучасних наступників, зародження яких припадає саме на цей час – чітка дисципліна, підпорядкованість єдиному керівництву, відмінні від інших учасників зовнішні ознаки тощо. Керівником служби охорони був львів’янин І. Коцюруба. Підлеглі йому охоронці відрізнялися від інших учасників голодування чорними пов’язками на голові (ті, хто голодував, носили

білі). Вони постійно чергували по периметру табору, який був обгороджений закріпленими на кілках мотузками, й пропускали на його територію учасників голодування тільки за спеціальними перепустками. Охоронців було понад сотню, вони змінювалися що декілька годин [49].

Охорона особливо знадобилася 6 жовтня, коли після урочистих зборів у Палаці «Україна» прокомуністично налаштовані учасники советсько-німецької війни 1941–1945 рр., «суворовці» та комсомольці планували пройтися ходою до площі Жовтневої революції і знести містечко студентів, що голодували. Однак на їхній захист вийшли тисячі киян [228]. Живий ланцюг студентів-охоронців оточував також колони, які вирушали на пікетування парламенту, київських вищих навчальних закладів чи здійснювали пропагандистські марші вулицями Києва.

Другою такою подією, яка в рамках націоналістичної концепції перманентної національної революції трактується як революційний зрив, стала Помаранчева революція – події листопада–грудня 2004 р., що знаменували собою пікове загострення політичного протистояння під час тогочасних президентських виборів. Воно вилилося у масові акції протестів, епіцентром яких став Майдан Незалежності в столиці України.

Однак цим подіям передували численні політичні скандали, пов'язані з діяльністю політичного режиму Л. Кучми, що в сукупності отримали назву «кучмагейту», й такі ж численні акції протестів опозиції, якими був насичений весь період його другої президентської каденції: акція «Україна без Кучми» 2001-го, скандали навколо «плівок Мельниченка», справа про вбивство журналіста Г. Гонгадзе і нібито несанкціонованого продажу Іракові новітньої системи протиракетної оборони «Кольчуга», політична акція 2002-го «Повстань, Україно!» і под. Одне слово, політична криза, як це підсумував Г. Касьянов, набрала перманентного характеру й тривала до чергових президентських виборів [102, с. 263]. Згадані скандали набрали міжнародного розголосу, і поява Л. Кучми стала небажаною у демократичних країнах Європи.

Для об'єктивності слід навести дещо відмінну від пересічної «актикучмівської» оцінку подій тодішнього народного депутата України В. Капустіна, що належав до парламентської фракції «Наша Україна». Він вважає, що на старті другого президентського терміну Л. Кучма задекларував і намагався реально дотримуватися проєвропейського курсу й на підтвердження цих намірів в кінці 1999 р. призначив на посаду прем'єр-міністра України політика з такими ж проєвропейськими поглядами В. Ющенка. Автор переконаний, що саме через це розпочалася кампанія з дискредитації Л. Кучми, режисерські ниточки якої тягнулися до північно-східного сусіда, і що це начебто спонукало його в остаточному підсумку змінити свої проєвропейські наміри, він знову зблизився з Росією і за підтримки В. Путіна розпочав реалізацію політичного плану під умовною назвою «третій термін Кучми» [98, с. 8–19].

В будь-якому разі 26 квітня 2001 р. парламентська більшість, яку контролювала Адміністрація Президента, відправила В. Ющенка у відставку. Не врятувало його навіть те, що напередодні в березні він спільно з Л. Кучмою та спікером парламенту І. Плющем підписав листа, в якому вони засуджували рух «Україна без Кучми» та прирівнювали його до проявів фашизму. Відставка з прем'єрської посади штовхнула В. Ющенка до участі в опозиційному русі. Коаліція десяти політичних сил «Блок Віктора Ющенка “Наша Україна”», яку він очолив, досягла перемоги в чергових парламентських виборах 2002 р., набравши 23,6% голосів. Однак всупереч сподіванням В. Ющенка, який цілеспрямовано уникав різких випадів проти чинного президента, його так і не було повторно призначено прем'єр-міністром України. Натомість ним став представник донецького олігархічного клану В. Янукович. Його ж провладний табір запропонував кандидатом на пост Президента України, і, як вважають дослідники, Л. Кучма таким чином після провалу в парламенті конституційної реформи намагався реалізувати резервний план забезпечення свого політичного майбутнього під умовною назвою «сильний прем'єр – вітринний Президент» [102, с. 32].

Обидва політики, В. Ющенко та В. Янукович, почали активно готуватися до чергових президентських виборів. Цей процес супроводжувався жорстким політтехнологічним протистоянням, коли чинний режим застосовував масові і різнопланові провокації проти В. Ющенка. Особливе місце в передвиборчій президентській кампанії зайняли вибори міського голови м. Мукачева, які відбувалися 18–19 квітня 2004 р. і в яких чинна влада відпрацювала методи застосування адміністративного ресурсу та фальсифікацій результатів виборів й апробувала сценарій створення керованого хаосу в разі перемоги опозиційного кандидата.

За декілька днів до дня голосування в президентських виборах з обох штабів пролунали заяви, які свідчили про те, що влада і опозиція однаковою мірою готуються до «силового» варіанта розвитку подій. Ще більше суспільну атмосферу такі заяви почали нагнітати між першим і другим турами голосування.

Револьюційні події розпочалися 22 листопада на знак протесту проти фальсифікації результатів другого туру виборів. Того дня В. Ющенко заявив про свою перемогу й про те, що шляхом масових фальсифікацій табір провладного опонента В. Януковича намагається її привласнити, та закликав прибічників вийти на київський Майдан Незалежності. Активна фаза цього протистояння тривала до 8 грудня, коли внаслідок досягнутого між владою та опозицією компромісу Верховна Рада змінила склад ЦВК й ухвалила зміни до Закону про вибори, щоб перекрити основні канали фальсифікацій. У пакеті з ними було затверджено конституційну реформу, що обмежила владу Президента України й передала частину його повноважень урядові та парламенту. Після ухвалення цих рішень революційна напруга в суспільстві значно зменшилася. А 26 грудня відбулося переголосування другого туру президентських виборів, унаслідок якого В. Ющенко отримав остаточну перемогу [221].

Судячи з розвитку подій, ні влада, ані опозиція не були готові до таких великих масштабів громадського протесту. Після заклику В. Ющенка 21 листопада о 9-й на Майдані Незалежності в Києві зібралось близько тисячі його прибічників. Проте до кінця дня їхня кількість вже зросла до 150–200 тисяч, хоча

сама опозиція подала заявку на проведення акції чисельністю до 30-ти тисяч осіб [102, с. 325–327]. Як згадує В. Капустін, у цей день в передвиборчому штабі В. Ющенка панувала розгубленість й точилися дебати, чи він повинен змиритися з оголошеними результатами виборів, а чи вийти до учасників протесту на Майдан. І він за наполягання керівництва передвиборчого штабу таки вийшов [98, с. 43]. За декілька днів їхня кількість зросла до 500 тисяч. Паралельно в регіонах також розгорнулися багатотисячні акції протестів на підтримку опозиції, міські ради Києва, Львова, Івано-Франківська, Тернополя, Вінниці висловили недовіру ЦВК та підтримали В. Ющенка. Згодом до них долучилися Чернівецька, Івано-Франківська і Волинська обласні ради.

При плануванні акцій протесту опозиція заздалегідь вживала заходів щодо їхнього впорядкованого і планомірного проведення. Їхнім керівником у Києві призначили Ю. Луценка. За декілька днів на Майдані Незалежності та вул. Хрещатик розрослося велике наметове містечко, комендантом якого було призначено Р. Безсмертного. Навколо нього організовано охорону, і в його периметр можна було потрапити тільки з її дозволу. До кінця акції в містечку вже нараховувалося до двох тисяч наметів. 24 листопада прибічники В. Ющенка зайняли Українській дім на Європейській площі, 25 листопада – Будинок профспілок, і цього ж дня міський голова Києва О. Омельченко дозволив їм використовувати для своїх потреб приміщення Київської міської ради на вул. Хрещатик, а 28-го опозиція заблокувала Адміністрацію Президента та Будинок Уряду. В очі впадає аналогія з подіями Революції на граніті 1990-го – як в організації наметового містечка, так і в справі захоплення ключових столичних споруд. Очевидно, штаб В. Ющенка скористався досвідом організаторів студентського голодування 1990 р.

В цей же день з Адміністрації Президента пролунало розпорядження внутрішнім військам провести спеціальну операцію проти демонстрантів, а у військах спецназу оголошено бойову готовність та видано бойове спорядження. Однак СБУ заявила, що в разі конфлікту її підрозділи виступлять на боці демонстрантів. 1 грудня біля одного з під'їздів Верховної Ради зосередилося

близько 400 демонстрантів у помаранчевих будівельних касках. За свідченням П. Порошенка, одного з керівників передвиборчого штабу В. Юценка, вони були спеціально треновані і підготовлені, належали до громадської самооборони та готові були штурмувати приміщення. Ситуація загострювалася, і градус протистояння пішов на спад лишень після того, як 3 грудня Верховний Суд України визнав результати другого туру голосування недійсними та ухвалив провести повторне голосування 26 грудня [102, с. 326].

В контексті аналізованої теми закономірно постає питання, наскільки Помаранчева революція була націоналістичною й наскільки в ній було задіяно потенціал тодішніх націоналістичних організацій? На нашу думку, вона такою не була ні ідеологічно, ні організаційно. Кандидат на пост Президента В. Ющенко шукав зовнішньої підтримки в США та Європейського Союзу, а тому він сам і його передвиборчий штаб з уваги на домінуючу в західному світі ідеологію лібералізму засадничо не могли позиціонуватися націоналістами. Тим більше, що сам В. Ющенко чітко визначав свій світогляд як ліберальний [317].

Щоправда, і націоналістичний рух на цей час хоч і досягнув значного рівня організаційного розвитку, але перебував у кризовому стані [259]. УНА–УНСО на початок 2000-х становила чотири політичні угруповання з однаковою назвою та різним керівництвом – їх очолювали А. Шкіль, Е. Коваленко, Ю. Тима і Р. Зайченко з І. Мазуром. КУН після поразки блоку «Національний фронт» у парламентських виборах 1998 р., розходження з «материною» ОУН-б та смертю її лідера С. Стецько став «кишеньковою» партією бізнесмена О. Івченка і значно втратив свої політичні позиції та перебував у коаліції «Наша Україна» як міноритарний партнер. ГСПО «Тризуб» ім. С. Бандери також розійшлася з ОУН-б, а в президентські вибори 2006-го вступила у блоці з УНА–УНСО Ю. Тими, підтримуючи в першому турі контраверсійну кандидатуру Б. Бойка. Як зазначає з цього приводу Е. Адрющенко, «прибічники В. Юценка та деякі експерти стверджували, що цей блок – штучне утворення, метою якого є відтягування голосів в їхнього кандидата» [4, с. 166]. СНПУ щойно в лютому 2004-го здійснила трансформацію у ВО «Свобода» і займала на політичній мапі

України ще недостатньо вагомій позиції. До того ж, відомо промову лідера партії О. Тягнибока під час фестивалю повстанської пісні на г. Яворина в Івано-Франківській області політтехнологи В. Януковича намагалися використати проти В. Ющенка і масово тиражували в українському телеетері. З уваги на це В. Ющенко відмежувався від О. Тягнибока, його було виключено з парламентської фракції «Наша Україна» та піддано судовому переслідуванню.

Натомість тема українського націоналізму стала зручним тлом для передвиборчих маніпуляційних технологій. Спираючись на електорат південних та східних областей України, передвиборчий штаб В. Януковича зручно експлуатував поширені в них постсоветські пропагандистські антинаціоналістичні стереотипи. Самого В. Ющенка російські політтехнологи передвиборчого штабу В. Януковича подавали в образі «націоналіста-нашиста», поширюючи його карикатурні зображення в нацистській уніформі. У той же час, асоціюючи В. Ющенка з націоналізмом, вони всіляко демонстрували непривабливий образ останнього. На телеекранах втілення цього образу провокаційно уособлював технічний кандидат на пост Президента Р. Козак, який називав В. Ющенка своїм союзником. А 26 червня у Києві відбулася достатньо численна демонстрація нібито на підтримку В. Ющенка одного з угруповань УНА–УНСО під керівництвом Е. Коваленка, під час якої звучали відверто нацистські гасла. Сюжети цієї акції миттєво поширили всі провладні телеканали. Про те, що це провокація чинної влади, заявили представники іншої УНА–УНСО під керівництвом А. Шкіля. Однак виборці не надто розбиралися в усіх політичних тонкощах, і вона, очевидно, досягла запланованого ефекту. В той же час «яйцевий теракт» проти В. Януковича в Івано-Франківську політтехнологи його штабу трактували перед своїми прихильниками як свідчення «загрози націоналізму» [102, с. 304, 311–312].

Очевидно, що революційні суспільні зрушення за визначенням потребують присутності радикального організаційного компонента. Для штабу В. Ющенка ним були переважно молодіжні середовища, що постали напередодні президентських виборів 2004 р. і намагалися організувати масові протестні акції

на зразок сербського «Отпору» чи грузинської «Кмари». Саме за їхньої участі та ще білоруського «Зубра» було проведено ряд вишколів, учасниками яких стали колишні активісти акцій «Україна без Кучми», «Повстань, Україно!» і комітету «За Правду!». В результаті постали громадянські кампанії «Пора» («Чорна» і «Жовта»), «Чиста Україна» та «Студентська хвиля». Найбільшим радикалізмом серед них вирізнялася «Пора», особливо «Чорна». Ще до подій Помаранчевої революції всі вони беруть активну участь в Мукачівських подіях та в довиборах у Верховну Раду в Одесі і на Полтавщині. Резонансного характеру набирає і серпневий похід сумських студентів до Києва, щоб захистити свої громадянські права. Під час революційних подій ці молодіжні середовища організовують студентські мітинги і страйки. Активісти «Жовтої пори» перші поставили намети на Хрещатику, «Студентська хвиля» закликала студентів до страйку і виходу на Майдан, «Чиста Україна» брала участь у пікетуванні надзвичайної сесії Верховної Ради. Вони виконували також цілий ряд окремих завдань, що надходили зі штабу В. Ющенка. Актив цих громадських структур було організовано за військовою схемою, він поділявся на курені, сотні, чоти і рої. Їхній кістяк становили українські скаути-пластуни, які мали добрий парамілітарний вишкіл і були додатково мотивовані тим, що В. Ющенко мав титул почесного пластуна.

У той же час цим молодіжним структурам бракувало того досвіду реального політичного і силового протистояння, яким володіли націоналістичні організації. А тому ініціатори опозиційних протестів змушені були використовувати підтримку останніх, зокрема і їхній значний парамілітарний потенціал.

Так, зокрема нарис історії УНА–УНСО з її офіційної сторінки дає загальне уявлення про участь цієї структури в подіях Помаранчевої революції: «Акція сумських студентів влітку 2004 року, що стала революційною подією, проходила під керівництвом голови Виконкому УНА Руслана Зайченка. Як результат – похід студентів і УНСОвців з Сум на Київ та відставка міністра освіти Кременя. Далі була робота в штабах “Нашої України”, вишкільні табори для молоді, охоронні функції та силові операції під час “Помаранчевої революції”, зокрема блокування Адміністрації Президента і охорона автопробігу на схід України і Крим – це

далеко не повний перелік проведеної роботи» [164]. Додаткові штрихи додають спогади деяких її діячів. Так, М. Карп'юк стверджує, що зусиллями УНСО було створено «координаційний центр взаємодії народних і силових структур». Його доповнює Р. Зайченко: «Коли розпускалися мітингуючі 21-го числа, ми і 70 білорусів, які під'їхали до нас, впродовж цього руху тримали достатньо потужну залогу. Коли, кажучи відверто, вже ставало нецікаво. На Контрактовій охорона, розвідка були нашими. Коли ж було це містечко на Хрещатику, охорона була наша» [202].

Критичним до В. Ющенка та його оточення було ставлення «Тризуба». Як пізніше сформулює один очільник діячів організації І. Сута: «Бо його “десять кроків на зустріч людям” – це зовсім не “декалог” українського націоналіста». Підтримуючи в першому турі президентських виборів Б. Бойка й отримавши на свою адресу відповідні звинувачення в технічній політичній грі на користь В. Януковича, члени «Тризуба» все ж таки взяли участь в революційних подіях на київському Майдані Незалежності. «Тоді членам Організації, а особливо молодому її поповненню, довелося пережити не одні незаслужені нарікання у свою сторону, але витримали і під час “помаранчевої революції” на Майдані, як у організаційному, так і в ідейному аспекті показали себе із найкращої сторони», – розповідає І. Сута [289]. Згадуючи період Помаранчевої революції, Д. Ярош також стверджує: «Ми брали участь у “Помаранчевій революції” – я командував “Народною вартою”, забезпечували периметр, робили заходи контррозвідки» [19, с. 102–104].

Про активну позицію своїх членів під час Помаранчевої революції стверджує і ВО «Свобода» на сторінках офіційної історії партії. Влітку 2002 р., ще до відомої промови О. Тягнибока на горі Яворина, її X з'їзд ухвалив рішення підтримати кандидатуру В. Ющенка на посаду Президента України. А потім «Всеукраїнське об'єднання “Свобода” брало активну участь у президентській виборчій кампанії, борючись за зміну кучмівського режиму, зокрема в утримуванні та налагодженні функціонування Українського дому, у блокуванні Адміністрації Президента та Кабінету Міністрів, у штурмі Верховної Ради

України тощо» [94]. Як відомо, комендантом Українського дому був заступник голови ВО «Свобода» А. Парубій, який після завершення Помаранчевої революції вийшов з лав партії, спочатку заснувавши свій політичний проєкт під назвою «Народний союз “Українці!”», а потім ввійшовши до новоствореної пропрезидентської партії В. Ющенка «Народний Союз “Наша Україна”».

У той же час, підтримуючи контакти з націоналістичними організаціями, використовуючи їхній людський потенціал і досвід силового протистояння з чинним режимом, оточення В. Ющенка з ними самими мало рахувалося і зі зрозумілих причин зв'язки з ними не афішувало. Як влучно зауважує теперішній очільник ОУН-м Б. Червак, «під час виборчої кампанії він (В. Ющенко. – О. С.) усіляко уникав афішування того, що його підтримують практично усі традиційні українські націоналістичні організації» [317]. Очевидно, він мав на увазі ОУН-р та ОУН-м, ВО «Свобода» і КУН, які на цей час уклали між собою угоду про співпрацю. Показовим у цьому сенсі є спогад члена УНА–УНСО М. Ляховича: «Пригадую, як з початком наметового містечка на Хрещатику ми виставили з сотню бійців на його охорону в районі КМДА. Але все це робили без стягів, бо навіть червоно-чорний був заборонений. Пам'ятаю як попросили охорону сцени забрати чоловіка, який неподалік тримав червоно-чорний прапор» [187].

Щоправда, незважаючи на таку політику штабу В. Ющенка, Майдан Незалежності значною мірою наповнився націоналістичним змістом. Вперше на ньому почали звучати теми, які раніше були цариною винятково націоналістичних організацій – про визнання на державному рівні ОУН–УПА, захист української мови, десовєтизацію різних сфер суспільного і державного життя тощо. З одного боку, це стало свідченням реального впливу націоналістичних структур на атмосферу революційного Майдану в Києві. А з другого, така атмосфера була закономірна і з уваги на те, що головною електоральною базою для В. Ющенка були пронаціоналістичний Захід України, Київ та Центр України. За влучним висловом Т. Еша і Т. Снайдера, Захід у цей час постійно розширюється на схід і перш за все втягує у сферу свого світоглядного впливу Центр [332].

Очевидно, цей факт дав підстави відомому американському політологові З. Бжезинському стверджувати: «Ми зараз спостерігаємо своєрідний драматичний шлюб між українським націоналізмом і українською демократією. Україна мала в своїй історії у минулому чимало потужних націоналістичних рухів, але далеко не усі з них були демократичними. Були також і демократичні рухи, але з дуже нечисельною групою прихильників. Зараз можна говорити про драматичне поєднання українського патріотизму, української тотожності і української демократії, свободи, лібералізму» [87].

4.3. Революція гідності 2013–2014 рр. та її періодизація

Черговий революційний зрив в Україні, що отримав назву Революції гідності, стався восени 2013-го – взимку 2014-го. Від того часу вже минуло п'ять років, і це, очевидно, вже той період, який дозволяє ці події аналізувати через призму часу як історичне явище. А тому сьогодні актуальним стає питання місця Революції гідності в новітньому процесі становлення Української державності, а зокрема в контексті інших революційних подій.

2012 р. в Івано-Франківську відбулася міжнародна наукова конференція на тему «Національна революція: загальноєвропейська традиція та український контекст». Організатори ініціювали її проведення з уваги на те, що в Україні з'явилися ознаки назрівання масового революційного протесту проти чинного політичного режиму. На ній автор вкотре висунув і обґрунтував тезу про перманентний характер революційного процесу в Україні. Під час дискусій учасники конференції погодилися, що за її логікою наближається черговий революційний зрив. У часі неможливо його точно передбачити, але можна прогнозувати, що він відбудеться тоді, коли національний організм відновить свої сили після Помаранчевої революції 2004–2005 рр. [254, с. 508–517].

Закономірно, що 2012-го науковці не могли визначити точного часу чергового революційного зриву, однак суспільно-політична ситуація вказувала на його наближення. А вона почала загострюватися відразу ж після обрання 2010 р. Президентом України В. Януковича. Вже восени цього року відбувся т. зв.

«податковий» Майдан, а за два роки – «мовний». 2013 р. символом безчинств влади проти суспільства стала наруга над О. Макар у с. Врадіївці на Миколаївщині. Незалежно від дійсних і достатньо контроверсійних обставин цієї справи [103, с. 97–128], вона все-таки вказувала на глибоку кризу правових основ суспільного та державного життя. На акції протесту в обласному центрі вийшло від двох до десяти тисяч осіб. Цього ж року три опозиційні парламентські партії ВО «Свобода», ВО «Батьківщина» та Український демократичний альянс за реформи (УДАР) в усіх обласних центрах України провели антирежимну акцію «Вставай, Україно!». Під час її проведення у Києві 18 травня відбулися протистояння учасників акції з представниками правоохоронних органів і кримінальними елементами та спортсменами із закритих спортивних клубів, яких найняла влада. Саме тоді й виник термін «тітушки», що походить від прізвища одного з лідерів таких найманців – Вадима Тітушка з Білої Церкви [103, с. 137]. Р. Балабан під цим терміном влучно визначає «людей, які за гроші беруть участь у політичних акціях, не маючи будь-якої власної позиції» [9, с. 129].

Суспільно-політична ситуація дійшла крайнього загострення, коли Кабінет Міністрів під керівництвом М. Азарова 21 листопада 2013 р. ухвалив припинити процес укладання Угоди про асоціацію України з Європейським Союзом. Керівництво трьох парламентських опозиційних партій ухвалило узгоджене рішення в неділю 24-го провести всеукраїнську протестну акцію [19, с. 131]. Несподівано громадські активісти через соціальні мережі закликали українців вийти на акції протесту негайно, прямо-таки у вечірній час. Так розпочався третій за роки Незалежності революційний зрив, який на першому його етапі отримав назву Євромайдану, а згодом – Революції гідності.

Зручним інструментом аналізу перебігу Революції гідності є її періодизація. Серед деяких інших цьому питанню свою статтю присвятила А. Киридон [105, с. 21–28]. Автор виокремлює шість етапів, охоплюючи період від 21 листопада 2013-го і до вересня 2014 р., тобто до того часу, коли після початку російської військової агресії проти України в Мінську розпочалися переговори та було підписано документи про припинення вогню [105, с. 21–28]. Не вдаючись в

детальний аналіз запропонованої періодизації та деяких фактологічних огріхів автора (як-от датування першого введення на територію України військ російських окупантів кінцем серпня 2014 р.), ми вважаємо за доцільне період Революції гідності обмежити датою 21 лютого 2014 р., коли було повалено політичний режим В. Януковича і завершено політичне протистояння з ним. Натомість російсько-українську війну, яка за своїм змістом виходить далеко за рамки завершальної фази Революції гідності, слід аналізувати як окремий період новітньої історії України.

В основу нашої періодизації Революції гідності ми ставимо критерій радикалізації настроїв її учасників залежно від того, як чинний політичний режим підвищив рівень ескалації насильства проти них [260].

I період – аполітичний «Євромайдан» (21–30 листопада 2013 р.). До кінця дня 21 листопада на Майдані Незалежності в Києві зібралося близько тисячі учасників протесту. Відбувся мітинг за участі лідерів опозиційних парламентських фракцій А. Яценюка, В. Кличка і О. Тягнибока. Вже відтепер серед учасників акції почали поширюватися гасла «Без політики!», «Без партійних прапорів!» та вимоги до лідерів політичної опозиції не брати в ній участі. Досвід «митного» і «мовного» Майданів підказував, що такі гасла є технологією влади нейтралізувати політичні протести. А тому задля уникнення протистояння між учасниками протестів опозиційні політичні сили наступного дня розпочали паралельну акцію на Європейській площі і встановили там сцену для виступів.

Ми не поділяємо твердження Р. Балабана, що політичні лідери віддалилися від Євромайдану нібито через те, що відчувалося його поступове згасання і відсутність серед його учасників нових ідей та ініціатив [9, с. 123]. Якраз у перші дні Євромайдан був на підйомі, а парламентські політичні сили вирішили просторово дистанціюватися від нього, аби уникнути конфлікту, який провокувала влада. Хоча аж до часу об'єднання двох майданів 27 листопада влада всіляко намагалася протиставити їх один одному, засилаючи в обидва табори провокаторів і поширюючи відповідні чутки [307, с. 49–50].

Хвиля Євромайданів прокотилася всією Україною і нагадувала святковий карнавал – серед їхніх учасників переважали студенти, скрізь панував піднесений настрій та звучала музика. І неодмінною ознакою кожної такої акції була вимога «Без політики!». На недільне всеукраїнське віче в Києві, за різними даними, прибуло від 50-ти до 150-ти тисяч учасників протесту [307, с. 21]. Після його завершення вони колоною рушили до Кабінету Міністрів, який зусібч оточили підрозділи спецпризначення «Беркут». Представники «Свободи» спробували штурмувати Будинок Уряду, зав'язалася бійка. Влада відчула реальну небезпеку і наступного дня намагалася ліквідувати політичний табір на Європейській площі, здійснивши під прикриттям ночі безуспішний штурм із застосуванням сльозогінного газу.

Незважаючи на вимоги численних акцій по всій Україні, В. Янукович на саміті у Вільнюсі 28 листопада таки не підписав Угоди про асоціацію України з ЄС. Владі була відома інформація про те, що студенти згортають мирну акцію протесту в Києві та інших містах України. Навіть в. о. міністра внутрішніх справ В. Захарченко стверджував: «29-го числа студенти заявили, що припиняють протестні акції. Ближче до опівночі всі почали розходитися» [19, с. 41]. І все ж таки 30 листопада о четвертій годині ранку спецпідрозділ «Беркут» у кількості 1500 бійців жорстоко побив декілька сотень студентів, які останню ніч ще перебували на Майдані Незалежності. Так завершився аполітичний Євромайдан, і після нього події переросли у другу фазу – політичного протистояння. Як зазначає з цього приводу В. Котигоренко, «майдан кінця 2013 – початку 2014 років, спершу названий Євромайданом, переріс у справжню Революцію Гідності. Так її учасники і сучасники назвали радикалізацію суспільної свідомості та масові протести проти свавілля й безчинств влади та неправомірного застосування нею сили проти протестувальників» [119, с. 168].

II період – ненасильницький політичний протест (1 грудня 2013 р. – 19 січня 2014 р.). Антирежимні протести набрали чітко вираженого політичного характеру. Незважаючи на владні спроби силовими методами їх припинити, все-таки цей період загалом можна характеризувати як мирний політичний протест.

Після розгону акції на майдані Незалежності частина студентів знайшла прихисток у Михайлівському соборі. Сюди ж протягом дня підтягувалися обурені кияни, і до кінця дня стихійний мітинг вже нараховував до 40-ка тисяч осіб [307, с. 55]. Учасникам протестів стало відомо, що війська Міністерства внутрішніх справ на території Київської області приведено в бойову готовність. Це підштовхнуло їх створити загін самооборони, до якого відразу ж зголосилося 1200 осіб. Його завданням було утримувати периметр Михайлівської площі в разі атаки підрозділів «Беркута».

А наступного дня на віче в київському парку Тараса Шевченка з усіх кінців України прибуло, за різними підрахунками, від 500 тисяч до мільйона осіб [288, с. 44]. Учасники протесту зайняли майдан Незалежності, Хрещатик, приміщення Київської міської державної адміністрації (КМДА), Будинок профспілок, вступили у протистояння з підрозділами правоохоронців біля Адміністрації Президента. Наступного дня вони зайняли Міжнародний центр культури та мистецтва (МЦКМ – колишній Жовтневий палац, який згодом, з уваги на перебування в ньому переважно членів та прихильників ВО «Свобода», поміж собою називали Палацом Свободи). В Будинку профспілок розмістився Штаб національного спротиву (ШНС), до якого ввійшли представники опозиційних політичних сил, громадських організацій, активісти. Паралельно формуються інші революційні структури – Самооборона, Автомайдан, Всеукраїнське об'єднання «Майдан», різноманітні юридичні, психологічні і волонтерські структури. На Хрещатику встановлено сцену для виступів, організовано пункти харчування та першої медичної допомоги. Головною вимогою учасників протесту стає відставка президента В. Януковича і як проміжні – відставка уряду М. Азарова та повернення до Конституції у редакції 2004 р.

У той же час, організовано допровадивши зі східних областей України своїх прихильників, влада на території Маріїнського парку організувала Антимайдан. А представники МВС 4 грудня оголосили учасникам протестів ультиматум із вимогою звільнити захоплені приміщення, погрожуючи в разі невиконання вжити силу. У свою чергу і Генеральний прокурор України В. Пшонка пригрозив їм

покараннями за «кримінальні злочини». Після цього Самооборона Майдану зросла до 2800 осіб [241, с. 57], чимало з яких були учасниками війни в Афганістані та колишніми військовиками-спецпризначенцями, а весь периметр території, на якій перебували учасники протестів, огорожено захисними барикадами. В. Кулик наводить дані, що взимку на Майдан навіть прибула група народжених в Україні ветеранів ізраїльської армії і взяла активну участь у створенні його самооборони [126, с. 7].

Перманентно учасники революційних подій проводять віча, інші масові акції на майдані Незалежності (найчисельніша з них – святкування Нового року, в якому, за різними даними, взяло участь від 500 тис. до 2 млн осіб [307, с. 85]), пікетують Кабінет Міністрів, парламент, Адміністрацію Президента, Генеральну прокуратуру, МВС, Раду національної безпеки і оборони (РНБО), Апеляційний суд, Лук'янівське СІЗО, столичне управління Державної автоінспекції (ДАІ) і т. д. Автомайдан здійснює рейди до резиденцій В. Януковича, М. Азарова, В. Пшонки, В. Захарченка і В. Медведчука. Всі акції носять підкреслено мирний та ненасильницький характер. Натомість влада зосереджує навколо периметра акцій протесту в Києві підрозділи правоохоронців, організовує провокаційні напади тітушок, засилає провокаторів у революційний табір, здійснює викрадення учасників протестів (І. Луценко та Ю. Вербицький), напади на активістів та їхнє побиття (Т. Чорновіл). У ніч з 10 на 11 грудня вперше після жорстокого побиття студентів вона організовує планомірну зачистку революційного Майдану. Наступ численних підрозділів відбувався одночасно з декількох напрямків, а під їхнім прикриттям працівники міських комунальних служб розтягували барикади. Беркутівці намагалися прорватися в Будинок профспілок, штурмували КМДА. Вони здійснювали масований натиск, не застосовуючи однак спецзасобів. Адекватно та без застосування підручних предметів цей наступ стримували протестувальники. Щоправда, оборонці КМДА використали для цього воду з пожежних брандспойтів. Наступ тривав цілу ніч, але в остаточному підсумку спроба зачистити революційний Майдан не вдалася. Після цього В. Янукович

вперше сів за стіл переговорів з лідерами політичної опозиції А. Яценюком, В. Кличком, О. Тягнибоком та обіцяв запровадити мораторій на силові дії.

Завершення мирного періоду політичних протестів ознаменувало ухвалення у Верховній Раді 16 січня 2014 р. т. зв. «диктаторських законів», які суттєво обмежували права і свободи громадян та були спрямовані на нейтралізацію їхньої участі в акціях протесту. Цей крок з боку політичного режиму в його протистоянні з революційним суспільством став своєрідною точкою неповернення і моделював дальший розвиток подій лишень у двох альтернативних напрямках – або встановлення в Україні відверто диктаторського правління, або ж повалення цього режиму. Закони негайно підписав В. Янукович, і за п'ять днів вони мали вступити в дію. Однак з кута зору теорії права вони були нікчемними і нереальними для запровадження в реальне суспільне життя. Адже, як відзначає з цього приводу Ю. Ганжуров, «правові норми завжди вимагають визнання їх суспільством. Норми, які не враховують цього і не визнаються суспільством, не є правовими, приречені на нереалізацію і, в кінцевому рахунку, на скасування» [42, с. 148–149]. Паралельно по всій Україні почастишали напади на громадських активістів та нищення їхнього майна, збільшення кількості тітушок у Києві, концентрація силових підрозділів в урядовому кварталі столиці.

Варто згадати альтернативний погляд Н. Семенченко, яка вважає, що насправді події листопада 2013-го – лютого 2014 р. слід трактувати як державний переворот, в основу якого було покладено американські технології Д. Шарпа. На її думку, ненасильницький етап революції протягом листопада – грудня 2013 р. власне був таким тільки тому, що влада зуміла проти цих технологій застосувати дзеркальні методи, масово вивівши на вулиці підрозділи правоохоронців, але заборонивши їм застосовувати силу. Одне слово, «мирні революціонери проти мирних міліціонерів» [232, с. 168]. Однак у таку логіку нібито ненасильницького спротиву владного режиму революційним «провокаціям» явно не вкладається силовий розгін студентів на майдані Незалежності, намагання в такий же силовий спосіб зачистити Майдан у ніч з 10 на 11 грудня і, врешті, ухвалення в незаконний спосіб «диктаторських законів» 16 січня.

III період – ескалація силового протистояння у столиці та регіонах України (19–24 січня 2014 р.). 19 січня після чергового недільного віча декілька сотень учасників протесту спробували прорватися до Верховної Ради на вул. Грушевського і біля футбольного стадіону «Динамо» ім. В. Лобановського вступили в зіткнення з підрозділами «Беркута» та внутрішніх військ (ВВ). У відповідь ті масово застосували світлошумові гранати, гумові кулі, сльозогінний газ і водомети. В результаті понад 1400 учасників протестів протягом доби отримали поранення [288, с. 177], а протистояння набрало характеру військових дій і тривало до 24 січня. За декілька наступних днів міністр МВС дав дозвіл співробітникам «Беркута» застосовувати проти учасників акцій протесту вогнепальну зброю та гранати, що поступили з Російської Федерації [288, с. 183], а В. Янукович оголосив про намір запровадити надзвичайний стан. З'явилися перші жертви: 21 січня помер юнак, якого напередодні беркутівці по-звірячому побили і скинули з колони стадіону «Динамо»; 22 січня від куль снайперів на вул. Грушевського загинули вірменин С. Нігоян та білорус М. Жизневський, а тіло закатованого українця Ю. Вербицького знайшли в лісі на околиці с. Гнідина Бориспільського району; 24 січня в лікарні помер Р. Сенік, якому 22 січня на вул. Грушевського снайпер прострелив легеню [288, с. 182–192].

З 24 січня за рішенням ШНС було відкрито «другий фронт» – у регіонах розпочали захоплювати приміщення обласних державних адміністрацій (ОДА), масово звільняти під тиском громади голів місцевих адміністрацій та створювати Народні ради і їхні виконавчі комітети. Першою захопили Івано-Франківську ОДА, а опісля – Львівську, Чернівецьку, Тернопільську, Хмельницьку, Житомирську, Рівненську і Київську та заблокували приміщення в Луцьку й Ужгороді. Всього до 25 січня було захоплено вісім ОДА [19, с. 113].

IV період – відносно затишшя в процесі політичного протистояння (25 січня – 18 лютого 2014 р.). Відкриття «другого фронту» в регіонах кардинально вплинуло на поведінку влади – В. Янукович заявив, що готовий піти на ряд поступок та запропонував посади в уряді лідерам опозиції В. Кличку і А. Яценюкові, М. Азаров подав у відставку з посади Прем'єр-міністра України, а

Верховна Рада за поданням фракції Партії регіонів ухвалила законопроект про амністію затриманих учасників протестів в обмін на звільнення адміністративних приміщень (т. зв. «Закон про заручників»). Ці умови слід було виконати до 18 лютого. Настав черговий період революції – тритижневого відносного затишшя. Протягом першої половини лютого між представникам влади та опозиції тривали активні переговори щодо внесення змін до Конституції України, а також вживали заходів зі звільнення арештованих учасників акцій в обмін на часткове розблокування вул. Грушевського в Києві і звільнення приміщення КМДА. Далі активісти дійсно розблокували ряд приміщень ОДА в регіонах, відкрили смугу руху по вул. Грушевського в Києві та звільнили приміщення КМДА. В цей час влада і опозиція активно спілкуються з представниками міжнародних організацій та іноземних держав. Паралельно, незважаючи на переговори з представниками опозиції, влада і далі посилювала позиції силових підрозділів. Так, 27 січня Кабмін ухвалив рішення про збільшення чисельності «Беркута» від п'яти до тридцяти тисяч осіб, під виглядом «народних дружин» легалізував діяльність тітушок, обмежив пересування громадян у центрі Києва. Натомість революційний Майдан 29 січня, у день пам'яті героїв Крут, створив Національну гвардію, до якої ввійшли і сотні Самооборони [307, с. 102–103].

Спливав визначений термін, і, незважаючи на поступки опозиції щодо розблокування адміністративних приміщень та ряду вулиць в районі Хрещатика, влада не поспішала здійснювати актів реальної амністії. Хоч затриманих відпускали з-під арешту, але кримінальні справи не закривали і їхній розгляд в будь-який час могли відновити. Генеральний прокурор В. Пшонка відмовився виконати свою частину компромісних домовленостей і заявив про готовність закрити всього лиш 108 із 2000 таких справ [288, с. 212]. До того ж, і в Києві, і в регіонах при кожній нагоді влада брала в заручники чергових активістів. 14 лютого на засіданні Ради Майдану ухвалено рішення здійснити так званий «мирний наступ» до стін парламенту, в якому на той день було заплановано розгляд проекту постанови про повернення до Конституції 2004 р. Ініціатором такого кроку був лідер Демократичного альянсу В. Гацько [19, с. 139]. Влада

натомість запланувала провести силову операцію під умовною назвою «Хвиля» для зачистки Майдану. Для цього було сконцентровано 22 тисячі бійців «Беркута» та ВВ, і їм видано бойові набої.

У період – масові розстріли учасників протестів і перемога Революції гідності (18–21 лютого 2014 р.). Зранку 18 лютого колона учасників протесту вирушила до Верховної Ради. На підходах до неї вона нашттовхнулася на загороджувальні перепони з техніки та живий кордон правоохоронців. У цей же час від парку Слави до Верховної Ради підійшла колона тітушок. Силове протистояння ставало неминучим. Після ряду локальних сутичок близько опівдня підрозділи силовиків пішли в наступ, і біля стін парламенту розпочалося трагічне побоїще. Воно охопило Маріїнський парк, вулиці Шовковичну, Липську, Інститутську. Зімнувши лави протестувальників, силовики розпочали зачистку революційного Майдану – захопили Український дім, Жовтневий палац, штурмували барикади за допомогою двох БТР-ів, до кінця дня підпалили Будинок профспілок та наметове містечко, впритул наблизилися до вічової сцени Майдану. Протягом дня з обох боків загинуло 36 осіб, ще тисячі було поранено [288, с. 286]. Штурм Майдану тривав цілу ніч. Переговори лідерів опозиції з В. Януковичем були безуспішні. Зранку він звернувся до учасників протестів з ультиматумом здатися, а СБУ оголосила антитерористичну операцію на території всієї держави. З регіонів до Києва на підмогу масово вирушили активісти, у низці обласних центрів повторно захоплено будівлі ОДА, МВС та СБУ. 19 лютого відновилися переговори лідерів опозиції з В. Януковичем, і їм вдалося домовитися про перемир'я. Але реально між обома сторонами тривали перманентні сутички. Жорстоке протистояння відновилося зранку 20 лютого. Підрозділи правоохоронців змушені були відступити. Але внаслідок застосування вогнепальної зброї і зокрема прицільного вогню снайперів до обіду, за різними даними, з обох боків загинуло від 50-ти до 90 осіб [307, с. 116].

Для врегулювання ситуації до Києва на переговори з В. Януковичем прибули міністри закордонних справ Франції, Німеччини та Польщі. По обіді в сесійній залі парламенту зібралося 236 народних депутатів, які під керівництвом віце-спікера Р. Кошулинського ухвалили рішення про припинення антитерористичної операції в державі та повернення всіх підрозділів правоохоронців з Києва до місць дислокації. Опівночі лідерам опозиції спільно з іноземними дипломатами вдалося досягнути компромісу з В. Януковичем і напрацювати проєкт «Мірної угоди». Наступного дня її було підписано. Однак під враженням масової загибелі людей учасники Майдану відмовилися від компромісу з В. Януковичем, вимагаючи для нього покарання. Близько 23-ї той покинув Київ, спочатку вилетівши в Донецьк, а потім транзитом через Крим у Росію.

Втеча В. Януковича символічно ознаменувала перемогу Революції гідності. Політичний режим його імені перестав існувати. Наступного дня подав у відставку спікер парламенту В. Рибак, і на його місце народні депутати обрали О. Турчинова. Верховна Рада ухвалила рішення про повернення до Конституції в редакції 2004 р., призначила нових керівників МВС, СБУ і Міністерства оборони, ухвалила постанову «Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових президентських виборів». Виконання обов'язків Президента України покладено на О. Турчинова. 27 лютого Верховна Рада сформувала новий склад Кабінету Міністрів на чолі з А. Яценюком. Цього ж дня російські військові підрозділи, які несанкціоновано почали проникати на територію Криму ще з 20 лютого, захопили приміщення його парламенту та уряду. А 1 березня російська Рада Федерації за поданням президента В. Путіна дала згоду на використання російських збройних сил на території України і отже практично оголосила їй війну. Революція гідності переросла в нову і вже класичну для новітньої історії фазу контрреволюційного вторгнення окупаційних військ сусідньої і прихильної до поваленого режиму Російської держави.

4.4. Вплив націоналістичних структур на перебіг Революції гідності

Якщо аналізувати стан українського націоналістичного руху напередодні кожного з проаналізованих революційних зривів, то слід відзначити, що під час Революції на граніті 1990 р. він мав зародковий характер, до Помаранчевої революції 2004-го хоч і сягнув значного рівня організаційного розвитку, але перебував у кризі і був деконсолідований, а в Революцію гідності ввійшов у значно скристалізованішому вигляді [241].

Парламентські вибори 2012 р. чітко розставили акценти впливовості в націоналістичному середовищі. З одного боку, його беззаперечним лідером стає ВО «Свобода». У цих виборах партія отримала 10,44% голосів виборців у багатомандатному окрузі та ще 13 її кандидатів пройшло в мажоритарних округах. Отже, «Свобода» зуміла сформувати досить численну парламентську фракцію у складі 38-ми народних депутатів.

З другого боку, до початку Революції гідності раніше відомі націоналістичні організації або ж припиняють своє існування (ДСУ), або ж стають невливовими в політичному процесі (КУН, УНА–УНСО, «Тризуб»). КУН у парламентських виборах 2012 р. брав участь у блоці з «Нашою Україною», і таке об'єднання отримало 1,11% голосів. Частково возз'єднана 2005 р. УНА під керівництвом Ю. Шухевича отримала передостанній результат – 0,08%. Не виходять за рамки громадсько-просвітницької діяльності ОУН-б та ОУН-м, винятково в ніші молодіжно-вишкільної діяльності перебувають МНК і «Національний альянс». Створена 2005 р. УНТП вже за рік трансформувалася в рух «автономних правих», який у свою чергу до 2011 р. розпався на ряд конкурентних груп. СНА також не змогла стати впливовим чинником політичного процесу [4, с. 172–178].

Передреволюційний рівень впливовості відобразився і на участі націоналістичних сил у подіях Революції гідності. Домінантні позиції в ній займали ВО «Свобода» та громадський рух «Правий сектор» («ПС»).

Зокрема ВО «Свобода» разом із ВО «Батьківщина» і партією УДАР В. Кличка становили політичне ядро революційного Майдану. Відповідно її лідер О. Тягнибок та провідні члени партії входили до керівних органів революційної

опозиції – Штабу національного спротиву і Ради ВО «Майдан». Представники партії брали активну участь в організації медичного (С. Ханенко, А. Гук), тилового (М. Блавацький, І. Сабій), юридичного (О. Бондарчук, с. Кізін) та інформаційного забезпечення Майдану. Щодо останнього, то його сцену було придбано коштом заступника голови ВО «Свобода» І. Кривецького, і її утримували завдяки фінансовим ресурсам партії [19, с. 69]. Окрім цього, інформаційний супровід революційних подій здійснювали партійні проєкти – радіо «Свобода» та газета «Твоя Свобода». Разом з партнерами ВО «Свобода» пропорційно несла третину інших фінансових витрат на утримання революційного Майдану. Якщо експерти підраховали, що кожного дня на це потрібно було близько мільйона гривень і приблизно третина цієї суми надходила від добровільних пожертв [288, с. 118–120], то відповідно щоденний внесок ВО «Свобода» становив близько 200–250 тис. грн.

Звичайно, головним внеском ВО «Свобода» у здійснення Революції гідності був її людський ресурс. Вже від самого початку силового протистояння партія здійснила масову мобілізацію своїх членів та проводила регулярну ротацію сотень для участі в столичних акціях протесту. На революційному Майдані постійно перебувало близько 1,5–2 тис. членів партії. Починаючи від перших сутічок 24 листопада під Будинком уряду [19, с. 21–22] і до трагічних подій 18–20 лютого 2014 р. її члени були масово задіяні в усіх силових протистояннях, блокуваннях, пікетуваннях тощо. Більшою мірою сили партійного членства захопили й утримували Будинок профспілок, приміщення КМДА, Жовтневий палац, Український дім [19, с. 44–48]. Її ж чільні члени були комендантами або співкомендантами цих приміщень. Закономірно, що партія понесла і найбільші серед інших політичних сил втрати на Майдані – 19 її членів навечно ввійшли до списків Небесної сотні. Незалежні експерти вказують, що серед інших партій ВО «Свобода» домінувала кількістю задіяного членства як на центральному Майдані в Києві, так і на всіх регіональних майданах від Галичини до Криму. Її участь зафіксовано й у відсотково найбільшій кількості акцій протесту – 18% [283].

Принагідно слід відзначити, що у вже достатньо численній літературі про Революцію гідності – як в публіцистичній, так і в науковій – проглядається тенденція до гіперболізації самоорганізаційного потенціалу та применшення ролі організованих політичних структур і зокрема тодішньої парламентської опозиції. Для прикладу, наведемо деякі з них.

Так, зокрема Р. Балабан стверджує: «Не будучи організованим політичними партіями, Майдан як синергетична сила змушений був передати свій політичний рупор. Причому цей “рупор” підхопили не політичні партії, а окремі особи – А. Яценюк, В. Кличко, О. Тягнибок, які для підвищення власного рейтингу актуалізували “майданівські партії” – ВО “Батьківщина”, “УДАР”, ВО “Свобода”. Однак Майдан не мав єдиного центру управління та єдиної сили чи структури в своїй основі». Хоча при цьому автор визнає, що вони виступали «стабілізаторами» Майдану і його «перемовниками» [9, с. 127]. Впадає в очі недоречність вислову про «актуалізацію» партій, які в нещодавніх парламентських виборах здобули досить вагому підтримку виборців України. Подібні твердження висловлює і Я. Потапенко: «Наступна важлива особливість Євромайдану, неодноразово підкреслювана його учасниками, експертами і науковцями, – це вказівка на неконструктивність уявлення про те, ніби лідери опозиції та партійні функціонери очолювали його і скеровували дії протестувальників. Будь-які розмови про “керованість” Майдану і його абсолютну лояльність до Кличка, Яценюка, Турчинова і Тягнибока є цілковито безпідставними» [201, с. 9].

Віддаючи належне самоорганізаційному потенціалові революційного Майдану, ми не погоджуємося з таким однозначним запереченням ролі організованих політичних структур загалом і тогочасних парламентських партій зокрема в його функціонуванні та протистоянні з чинним політичним режимом. Наведені вище факти свідчать про протилежне. Ми вважаємо, що такі твердження, з одного боку, є інерційним проявом того протиставлення аполітичного Євромайдану організованим політичним силам, яке на початковому етапі Революції гідності з власною метою технологічно тонко організовував і

використовував чинний режим. З цього приводу М. Кугутяк і М. Вітенко, аналізуючи хронологію Революції гідності, відзначають: «ЗМІ поширювали думку, що один майдан хороший, а інший поганий; один функціонує у рамках законодавства, а інший – ні. Вже пізніше стало відомо, що в оргкомітеті обох таборів силовиками було введено своїх агентів, які вивідували інформацію, підлаштовували різні провокації, намагалися пересварити політиків від опозиції зі студентськими активістами» [307, с. 50]. А з другого, ми вважаємо, що таке нігілістичне ставлення до ролі політичних партій в організації революційного Майдану загалом відповідає притаманній сучасному періодові тенденції постмодерного заперечення ролі і значення інституцій у житті суспільства [71, с. 211–216].

Офіційний опозиційний статус ВО «Свобода» на революційному Майдані завдав їй і суттєвих іміджевих втрат. Партія та її лідер разом зі своїми політичними партнерами несли політичну відповідальність за перебіг революційних подій і долю задіяних у них людей. На нашу думку, участь лідера партії у переговорах з чинною владою та узгодження своїх позицій з ідеологічно несумісними партнерами свідчили про її політичну зрілість і свідому державницьку позицію. Але в той же час вони різко дисонували з уже сформованим революційним іміджем, «суперечили своїй ранішій риторичі» [126, с. 6]. До того ж, свободу дій керівництва партії обмежували і європейські та американські дипломати, які вимагали від парламентської опозиції дотримуватися винятково мирного характеру протестних акцій і застерігали від радикальних дій, погрожуючи відмовити в тій підтримці, якої у боротьбі з чинним режимом вкрай потребували опозиційні сили [19, с. 81–98]. Зважений характер дій голови ВО «Свобода» не відповідав революційним настроям учасників протестів, і це до того ж підсилювалося тією атмосферою неприязні до політичних лідерів Майдану, яку формували масово впроваджені в середовище учасників революції провокатори режимних силових структур.

На нашу думку, негативним переломним для іміджу партії моментом стали силові зіткнення на вул. Грушевського 19–24 січня 2014 р. Відповідно до

сформованої канви спілкування з дипломатичними колами ніхто з представників парламентської опозиції не міг взяти на себе відповідальність за ці події. Зокрема не могло цього зробити і ВО «Свобода», хоча його члени масово брали участь у тих протистояннях. «Першою людиною, яку заарештували на Грушевського, теж, до речі, був свободівець. Нам заборонили бути там, Тягнибок сказав, що партію заборонять як екстремістську, але в нас було вже дві сотні заарештованих, потім дійшло до трьох сотень. Це вже так: або ми, або нас. Пам'ятаю холопці телефонують: Кириле, ми склали партійні прапори, знімаємо нашивки, йдемо на Грушу», – згадував опісля К. Доленко [19, с. 181]. Керівництво ВО «Свобода» на цьому етапі цілком предметно розглядало такий самий сценарій арешту її провідного членства та самої заборони партії, який спіткав націоналістичну організацію «Золотий світанок» у Греції [290].

В умовах ескалації силового протистояння партія чимраз глибше занурювалася у політичну іміджеву пастку. З одного боку, ситуація вимагала нарощувати дипломатичні зусилля для відвернення кривавого розв'язку, а з другого, такі дії дедалі більше руйнували її усталений революційний імідж.

У той же час що більших іміджевих втрат на Майдані зазнавало ВО «Свобода», то динамічніше лідерські націоналістичні позиції на ньому і в суспільстві займав громадський рух «Правий сектор». Датою його створення вважається 28 листопада 2013 р., а назва походить від місця розташування в революційному наметовому таборі – праворуч від стели Незалежності біля пам'ятника засновникам Києва. До руху ввійшли як відомі націоналістичні організації, які напередодні революції перебували в кризовому стані і вже не відігравали суттєвої ролі в політичному процесі, так і ті, хто справляв локальний вплив на суспільно-політичні процеси. Зокрема першим революція давала шанс на реанімацію своїх впливів, а другим – такий самий шанс на повноцінну реалізацію. Не випадково ініціатором створення «ПС» вважають «Тризуб». До нього ввійшли представники ще двох відомих націоналістичних структур – УНА–УНСО та «Патріот України», а також маловідомі широкому загалові організації «Білий молот», «Чорний комітет», Комітет визволення політв'язнів, «Карпатська

Січ», окремі націоналісти і футбольні фанати. За свідченнями лідера «ПС» Д. Яроша, кожне таке середовище нараховувало по 100–200 осіб, а сам «Тризуб» у передреволюційний період мав у своїх лавах десь близько 500–600 членів [19, с. 101–103]. Щоправда, після підпалу Будинку профспілок 18 лютого організація «Білий молот» вирішила змінити місце свого базування і разом із Комітетом визволення політв'язнів, «Патріотом України» і декількома сотнями Самооборони перебирається до КМДА та створює альтернативний «Правий сектор». Пізніше, вже 6 березня, з'являється заява «ПС», що «Білий молот» виключено з «ПС». Як впливає з інтерв'ю представника «Білого молота» В. Гораніна, підстави для розколу в «ПС» з'явилися значно раніше – ще в процесі спільної діяльності на Майдані [13].

На першому етапі революційних процесів «ПС» загалом був невідомий для суспільного загалу. Хоча, за деякими свідченнями, члени організацій, які пізніше увійшли до нього, брали участь в захисті студентів від побиття в ніч на 30 листопада, у захопленні КМДА і в сутичках біля Адміністрації Президента 1 грудня. Після організації Самооборони Майдану «ПС» увійшов до його складу і значився однією із сотень під номером 23 (загалом сотень було 39) [288, с. 127–128]. Д. Ярош навіть стверджує, що «саме “ПС” організував перші сотні Самооборони, яка потім стала тим, чим вона стала». На нашу думку, таке твердження є перебільшенням, бо перші загони Самооборони було сформовано на Михайлівській площі після розгону Євромайдану й тоді «ПС» ще не існувало. Після намагання силовиків зачистити Майдан в ніч з 10 на 11 грудня «ПС» перейшов на 5-й поверх Будинку профспілок. Весь час він намагався зберігати автономію у своїх діях. Як зазначають у своєму дослідженні брати Капранови, «“Правий сектор” на початках Євромайдану був переважно агітаційним і дискусійним майданчиком, далеким від сцени як територіально, так і ідеологічно» [19, с. 105–106].

Однак, починаючи з січня 2014 р., за «ПС» на революційному Майдані поволі починає закріплюватися неформальний статус лідера націоналістичного руху. Він не був зв'язаний політичною відповідальністю й тими дипломатичними

умовностями, які обмежували дії конкурентної «Свободи». Атмосфера Майдану за визначенням потребувала революційного тренду, і це вміло використовували досвідчені політики УНА–УНСО, «Тризуба», «Патріота України», які об'єдналися під новим брендом «Правого сектору».

Зоряний час «ПС» настав 19 січня. Цього дня на чергове віче в Києві зібралося близько 500 тис. учасників, обурених ухваленням «диктаторських законів» 16 січня. Перед його завершенням один із лідерів Автомайдану С. Коба несподівано зі сцени закликав блокувати парламент. Це виглядало позбавленим сенсу, оскільки в недільний день приміщення Верховної Ради було порожнє. Однак декілька сотень учасників Автомайдану направилися на Європейську площу. Вони зупинилися перед блокпостами підрозділів внутрішніх військ (ВВ) на початку вул. Грушевського. Поступово до цього місця підтягувалося чимраз більше учасників протесту, і за декілька годин їхня кількість вже сягнула тридцяти тисяч. Несподівано у простір між ними та бійцями ВВ увірвалася група з 30–40-ка осіб і зав'язала сутичку. За свідченнями очевидців, вони скандували характерні для російських ультрас кричалки «А ну-ка, давай-ка...» [288, с. 172–173].

За свідченням Д. Яроша, конфлікт на вул. Грушевського активізували саме учасники «ПС». «Кажу Парубію: Андрію, дай мені сотню Самооборони додатково, і ми зможемо зробити прорив, далеко звісно не пройдемо, але ситуацію можна змінити. Я дякую, що він дав не одну, а дві сотні, вони закрили нам фланги, а наші штурмові загони запалили автобус і пройшли вперед», – згадує він [19, с. 107].

Внаслідок цього протистояння на вул. Грушевського набрало запеклого і масового характеру. Незалежно від контроверсійних суджень щодо того, хто і для чого його ініціював, воно набрало символічного характеру революційної боротьби проти чинної влади, яка «законами 16 січня» намагалася встановити диктаторський режим в Україні. В ньому масово брали участь учасники революції, незалежно від партійної належності, зокрема і члени парламентських опозиційних партій. Тут не має рації О. Стражний, стверджуючи, що ні актив

«Самооборони», ані опозиційні політики не підтримали протистояння на вул. Грушевського [288, с. 178]. Навіть поверхові підрахунки вказують, що на той час «ПС» не мав у своїх лавах тієї кількості людей, які брали в ньому участь. Проте внаслідок вищеописаних дипломатичних умовностей жоден із лідерів опозиційних парламентських партій не міг взяти на себе відповідальність за такі дії. У той же час цим результативно скористався «Правий сектор» та його лідер Д. Ярош [203]. Учасник подій згадує: «У лютому ми зіткнулися з тим, що ми всі стаємо “Правим сектором” десь у душі. Всі почали схилитися до силового розв’язання цього політичного конфлікту» [288, с. 228].

Після припинення активної фази протистояння на вул. Грушевського розпочалися переговори між лідерами парламентської опозиції і В. Януковичем. Щодо участі представників націоналістичних структур у них, то вони наклали неоднозначний і досить парадоксальний відбиток на їхній імідж. Так, за сам факт участі в таких перемовинах і навіть за те, що лідер «Свободи» О. Тягнибок потиснув В. Януковичеві руку, його піддано жорсткій критиці на революційному Майдані. Хоча б, здавалося, потискання руки під час дипломатичних перемовин між опонентами є звичною протокольною річчю. Характерно, що ця критика була тенденційно адресована лишень О. Тягнибокові і не зачепила інших лідерів парламентської опозиції – А. Яценюка та В. Кличка. І в цьому, очевидно, можна вбачати прояв застосування технологій конкурентної боротьби навіть в таких критичних умовах. Коли ж після фінальної стадії переговорів О. Тягнибок, реагуючи на критичний суспільний резонанс, не потиснув руки В. Януковичу, то Майдан цього вже не зауважив [19, с. 228]. Проти О. Тягнибока як лідера ВО «Свобода» цей факт «потискання руки» масово використовували у президентській та парламентській виборчих кампаніях 2014-го. У той же час його союзники А. Яценюк і В. Кличко й партії, які вони очолювали, отримали високу електоральну підтримку.

Принагідно слід зауважити, що існували також і таємні сепаратні переговори з В. Януковичем його майбутнього короткотермінового наступника у статусі «виконуючого обов’язки» О. Турчинова. Як згадує А. Мохник, кожні

переговори лідерів опозиції з В. Януковичем відбувалися зі згоди Майдану, і після їхнього проведення вони ж звітували перед ним щодо їхніх результатів. І тільки О. Турчинов проводив такі переговори без відома революційного Майдану та його політичних лідерів [288, с. 202; 19, с. 156].

Мав такі таємні переговори з В. Януковичем і лідер «ПС» Д. Ярош. Як на нашу думку, його дії в цей час загалом носили добре прорахований характер політичної технології, спрямованої на нарощування власного політичного рейтингу шляхом альтернативного до політичних лідерів Майдану, а зокрема до конкурентних О. Тягнибока і ВО «Свобода», позиціонування. Так, 1 січня до дня народження лідера ОУН С. Бандери «ПС» провів окремий від «Свободи» захід [205]. Характерно, що в цей час він ще не мав на Майдані такого резонансу, як масовий смолоскипний похід «Свободи». Коли після 25 січня настало досягнуте внаслідок переговорів затишшя, Д. Ярош і далі закликав зі сцени Майдану до силових акцій проти влади (зокрема під час віча 10 лютого). Коли ж Рада Майдану ухвалила рішення про т. зв. «мирний наступ», то Д. Ярош перед його початком, навпаки, звернувся з «вимогою до влади й опозиції поновити переговорний процес». І натомість після трагічного протистояння 18 лютого, коли лідерам опозиції після ряду безрезультатних зустрічей з В. Януковичем таки вдалося досягти компромісу з ним, Д. Ярош через соціальну мережу Фейсбук озвучив відмінну позицію: «Хтось там хоче зупинити народне повстання шляхом проголошення фальшивого перемир'я. Офіційно заявляю: "Правий сектор" не підписував жодних угод і ні з ким ні про що не домовлявся, тому наступ повсталого народу має тривати». І в той же час сам провів таємні переговори з В. Януковичем [288, с. 198; 205]. А після них і після підписання «Угоди про врегулювання кризи в Україні» знову прозвучала альтернативна заява Д. Яроша, що «Правий сектор» не складатиме зброї до відставки В. Януковича з посади Президента і «готовий взяти відповідальність за подальше розгортання революції в Україні» [19, с. 162].

Коли інформація про таємні переговори Д. Яроша з В. Януковичем стала масовим надбанням Майдану, це викликало до певної міри настороженість серед

його учасників, однак не завдало йому особисто і «ПС» стільки іміджевого негативу, як О. Тягнибокові та партії «Свобода» переговори, що проходили зі згоди Майдану. На нашу думку, це також є свідченням використання відповідних технологій у конкурентній політичній боротьбі, яка, хоч як дивно, не припинялася навіть у період найгострішого протистояння під час Революції гідності. Знову ж таки, члени «Свободи» та «ПС» однаковою мірою були задіяні в них під час найтрагічнішої фази 18–20 лютого, оскільки мали найбільше відповідного досвіду, зокрема і під час перебування у парамілітарних структурах. Однак після їхнього завершення знову почали діяти правила політичної конкуренції. Вже 27 березня, тобто менше як за місяць після створення післяреволюційного уряду, «ПС» пікетував Верховну Раду і серед іншого вимагав віддати під трибунал ексміністра оборони, члена ВО «Свобода» адмірала І. Тенюха [204].

Зрештою, така конкуренція в перспективі не принесла користі обом політичним силам і націоналістичному рухові загалом. Як відомо, у дочасних президентських і парламентських виборах вони і їхні лідери отримали повне фіаско.

Натомість обидві політичні сили суттєво вплинули на світоглядну трансформацію революційного Майдану та українського суспільства загалом. ВО «Свобода» і «Правий сектор», окрім участі в протистоянні з силовими структурами владного режиму, активно займалися пропагандою своїх ідей – видавали і розповсюджували листівки, газети, виходили в радіоетер, озвучували свої світоглядні засади зі сцени Майдану, зокрема і в прямому телеетері. Вчиняли вони й акції, які мали глибоко символічне світоглядне значення, як-от повалення пам'ятника Ленінові в Києві та публічні заходи на вшанування провідника ОУН С. Бандери. Так, зокрема, коли 8 грудня активісти ВО «Свобода» організували знесення пам'ятника Леніну на Бессарабці в Києві, це викликало однаково гостру реакцію як у представників чинної влади, так і в політичних партнерів. Таке несприйняття навіть висловила зі сцени Майдану його ведуча Руслана. Ситуація врегулювалася лишень після того, як ряд європейських політичних діячів озвучив схвальну реакцію [19, с. 171–172]. У той же час ця акція викликала масовий

«ленінопад» по всій Україні, і до березня 2015 р. було повалено близько 600 пам'ятників Ленінові та іншим советським політичним діячам [307, с. 68].

Протестували політичні партнери «Свободи» і проти вивішування на фасаді КМДА портретів С. Бандери до дня його народження та планів націоналістів щодо публічного вшанування його пам'яті. Тож ВО «Свобода» змушене було формально вивести своїх прихильників з Майдану Незалежності поза межі революційного табору і провести 1 січня святковий мітинг до 105-ї річниці від дня народження провідника ОУН біля приміщення КМДА [62]. Не менш феноменальними як для умов революції були й наукові «Бандерівські читання», які організували активісти «Свободи», що відбувалися 1 лютого у приміщенні КМДА [11]. З цієї нагоди слід відзначити і таку націоналістичну просвітницьку акцію, як відкрита бібліотека в наметовому революційному містечку [259, с. 86], яку організували члени КУН.

Члени й прихильники «Свободи», організацій, що входили до громадського руху «Правий сектор», інших націоналістичних структур відзначалися чіткою ідеологічною зорієнтованістю та дисципліною й становили активне ядро революційного Майдану. Своєю поведінкою і світоглядною переконливістю вони справляли позитивне враження на інших його учасників, впливали на формування їхнього світогляду та вели за собою. А оскільки Революція гідності після переможного завершення справила загалом світоглядний вплив на українське суспільство, то вона зокрема транспортувала на нього й ті націоналістичні ідеї, які на революційному Майдані опановували її учасників. Найсимволічніше вираження цього виявилось у масовому вживанні націоналістичного вітання «Слава Україні! Героям Слава!». Масовим в українському суспільстві воно стало вже на завершальному етапі і після революції. А на початку ведуча сцени Руслана навіть намагалася ставити на голосування питання про заборону вживати це вітання на революційному Майдані [19, с. 72]. Тепер же вітання «Слава Україні! Героям Слава!», як і гімн ОУН «Зродились ми великої години», запроваджено для офіційного використання в Збройних силах України (ЗСУ).

4.5. Соціальний характер та антиолігархічна спрямованість революційної перспективи в Україні

Проналізувавши три революційні зриви в Україні через призму концепції перманентної національної революції та дійшовши висновку про незавершений характер кожного з них, закономірно постає питання про дальшу перспективу революційного процесу в Україні. На нашу думку, потенційний черговий революційний зрив в Україні носитиме соціальний характер і антиолігархічну спрямованість [251]. Підставою для такого твердження є наш висновок про залежність політичного процесу в сучасній Українській державі від олігархічного устрою економіки та похідного від неї політичного режиму, і це є основним гальмом цивілізованого загалом і національного та соціального зокрема розвитку Української держави.

Для розгляду цієї гіпотези ми вважаємо за доцільне знову повернутися до аналізу причин незавершеності трьох попередніх революційних зривів. Адже їхнім результатом став не злам чинної системи суспільного й державного життя, а компроміс між протиборчими сторонами. На нашу думку, в рамках націоналістичної концепції перманентної національної революції методологічним ключем до розуміння таких причин може стати праця одного з провідних ідеологів ОУН-б С. Ленкавського «Українська національна революція». Серед масиву інших теоретичних напрацювань з цієї тематики в офіційних виданнях організаційних форумів ОУН-б та її провідних діячів вона вигідно вирізняється тим, що була 1946 р. підготовлена для потреб внутрішнього вишколу членів цієї організації, а отже її зміст носить як науково обґрунтований, так і навчально-прикладний характер.

Так-от, описуючи революційний процес, автор виокремлює в ньому три етапи: «1. підготовка, або наростання революції; 2. доосновне знищення попереднього суспільного й політичного ладу; 3. встановлення й закріплення іншого, нового післяреволюційного порядку» [132, т. 3, с. 453]. Очевидно, що всі вони тісно взаємопов'язані між собою і кожен наступний логічно впливає з реалізації попереднього.

Якщо проаналізувати три попередні революційні зриви в Україні, то, на нашу думку, жоден із них на першому з описаних етапів не ніс у собі чіткої організаційної основи. У той же час С. Ленкавський вважав, що цей етап мав би бути найважливішим, найтривалішим за часом і сприяти «умасовленню» революції, тобто тому, що широкі маси населення усвідомили її мету. «Світоглядова революція є початком політичної й соціальної революцій», – писав він [132, т. 3, с. 457].

Очевидно, таке бачення базувалося на попередньому практичному досвіді підпільної просвітницько-пропагандистської діяльності спочатку цілісної ОУН, а потім ОУН-б. Без багаторічних зусиль щодо того, що вона створила відповідну психологічну атмосферу в українському суспільстві, неможливим був би феномен УПА і її тривалої підпільної збройної боротьби.

Натомість в усіх трьох згаданих революціях наростання суспільного протистояння хоч і було зумовлене об'єктивними обставинами, але носило стихійний характер. Це давало можливість конкурентним групам чинної на той час владної еліти на другому етапі революційного процесу (згідно з концепцією перманентної національної революції – у мить настання революційного зриву) використовувати вивільнену енергію мас зі своєю вузькогруповою метою. Їхньою метою було витіснити конкурентів з влади і заволодіти нею, однак не ліквідувати чинної системи суспільно-політичних та соціально-економічних відносин.

Отже через внутрішню ротацію еліт система частково модернізувалась, однак не зазнавала зламу. Відповідно до поглядів С. Ленкавського така революція носила політичний, «протирежимний» характер. Однак вона не була соціальною, що натомість «має за мету насильну перемену існуючого в даній країні суспільного й економічного порядку й перебрання державного правління з рук старого суспільного класу в руки того, що революцію робить» [132, т. 3, с. 450]. В остаточному підсумку кожна така революція не досягала мети і залишалася незавершеною.

Внаслідок Романтичної революції 1989–1991 рр. комуністичну геронтократичну еліту частково змінила значно динамічніша комсомольська

верхівка. В міжреволюційний період її було докооптовано представниками тіньового бізнесу пізнього советського періоду та кримінального світу, і вона поступово структурувалася в регіональні олігархічні клани, які були сформовані і набули свого впливу ще в советський період політичної історії. В українських політологічних дослідженнях вони позначаються різними назвами – Адміністративно-економічні групи (АЕГ), Адміністративно-економічні клани (АЕК), Фінансово-політичні групи (ФПГ) і под. [235, с. 14–17].

Слід зауважити, що якщо раніше термінологія на зразок «олігархи», «олігархічні клани», «олігархічний режим» і под. вживали переважно в публіцистиці, то віднедавна вона повноцінно ввійшла в науковий дискурс, про що свідчать праці українських науковців М. Михальченка, А. Колодій, Ю. Мацієвського та ряду інших авторів. Зокрема член-кореспондент НАН України М. Михальченко робить гострий висновок про те, що й сьогодні «в Україні правлять олігархічні клани» [149, с. 306].

Зайнявши ключові позиції в господарсько-економічній сфері, клани почали шукати шляхів захисту своїх інтересів і у сфері політичній. Адже свого часу О. Турчинов влучно висловився: «Неможливо бути політиком, не маючи необмеженого доступу до фінансових потоків. Неможливо займатися великим бізнесом без глибоко особистих “політичних ресурсів”» [301, с. 13–19].

Вплив кланових угруповань на політичний процес відбувався поетапно. Спочатку вони лобіювали свої інтереси шляхом вибіркового підкупу державних чиновників. У міру зростання фінансових спроможностей їхні представники перейшли до підпорядкування своєму впливові політичних партій. Наступним кроком в опануванні політичного простору стало те, що ці угруповання творили власні партії-проекти. Піонером у цій справі стала Народно-демократична партія (НДП), яка репрезентувала інтереси харківського регіонального клану. Пізніше з'явилися Соціал-демократична партія України-об'єднана (СДПУ(о)), що репрезентувала київський клан, а потім «Громада», Демократичний Союз (ДемСоюз), «Батьківщина», «Трудова Україна» (дніпропетровський клан) та Партія регіонів (донецький клан) [235, с. 23–24].

Президент Л. Кучма легітимізував вплив олігархічних кланів на економічне й політичне життя Української держави. Він став архітектором тієї суспільно-політичної та соціально-економічної системи, яка дозволила йому протягом двох каденцій зберігати за собою посаду президента, але яка поміняла вектор цивілізаційного розвитку України й до сьогодні тримає її в лабетах постсоветської відсталості. За влучним висловом Ю. Мацієвського, з кінця 90-х років ХХ ст. олігархи фактично «захопили» державу [147, с. 61].

За аналогічним сценарієм відбувалися і дві наступні антирежимні політичні революції – стихійний вибух масового невдоволення очолювали представники конкурентних до чинного режиму кланових угруповань, захоплювали владу в державі і використовували її як інструмент реалізації своїх економічних інтересів.

Так, після Помаранчевої революції 2004–2005 рр. владне оточення Л. Кучми змінилося на оточення Ющенка – Тимошенко, які самі донедавна перебували в його ж політичній обіймі і яких він необачно виштовхнув в опозицію. Як відомо, В. Ющенко очолював Уряд України під час президентства Л. Кучми, а Ю. Тимошенко була в ньому Віцепрем'єр-міністром з питань паливно-енергетичного комплексу. Аналізуючи в цей період вплив на українське суспільство основних ФПГ, с. Телешун виокремив одну з них під назвою «Наша Україна» [293, с. 88].

Отож вищу державну владу отримало конкурентне кланове угруповання, і хоча помінялися персоналії, але це не зачепило основ політичної системи. З цього приводу Ю. Мацієвський зауважує: «Змінивши при владі одну частину оточення Л. Кучми іншою, “Помаранчева революція” не вирівняла вектора демократизації і була невдалою спробою виходу з інституційної пастки» [147, с. 29].

Не здійснивши системних змін у державі, ФПГ «Наша Україна» знову поступилася донецькому кланові, що зумів стати єдиним політичним спадкоємцем олігархічного оточення президента Л. Кучми. Однак після Революції гідності 2013–2014 рр. конкурентна постпомаранчева група вкотре витіснила донецьких та «сім'ю» В. Януковича з владних позицій. За переліком ключових осіб, які становили її владне оточення, можна дійти висновку, що після поразки у

президентських виборах 2010 р. ФПГ «Наша Україна» взяла реванш. Так само, як Партія регіонів, інкорпорувавши колишніх союзників, стала єдиним політичним спадкоємцем політичного блоку «За єдину Україну» (ЗаЄДУ), так і Блок Петра Порошенка (БПП) практично став спадкоємцем НСНУ.

Щоб зрозуміти механізм, олігархи захопили Українську державу, слід розуміти, ким вони є і якими ресурсами володіють. Серед багатьох характеристик їхньої сутності наведемо ту, яку пропонує А. Колодій: «З політологічної точки зору олігархи – це можновладці, які використовують монополізовані ними сектори економіки для концентрації у своїх руках політичної влади, а політичну владу – для подальшого збагачення. Сучасні олігархи володіють багатоманітними суспільними ресурсами: економічними (промисловими та фінансовим), інформаційними (друкованими та електронними ЗМІ), політичними (партіями, парламентськими групами та фракціями, важливими державними посадами, впливом на перших осіб у державі)» [108, с. 31–35].

Отже володіючи великими фінансовими ресурсами, олігархи для політичного захисту своїх економічних інтересів вкладають їх у політичні партії-проекти і супроводжують їхню діяльність їм же належним медіа-ресурсом, за їхньою допомогою отримують частку державної влади, яку використовують для примноження своїх економічних активів. Зважаючи на обсяг вкладених ресурсів, їхні партії-проекти займають домінантне становище в політичному процесі, і кожні парламентські та президентські вибори практично зводяться до змагань олігархічних угруповань між собою.

За великим рахунком парламент сьогодні становить структуру підконтрольних олігархам депутатських фракцій і груп. Відповідно і Уряд України, який він сформовує, виступає інструментом задоволення економічних інтересів таких угруповань.

Захопивши державу, великий олігархічний капітал в Україні яскраво демонструє свою соціальну безвідповідальність. Прагнення до збільшення надприбутків будь-якою ціною призводять до запровадження низьких соціальних стандартів життя, високого рівня бідності, безробіття тощо. Зручним

світоглядним прикриттям такої поведінки є ідеологія лібералізму, якою зазвичай послуговуються представники політичних проєктів олігархів. Адже відповідно до класичних ліберальних уявлень держава існує передусім для захисту приватної та корпоративної власності, а бідність розглядається як природний стан і наслідок особистих помилок людини, за які держава і суспільство не можуть нести відповідальності.

Дотримуючись таких ліберальних ідеологічних конструкцій, політична олігархічна верхівка насправді вдається до маніпуляцій свідомістю неосвічених і малоосвічених мас українського суспільства, намагаючись повернути його в часи «дикого капіталізму» поч. ХХ ст., і при цьому прикривається риторикою про «європейську інтеграцію». Натомість самі європейські держави, відчувши, що необмежений рамками соціальної відповідальності великий капітал стає фактором соціальної дестабілізації, вже від середини ХХ ст. взяли курс на законодавче обмеження його аморальної суспільної дії, конституційно обумовлюючи захист права власності соціальними зобов'язаннями. З цього приводу Я. Пасько зауважує: «Утворення стабільної соціальної держави в континентальних країнах з її акцентом на соціальне забезпечення обумовило пом'якшення соціальних конфліктів і посилило її роль у зміцненні владних функцій, у забезпеченні миру та відносного суспільного спокою» [189, с. 208].

Такий шлях неприйнятний для Української держави, яку захопили олігархи. Адже, на відміну від європейських країн, апетити великого капіталу мали б обмежувати представники цього ж таки капіталу при владі. Навіть теоретично такий порядок речей поки що виглядає нереальним. І навіть навпаки, можна припустити, що низький рівень життя українських громадян є не тільки пасивним факультативним наслідком потягу олігархічних груп до надмірного збагачення, але й цілеспрямованою усвідомленою політикою делегованих до вищої державної влади їхніх представників. Адже тотальна бідність переважної більшості виборців України перетворює їх на зручний інструмент маніпуляцій і на предмет «купівлі–продажу» їхніх голосів під час виборчих процесів, а їхнє виключення з активного

суспільно-політичного життя гарантує від того, що вони усвідомлюють глибинні причини свого маргінального суспільного стану.

Соціальні негаразди були основою масового невдоволення українців під час трьох попередніх революцій. Однак, не усвідомлюючи їхніх причин, вони піддавалися на пропаганду поверхових, «інструментальних» цілей. У Помаранчевій революції 2004–2005 рр. така «інструментальна» мета виражалася гаслом «Ющенко – наш Президент!». Піддаючись на нього, учасники революції насправді прагнули таких змін в суспільстві, які б забезпечили їх високими соціальними стандартами життя, а державу спрямували в цивілізованому напрямку розвитку. Натомість В. Ющенка вважали інструментом таких змін. З вищезазначених причин він таким інструментом не став. Аналогічно і під час Революції гідності 2013–2014 рр. гасло європейської інтеграції також носило «інструментальний» характер, бо насправді українці прагнули такої інтеграції не абстрактно, а для досягнення європейських стандартів в усіх сферах суспільного життя.

З уваги на космополітичний характер олігархічних угруповань в Україні зовнішня економічна політика делегованих до вищої державної влади їхніх представників носить компраторський характер. В її основі лежить захист власних, корпоративних, а не національних інтересів. Її залежність від світових агентів транснаціональних компаній (ТНК) є зовнішньою причиною соціального зубожіння українців [298, с. 53–54].

Отже, здійснивши порівняльний аналіз перебігу Революції на граніті 1990 р., Помаранчевої революції 2004-го та Революції гідності 2013–2014 рр., маємо підстави стверджувати, що ці події добре вкладаються в популярну серед українських націоналістів 20–30-х років ХХ ст. і адаптовану до нинішніх умов концепцію перманентної національної революції. Її суть зводиться до того, що національна революція в Україні носить перманентний характер, триватиме до тих пір, аж поки сума національних ознак у кожній сфері життя не набере критичної маси та незворотної дії, а під час кульмінаційних загострень суспільного протистояння виникатимуть революційні зриви..

Першим таким революційним зривом в сучасному українському суспільстві була Революція на граніті 1990 р., яка припала на період зародження перших націоналістичних організацій УХДФ, УНП, «Варта Руху». Інформація про їхній вплив на організацію та перебіг цієї акції відсутня, у той же час ряд учасників студентського голодування було опановано націоналістичним світоглядом. Другим революційним зривом стала Помаранчева революція 2004 р. До цього часу український націоналістичний рух набув значного організаційного розвитку, характеризувався розвиненою мережею націоналістичних, політичних, громадських та парамілітарних структур і перебував в опозиції до чинного режиму. На відміну від Революції на граніті 1990 р., націоналістичні структури стали вагомим чинником Помаранчевої революції. Найдієвішими серед них були УНА–УНСО, КУН, ВО «Свобода», ГСПО «Тризуб» ім. С. Бандери. Й хоча передвиборчий штаб В. Ющенко, активно використовуючи потенціал націоналістичних структур, з ідеологічних мотивів не афішував свого зв'язку з ними, сам революційний Майдан значною мірою наповнився націоналістичним змістом і на ньому вперше почали звучати теми, які раніше були цариною винятково націоналістичного дискурсу.

Революція гідності 2013–2014 рр. стала третім революційним зривом в Україні. Нашу періодизацію цієї події здійснено на основі критерію радикалізації настроїв її учасників залежно від підвищення рівня ескалації насильства проти них чинного політичного режиму, і вона включає такі періоди: I період – аполітичний «Євромайдан» (21–30 листопада 2013 р.); II період – ненасильницький політичний протест (1 грудня 2013 р. – 19 січня 2014 р.); III період – ескалація силового протистояння на вул. Грушевського (19–24 січня 2014 р.); IV період – відносне затишшя в процесі політичного протистояння (25 січня – 18 лютого 2014 р.); V період – масові розстріли учасників протестів і перемога Революції гідності (18–21 лютого 2014 р.).

Націоналістичні сили ВО «Свобода» та громадський рух «Правий сектор» відіграли вагому роль у здійсненні Революції гідності. Маючи відповідний досвід діяльності в націоналістичних парамілітарних структурах, їхні члени сприяли

побудові ефективного самозахисту учасників революційного Майдану і становили основу його силових структур. За визначенням сповідуючи революційні підходи до здійснення суспільних змін, ці політичні сили значно радикалізували перебіг революційних процесів, і їм належить провідна роль у їхньому переможному завершенні. Становлячи активне організаційне і світоглядне ядро революційного Майдану, вони вагомо вплинули на світоглядну трансформацію як його самого, так великою мірою і українського суспільства.

Взявши до уваги незавершеність трьох проаналізованих революційних зривів і той факт, що тотальна залежність українського політичного процесу від олігархічного укладу економіки є основним гальмом цивілізованого загалом і національного та соціального зокрема розвитку Української держави, можна спрогнозувати, що черговий революційний зрив в Україні носитиме соціальний характер і матиме антиолігархічну спрямованість.

5. ДЕРЖАВА В ДОКТРИНІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

5.1. Підсумки визвольного та перспективи державницького етапів розвитку українського націоналізму

Більшість сучасних українських націоналістичних партій у своїй риторичі та програмно-ідеологічних документах активно використовують історію національно-визвольної боротьби, організаційно і світоглядно прив'язують себе до ОУН, а зокрема до її революційного крила (самоназва ОУН-революційна – вживається паралельно з ОУН-б), і використовують цей факт для обґрунтування радикальності/революційності своїх ідеологічно-програмних засад та дій.

У той же час сама ОУН ще під час свого створення програмно передбачала, що український націоналізм у боротьбі за національну державу пройде етапи національного визволення, державного закріплення та розвитку держави [182, с. 6]. Якщо абстрагуватися від деяких частковостей, то можна вважати, що сьогодні він завершив визвольний етап свого розвитку і перейшов до етапу закріплення основ відновленої Української держави.

Впродовж майже трьох десятиліть незалежного існування Україна перебуває на етапі суспільної трансформації та побудови основ незалежної національної держави. Він непростий і сповнений тими колізіями становлення, які більшою чи меншою мірою притаманні кожному суспільству, що переживало чи переживає аналогічний період історії.

Так, на думку автора, перша половина 90-х років ХХ ст. характеризувалася боротьбою пострадянської авторитарної та демократичної тенденцій державного розвитку. Але вже в другій їхній половині в Українській державі сформувався авторитарний політичний режим, який з уваги на національні особливості характеризується як олігархічно-авторитарний [271, с. 60]. Можна погодитися з думкою О. Шморгуна, що адекватнішим за термін «олігархія» є «плутократія» [314, с. 280]. В такому разі авторитаризм українського зразка можна також означити і як «авторитарно-плутократичний».

У подіях кінця 2004 р. та 2013–2014 рр., означуваних в публіцистичній і науковій літературі як Помаранчева революція і Революція гідності, боротьба двох названих тенденцій набрала кульмінаційного вираження. Зауважмо, що їхнім складником була боротьба великих мас українського суспільства за свої соціальні, національні та демократичні права і гуманістичні цінності. Авторитарні режими Л. Кучми та В. Януковича протягом десятків років зводили їх нанівець, і численні учасники тих революційних процесів вийшли на вулиці та майдани країни не так на захист чийхось персональних політичних інтересів чи абстрактної європейської інтеграції, як на захист своїх прав і традиційних цінностей.

Отож за роки Незалежності в Українській державі так і не сформувався демократичний політичний режим. Демократія в Україні – це, за влучним висловом М. Михальченка, феномен «непізнаного літаючого об'єкта». Її ніхто не бачив, але про неї багато говорять, особливо «апологети кланових, мафіозних угруповань, які прорвалися до влади». Натомість протягом цього періоду в Україні домінує авторитарний режим найгіршого зразка. Його мета – «убезпечити себе від суспільства, підкорити його своїм цілям» [150, с. 78, 74].

Україна перманентно перебуває в стані політичної кризи. І це не криза демократії, бо Україна її так і не пізнала. Це криза моделі суспільної трансформації, що була базована на трансформації комуністичної номенклатури в «демократичну еліту» та експорті чужих і неорганічних для українського суспільства зразків ультраліберальної демократії, яку ряд політологів разом із нацизмом та комунізмом характеризує як один із видів тоталітаризму [314, с. 275–276, 304].

Такий стан зумовлює актуальність дослідження трансформаційних моделей розвитку суспільства, зокрема і через призму залучення потенціалу українського націоналізму та використання теоретичного багажу його доктрини.

Аналізуючи історію України ХХ сторіччя, яке ввібрало в себе визвольний етап державницьких змагань, можна, на нашу думку, окреслити такі принципові позиції, які характеризують внесок і роль українського націоналізму у відновленні національної державності [274]:

визначення національної ідеї, суттю якої стала боротьба за УССД. Ініціатива цього визначення належить фундаторові системних основ українського націоналізму М. Міхновському. Опісля найяскравіше цю ідею ввібрав у словесну формулу один із провідних ідеологів ОУН С. Ленкавський, закликавши в першому пункті Декалогу українських націоналістів: «Здобудеш Українську державу, або згинеш у боротьбі за неї!» [132, т. 1, с. 454];

політична винятковість та цілеспрямованість у боротьбі за реалізацію національної ідеї. ОУН – єдина політична сила, яка від своїх первинних витоків у формі УВО від 1920 р. і до проголошення Незалежності України 1991 р. системно і цілеспрямовано вела боротьбу за визволення української нації та побудову УССД;

визначальний вплив національно-визвольної боротьби ОУН–УПА на визначення національної форми відновленої 1991 р. Української держави. Пам'ять про цю боротьбу жила в свідомості українців, і її неможливо було оминати при визначенні зовнішніх ознак та атрибутів держави. І це відбулося навіть всупереч тому компромісові між лідерами національного руху і московською колоніальною адміністрацією в Києві, який знаменував собою незавершеність Української романтичної революції 1989–1991 рр.;

державницька системність, планомірність і націоцентризм ОУН. Красномовно це засвідчили завчасна підготовка, проголошення Акта відновлення Української держави 30 червня 1941 р. у Львові та оперативне формування центральних і регіональних органів Українського державного правління (УДП) [306]. Порівняльний аналіз з аналогічними процесами 1991 р. вказує, що натомість дисиденти 60–70-х ХХ ст., які відігравали ключову роль у проголошенні державної незалежності України, демонстрували емоційно-спорадичний підхід, зазвичай не виходячи у своїх програмних домаганнях за межі марксистського світогляду і чинного на той час советського конституційного ладу. І така їхня програмна неготовність наклала свій негативний відбиток на весь дальший перебіг новітнього державного будівництва;

глибоке аналітичне бачення суспільно-політичної ситуації та вибір адекватних їй оптимальних форм і методів боротьби за національне визволення. Зокрема добре знання імперської Росії як віковичного ворога української державності дозволяло ОУН влучно визначати і коригувати тактику боротьби з нею та передбачати її далекосяжний перебіг. А зокрема й спрогнозувати, що єдиним реальним шляхом національного визволення з-під її поневолення може бути тільки збройна революційна боротьба. Цей прогноз здавався помилковим 1991-го, але виявився пророчим 2014-го.

Закономірно, що на визвольному етапі в ідеологічно-програмових документах ОУН домінували питання стратегії і тактики визвольної боротьби, а напрацювання щодо форми Української держави та її внутрішньої організації носили схематичний характер. Їхня деталізація відкладалася до переможного завершення національної революції і покладалася на наступні, вже державницькі, покоління українських націоналістів. Вони ж замість того, аби по духу наслідувати своїх попередників і за їхнім прикладом шукати відповідей на актуальні для українства виклики, зазвичай наслідують їх за буквою писань, шукаючи в них рецептів успіху, які б самі мали сформулювати.

І все ж таки аналіз ідеологічно-програмових документів ОУН вказує, що її теоретики мали досить цілісне бачення форми майбутньої національної держави [236]. Для того, щоб системно його реконструювати, слід виходити з політологічного засновку, що форма держави визначається через характеристику таких її складників: державного устрою, форми правління і політичного режиму.

Державний устрій – це спосіб територіальної організації держави. Більшість теоретичних напрацювань українського націоналізму визвольного періоду – від проекту Конституції М. Міхновського і до постанов Четвертого–Шостого ВЗ ОУН-б у 1968–1981 рр. передбачали федеративний устрій Української держави. Зокрема Конституція М. Міхновського передбачала в її складі дев'ять самоврядних земель [156, с. 177].

Очевидно, такий підхід виглядає нелогічним крізь призму сьогоденного бачення проблематики збереження соборності української державної території.

Але він був цілком виправданий і зрозумілий у теоретичних моделюваннях українського державного устрою передвісників ОУН та її ідеологів. Його здійснювали «з углядженням відмінностей окремих земель, що ввійдуть до складу Української Держави» [182, с. 6], а отже з намаганням максимально зберегти автентичність і неповторність кожної з етнографічних груп, які стали складовими частинами української нації.

Форма правління – це спосіб організації вищої державної влади. Програмові засади спочатку єдиної ОУН, а потім і ОУН-б передбачали Українську державу у формі президентської республіки, в якій президент мав бути наділений повноваженнями головнокомандувача збройних сил та глави уряду [182, с. 6; 319, с. 147].

Політичний режим – це сукупність методів управління державою та взаємин влади із суспільством. Класично розрізняють режими: тоталітарний, авторитарний і демократичний. На відміну від державного устрою і форми правління, цей складник зазвичай не закріплюється в Основному законі держави, але реально існує в політиці чинної влади і найкраще її характеризує.

Бачення політичного режиму значно трансформувалося від Першого ВЗ ОУН, який із цілком зрозумілих мотивів передбачав національну диктатуру під час здійснення національної революції з поступовим її переходом в авторитарний режим націократії, і до Четвертого–Шостого ВЗ ОУН-б, які в еміграції під впливом суспільної і світоглядної атмосфер західних країн теоретично моделювали в майбутній Українській державі класичний демократичний режим. Так, у постановах Першого ВЗ ОУН з 1929 р. зазначалося: «В часі визвольної боротьби лише національна диктатура, витворена в ході національної революції, зможе забезпечити внутрішню силу української нації та найбільшу її відпорність назовні» [182, с. 370]. А вже постанови Четвертого ВЗ ОУН-б з 1968 р. абсолютно в дусі класичної демократії стверджують: «В Українській державі буде триподіл влади: законодавча, виконавча і судова» [319, с. 146].

Перехід українських державницьких змагань на етап закріплення основ відновленої національної держави, а отже й реальної апробації теоретичних

конструкції націоналізму попереднього періоду, спонукає до пошуку алгоритмів їхнього оновлення. Вихідними умовами моделювання форми Української держави в доктрині українського націоналізму на цьому етапі стають ті виклики, які виникають перед нею сьогодні, потенційно існуватимуть ще довгий час і самим своїм існуванням активізують націоналістичний рух:

внутрішні – формування національних основ держави і нестабільність її конструктивних елементів на цьому етапі та загрози відцентрових тенденцій;

зовнішні – небезпека дальших проявів агресивного імперського синдрому з боку Росії, активізація постколоніальних аспірацій з боку інших держав-сусідів та процеси глобалізації, які загрожують самому існуванню інституту суверенної національної держави.

З уваги на ці виклики всі три складові елементи форми сучасної Української держави відповідно до націоналістичної доктрини мають бути підпорядковані меті максимальної мобілізації національних ресурсів, а отже й жорсткої централізації державного життя.

А тому державний устрій України в умовах сьогоднішньої російської агресії, яка потенційно загрожує перерости в затяжний заморожений конфлікт, прогнозованої на середину сторіччя перспективи дезінтеграції Росії (член-кореспондент НАН України М. Михальченко, спираючись на експертні висновки самих російських фахівців, стверджує, що до середини ХХІ ст. другою за чисельністю національною групою Росії після росіян будуть китайці, а російсько-китайський кордон може проходити по Уралу [149, с. 320]) і виникнення на північних кордонах України стану суспільно-державного хаосу, а також політики транснаціональних компаній, спрямованої на дезінтеграцію суверенних національних держав методом втягування окремих їхніх частин до регіонального співробітництва, має носити унітарний характер.

Відповідно такі зовнішні виклики в поєднанні з внутрішніми суспільними умовами формування основ національної держави потребують президентської форми правління, а отже й чіткої вертикалі владного впливу на весь суспільний організм. Традиційна програмна вимога ОУН, що президент має очолювати уряд

України в сьогоденнішніх умовах, посилюється ще й станом перманентної політичної конкуренції між ним та главою уряду. Ліквідація цієї лінії протистояння сприятиме зміцненню політичної стабільності в державі. З цього приводу ОУН-б у постановах свого останнього Чотирнадцятого ВЗ проголошує: «Перехід до президентської республіки із скасуванням посади прем'єр міністра та визнання Президента України головою уряду та очільником виконавчої влади» [322, с. 156].

Щодо моделі політичного режиму, то перш за все слід зазначити, що, незважаючи на гучні демократизаційні декларації, протягом всього періоду Незалежності в Україні існував авторитарний політичний режим. Відмінність лишень полягала в тому, що залежно від особистих характеристик того чи того глави держави він був ліберальнішим чи жорсткішим і мав ті чи ті додаткові ідентифікаційні ознаки. Однак його базовою ознакою за всіх президентів України, починаючи від середини 90-х років ХХ ст., був і є олігархічний характер.

Науковці стверджують, що в таких суспільствах перехідного типу, як українське, наявність авторитарного режиму має логічно зумовлений трансформаційний характер. З уваги на це і як альтернативу нинішньому режимові олігархічного авторитаризму ми дещо згодом у цьому дослідженні детальніше розглянемо базовану на теоретичних конструкціях націократії, притаманних доктрині українського націоналізму, трансформаційно-перехідну модель режиму національного авторитаризму.

На етапі державного закріплення закономірно змінюються завдання, а отже внутрішня ідеологічно-програмова сутність та зовнішні ідентифікаційні ознаки організованих форм українського націоналізму. В умовах державного існування нації для українського націоналізму разом із завданням збереження української ідентичності найважливішим постає і завдання соціального захисту українців. З уваги на це український революційно-визвольний націоналізм трансформується в націоналізм соціально-консервативний. У таких ідеологічно-програмових об'єктах він має перспективи для свого дальшого розвитку, спираючись на відповідні історичні передумови й сучасний суспільний ґрунт [322, с. 55–70].

Його сучасний консервативний характер передбачає збереження рис української національної ідентичності, і таке завдання завжди було притаманне українському націоналізмові. Щодо історичних підстав його соціального характеру, то навіть побіжний аналіз історії українського націоналізму на визвольному етапі вказує на те, що в його теоретичних напрацюваннях та ідеологічно-програмових засадах завжди був вагомо присутній цей елемент. Мотивами соціальної справедливості пронизані твори Т. Шевченка, якого ідеологи і засновники ОУН вважали «прабатьком» українського націоналізму. З цього приводу референт пропаганди Проводу ОУН-б у 1944–1945 рр. П. Дужий писав: «Шевченко став найвидатнішим Ідеологом української національно- та соціально-визвольної боротьби, Духовим Батьком українського націоналістичного руху, сумлінням і гордістю України» [70, с. 42].

Закономірно, що й творчість М. Міхновського, який на духовному фундаменті Шевченкової творчості перший вибудував системні основи українського націоналізму, також пронизана соціальною тематикою. У своєму відомому творі «Самостійна Україна» він з болем констатує: «Правительство чужинців розпоряджається на території колишньої української республіки, наче в завойованій свіжо країні: висмоктує остатні сили, висмикує ліпших борців, здирає останній гріш з бідного народу. Урядовці з чужинців обсіли Україну і зневажають той люд, на кошт якого годуються». Недаремно ж і внутрішню суть майбутньої Української держави М. Міхновський бачив через призму її соціальної спрямованості і визначав її як «Республіку робочих людей» [156, с. 170].

Значущістю соціальної політики пронизані і постанови майже всіх ВЗ та конференцій ОУН-б. Навіть тих, що відбувалися в умовах двофронтового протистояння ОУН і УПА проти нацистської Німеччини та більшовицького СРСР під час Другої світової війни.

Багатою на соціальну тематику є і спадщина ідеологів та провідних діячів ОУН-р – С. Бандери, с. Ленкавського, Я. Стецька, П. Федуна–Полтави та ін. Класичною у цьому контексті вважається праця Я. Стецька «Дві революції». У ній він на досвіді національної революції середини XVII ст. під проводом

Б. Хмельницького дуже чітко і вкрай актуально для сьогоденного етапу розбудови Української держави визначив: «Момент національний завжди був тісно пов'язаний із соціальним. Українська революція, себто національно-визвольна війна, мала тільки тоді успіх, коли оба ці моменти були органічно поєднані. Як лише було нехтоване соціальне питання або, тим більше, коли зникла в свідомості українців національна причина неволі та національна мета боротьби – приходила поразка» [286, с. 383].

Сучасними підставами для тези про актуальність соціального націоналізму є гостра для українського суспільства соціальна проблематика. Протягом всіх років Незалежності соціологічні дослідження вказують, що 80–85% українців перебувають на межі або за межею бідності [34]. Ті ж дослідження демонструють, що українців першочергово турбують саме соціальні проблеми: ріст цін, безробіття, низький рівень медицини, проблеми із соціальним захистом знедолених і под. [64]. Натомість такі культурно-національні маркери, як мова, культура, історія тощо, стоять у переліку їхніх пріоритетів далеко не на перших позиціях. Цей факт показово демонструє неврахованість на етапі закріплення державних основ тієї тісної взаємозалежності національного та соціального аспектів національної революції, на якій наголошував Я. Стецько.

Інший вимір соціальної проблематики пов'язаний із процесами глобалізації, які набирають чимраз вищої динаміки. В умовах її здійснення ТНК становлять безпосередню загрозу добробуту громадян суверенних національних держав і перш за все держав перехідного типу на зразок України. ТНК зацікавлені в надвисоких прибутках і через такі наддержавні структури, як МВФ, ЄБРР, Світовий банк, СОТ і под. здійснюють тиск на національні уряди з вимогою знижувати стандарти соціального захисту своїх громадян. Унаслідок цих процесів практично відбувається демонтаж популярної донині кейнсіанської концепції «держави добробуту». Якщо взяти до уваги, що близько 70% ТНК базовані у США, а решта в країнах Західної Європи та Японії, то можна дійти висновку, що глобально світ стрімко стратифікується на клас надбагатих (населення західних країн і вузькі прошарки населення в інших країнах) та клас надбідних [5, с. 288].

Такі внутрішні й зовнішні обставини виводять тему соціального захисту в програмово-ідеологічних засадах українського націоналізму на пріоритетні позиції. Пріоритетність програмової мети визволення української нації на попередньому етапі боротьби за державність зумовила додаткову ідентифікацію українського націоналізму як націоналізму визвольного. Ця ж логіка дозволяє визначати сучасний український націоналізм як націоналізм соціальний і передбачати для нього значні перспективи розвитку.

5.2. Базові характеристики держави в доктрині українського націоналізму

Вагоме місце в доктрині українського націоналізму разом із формою держави займає і питання її змісту. Науковці, аналізуючи сучасний розвиток інституту держави, відзначають, що її базовими характеристиками є демократичний характер, соціальна спрямованість та правова сутність. Як правило, вони закріплюються в національних конституціях. Зокрема у ст. 1 Конституції України також зазначено, що «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава» [114]. У той же час детальний аналіз реального впровадження цієї конституційної норми вказує, що вона поки що носить декларативний характер.

Оцінюючи процес становлення Української держави крізь призму встановленого в європейській практиці принципу національного державотворення, відповідно до якого кожна нація на своїй етнографічній території має право на створення власної держави як найкращої форми самоорганізації, самозбереження та розвитку, зазначмо, що до переліку цих характеристик слід додати також національний характер держави. В такому разі сучасна держава мала б характеризуватися як національна, демократична, соціальна і правова.

Однак характеристика Української держави як національної навіть з формально-правового погляду також сумнівна. Адже титульній українській нації навіть в Конституції України не присвячено окремої статті. На відміну від

російської етнічної меншини, яка, користуючись перевагами донедавна метропольної нації, зуміла на зорі становлення Української держави юридично і політично закріпити свої переваги. Це дало підстави дослідникам етнонаціональної політики вказувати, що в українському законодавстві закріплено тільки два суб'єкти цього типу відносин – державу та національні меншини. Натомість українська титульна нація не має окремого законодавчо встановленого статусу [122, с. 242–244].

А тому за таких обставин мова радше може йти про теоретичну модель держави, виписані характеристики якої ще слід наповнювати реальним змістом. На думку автора, боротьба за зміст Української держави на етапі її становлення значною мірою визначає суть політичного процесу в ній, суб'єктами якого є три політичні табори: український національний, неоколоніально-проросійський, ліберально-космополітичний [272, с. 60]. Кожен із них відповідно до своїх світоглядних засад має відмінне бачення, якою б мала бути та які завдання виконувати Українська держава.

Зазвичай на рівні повсякденного спілкування національний характер держави вбачають у зовнішньо-символічних ознаках – як-от її назва, Прапор, Герб та Славень. В кращому разі його зводять до наявності культурно-духовних маркерів титульної нації – мовних, релігійних, традиціоналістських, історично-пам'ятевих тощо.

У той же час ОУН ще в постановах свого установчого конгресу 1929 р. зазначала: «Культура не є тільки чинником національної окремішности та її (нації. – О.С.) відпорности назовні, але першим з-поміж чинників безпосереднього зазначення на оточенні духової сили нації, за яким з тимбільшим успіхом наступає цивілізаційне і політично-господарське його опанування». А тому у своїх постановах конгрес детально напрацював такі окремі розділи: «II. Державний устрій», «III. Соціально-економічні постанови», «VI. Культура і мистецтво» [182, с. 3–16].

Зрештою, сама логіка національного державотворення вказує на такі завдання національної держави, як комплексне збереження, плекання та розвиток

титульної нації у всіх сферах суспільного життя – політичній, соціально-економічній, культурно-духовній. Адже без повноцінної участі її представників в управлінні державою та створення у ній належного соціально-економічного фундаменту реалізація культурно-духовних потреб залишатиметься всього лиш декларацією. Тож закономірно, що в програмних документах сучасної партії націоналістичного спрямування ВО «Свобода» фундаментально опрацьовано ті розділи, які стосуються державного управління, місцевого самоврядування та політики в соціальній і економічній сферах [208].

Власне, зважаючи на це, сучасна доктрина українського націоналізму питання наповнення Української держави українським національним змістом підносить до рівня національної ідеї. І оскільки розуміння такого змісту має комплексний характер, то воно вбирає в себе і трактування інших базових характеристик сучасної цивілізованої держави – її демократичного характеру, соціальної спрямованості та правової сутності.

Зазвичай націоналізм і демократію в наукових дослідженнях розглядають з полярних позицій. Насправді такий підхід поверховий і не відповідає глибинному націоналістичному розумінню суті національної держави. Показовою щодо цього є стаття одного з провідних ідеологів ОУН-б Я. Стецька «Націоналізм і демократія», вперше опублікована ще 1939 р. Вже тоді, заперечуючи відповідні звинувачення, він писав: «Але в основі новий націоналістичний світогляд є демократичним. Коли під демократією розуміти доступ до влади найкращих із народу, але не метою обману й демагогією, а творчою працею над поліпшенням долі народу, тих, що між ним самим заслужили собі довір'я й признання...» [286, с. 131].

Під демократичною державою прийнято розуміти такий тип держави, в якій джерелом влади є народ і в якій державні соціально-політичні інститути забезпечують йому володіння широкими громадянськими правами та участь у розв'язанні загальнонародних справ.

Базовим серед засад демократії є принцип народного суверенітету, відповідно до якого народ є єдиним джерелом і верховним носієм влади в

суспільстві. Ця засада органічно поєднана з принципом виборності, що також належить до канонічних засад демократії і передбачає формування органів державної влади шляхом виборів. А логічно з цього випливає ще одна з головних ознак демократичності держави – наявність гармонійних взаємовідносин між нею та громадянами і високий ступінь довіри громадян до інститутів своєї держави [195, с. 73–74]. У такому трактуванні демократичної держави основоположним є визначення джерела влади, яким є сам народ. Решта її ознак похідні, і вони означають або ж деталізацію механізму формування влади, яке здійснює народ (її виборність), або ж рівень комунікації обраної влади із самим суспільством (консенсус).

В суті своїй це не суперечить націоналістичному баченню держави. Звичайно ж, із тією увагою, що центральною категорією націоналістичного світогляду є нація, а не знеособлений, позбавлений етнічної структури абстрактний народ. Зрештою, якщо виборна демократія є владою більшості, то в національній державі такою більшістю зазвичай є титульна нація. Так, згідно з останнім переписом населення України, який відбувався 2001 р., етнічні українців становили 77,8% [40]. В такому разі навіть з формального погляду держава, яка постала на українській землі, є державною української нації.

У цьому контексті своєрідним відповідником демократії є термін «націократія», який запропонував 1935 р. в однойменній праці М. Сціборський, один з ідеологів ОУН. У ній він піддав жорсткій критиці світоглядні системи та практику демократії, соціалізму, комунізму і фашизму, запропонувавши їм на противагу націократію, розуміючи під нею стан повновладдя нації на своїй етнографічній території. Зокрема демократію автор, як і Я. Стецько, критикував за ту демагогію і маніпулятивний характер використання інструментів, які однаковою мірою були характерні як для його часу, так і в сьогоденні реаліях.

«Сучасний парламентаризм витворює свого роду “спеціалістів” від політики, цілком відірваних від народного ґрунту. Партійні комітети стають “торгівельними бюроми”, де можна купити-продати суспільний інтерес по вподобі. Це давно вже привело до скупчення в провіді партій різних неморальних

суспільних покидьків, а самій політичній діяльності надало в народній opinii характеру несумлінного і своєкорисного гешефтмахерства. Внаслідок – найкращі, здібні, творчі елементи суспільства з відразою відвертаються від політики», – писав він [291, с. 22].

При цьому слід звернути увагу, що розкритикувавши партійну суб'єктність виборчого механізму формування влади, М. Сціборський не заперечив його як такий, а натомість запропонував замінити партії професійними синдикатами і назвав модельований лад державним синдикалізмом.

Однак незалежно від конкретного механізму формування влади, але принципово і засадничо суть націократії полягає в тому, що в державі, яка постає як форма самоорганізації нації, повнота влади повинна належати саме цій нації. Натомість той парадокс, коли одна нація створює державу, а представники інших нею керують, означає не що інше, як скриту чужоземну окупацію країни.

Соціальна держава – це держава, що прагне до забезпечення кожному громадянину гідних умов існування, соціальної захищеності, співучасті в управлінні виробництвом, гарантії однакових можливостей для самореалізації особистості.

Термін «соціальна держава» (від нім. Sozialstaat) запропонував 1850 р. німецький науковець-юрист Л. фон Штайн, однак його практичне використання припадає на середину ХХ ст. Узагальнено він означає такий тип організації державного і суспільного життя, який базується на пріоритеті соціальних цінностей та створює умови для реалізації економічних, соціальних і культурних прав людини, досягнення високого рівня добробуту і гарантування соціальної безпеки суспільства. Соціальна держава створює умови для того, щоб особистість реалізувала свій соціальний потенціал, гарантує кожному громадянину прожитковий мінімум для гідного існування, забезпечує соціальну захищеність, а в ідеалі – приблизно однакові стартові можливості для життєвої реалізації особистості [195, с. 74–78].

Зазвичай у політичній практиці питання соціальної політики інерційно асоціюється з діяльністю партій лівого спрямування. Натомість воно

концептуально лягає в русло ідеологічно-програмових засад націоналізму щодо всебічного захисту інтересів нації. Адже нація – це не символічна абстракція, але спільнота людей, які потребують зокрема і забезпечення матеріальних умов для свого існування. Націоналісти завжди принципово наголошували на збереженні культурно-духовних цінностей, які М. Гібернау визначає сутнісними ознаками ідентичності нації – мови, культури, історії, релігії [48]. Але в той же час усвідомлювали, що зі зникненням фізичної субстанції їхніх носіїв зникнуть і самі цінності.

А тому хоча в умовах бездержавного існування української нації пріоритетом ідеологічно-програмових напрацювань ОУН були тактика і стратегія визвольної боротьби, але їхню вагому частину становило моделювання майбутньої національної держави, а зокрема соціальної політики в ній. У такій політиці роль головного соціального арбітра відводилася саме національній державі. «Регулювання взаємовідносин поміж суспільними групами, зокрема право остаточного арбітражу в справах суспільних конфліктів буде належати державі, яка дбатиме про співпрацю виробничих верств Української Нації», – зазначалося в постановах установчого конгресу ОУН [182, с. 10].

Далі ОУН на своїх великих зборах та конференціях регулярно поверталася до теми соціальної політики і розглядала її в нерозривному зв'язку з питанням національного визволення. В розпалі Другої світової війни та двофронтового протистояння з нацистською Німеччиною і більшовицьким СРСР 1943 р. Третій НВЗ ОУН-б наголошує на тому, що українські робітники, селяни й інтелігенти в лавах ОУН борються «за національне і соціальне визволення» [182, с. 108].

Після завершення Другої світової війни і в умовах «холодного» протистояння країн Заходу та СРСР Закордонні Частини ОУН, готуючись до можливого початку бойових дій і визвольного походу в Україну, все ж таки не забувають вдосконалювати і своє бачення соціальної політики. Так, 1951 р. Третя конференція ЗЧ ОУН повертається до напрацювань Третього ВЗ і доходить висновку, що в процесі розгортання революційного визвольного процесу «соціальна програма мусить відповідно конкретизуватися», і в той же час

наголошує, що вона має базуватися не на чужих зразках, але «шляхом власних творчих шукань». На вимозі справедливого соціального ладу 1955 р. акцентує і П'ята конференція ЗЧ ОУН: «Свобідний і здоровий розвиток життя нації, як цілоти, та кожної її складової частини і кожного окремого члена, можливий лише в умовах справедливого соціального ладу» [182, с. 108, 253].

Напрацювання соціальної політики в програмно-ідеологічних засадах ОУН-б особливо активізувалися в 70–80-х роках ХХ ст. З одного боку, після п'ятдесятирічного періоду політичної боротьби вони почали набувати підсумкового характеру. А з другого – вагомий вплив на цю активізацію мала постать Я. Стецька. Ще раніше він багато уваги приділяв паралелізації процесів національного та соціального визволення, а з 1968 р. очолив ОУН-б і персонально впливав на визначення основних напрямків її політики та програмово-ідеологічного розвитку.

Вже 1968 р. Четвертий ВЗ ОУН-б у своїх постановах ставив завдання: «Створення умов, в яких громадяни Української держави могли б повністю користуватися політичною свободою і можливостями виявлення економічної ініціативи при умові, що межами свободи кожного громадянина є межі свободи інших громадян і всього суспільства та соціальна справедливість» [319, с. 160]. До слова кажучи, це є чіткою ілюстрацією зазначеного у вступі комплексного підходу щодо захисту націоналістичної організації інтересів своєї нації у всіх сферах її життя.

У такому ж дусі звучать постанови наступних ВЗ ОУН-б: «Соціально-політичний фронт поєднується з національно-політичним в одну міцну і нерозривну революційну силу», – наголошує П'ятий ВЗ 1974 р. [167, с. 268–279]. «Національна революція супроводжується одночасно соціальною...» – продовжує Шостий ВЗ 1981 р. [329, с. 148]. «ОУН – за відвоювання і закріплення народоправної, демократичної, конституційної держави, якої внутрішній лад впливатиме з українського розуміння соціальних відносин і справедливості...» – стверджує Сьомий ВЗ ОУН-б 1987 р., тобто практично напередодні розпаду СРСР і проголошення української Незалежності.

Цілком закономірно, що тезу «За національну та соціальну справедливість!» спадкоємно і наріжно включила до своєї програми сучасна українська політична сила націоналістичного спрямування ВО «Свобода» [208]. А зважаючи на те, що сьогодні за межею бідності перебуває понад 80% громадян України [34], то питання соціального захисту українців, а отже і розбудови соціальної держави набувають вкрай актуального характеру.

Правова держава – це держава, в якій усі дії її органів і посадових осіб здійснюються на засадах конституційності та законності, а самі вони підконтрольні незалежним судам. Термін «правова держава» в науковий обіг ввів німецький науковець Моль 1832 р. Протягом двохсотрічної еволюції питання правового обмеження влади спиралося головню на принцип законності. В сучасній концепції правової держави він доповнений принципом конституційності. Отже, сучасне поняття правової держави означає: 1) піднесення прав і свобод громадянина до рівня прямого конституційного захисту; 2) розмежування законодавчої і виконавчої влади та утвердження принципу конституційності в державі і праві; 3) юридично обмежене урядування; 4) судовий конституційний контроль за діями державних структур [195, с. 77–78].

Аналіз офіційних документів ОУН вказує, що, моделюючи майбутню Українську державу, вона принципово дотримувалася концепції її правової сутності. При цьому враховувала специфіку кожного з етапів державного будівництва: національного визволення, державного закріплення та розвитку.

Цілком очевидно, що на етапі визвольної боротьби і започаткування основ державного життя говорити про повноцінний демократичний режим і правову державу не доводиться. Зрештою, кожна сучасна цивілізована держава на випадок війни передбачає введення надзвичайного стану, який автоматично передбачає обмеження прав і свобод громадян. Відповідне законодавство існує і в Україні [82].

З уваги на це логічним є такий, який часто критикують ідеологічні опоненти, пункт постанов установчого конгресу ОУН 1929 р.: «В часі визвольної боротьби лише національна диктатура, витворена в ході національної революції,

зможе забезпечити внутрішню силу української нації та найбільшу її відпорність назовні». Але, пройшовши перехідний період, диктатура мала поступово трансформуватися в демократичну правову державу. «На чолі упорядкованої держави стане, покликаний представницьким органом, голова держави, що назначить виконавчу владу, відповідальну перед ним та найвищим законодавчим органом», – стверджує один із наступних пунктів постанов [182, с. 6].

Звісно, в умовах підпільної визвольної боротьби 20–30-х років ХХ ст. ОУН ще не мала деталізованого бачення всіх аспектів майбутнього державного ладу. Однак аналіз офіційних документів ОУН-б 70–80-х років ХХ ст. дає можливість стверджувати, що вже на той час держава, яку моделювали українські націоналісти, відповідала сучасному світовому досвіду та науковим баченням. Зокрема в постановах Четвертого ВЗ ОУН-б цьому питанню відведено спеціальний об'ємний розділ «Українська держава і її організація». В ньому передбачено поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову з чітким розмежуванням їхніх повноважень та подано трактування правової держави: «Українська держава буде... правовою – тобто, виконання влади буде нормоване законами і підлягатиме контролі народу. В ній буде виключене безправ'я у будь-якій формі» [319, с. 145].

Принциповою відмінністю націоналістичного трактування правової держави є вимога її націозахисної спрямованості. Передбачаючи закиди щодо недемократичності такого підходу й потенційного ущемлення прав етнічних меншин в разі його реалізації, слід нагадати, що право несе в собі не універсальний, а конкретизований національно-суспільний характер. Адже за енциклопедичним визначенням «право – система встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових правил (норм) поведінки, які виражають волю домінуючої в суспільстві частини населення, спрямовані на врегулювання суспільних відносин відповідно до цієї волі і дотримання яких забезпечується цілеспрямованою діяльністю держави» [333, с. 492].

В контекст такого наукового визначення права цілком вкладається і бачення ОУН щодо внутрішньої суті майбутньої Української держави: «Державно-

політичний, суспільний і економічний лад Української держави виростатиме з творчих традицій нашої державности княжої, козацької і новітньої діб. У його основі ляжуть традиційне українське християнство, формована впродовж століть правосвідомість і мораль нації, почуття справедливості і ієрархічності вартостей, які глибоко закорінені в надрах душі народу та в його традиційних політичних, релігійних, культурних і соціальних інститутах» [319, с. 144]. Вимога національно-органічного характеру українського права залишається актуальною і після двадцяти п'яти років незалежного існування Української держави.

5.3. Сучасний дискурс моделі національного авторитаризму

Констатуючи, що в Україні протягом всього періоду Незалежності існує авторитарний політичний режим, автор поділяє думки тих дослідників, які вважають, що авторитаризм є органічним етапом у трансформації посттоталітарного суспільства в демократичне і може відігравати конструктивну роль. Так, відома українська науковиця О. В. Бабкіна стверджує: «Якщо тоталітаризм характеризується пригніченням громадянського й прагненням цілком підпорядкувати його державі, то авторитарний режим складається зі співіснування сильної державної влади, спроможної реформувати життя спільноти, проводити непопулярні рішення та розвинутого громадянського суспільства, яке протистоїть їй, стримує надмірні етатистські посягання» [8, с. 7].

В той же час, зважаючи, що за сумою характерних ознак сучасний авторитарний режим в Україні можна кваліфікувати як кримінально-олігархічний, ми повертаємо увагу до альтернативної теоретичної моделі національного авторитаризму, що базується на доктринальній спадщині українського націоналізму.

Перш за все слід засадничо вказати, що в суспільствах перехідного (трансформаційного) типу цілком закономірно відсутні умови для того, аби в них одночасно з юридичною фіксацією розриву з колоніальним минулим, а отже з метрополією та її антидемократичним режимом була сформована повноцінна національна та соціально-правова демократична держава.

При цьому слід внести принципове уточнення, що словосполучення «національна» і «демократична» невід’ємне, оскільки воно актуальне як для локального аналізу українського варіанта, так і для тих процесів, які С. Гантінгтон називає «третьою хвилею демократії» [50, с. 43–68]. Адже її основним складником на, образно кажучи, «гребені» 90-х років ХХ ст. стали близько 20-ти нових держав Європи, що визволилися з-під національного гніту внаслідок розпаду СРСР, Югославії та Чехословаччини.

Друге принципове уточнення полягає в тому, що процес становлення національної демократичної держави автор розглядає в рамках націоналістичної парадигми. Ми вкотре наголошуємо, що дихотомічність понять «націоналізм» та «демократія», яку акцентує багато дослідників, великою мірою спекулятивна. Ідеологічні постанови Одинадцятого ВЗ ОУН-б наголошують: «Демократія в Україні як влада українського народу неможлива без його самоусвідомлення єдиною духовно і етнополітично сконсолідованою спільнотою – Українською Нацією, що є первинним суб’єктом і єдиним джерелом влади в Українській Державі» [174, с. 71]. Отож суперечність націоналізму і демократії лежить не в площині розуміння народу як джерела політичної влади, а в площині мети і механізмів її реалізації.

Фактори, що зумовлюють труднощі зі становленням у країнах перехідного типу, а зокрема і в Україні, національної демократичної держави, можна умовно поділити на внутрішні та зовнішні. Зокрема до внутрішніх автор відносить: соціалізаційний, суспільно-психологічний, економічний, елітно-провідницький, структурно-владний і консолідаційний.

Суть соціологічного фактора полягає в тому, що більшість громадян новопосталої держави не володіють достатнім розумінням політичної культури, які дозволяли б їм повноцінно брати участь в політичних процесах та впливати на формування державної влади. Адже в умовах того недемократичного суспільства, з лона якого вони вийшли, не було змоги оволодіти такими знаннями й набути політичного досвіду, а період політичної (чи точніше – «демократичної») соціалізації у новій державі ще занадто короткий і умови контроверсійні та

несприятливі, аби говорити про його результативність. «Перш ніж демократичні інститути зможуть зміцнитися, люди повинні їх засвоїти, знайти досвід користування ними», – справедливо зазначає Г. Роуен [50, с. 385].

Тим більше, що на процес соціалізації вагомо впливає інерційний посттоталітарний психологічний чинник. За влучним висловом Ж. Рупніка, «тоталітарний досвід отрує жертву так само, як і ката» [50, с. 442]. Власне, цей психологічний чинник становить собою другу причину і проявляється у двох вимірах – внутрішньо- і зовнішньопсихологічному. Внутрішню психологічну характеристику особистості негативно позначають почуття етатизму (схиляння перед всесиллям держави і підпорядкування йому) [226, с. 56–57], зовнішню – притаманний тоталітарному режимові колективістський світогляд та почуття індивідуальної меншовартості. В цьому місці якраз доречно навести характеристику знеособленої маси, яку сформулював Х. Ортега-і-Гассетом: «Маса – це “рядова людина”. Отак проста кількість – юрба – перетворюється на якісне визначення: це якісна однорідність, це суспільна безформність, це людина, що не відрізняється від інших, а є повторенням загального типу» [180, с. 16].

Очевидно, що «суспільна безформність» – це радше не суб’єкт політичного впливу, а об’єкт технологічного маніпулювання. Таке явище дозволяє дослідникам політичних процесів в Україні та інших державах перехідного типу характеризувати цей стан демократії як охлократію – владу натовпу [150, с. 318].

Економічною основою демократії є наявність в суспільстві середнього класу, тобто достатньої кількості самодостатніх і незалежних у своїх політичних рішеннях громадян. У Європі такий стан прийнято називати «суспільством двох третин», адже близько 60% громадян належить до середнього класу. Натомість в Україні вже протягом останніх десяти років соціологічні дослідження вказують, що люди середнього статку становлять 8–10%, а на межі чи за межею бідності перебуває близько 80% громадян. Масове зубожіння українських громадян становить економічну причину бутафорності демократії. Адже в умовах виживання зазначені 80% громадян більше перейняті проблемою виживання, а не тонкощами політичного процесу та становлення демократії.

Процес становлення національних і демократичних основ Української держави не набрав би такого колізійного характеру, якби в суспільстві існувала провідна верства, яку прийнято називати елітою і яку О. Шморгун визначає як «пасіонарну соціальну групу», що «з висоти пташиного польоту» здатна «зазирнути за горизонт соціального часу» і має властивості до здійснення «довгострокового соціального передбачення» [314, с. 295, 303]. В умовах тотальної політичної неосвіченості та враженого психологічного стану суспільства саме вона могла б повести його за собою.

Однак процес формування сучасної української еліти проходить так само неоднозначно, як і сам процес українізації держави та демократизації суспільства. Її складниками стали: 1) представники совєтсько-комуністичної номенклатури, вчасно «трансформовані» в «демократів» і «націоналістів»; 2) представники тіньових фінансово-політичних угруповань; 3) представники територіальних олігархічних кланів; 4) мізерні залишки національної провідної верстви, яку винищив радянський режим.

Для характеристики тієї соціальної групи, що вважає себе сучасною політичною елітою українського суспільства, яскраво служить приклад політичних процесів після завершення двох останніх революцій – Помаранчевої 2004 р. та Революції гідності 2013–2014 рр. Ті, що відносять себе до неї, так і не змогли перерости рівня власних прагматично-меркантильних інтересів і піднятися до розуміння логіки історичного розвитку Української нації. За визначенням директора Українського науково-методичного центру практичної психології та соціальної роботи Академії педагогічних наук України В. Панока тільки «приблизно чотири відсотка “сильних світу цього” належать до безсеребренників, решта – мають свої особисті мотиви» [199]. Цілком заслужено М. Михальченко відносить означувану групу до сил, які «трансформують псевдodemократичий режим в інтересах кланів, клік, груп впливу» [150, с. 53], а О. Шморгун називає її «квазіелітою імітаторів та маніпуляторів суспільною свідомістю» [314, с. 308].

Щодо структурно-владного фактора. Е. Гробсбаум засадничо стверджує: «Парламентські механізми ефективні в період економічного достатку, коли

основним завданням є не примноження, а розподіл національного доходу. Народ же осмислюється як сукупність споживачів» [314, с. 319]. Цілком очевидним є факт, що українське суспільство далеке від такого стану. Під час адміністративного «штурму ринку» в Україні 3% громадян внаслідок роздержавлення заволоділи 75% національного майна [271, с. 66]. Р. Арон, близький соратник авторитарного президента П'ятої республіки Франції Ш. де Голля, в контексті того, що «збагачення одних оплачується жертвами інших» й «приводить до зубожіння» інших, так визначає роль президента: «Правитель та його радники повинні в кожний певний момент стежити за дотриманням рівноваги між актуальним бажанням споживати й потребами нагромадження» [6, с. 272]. Отож механізми президентського правління мали б діяти ефективніше. Але все ж таки форма політичного правління Української держави в період її становлення довгий час дрейфувала до парламентської республіки, або ж її курс лихоманило залежно від політичної кон'юнктури.

Консолідаційний фактор полягає в тому, що зазвичай у кожному перехідному суспільстві відчувається брак спільних орієнтирів та єднальних факторів. У той же час Д. Растоу національну єдність визначає як основну умову демократизації суспільства [61, с. 594]. А Е. Гробсбаум доходить висновку, що на етапі стадіально-цивілізаційних змін, коли ламається звичний уклад життя і втрачається єдність думок щодо стратегії дальшого розвитку, демократія неефективна [314, с. 319]. Україна якраз є такою перехідною країною, і через об'єктивні обставини історичного розвитку вона сьогодні перебуває в стані деконсолідації суспільства.

До зовнішніх причин, які від'ємно впливають на процес становлення демократії в Україні на етапі її суспільної трансформації, автор відносить фактори російського та західного впливів.

Україна перебуває у постколоніальному (чи, за словами О. Шморгуна, «неоколоніальному» [314, с. 314]) статусі, і цілком закономірно з погляду російських національних інтересів та імперської традиції Російської держави, що вона її розглядає як сферу свого геополітичного впливу. Р. Арон відзначає

закономірність того, «що кожен патріот повинен бажати для своєї країни якнайбільших територій, якнайліпших кордонів, якнайбільшої відносної могутності» [6, с. 273]. А тому зрозуміло, що росіяни цього бажать своїй державі, зокрема і завдяки Україні. Однак очевидним нонсенсом є те, що далеко не всі українці мають адекватні бажання щодо власної держави. М. Михальченко вважає таке явище наслідком «колоніально-холопської ідеології і психології, що зародилася наприкінці XIII сторіччя: “притулитися” чи то до Польщі, чи до Туреччини і Кримського ханства, а пізніше зазвучав мотив союзу з Московією» [150, с. 194].

Така суспільна психологія в значній частині України виступає сприятливим ґрунтом для просування російських політичних, економічних та культурно-духовних інтересів. Паралельно з ними і в їхньому контексті в Україну до недавнього часу експортувалися й тенденції сучасного російського авторитарного суспільно-державного устрою. Очевидно, що цей факт негативно впливав на процес становлення демократії в Україні.

Західний фактор полягає в тому, що країни Західної Європи і США намагаються нав'язати Україні зразки своєї моделі демократії в упаковці «ультралібералізму». Експорт демократії вони здійснюють в умовах тотальної глобалізації і транснаціональних процесів і виправдовують його вимогами стандартизації міжнародного життя. З ряду причин цей процес має негативний вплив на формування основ демократії в Україні. І першою з них є та, що він здійснюється всупереч давно відомій істині – «демократія, нав'язана ззовні, не працює» [50, с. 436].

Окрім того, під великим сумнівом перебуває здатність лібералізму бути трансформатором ідей демократії. Ф. Штіммер стверджує, що «лібералізм як концепція політичної свободи і як вчення про економічну політику, можливо, і народився в деяких країнах одночасно із демократією, але не був з нею зв'язаний ніколи – тим більше після того, як демократія розширилася, увібравши в себе народні маси, всенародно обраних представників виконавчої влади, об'єднання за спеціальними інтересами й галасливі соціальні рухи». Він же зазначає, що

найбільше проблем сьогодні виникає в країнах усталеної демократії, а не в неodemократіях [50, 399]. Е. Муньє пізній лібералізм ставить поряд із такими тоталітарними ідеологіями, як нацизм і комунізм. А І. Валлерстайн доходить висновку, що те, що лібералізм декларує права для широких верств, є не стільки свідченням його «демократичності», як спробою стабілізації та консолідації західного суспільства на кризовому етапі його розвитку шляхом надання рівних прав т. зв. «небезпечним класам» – національним меншинам, молоді, безробітним – але в першу чергу люмпенізованим верствам [314, с. 304, 306].

Ця характерна риса ліберальної ультрадемократії відчутно простежується і в її експортованому в Україну варіанті, зокрема в першочерговій турботі її волонтерів за носіїв тих явищ, що роз'їдають здорові основи традиційного українського суспільства – за дотримання прав сексуальних меншин, наркозалежних осіб і под. О. Шморгун доходить висновку, що подібні явища завжди характеризували занепад тих суспільств, які вступали в стадію імперії [50, с. 307]. Тому, перш ніж експортувати свої зразки демократії, експортерам потрібно привести їх до «товарного вигляду».

Автор також погоджується з висновками ряду українських науковців, що найчастіше за зовнішніми глобалістичними і транснаціональними процесами приховуються суто національні інтереси та ще й з неоімперіалістичним відтінком. Орієнтація ультралібералізму на тотальний космополітизм невід'ємно пов'язана з розповсюдженням т. зв. «віртуального» лихварського капіталу, орієнтованого на отримання надприбутків шляхом створення глобальної системи «фінансового імперіалізму». Саме представники цього міжнародного капіталу та їхні партнери в національних державах вимагають якомога повнішої відкритості їхніх кордонів для безперешкодного проникнення і власного самозбагачення на їхній території – навіть коштом руйнування національних економік [314, с. 284].

М. Михальченко з цього приводу стверджує: «В різнопланованому багаточивілізаційному світі Захід захищає свої інтереси, а не розв'язує проблеми незахідних країн всупереч своїм. Захід та його військовополітичний блок НАТО забезпечують безпеку західної цивілізації, а не перебудовують інші цивілізації з

альтруїстською метою. Це повною мірою стосується України, що є яскраво вираженим лімітрофом Європи й ареною змагань західних й євразійських цінностей» [150, с. 300].

Отож внутрішні і зовнішні фактори не сприяють тому, аби в період трансформації українське суспільство протягом короткого часу перейшло з тоталітарного стану безпосередньо в стан демократії. Імпортовані західні зразки цього політичного «продукту» в ультраліберальній упаковці тільки затягують трансформаційний процес, оскільки сприяють створенню т. зв. «бутафорної демократії» та нівелюють національні основи новопосталої держави.

Очевидно, що на цьому етапі Україна повинна пройти адаптаційний період, у часових рамках якого було сформовано національні основи народовладдя, вироблено національну ідею, досягнуто консолідації суспільства, відповідного рівня його економічного розвитку, змін в суспільній психології, політичній культурі та свідомості. Ні національні, ні демократичні основи держави не формуються спонтанно, а тому вказаних передумов можна досягти тільки внаслідок цілеспрямованих зусиль.

Методологічною основою для таких міркувань є думки ряду дослідників демократії, які допускають поліваріантність та альтернативні шляхи розвитку суспільства в процесі її становлення. Так, Л. Даймонд стверджує, що «кожна країна, яка має стати демократичною, повинна знайти свій власний шлях, аби зробити це». Майже ідентично про це говорить Д. Растоу: «Процес творення демократії не конче має бути однаковим у різних географічних регіонах: до демократії можна йти багатьма шляхами» [50, с. 163].

Про «адаптацію традиційних демократичних інститутів до соціальних, культурних і економічних умов конкретних країн» розмірковує Ф. Штіммер. Він же висловлює переконання, що «майбутній тип і рівень демократії буде у більшому ступені залежати від розвитку постліберальної альтернативи», і висловлює побажання, щоб «екстремісти “справа” чи “зліва” прагнули змінити ліберальні правила і практику якою-небудь іншою формою правління» [50, с. 399, 403, 405].

М. Круль підтримує переконання американського політолога Д. Роулза про те, що лібералізм перемагав тільки протягом трьох останніх сторіч і тільки в тій частині земної кулі, яку ми називаємо «Заходом», і що немає серйозних інтелектуальних підстав вважати, аби ліберальні ідеї мали успіх в інших місцях. Сам він вважає: «Заходу залишається тільки замкнутися в собі або відгородитися від проблем, пов'язаних з існуванням неліберальних держав. Подібна філософія може стати основою політичного мислення, і я не здивуюся, якщо після цього нові демократичні держави, що намагаються вибратися з-під уламків радянської імперії, більш не будуть оглядатися на Захід у пошуках зразка» і робить висновок, що «майбутнє демократії залежить від її здатності змінюватися, адаптуватися і навчатися» [50, с. 434, 436].

Ідею адаптаційного періоду опосередковано висловлює і український науковець В. Кремень. Він переконаний, що між демократією і тоталітаризмом проміжне місце займають авторитарні політичні системи, які «сприяють руйнуванню тоталітарних структур і створенню дієздатних демократичних інститутів». Очевидно, що потенціал такого руйнування науковець вбачає в тих основних рисах авторитаризму, на яких він наголошує – централізації влади, безапеляційному командному стилі керівництва, безумовному підкоренні [196, с. 434–436].

З такими ідеями можна погодитися за умови, що метою існування авторитарного режиму є цілеспрямоване формування національних і демократичних основ держави. Тобто авторитаризм за характеристиками основного носія влади (особи чи політичної сили) повинен характеризуватися як національний і демократизаційний. Натомість авторитаризм в Україні чи не весь період її незалежного існування характеризується як кланово-олігархічний. Здійснюючи класифікацію за критерієм персональних характеристик основної владної особи, режими окремих періодів можна означити і як авторитарний посткомуністичний чи кримінально-авторитарний.

Якщо при переході від тоталітаризму до демократії закономірними є проміжний період адаптації та політичний режим авторитаризму в ньому, то на

противагу авторитаризму олігархічному («плутократичному»), чи посткомуністичному і кримінальному, націоналістична доктрина пропонує модель авторитаризму національного [248].

Модель національного авторитаризму має своє історичне коріння у світогляді і практиці. О. Шморгун, аналізуючи європейські політичні вчення доби Реформації, відзначає, що практично всі видатні теоретики постфеодального суспільства – М. Лютер, Ж. Кальвін, Ж. Боден, Г. Гроцій і навіть Н. Макіавеллі та Т. Гоббс хоча й сповідували колегіально-аристократичні й республіканські ранньоліберальні принципи організації нових форм правління, але в той же час підкреслювали правомірність політичного авторитаризму і навіть в його диктаторсько-абсолютистських формах. Функції державної влади вони перш за все виводили з потреби захисту нації у період її становлення від зовнішніх загроз та внутрішнього феодального реваншу. Науковець вважає, що такий вид авторитаризму був невідомий ні стародавньому світові, ні середньовіччю, бо був пов'язаний з новим політичним лідерством – «заснованим не на ідеї необмеженої влади, а на ідеї самовідданого служіння своєму народові». На його думку, «цій авторитарній формі влади випало далі відіграти величезну роль в цивілізаційному розвитку Західної Європи» [314, с. 263].

У ХХ ст. в різних європейських країнах, що опинилися в умовах системної кризи і на межі національної катастрофи, до влади прийшли авторитарні діячі, які здійснили радикальні реформи. Аналізуючи їхній досвід, О. Шморгун виокремлює дві нетотожні моделі авторитаризму – «тотально-реакційну», націонал-соціалістського типу та «консервативно-авторитарну», засновану на принципах «корпоративної держави». Вслід за Е. Гробсбаумом до першого типу він відносить режим М. Горті, Ю. Пілсудського, К. Маннергейма, Ф. Франко, а з деякими заувагами і Б. Муссоліні та А. Салазара, а до другого – Ш. де Голля та В. Черчилля [50, с. 313, 318].

На особливу увагу заслуговує постать президента П'ятої французької республіки Ш. де Голля, прихильника жорсткого політичного авторитаризму та персональної відповідальності керівника держави за стан справ у ній. Він розумів

демократію як форму національної консолідації, в дусі європейської традиції чітко усвідомлював роль національного фактора в розбудові держави, при цьому дотримувався принципу єдності, національної солідарності і соціальної справедливості, разом з парламентом формував уряд держави та особисто його очолював, не мав жодних ілюзій щодо альтруїзму в зовнішній політиці та принципово обстоював національні інтереси. Зважаючи на загрозові для України демографічні тенденції, слід також наголосити, що за час його правління чисельність французів зросла від 45-ти до 50-ти мільйонів. У той же час Ш. де Голль у своєму оточенні мав найвидатніших інтелектуалів французької нації і поважав волю французького народу до тієї міри, що заявляв – у разі не переважної, але тільки арифметичної підтримки готовий був піти у відставку, і дотримав свого слова. Ці факти свідчать про нетоталітарну спрямованість його авторитаризму. Загалом, на переконання О. Шморгуна, такий тип політичного діяча ідеально надається до створення «команди національного порятунку» [314, с. 321–322].

На особливу увагу в контексті моделі національного авторитаризму заслуговує висновок О. Шморгуна: «Авторитарна форма правління має величезний антикризовий потенціал. Невірним є її ототожнення з тоталітаризмом, деструктивним в самій своїй суті. В умовах тих глобальних та релігійних загроз, які в повній мірі проявляться в найближчі роки, передумовою дійсного подолання важкої кризової ситуації в Україні може стати тільки повноцінна президентська республіка особливого національно-автократичного типу» [314, с. 312].

У свою чергу Ф. Штіммер, шукаючи шляхів подолання кризи ультраліберальної демократії, пропонує три можливі варіанти її реанімації: 1) «більше лібералізму і (мається на увазі) менше демократії»; 2) «повернення до “преліберальних” демократичних практик та інститутів»; 3) розвивати «постліберальну альтернативу». При цьому він відзначає, що характерними рисами демократії тих країн, які обирають курс на збільшення дози лібералізму, є зниження інтересу громадян до суспільних справ, рівня їхньої довіри до політичних партій та політиків, чий престиж падає, до законодавчих органів

влади, а відповідно і до участі у виборчих процесах. Натомість прихильники т. зв. «сильної», «преліберальної» демократії серед інших негативних атрибутів ультраліберальної альтернативи намагаються подолати «комерціалізацію процесу виборів, персоналізацію кандидатських закликів і маніпулювання громадською думкою». Як вже згадувалося, Ф. Штіммер апелює до правих і лівих опонентів лібералізму, вважаючи, що саме через альтернативи, які вони запропонують, найлегше буде здійснити реформування процедури та інститутів демократії [50, с. 398-405].

Виходячи з історичних передумов європейського досвіду в застосуванні механізмів авторитаризму та методологічно спираючись на ідеї Ф. Штіммера, а особливо на його тезу «преліберальної» демократії, пропонуємо розглянути модель національного авторитаризму, базовану на ранньонаціоналістичних зразках.

Зважаючи на кризу лібералізму як трансформатора ідей і зразків демократії, ідеологічною основою національного авторитаризму на етапі становлення національної держави може стати ідеологія націоналізму. Бо саме нація, за висловом Р. Арона, – це «головний актор, що виступає на сцені історії, в якомусь розумінні, єдиний автентичний актор, той самий, що в усіх випадках залишається по завершенні процесів, які тривають сторіччями». І саме «нація має за свій принцип і свою кінцеву мету участь усіх підданих у житті держави» [6, с. 277, 282]. А ідеологія націоналізму, як ніяка інша, ставить категорію «нації» в основу своїх світоглядних конструкцій, визначаючи політичним ідеалом здобуття і розбудову національної держави.

Інтелектуальна спадщина українського націоналізму ХХ ст. має вагомий напрацювання, що можуть бути світоглядною базою національного авторитаризму на етапі посттоталітарної трансформації суспільства і становлення Української національної і демократичної держави.

Основоположник ідеології українського націоналізму М. Міхновський ще на початку ХХ ст. обґрунтував правові підстави побудови самостійної Української національної держави [156]. Проблема перетворення Української

нації з «нації свинопасів» на «націю володарів на своїй землі» та пошуком шляхів національного визволення у 20-х рр. ХХ ст. займався Д. Донцов, який виробив системні основи ідеології українського націоналізму [68]. Проблеми українського націогенезу і геополітичну доктрину України розробляв Ю. Липа [133]. Питання становлення української національної еліти та її політичної відповідальності яскраво подані у творчості О. Теліги («Партачі життя») [176]. Концепцію трьох фаз національно-визвольної боротьби («перша і друга – це фази боротьби, третя – державного будівництва») та проблематику внутрішньонаціональної солідарності в умовах післявоєнної еміграції розробляв С. Бандера [10]. В той самий період фундаментальні дослідження в галузі теорії нації і впливу держави на її формування здійснив Л. Ребет [215]. Ідеї самореалізації нації у власній державі та взаємообумовленість національного і загальнолюдського в культурі («Національна ідея не витісняє, а каталізує безмежжя шляхетних ідей людства і, збагативши їх у національному кліматі, вносить у світову скарбницю людської культури. Без національних культур немає світової культури, без національних геніїв немає світових геніїв» [132]) розробляв С. Ленкавський. Ідеї національного солідаризму, взаємозалежності національного і соціального складників у розбудові майбутньої Української держави та поєднання націоналізму і демократії («Новий націоналістичний світогляд не лише не є ворогом правдивої демократії, але він за справжню, дійсно демократичну народню владу, бо націоналізм дбає передусім за народ, за селянина й робітника») розвинув у своїх працях Я. Стецько [286, с. 467].

Однак обґрунтування ідеї національного авторитаризму найсистемніше подано у працях М. Сціборського та Д. Мирона. Так, М. Сціборський у праці «Націократія», написаній 1933 р., піддає критиці демократію як «устроєву систему нової доби», базовану «на політичній демократії і економічному лібералізмі», соціалізм, комунізм та фашизм і з їхнього кризового стану й недосконалості логічно виводить систему націократії. Особливу увагу автор приділяє критиці диктатури, відводячи для цього окремий розділ і наголошуючи, що його система суспільного устрою виключає цей політичний режим як

шкідливий для національного організму і що «будуча Українська Держава не буде ні фашистівською, ні націонал-соціалістичною, ні “примо-де-ріверівською”...» [291, с. 65]

Саму націократію М. Сціборський визначає як «режим панування нації у власній державі, що здійснюється владою всіх соціально-корисних верств, об'єднаних – відповідно до їх суспільно-продукційної функції – в представницьких органах державного управління». Соціально-економічна основа націократії має «комбінований характер, де приватна власність і економічна свобода сполучатимуться зо здійснюваними державою принципами господарської планової контролю». Суспільно-політичний устрій націократії автор визначає як державний синдикалізм: «Синдикалізм націократії – уважаючи державу основою політичного й економічного розвитку національного суспільства – своїм устроєм ще більше злютовує її монолітність, бо перетворює окремі, об'єднані в синдикатах, соціальні групи в організми, що стають нерозривними, функціональними частинами самої держави, кермуючи нею та контролюючи її чинність в інтересах цілої нації» [291, с. 88].

Тему державного устрою України у формі націократії глибоко опрацював і Д. Мирон – Орлик у своїй праці «Ідея і чин України», написаній 1940 р. Розуміння націократичної держави як «природного оформлення і політичної організації нації, що має на цілі зберегти тяглість розвитку і надбання усіх поколінь для добра й сили цілої нації», автор протиставляє «ліберал-індивідуалістичному розумінню держави, якої ціллю є охоронити права одиниці та служити інтересам одиниці». Критикує він також «соціалістичне розуміння держави, як організації влади панівного класу коштом визискуваних класів». В обох випадках домінує інтерес «одної національної групи або класово-партійної групи над іншими групами населення». Д. Мирон наголошує, що «концепція націократичної держави українського націоналізму є відрубною від концепції абсолютної держави фашизму, де держава є вищим поняттям від нації». Він також критикує платонівську та гегелівську концепції і має відмінне від М. Сціборського трактування націократії, оскільки вважає, що участь у формуванні державної

структури мають брати «представники не лише суспільно-професійного й господарського життя, але представники політичного і громадського життя» [179, с. 109].

Здійснюючи свій аналіз в умовах початку Другої світової війни і розглядаючи можливість постання Української держави внаслідок визвольної революції, Д. Мирон передбачає на післяреволюційному перехідному етапі існування національної диктатури. «Україні треба сильної та твердої диктаторської влади і дисципліни, щоби опанувати наслідки довголітнього поневолення, всі анархічні відосередні сили й хаос на Сході Європи по розвалі Совітської імперії». Однак він застерігає, що вона «не може бути довготривалим державним устроєм, щоби не заклепилася в собі й не стала механічно-фізичною диктатурою, опертою на фізичній силі війська й державної бюрократії», як у Польщі, СРСР чи монархічній Іспанії [179, с. 112].

Після закріплення основ національної держави М. Сціборський на зміну національній диктатурі пропонує «націократичний республіканський устрій» з такими головними засадами: 1) джерелом влади є нація, а її метою – добро нації; 2) поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову; 3) одноцільність і авторитетність державної влади, а не її механічна розділеність; 4) двопалатний парламент – «Національна Рада Праці» і «Державна Рада», що мав би бути «обраний на засаді представництва всіх працюючих верств»; 5) наявність голови держави, що «координує й символізує єдність державної влади»; 6) відповідальність виконавчої влади перед головою держави; 7) організація адміністративного апарату на принципі особистої відповідальності; 8) незалежність судівництва від виконавчої та адміністративної влади і його формальне підпорядкування голові держави з винесення вироків іменем нації та голови держави; 9) селекція національно-державного проводу з усіх верств населення; 10) наявність державної ідеології («одної світоглядно-політичної організації в цілі ідеологічного синтезу і суспільно-політичного вироблення народу») [179, с. 113].

Описана модель державного ладу, яку коротко означив Д. Мирон у формулі «Українська націократична держава є державою нації та праці», в сучасному розумінні практично є типом сильної, авторитарної президентської республіки, дуже близької до вже апробованої у Франції моделі «національно-корпоративного авторитаризму» Ш. де Голля [179, с. 111]. Цей факт підкреслює талановитість автора (якого гітлерівці розстріляли 1941 р. в Києві), котрий зумів спрогнозувати післявоєнний шлях розвитку європейської країни, визволеної з-під іноземного поневолення.

Теоретичні напрацювання ідеологів українського націоналізму відобразилися у програмних документах ОУН. Її установчий конгрес 1929 р. визначав, що «форма Української державної влади буде відповідати послідовним етапам державного будівництва, а то: національного визволення, державного закріплення та розвитку». В процесі визвольної революції мала б бути сформована національна диктатура, у перехідний період – авторитарна влада голови держави, чийм обов'язком мала б бути підготовка виборів законодавчого органу, на етапі державного розвитку – законодавчий орган мав би визначити голову держави та спільно з ним сформувати підпорядковану йому виконавчу владу. Основою адміністративного управління мала б стати система місцевого самоврядування [182, с. 6]. Отож в остаточному підсумку форма правління в майбутній Українській державі моделювалася як типова парламентська республіка.

Постанови Другого (Краківського) ВЗ ОУН-б, що відбувся у квітні 1941 р., тобто в умовах початку Другої світової війни, вказували на потребу «сильної влади, сильної національної армії й фльоти та одної політичної організації провідного національного активу» [182, с. 26]. Вони демонстрували логічне продовження вищенаведеної концепції, тобто підготовку ОУН до дій на етапі національного визволення. Правда, досвід проголошення 30 червня 1941 р. у Львові Акта відновлення Української держави показав, що на практиці ОУН

відступила від ідеї революційної монополізації влади і створила уряд із залученням представників цілого ряду інших політичних сил, зокрема демократичного та соціал-демократичного спрямування [285, с. 226-227].

Постанови Другої конференції ОУН, що відбулася у квітні 1942 р., принципово наголошують: «Ми вважаємо рішуче непридатними для нового українського життя систему капіталістичну, тоталітарну, комуністичну, націонал-соціалістичну, бо українська держава, яка має вирости з питомо українських прагнень у формі української націократії (панування нації на своїй землі), є прогресивнішою за всі інші системи» [182, с. 63].

Третій НВЗ ОУН у розпал національно-визвольної боротьби на два фронти (серпень 1943 р.) і для якнайширшої національної мобілізації наголошував, що «ОУН не бореться за Україну для себе, вона не бореться за владу в Україні, ані за форму влади. Про владу й її форму буде рішати сам народ і його найкращі представники». В той же час у його матеріалах звучав ряд принципових формулювань в дусі націократичної концепції: «Українська Держава – це добро всіх громадян України», «державна влада не стане на службу одній класі, а буде організуючим керуючим органом цілого народу» тощо [182, с. 100].

Постанови Четвертого ВЗ ОУН, що відбувся 1968 р. на еміграції, визначали майбутню Українську державу як «національну, правову, всенародну» і вказували на такі основні засади її державного ладу: 1) поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову; 2) двопалатний парламент; 3) наявність глави держави, обраного прямим голосуванням; 4) призначення керівника уряду, яке здійснює глава держави; 5) формування складу уряду, яке здійснює його глава, затвердження в Першій палаті парламенту та підзвітність перед парламентом і главою держави; 6) формування органів місцевого самоврядування шляхом прямого голосування; 7) призначення Найвищого суду, яке здійснює глава держави; 8) призначення головного прокурора, яке здійснює глава Уряду; 9) наявність Найвищого канституційного суду і його виняткове право на

трактування Основного Закону [320, с. 144–150]. Вказана модель майже повністю відповідає сучасному трактуванню президентської форми правління, і вона стала базовою для постанов наступних ВЗ ОУН.

Залучення теоретичних напрацювань ідеологів українського націоналізму в галузі національного державотворення тим актуальніші, що на сучасному етапі розвитку Україна серед інших держав Європи, які постали після розпаду СРСР, Югославії та Чехословаччини, потрапила в історичну смугу ренесансу націоналізму. Аналізуючи націоналізми «нової Європи», Р. Брюбейкер виокремлює в нових національних державах тенденцію до розгортання боротьби «тріади націоналізмів»: націоналізму титульної нації новопосталої держави з подвійним ворогом – внутрішнім націоналізмом національної меншини, що ще вчора перебувала в статусі панівної метропольної нації, та з зовнішнім націоналізмом вчорашньої метрополії [21, с. 17].

Якщо ж у контексті «боротьби націоналізмів» говорити про нейтралізацію названих вище зовнішніх факторів, що негативно впливають на процес становлення національної держави і демократії в Україні, то слід згадати і про зовнішній західний фактор та складну для України дилему під умовною назвою «Схід–Захід».

Непросте становище України між Росією й Заходом українські політологи М. Михальченко і О. Шморгун метафорично окреслюють як балансування між Сциллою і Харібдою. «Специфіка й велика проблема України як “мосту” між Заходом і Сходом, “санітарного кордону між НАТО і Росією”, “міжцивілізаційного простору” між європейською і євразійською культурою», – так характеризує стан України М. Михальченко [150, с. 302]. «Україна традиційно вирішує для себе завдання пошуку третього шляху між Сциллою воєнного експансіонізму Сходу і Харібдою економічного експансіонізму Заходу, причому пошук такої моделі розвитку уже з часу “Книги биття українського народу”

усвідомлюється як найважливіший аспект української національної ідеї», – каже О. Шморгун [314, с. 320].

З цього приводу слід наголосити, що принципова орієнтація українського націоналізму полягає не в сподіванні на зовнішні впливи, а в спиранні на власні сили Української нації. Бо, як відзначає С. Ленкавський, ще «Донцов сказав напрочуд просто і ясно: наш шлях не на Москву і не на Варшаву. До Києва, до нашого, а не радянського Києва, наш шлях. А дійдемо цього не інакше, як через боротьбу своїми власними силами, бо чужі завжди підведуть, обдурять і заведуть там, де їм, а не нам треба. Аж дивно, що так просто» [132, т. 1, с. 155–156].

Свою відповідь на питання про можливий «третій шлях» і зовнішню орієнтацію України дав ще один ідеолог українського націоналізму – Ю. Липа. Він вважає, що дилема Сходу–Заходу неорганічна і згубна для України. «Це найбільше ворожа Україні доктрина. Нема певнішої для знищення України. Прикладімо “схід–захід” до українського релігійного життя – і будемо мати релігійну війну; прикладімо “схід–захід” до політичних орієнтацій – і будемо мати вдячне поле для попису чужих агентів», – пророче стверджував він у праці «Призначення України», написаній ще 1938 р. Автор вважає, що основні прагнення українського розвитку історично були спрямовані на південь («Звідти прийшло християнство, тільки туди була єдина спроба перенесення столиці з Києва. Південь, Дунай і Закавказзя – це напрямні головної експансії київських князів») та північ («...на північ була військова експансія князів, там була найбільша домінація Києва – Новгород»). А тому на противагу зовнішньополітичній парадигмі «Схід–Захід» він пропонує вісь «Південь–Північ». «Тільки вісь Південь–Північ є віссю українських земель», «Оборона своєї осі Південь–Північ – це найважливіше завдання України в історії», – стверджував Ю. Липа [133, с. 235–238]. В сучасній політиці ця концепція знайшла свою реалізацію в ідеї Балто-Чорноморського союзу.

На складне геополітичне становище України «при битій дорозі» між «Заходом і Сходом» як на додаткову підставу для існування національної диктатури на перехідному постреволюційному етапі («великої зорганізованості й сильної державної влади») вказував і Д. Мирон [179, с. 112].

Що стосується нейтралізації негативних факторів внутрішньонаціонального характеру, то за визнанням науковців-політологів мобілізація національного організму в такі кризові періоди його існування, як етап посттоталітарної трансформації та становлення основ національної держави, найефективніше здійснюється через механізми авторитаризму. Щодо цього Ж.-Ж. Руссо писав: «Час, коли створюється Держава, подібний часові, коли створюється батальйон – це мить, коли організм найменше здатний до опору і коли його найлегше знищити» [314, с. 264]. Р. Арон також відзначає, що саме «авторитарний режим має засоби за короткий час зібрати для своїх власних цілей значно більшу частку колективних ресурсів» [6, с. 296].

Отже, проаналізувавши місце національної держави в доктрині українського націоналізму, відзначмо, що від часу заснування ОУН питання її здобуття завжди було головним пунктом націоналістичної програми і підносилося до рівня національної ідеї. Ця програма передбачала, що боротьба українського націоналізму за незалежну національну державу проходитиме в три етапи – національного визволення, державного закріплення та розвитку держави. Боротьба ОУН і УПА на визвольному етапі визначально вплинула на національну форму відновленої 1991 р. Української держави. Відповідно і сам націоналізм на цьому етапі ідентифікувався як визвольний. З фактом відновлення Української держави український націоналізм перейшов на етап закріплення її основ, і в його доктрині актуальними постають питання осучасненої моделі форми держави. На визвольному етапі вона у програмі ОУН передбачала федеративний устрій та президентську форму правління. Натомість сьогодні з уваги на внутрішні й зовнішні виклики націоналістична модель держави передбачає унітарний устрій

та президентську форму правління. Бачення політичного режиму поступово трансформувалося від національної диктатури й авторитаризму до класичного демократичного режиму.

Трактування змісту національної держави націоналістична доктрина пропонує через призму таких її характеристик, як держава національна, демократична, соціальна та правова. Держава виступає найкращою формою самозбереження і розвитку нації, а тому її національний характер проявляється не тільки в зовнішній символіці чи культурно-духовному житті суспільства, але й охоплює його політичну й соціально-економічну сфери. Завдання з наповнення всіх сфер життя сучасної Української держави національним змістом сучасна доктрина українського націоналізму підносить на рівень національної ідеї. У політичній сфері суспільства націоналізм визнає демократичний, народоправний характер держави і через призму інтересів титульної нації, яка становить більшість її населення, трактує його як націократію – повновладдя нації у своїй національній державі. Повноцінна участь представників титульної нації в управлінні державою є гарантією захисту її інтересів в культурно-духовній та соціально-економічній сферах. В історії українського націоналізму питання національного і соціального визволення стояли в нерозривному зв'язку, а тому ідея соціальної держави завжди займала чільне місце в його ідеологічно-програмових засадах. Гостра проблема соціальної незахищеності українців у власній національній державі на етапі її сьогоденного становлення створює перспективи для розвитку націоналізму з соціальним ухилом. Оскільки в суті своїй право є системою закріплених у законодавстві загальнообов'язкових норм поведінки, які історично склалися в суспільстві, то націоналізм трактує правову державу як таку, що захищає права і свободи громадян на основі Конституції та законів, сформованих на органічно-національній основі.

Аналізуючи внутрішні і зовнішні фактори, що зумовлюють труднощі зі становленням в Україні національної демократичної держави, до перших слід

віднести соціалізаційний, суспільно-психологічний, економічний, елітно-провідницький, структурно-владний і консолідаційний, а до зовнішніх – російський та західний впливи. Своєю сумарною дією вони зумовили існування політичного режиму авторитаризму, який за його головними ознаками можна додатково кваліфікувати як кримінально-олігархічний. Сучасна доктрина українського націоналізму на противагу йому і як ефективний механізм подолання негативного впливу названих факторів пропонує альтернативну модель національного авторитаризму.

РОЗДІЛ 6. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ Й СПЕЦИФІКА РАЦІОНАЛЬНОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

6.1. Концептуальні засади раціонального націоналізму

Націоналістичний світогляд значною мірою базований на ірраціональних засадах, містить в собі глибоке емоційне навантаження, володіє великою притягальною силою, а отже й відповідним державницьким конструктивним потенціалом. У той же час над ним тяжіють негативні пропагандистські стереотипи, вибудовані в попередній історичний період. Особливо це стосується націоналізмів постсоветського простору. Вони інерційно пов'язані як з ексцесами Другої світової війни, так і з жорсткою антинаціоналістичною пропагандою тоталітарного режиму ССРСР. Не позбавлений він і власних стереотипів, сформованих умовами тривалого бездержавного існування ряду націй, що перебували в його сфері дії, та розвитку націоналізмів на цьому історичному етапі. Це часто дає ґрунт для політичних опонентів звинувачувати націоналістичні рухи в неконструктивізмі й заперечувати саму можливість їхнього існування у політичному просторі сучасних суспільств. У той же час у багатьох державах він є вагомим чинником суспільно-політичного життя. З уваги на це актуальним постає питання дослідження раціональних, конструктивно-державницьких основ сучасного націоналізму.

Незважаючи на постсоветські стереотипи негативного сприйняття націоналізму, сьогодні в Україні вже існує достатня маса досліджень цього суспільного феномену. В той же час вони часто характеризуються надмірним етносентименталізмом та, за влучним визначенням українського науковця І. Кононова, «ретроорієнтацією» [112, с. 142] і в них відсутній аналіз потенційного раціонально-конструктивного впливу націоналістичного руху на процес державного будівництва. А тому своїм завданням ми вважаємо окреслити концептуальні засади раціонального націоналізму та з'ясувати ті умови і обставини, які утруднюють його становлення [247].

Під концепцією раціонального націоналізму ми розуміємо такий спосіб розуміння і тлумачення цього явища та систему поглядів на нього, які базуються на розумово вивіреному, практичному і доцільному використанні його суспільного потенціалу. При цьому під націоналізмом ми розуміємо організований суспільно-політичний рух, центральною категорією ідеологічно-програмових засад якого виступає нація. Даючи загальне визначення націоналізмові, класик його європейських досліджень Е. Сміт відзначає: «Націоналізм – це ідеологія, яка ставить у центрі своїх інтересів націю і прагне сприяти її розвитку» [277, с. 16].

Загалом раціональне трактування націоналізму видається досить складним завданням, оскільки за визначенням його світоглядна база передбачає значний чуттєво-ірраціональний компонент. Адже розуміння нації та її ідентичності пов'язане зі світом культури, релігії, духовності, символів, традицій, героїчної історії, мітів про спільне походження тощо. Недаремно Е. Сміт трактує націоналізм як «систему вірувань» і навіть вважає його «формою культури та різновидом релігії». У той же час, уточнюючи його загальне визначення, дослідник формулює завдання, які ставить перед собою будь-який націоналізм. Окрім збереження національної ідентичності, до їхнього переліку він відносить також національну автономію та національну єдність [21, с. 30]. Звісно, що для їхнього досягнення в реальному суспільно-політичному житті потрібний цілком предметний раціональний підхід. А тому націоналізм слід збалансовано сприймати у двох вимірах – ірраціонально-світоглядному та раціонально-програмовому.

Додаткову складність на раціональне трактування саме націоналізмів постсоветського простору накладає той факт, що, за класифікацією Г. Кона, вони належать до східноєвропейського типу. На відміну від західноєвропейських, такі націоналізми формувалися в умовах відсутності власної держави, у протистоянні з чужими державними утвореннями та знаходили свій вияв передусім у сфері культури. А тому й відрізняються від них етнокультурною спрямованістю, емоційністю та ірраціоналізмом. «Націоналізм на Заході поставав у зусиллях

побудувати націю з огляду на політичну реальність та боротьбу сучасності без занадто емоційного ставлення до минулого; націоналісти Центральної та Східної Європи часто створювали ідеальну батьківщину з міфів минулого та мрій майбутнього – пов'язану тісно з минулим і позбавлену будь-яких прямих зв'язків з сучасністю – зі сподіванням, що вона колись стане політичною реальністю», – підсумовував Г. Кон [165, с. 632].

Очевидно, що в теперішній суспільно-політичній ситуації східноєвропейських націоналізмів умови змінилися. Нації, які вони репрезентують, мають змогу розвиватися у власних державних утвореннях, а отже й самі націоналізми мали б проходити процес трансформації у напрямку «раціоналізації» світоглядно-програмових основ за зразком своїх західноєвропейських «братів». Що стосується України, то член-кореспондент Національної академії наук М. Михальченко відзначає актуальну потребу в існуванні масових партій з ідеологією раціонального націоналізму [151, с. 106].

У той же час цей процес неоднозначний, і для цього також існує ряд підстав. Перш за все після розпаду ССРСР і т. зв. «соціалістичного табору» в Центрально-Східній Європі з'явилося близько двадцяти нових держав. Кожна з них постала перед завданням відновлення органічно притаманного способу національного життя й організації державно-політичної системи. Звісно, що в процесі його реалізації вони зіткнулися з намаганням колишніх метрополій і їхніх етнічних меншин у цих державах зберегти свої впливи. Найгострішим інструментом такого зіткнення стали націоналізми, і Р. Брубейкер називає цей процес боротьбою тріади націоналізмів, маючи на увазі націоналізми нових держав, колишніх метрополій та їхніх національних меншин. Науковець цілком закономірно відзначає, що найнебезпечнішими ці зіткнення є між націоналізмами країн – спадкоємиць ССРСР та вітчизняним націоналізмом Росії [21, с. 154]. Націоналізми держав «Нової Європи» він називає «націоналізаційними», і це влучно відображає їхню сутність через призму їхньої реалізації тих трьох завдань, якими їх питомо наділяє Е. Сміт, а зокрема й захисту національної ідентичності.

Закономірно, що це знову занурює східноєвропейські націоналізми у світ культурно-духовних цінностей і стримує процес їхньої «раціоналізації».

Іншим викликом для процесу «раціоналізації» східноєвропейських націоналізмів є глобалізація, яка, стандартизуючи світові системи і технології комунікацій, піддає нівелюванню все, що пов'язане з нацією – кордони національних держав, їхню політичну й економічну суверенність, культурну самобутність. Такі загрози мобілізують націоналізми на захист ідентичності своїх націй, а тому залежно від інтенсифікації глобалізаційних процесів зростає їхня роль в суспільно-політичному житті держав. І, як показує сучасна політична практика, не тільки «нової», але й «старої» Європи. Відбувається ренесанс націоналізму, і він має цілком закономірний характер. Адже, як відзначає Е. Сміт, націоналізм має «унікальну здатність дотягуватися до фундаментальних народних потреб і сподівань» [276, с. 209]. Вагома підтримка серед населення країн Європи сучасних правих рухів – це адекватна відповідь прихильникам ідеї «відмирання націй».

Одночасно глобалізація мимоволі посилює націоналізми, даючи їм в руки ту «зброю», якою володіє сама, а отже допомагаючи відточувати інструменти захисту нації. Адже, як і будь-яка інша зброя, сучасні технології і засоби світової комунікації можна використати як на враження, так і на захист. Перефразовуючи відомий вислів, відбувається боротьба за життя чи смерть націй, і в ній націоналізми просто вимушені «раціоналізувати» інструменти свого суспільно-політичного впливу. Недаремно науковці схильні націоналізм відносити до рушійних сил альтерглобалізму – руху, який виступає не проти глобалізації, але за альтернативну глобалізацію [5, с. 117].

До слова кажучи, Е. Сміт демонструє скептичне ставлення до перспектив появи єдиної глобальної культури: «Справжня глобальна культура плинна, повсюдна, безформна й історично неглибока, вона позбавлена будь-якого відчуття розвитку поза виконуваним теперішнім і ворожа до ідеї “коренів”». Натомість науковець оптимістично стверджує, що «нація і націоналізм надають реальне соціокультурне обрамлення для модерного світопорядку» [276, с. 41, 220].

Неоднозначними для «раціоналізації» націоналізмів є й ті характеристики сучасного періоду суспільного розвитку, які загалом позначають терміном постмодерну. Його етимологія походить від суперечливого словосполучення «пост» (після) та «модо» (саме тепер), а трактування досить розмите й краще сприймається як антитеза модернові. Натомість модерном називають літературний, філософський та історичний період, що існував приблизно від 1890-х до 1950-х років і характеризувався домінуванням логічного, раціонального і детермінованого підходів до пояснення реальної дійсності. Вважається, що найвидатнішими мислителями цієї епохи були З. Фройд та Б. Рассел, які своєю творчістю «репрезентують панівну модерністську тенденцію: створити всеохопну надісторичну та універсальну систему знань» [71, с. 269, 357].

Постмодерн вважають «близнюком» глобалізації, і він характеризується як світ хаосу, невизначеності, ідейної та ціннісної дезорієнтації, відсутності встановлених правил, канонів, закономірностей тощо. Його загальною тенденцією є відхід від ідей і цінностей попередньої доби, оскільки, як зазначає українська науковиця О. Апостол, «ідеологічні проєкти кращого майбутнього, вибудовані на духовно-культурному арсеналі модерну, вже нежиттєздатні». Якщо доба модерну була домінуванням раціонального підходу, то атмосфера постмодерну просякнута ірраціональністю. Інститут держави як головної ознаки стабільного і впорядкованого суспільства піддається сумнівові, оскільки вона «втратила важелі впливу на громадян, не має нічого, чим змогла б зацікавити їх, об'єднати, надихнути і спрямувати на реалізацію державницьких ідей і цілей, або запропонувати проєкт кращого майбутнього, що сприяло б формуванню їхньої ідентичності» [5, с. 211–216].

Як і глобалізація, постмодерн кидає виклик націоналізмові й одночасно дає йому шанс. Він заперечує ідею нації-держави та саму національну ідентичність і цим самим раціонально мобілізує націоналізм на їхній захист. Тим більше, що заперечуючи ідеї попереднього періоду, постмодерн відкидає тотальну табуйованість націоналізму, породжену пізнім модерном. Недаремно ж праві рухи Європи сьогодні демонструють такий вибуховий сплеск активності. У той же час

постмодерн своєю атмосферою втримує націоналізм у лоні світоглядного ірраціоналізму.

Отже, історичні й нинішні обставини спонукають східноєвропейські націоналізми балансувати на межі ірраціональності та раціоналізму. В цьому є свої переваги, оскільки перша з цих категорій володіє величезним мобілізаційним потенціалом у сфері ідеології, а друга – таким же могутнім потенціалом у сфері програми та націозахисної і державотворчої практичної діяльності.

Щодо змістовного наповнення концепції раціонального націоналізму, то ми вважаємо, що вона повинна мати системний характер і відповідати структурі основних сфер суспільного та галузей державного життя. Як системоутворювальним елементом ідеології націоналізму є категорія нації, так центральним програмним елементом концепції раціонального націоналізму мала б бути категорія національної держави. Адже, за твердженням Е. Сміта, «майже всі націоналістичні рухи мають за мету або об'єднання держави, або її відродження» [277, с. 73], а тому в доктрині націоналізму власна національна держава є політичним ідеалом і головним інструментом захисту інтересів нації. Відповідно головною і синонімічною характеристикою раціонального націоналізму мав би бути його державницький характер.

Логічно взаємопов'язаним із державницькою характеристикою раціонального націоналізму є його конструктивізм. Сама етимологія слова вказує на творчу, будівничу сутність тієї інституції, щодо якої його вживають. Для чіткішого й повнішого розуміння цього терміна добре пасує визначення «раціональної доцільності», яким на початку ХХ ст. окреслювали естетичний напрямок конструктивізму.

Цілком очевидним і логічним є те, що в умовах існування власної національної держави націоналізм мав би докладати зусиль до її розвитку і свої практичні політичні дії підпорядковувати його потребам за принципом раціональної доцільності. Недаремно ж ряд типологій націоналізму побудовано за критерієм державного чи бездержавного існування нації, і залежно від цього вони носять руйнівний чи конструктивний характер – в одному випадку вони

антиколоніальні, сепаратистські, іредентистські і спрямовують свій руїнницький потенціал проти держави-поневолювача, а в другому, досягнувши мети щодо створення власної держави, стають конструктивними й інтеграційними [101, с. 184–207].

Хоча націоналізм, а особливо східноєвропейського типу, значною мірою сконцентрований на культурній проблематиці, але він нею не обмежується і в умовах державного існування нації своєю дією охоплює всі сфери суспільного життя. А тому в характеристиці раціонального націоналізму мають бути присутні його ідентифікаційні означення принаймні в цих головних сферах – політичній, соціально-економічній та культурно-духовній. Щоправда, кожен націоналізм є настільки індивідуально-специфічним явищем, що ряд науковців схильний заперечувати можливість всі емпіричні дані про них увібгати в якісь узагальнювальні класифікаційні характеристики. З цього приводу Г. Касьянов зазначає, що «націоналізм надто рухливе, багатоаспектне явище і прагнення зафіксувати, “вхопити” його формальні й суттєві ознаки здебільшого виглядатиме як метафізика чи схоластичні вправи» [101, с. 208]. А тому, даючи означення раціональному націоналізмові в названих сферах, ми більшою мірою концентруємося на особливостях українського націоналізму.

Ми вважаємо, що в політичній сфері український раціональний націоналізм мав би позиціонуватися як інтеграційний. Професор І. Кононов проблему консолідації населення України відносить до однієї з чотирьох проблемних зон сучасного українського націоналізму [112, с. 135–144, 141–142]. Для її існування є ряд підстав, а особливо та, що різні частини сучасного українського суспільства історично формувалися в значно відмінних умовах. Сторіччя їхнього перебування у складі Австро-Угорської та Російської імперій сформували між ними такі великі цивілізаційні і культурно-ментальні відмінності, що відомий американський політолог С. Гантінгтон навіть поміщає Україну на лінію цивілізаційного розлому, яка потенційно може її розділити на «уніатський націоналістичний україномовний захід і православний російськомовний схід» [44, с. 166, 194].

Навіть у наведеній цитаті науковця хай і не прямо, але присутня та упередженість до націоналізму і зведення його до ролі дестабілізаційного фактора, про яку згадано вище. Ми вважаємо, що вона переважно базована на антинаціоналістичних стереотипах, які свого часу сформувала советська пропаганда і які інерційно дотепер присутні в його суспільній свідомості.

Цей виклик мав би спонукати організаційні структури українського націоналізму програмно формувати таку інтеграційну відповідь в етнополітичній сфері, яка б одночасно забезпечувала повноцінний розвиток титульної української нації і умови культурного самовираження для етнічних меншин. Адже націоналістичний політичний ідеал національної держави вимагає конструювання максимально виважених і врегульованих етнонаціональних відносин. Щоправда, на цьому шляху перед сучасним українським націоналізмом постає ряд проблем, які, з одного боку, носять актуальний суспільний характер, а з другого – їхнє розв'язання залежать від того, як він подолає власні стереотипи. До найважливіших із них у цій сфері слід віднести питання становлення політичної нації як сукупності всіх громадян держави, незалежно від національної належності. З цього питання українська націоналістична доктрина замість категоричного заперечення самої категорії політичної нації мала б виробити власне її трактування, поклавши в його основу наявність українського етнічного ядра у процесі її формування та вимогу лояльності всіх етнічних меншин і корінних народів до Української держави.

Соціально-економічна сфера зі зрозумілих причин не була пріоритетною для українського націоналізму визвольного етапу. В тих умовах головні зусилля націоналістичних структур вочевидь були сконцентровані на виробленні стратегії і тактики національного визволення. Натомість контури майбутнього державного устрою мали теоретично-концептуальний характер, і їхня деталізація відкладалася до часу здобуття незалежності. Зрештою, вони інакшими і не могли бути без практики реального державного будівництва.

Однак і після відновлення 1991 р. Української держави стан опрацювання цієї проблеми в ідеологічно-програмових засадах націоналістичних організацій і

далі залишався недостатнім. Зазвичай їхні представники не так намагалися самостійно сформулювати відповіді на актуальні соціально-економічні проблеми, як шукали їх у напрацюваннях своїх попередників. А нечисленні теоретичні розробки хибували залежністю від домінантних ліберальних та соціал-демократичних доктрин. З одного боку, їх привнесли в сучасний український націоналістичний рух еміграційні націоналістичні організації, які з проголошенням незалежності України перенесли свою діяльність з країн Заходу на рідні землі і почали творити мережу громадських та політичних структур. А з другого, місцеві націоналістичні організації, які з'явилися в Україні незалежно від їхнього впливу, під ще свіжим враженням негативів планово-адміністративної економіки советського періоду уникали ідей щодо регулювального впливу держави на економічні процеси в суспільстві. В. Панченко з цього приводу підсумовує: «Висуваючи гасло націоналізму у всіх сферах життя, представники двох течій ОУН та місцевих націоналістичних об'єднань були досить далекими від націоналізму в економіці та економічного націоналізму зокрема» [185, с. 95].

У той же час світова теорія і практика вказували, що економіка є невід'ємним і важливим складником націоналістичних програм, а застосування принципів економічного націоналізму притаманне найуспішнішим економікам світу. Так, Е. Сміт до головних складників ідентичності нації, яка є епіцентром уваги і дії націоналізму, відносить економіку. Спільна економіка – це те, що відрізняє націю від етносу [277, с. 20].

Світові відомі феноменальні економічні успіхи країн Східної Азії. У той же час слід відзначити, що їхній світогляд наскрізь пройнятий етноцентризмом і в цих країнах масового поширення набув націоналізм. «Азійський натиск» в 1950-х започаткувала Японія, після неї процес економічного зростання поширився на чотирьох «азійських тигрів» Гонконг, Тайвань, Південну Корею і Сінгапур, а потім естафету підхопили Китай, Малайзія, Таїланд та Індонезія, згодом до них долучилися Філіппіни, Індія і В'єтнам [44, с. 119]. Аналізуючи ці процеси, відомий американський політолог З. Бжезинський зауважує, що нинішній

економічний успіх Азії не має аналогів в історії людського розвитку. Якщо в середині ХХ ст. вся Східна Азія, включаючи Японію, додавала всього 4% до світового ВВП, а Північна Америка 35–40%, то вже на середину 90-х років ХХ ст. їхні позиції зрівнялися на позначці 25%. Науковець передбачає, що незабаром за цими показниками Азія випередить Європу і Північну Америку разом взятих [14, с. 153]. У зв'язку з цим провідні фахівці світсистемного аналізу пророкують зміщення геополітичного центру впливу в цей регіон. «Економічна могутність стрімко переміщається до Східної Азії, а за нею йдуть слідом військова потужність і політична влада», – зазначає С. Гантінгтон [21, с. 91]. Обоє дослідників солідарні в тому, що націоналізм у країнах Азії набув масового характеру і є світоглядним підґрунтям економічних успіхів. «Азія сьогодні – це місце найбільшої у світі концентрації недавно пробудженого масового націоналізму», – відзначає З. Бжезинський [14, с. 153].

Отож слід вважати, що раціональний націоналізм також можна характеризувати як націоналізм економічний. Політика економічного націоналізму мала б формувати економічний фундамент незалежних національних держав, що є головним інструментом захисту, самоствердження і розвитку націй. Реальна державна незалежність немислима без незалежної економічної політики, яка передбачає механізми регулювального впливу держави, протекціонізму та імпортозаміщення. Тим більше, в умовах глобалізації, яку у власних інтересах ефективно використовують економічно розвинені держави світу і транснаціональні компанії.

Без політики економічного націоналізму неможливий повноцінний соціальний захист нації і припинення процесів її фізичного вимирання та збереження національної ідентичності. Тим більше, в умовах катастрофічного «старіння» європейських націй. А тому вона є підґрунтям для реалізації ідей соціально-консервативного націоналізму. Як і економічний націоналізм, він є ще однією гранню та характеристикою раціонального націоналізму, але вже в соціальній і культурно-духовній сферах.

6.2. Соціально-консервативний складник концепції раціонального націоналізму

Важливим складником концепції раціонального націоналізму є його трактування соціальної та культурно-духовної проблематики [266, с. 389–404]. Ми поєднуємо їх у такому взаємозв'язку, бо загрозові демографічні процеси, які залежать від функціонування соціальної сфери, і песимістичні сценарії їхнього завершення нівелюють зусилля щодо того, що націоналізм виконує одне зі своїх головних завдань зі збереження національної ідентичності, яка вже більшою мірою стосується сфери культурно-духовних відносин.

Аналіз дій ОУН показує, що її вплив формувався на розв'язанні актуальних суспільних проблем у площині реальної політики, і для цього вона розробляла тактику і стратегію своїх дій, а під них підводила відповідну ідеологічну платформу. Натомість представники сучасних націоналістичних структур часто замість того, аби шукати і теоретично обґрунтовувати адекватні часові шляхи та методи розв'язання актуальних проблем існування української нації, рецепти їхнього розв'язання шукають у практиці і теоретичній базі класиків українського націоналізму. З цього приводу влучним є критичне судження Ю. Михальчишина: «На заваді цьому стоять анахронічна інтерпретація та романтична ідеалізація ідейно-теоретичного спадку класичних теоретиків без праксеологічного смислового перезавантаження в детермінованому кризою націоналізму сучасному політичному контексті» [153, с. 259].

З уваги на сказане спробуємо визначити ті головні суспільні проблеми, на які мала б спрямовуватися пріоритетна дія сучасного українського націоналізму, та напрямки раціоналізації його ідеологічно-програмних засад у соціальній і культурно-духовній сферах [267]. Нагадаймо, що вже попередньо ми його визначили в цих сферах як соціально-консервативний націоналізм.

Для обґрунтування цього визначення ми пропонуємо тезу, що найактуальнішими викликами, які сьогодні стоять перед українською нацією, є збереження її ідентичності та самої фізичної демографічної субстанції – носія цієї ідентичності. Розміщуючи в цій термінологічній конструкції аспект соціального

на першому місці, ми наголошуємо навіть на більшій гостроті і важливості для процесу становлення національної держави та модерної української нації саме цієї проблеми.

При цьому під національною ідентичністю ми розуміємо те, що нація усвідомлює себе окремою спільнотою, відмінною від інших. До переліку рис, які характеризують національну ідентичність, британський політолог каталонського походження М. Гібернау відносить мову, історію, культуру, релігію, територію [48]. У той же час під збереженням фізичної демографічної субстанції нації ми вбачаємо здійснення такої соціальної політики, яка б створила сприятливі умови для її повноцінного відтворення. У свою чергу соціальна політика – це цілеспрямована діяльність держави для забезпечення соціального захисту і створення умов для формування безпечного соціального середовища людини.

Доречним є також уточнення, що соціально-консервативна характеристика українського націоналізму як домінантна в сучасних умовах не вступає в суперечність з його традиційною ознакою революційності. Ми вважаємо, що сьогодні український націоналізм перебуває у процесі трансформації від історично-традиційного до сучасно-актуального, і це відповідає тому самому перехідному етапові від колоніального до державного існування, на якому перебуває українська нація. А тому революційність українського націоналізму як його головна ідентифікаційна характеристика попереднього, національно-визвольного, етапу залишається і сьогодні притаманною йому та може активізуватися в умовах загострення загроз для держави чи її національного характеру. В той же час можна прогнозувати, що в міру наповнення всіх сфер життєдіяльності українського суспільства національним змістом революційність націоналізму нівелюватиметься, натомість більшої ваги набиратимуть його конструктивно-державотворчі характеристики.

Означення сучасного українського націоналізму як соціально-консервативного поєднує в собі цілісність історії і сьогодення. Протягом всієї історії існування його організованих форм традиційною характеристикою їхньої політичної діяльності і світоглядної основи був захист ідентичності української

нації. Потреба такого захисту не зникає і в умовах існування власної національної держави. І. Загребельний у цьому контексті висловлює подібне твердження, що «сьогодні є актуальним націоналізм як виразна форма традиціоналізму» [79].

Однак, на відміну від етапу бездержавності і визвольної боротьби, тепер революційні інструменти захисту національної ідентичності мали б трансформуватися у державо- та правотворчі і набувати консервативного характеру. Правда, у такому разі теоретичні концепти націоналізму впритул наближаються до світоглядного поля суміжної ідеології консерватизму або ж навіть і заходять на нього. Зрештою, І. Вдовичин відзначає їхню світоглядну близькість, вважаючи, що «націоналізм схиляється до консервативного тлумачення суспільно-політичних і духовно-культурних процесів» [27, с. 553]. У той же час і при теоретичному опрацюванні інструментів соціального захисту світоглядна система націоналізму також наближається до іншої суміжної ідеології – соціал-демократії.

Досвід модернізації класичних ідеологічних систем у другій половині ХХ ст. – на початку ХХІ ст. показує, що цей процес здійснюється зокрема і шляхом адаптивного залучення теоретичного інструментарію суміжних систем. Так з'явилися новітні ідеології з ідентифікаційною приставкою «нео-»: неолібералізм, неоконсерватизм, неонацизм, неофашизм тощо. Очевидно, у процесі сучасної генези такий шлях неминуче має пройти і український націоналізм.

Для обґрунтування гіпотези про соціально-консервативний характер сучасного українського націоналізму ми пропонуємо здійснити аналіз тих факторів, які впливають на сучасний стан української нації, а отже визначають саме таку спрямованість націоналізму як інструмента її захисту. До найважливіших із них ми відносимо: постколоніальний статус, олігархічний характер організації економічного та державного життя, вплив глобалізаційних процесів, посилення імміграції в Україну і складну демографічну ситуацію в ній. Очевидно, такий перелік невичерпний.

Постколоніальний фактор. Цілком закономірно, що кожна нація, визволившись з-під колоніального поневолення та розбудовуючи власну державу, відчуває проблеми у процесі її становлення. Вони носять багатогранний характер, але чи не найважливішими є питання культурно-духовного дистанціювання від колишньої метрополії та розбудова власної і незалежної від неї економічної системи. Адже в обох сферах кожен колонізатор намагався надійно вмонтувати підкорену націю в структуру своєї імперії.

Звісно, що первинною метою колонізатора завжди була експлуатація ресурсно-економічного потенціалу території поневоленого народу. Але її ефективність великою мірою залежала і від духовного підкорення, яке у свою чергу гарантувало стабільність економічного визиску. А тому колонізатор докладав максимум зусиль, впливаючи на духовний світ поневолених, на їхню культурно-ментальну сферу: нав'язував свою релігію, мову, спосіб життя, створював і подавав перед цивілізованим світом у вигідно спрепарованому дусі історію поневоленого народу і т. д. «Це класичний “орієнталістський” підхід, згідно з яким потужна імперська держава змушує світ прийняти власну інтерпретацію щодо її колоніальних завоювань», – зазначає з цього приводу американський дослідник російського колоніалізму Е. Томпсон, наводячи як приклад, як західні історики і надалі користуються сучасними російськими джерелами, нехтуючи праці науковців Варшави, Вільнюса чи Києва [297, с. 277].

Не винятком були й історичні московсько-українські взаємини. А в культурно-ментальній сфері ситуація навіть ускладнювалася тим, що метропольна й колонізована нації волею обставин географічно розташовані одна побіч одної, і це зумовлювало високий ступінь взаємопроникнення. Фіно-угорські племена, яких колонізували княжі військові дружини на північно-східному порубіжжі Давньої Русі, перейняли від неї і перші паростки цивілізації – мову, письмо, православну християнську віру, спосіб господарського і суспільного життя тощо. Однак, зберігши в процесі свого етногенезу мізерну частку русо-слов'янського елемента, а натомість посилившись монголо-тюркським [149, с. 340], пізніша фіно-угорсько-тюркська Московія використала цивілізаційні надбання, які

передала Русь, як культурно-ментальний плацдарм для підкорення її спадкоємиці Руси–України. А потім постійно використовувала її людський потенціал для становлення всіх сфер своєї життєдіяльності. Відомий американський історик Т. Снайдер з цього приводу стверджує: «В широкому розумінні українська культура була основою Російської імперії, забезпечуючи її засадничими міфами, народними піснями, казками і навіть освіченими чиновниками» [280, с. 149, 153]. Висновок про те, що Росія європеїзувалася саме завдяки Україні, робить і американський науковець українського походження Р. Шпорлюк: «Перша “вестернізація” Москви відбулася в XVII ст., коли цар встановив своє панування над частинами України на схід від Дніпра, які раніше належали Польщі, а також над Києвом. Результатом стала трансформація російської культури під українським або західноруським (включаючи білоруський) впливом, яка змушувала деяких російських учених пов’язувати постання Росії з “українізацією” Московії в XVII–XVIII ст.» [330, с. 256].

Цивілізаційна місія щодо Московщини зіграла з Україною лихий жарт, ставши основою російсько-імперського пропагандистського міту про «братні народи». Запущений у часи ССРСР, він і сьогодні працює на реанімацію новітньої Російської імперії. Як такий інструмент його влучно використовує сучасний російський націоналізм в Україні [141, с. 28], виплеканий на конституційно привілейованому становищі російської етнічної меншини.

Таке становище – як теперішнє, так і советського колоніального періоду – має для корінної української нації і негативні соціальні аспекти. Слугуючи інструментом русифікації та посідаючи, як правило, керівні становища в різних сферах життєдіяльності України, представники російської етнічної меншини мали і відповідні соціальні преференції (як-от вчителі російської мови та літератури, які отримували на 20% вищі від інших колег посадові оклади). Очевидно, це створило представникам цієї меншини і відповідно їхнім теперішнім нащадкам кращі життєві можливості, зокрема і щодо набуття відповідного соціального статусу.

У той же час привілейована належність представників цієї меншини до комуністично-партійної, комсомольської, профспілкової, державної та господарської номенклатур у перші роки після проголошення Незалежності та в період так званої «приватизації» створила для них кращі стартові можливості для первісного накопичення капіталу. Загальновідомими є факти успішного підприємництва в той період представників молодшої, а отже і значно гнучкішої, комсомольської номенклатури. Часто нинішній успішний великий бізнес закорінений своїми основами саме в тодішні привілейовані умови представників такої номенклатури, а зокрема і російської етнічної меншини.

Олігархічний фактор. Помилковим є пересічне твердження, що олігархія є витвором новітньої політичної історії України. Насправді сучасні українські олігархічні угруповання ведуть свій родовід від тих регіональних політичних кланів, які справляли вплив на політику цілого СРСР – дніпропетровського, донецького, харківського, києво-печерського [235].

Практично захопивши, за влучним висловом Ю. Мацієвського [147, с. 61], Українську державу та послуговуючись космополітичним світоглядом, олігархічні угруповання загрожують збереженню української національної ідентичності. Їхній космополітизм має подвійну природу. З одного боку, в більшості своїй вони не є етнічними українцями, а отже в кращому разі їхнє ставлення до проблем національної ідентичності корінної нації нейтральне. А з другого – головною метою олігархів є накопичення надприбутків, а тому питання культурно-духовних цінностей вони розглядають у прагматичній площині сприятливих чи несприятливих умов для своєї бізнесової діяльності. Зважаючи на те, що після відновлення української державності російська етнічна меншина конституційно закріпила за собою домінуюче становище й домоглася аналогічних преференцій для російсько-імперської культури, а натомість українська культура без державної підтримки опинилася в нерівних умовах змагання з нею, олігархи в інтересах свого бізнесу тактично стали на бік сильнішого. Тим більше, що незалежно від власної етнічної належності вони в більшості своїй були виховані в лоні російських культурно-ментальних цінностей.

Культурно-духовне позиціонування українських олігархічних угруповань носить не пасивний, але активний характер. Адже за визначенням кожен із них, окрім фінансових ресурсів, володіє також значними інформаційними (друкованими та електронними ЗМІ) і політичними ресурсами (партіями, парламентськими групами та фракціями, важливими державними посадами, впливом на перших осіб у державі) [108, с. 31–35]. Саме з їхньою допомогою олігархи намагаються зберігати постколоніальний статус-кво меншовартості української культури.

Так, для прикладу, моніторинг телеканалів щодо обсягів їхнього використання державної мови, який провела Національна рада з питань телебачення і радіомовлення 12–27 лютого 2017 р., показав, що «Україна» та «Інтер» – два з найрейтинговіших мовників, власниками яких відповідно є олігархи Р. Ахметов і Д. Фірташ – використовували українську мову всього на 26%. А решта каналів такий низький показник українського мовлення приховували під двомовними передачами. Як-от телеканал «ТЕТ» (власник – олігарх І. Коломойський), використання української мови на якому нібито перебувало на рівні 77%, але насправді всі вони були двомовні [316], що в постколоніальних умовах автоматично діє не на користь української мови.

У свою чергу олігархічний уклад економіки є причиною соціальних негараздів українського суспільства. Адже, з одного боку, великий олігархічний капітал, користуючись владною протекцією, яскраво демонструє свою соціальну безвідповідальність, і це є однією з найважливіших внутрішніх причин низького рівня їхнього добробуту. А з другого – він є гальмом економічної модернізації України та лишень паразитує на технологіях металургійного і хімічного виробництва середини ХХ ст. І це також негативно впливає на рівень соціального забезпечення українців.

Глобалізаційний фактор. Не менш вагомо на проблеми збереження національної ідентичності та соціальної політики впливає фактор глобалізації. Вона є закономірним і об'єктивним наслідком розвитку технологій всесвітнього взаємозв'язку. Проте у власних національних інтересах цей об'єктивний процес

дуже вправно використовують наймогутніші держави світу, аби підпорядкувати своєму впливові слабші держави й паразитувати на їхніх ресурсах. Адже більшість транснаціональних компаній і банків, 85% світової торгівлі, 90% передових технологій припадають на США, Західну Європу і Японію [107, с. 81].

Глобалізація руйнує національні кордони, культурну самобутність та суверенність національних держав. Тож вона загрожує найприроднішій субстанції сучасного світоустрою – нації. Дія викликає протидію, і її перед натиском глобалізації чинить націоналізм. Дослідники відзначають закономірну тенденцію – «на тлі скорочення обсягу національного суверенітету простежується стрімке зростання націоналізму» [107, с. 94]. Глобалізація є викликом для нього, і в цьому протистоянні націоналізм вступає в епоху свого Ренесансу.

Якщо олігархічний фактор є внутрішнім чинником зниження соціальних стандартів життя українців, то зовнішнім є саме глобалізація. Умови, які вона створила, як ніколи сприятливі для ТНК, що зацікавлені в отриманні надприбутків у державах перехідного типу на зразок України. Розміщуючи свої виробничі потужності і капітали в них, вони через такі наддержавні структури, як МВФ, ЄБРР, Світовий банк, домагаються зниження в цих країнах соціальних стандартів життя. З цього приводу німецький професор і політик Ернст-Ульріх фон Вайцсеккер констатує: «Міжнародний валютний фонд централізовано визначив соціальну та економічну політику багатьох країн, часто на превеликий жаль їхнього населення» [25, с. 7–14].

Зв'язковою ланкою між внутрішніми і зовнішніми чинниками зниження добробуту українців виступають олігархічні угруповання. Захопивши державну владу, вони виступають як агенти ТНК. Мотивами їхніх дій є можливість використовувати для власної наживи позики, які надали ці міжнародні структури, та притаманний їхньому світогляду космополітизм.

Імміграційний фактор. Він безпосередньо пов'язаний з глобалізаційними процесами. Завдяки сучасним засобам комунікації та в умовах цілеспрямованого руйнування кордонів національних держав люди стали значно мобільнішими й

легко змінюють місце проживання та зайнятості. І це також здійснює нівеляційне і соціальне навантаження на національну культуру й економіку.

Для прикладу, 2013-го з Африки до розвинених індустріальних країн Європи іммігрувало чотири мільйони громадян, і це більше, аніж того року було народжено дітей у Франції, Великобританії, Німеччині, Італії, Іспанії, Польщі, Румунії, Швеції та Чехії разом взятих. Як влучно підмічає німецький дослідник українського походження В. Тимченко, африканські іммігранти вирушили в пошуках кращої долі не до багатих та етнічно і релігійно близьких їм Саудівської Аравії, Катару чи Об'єднаних Арабських Еміратів, а до християнських і культурно чужих європейських країн. На підставі цього автор робить висновок, що сьогодні практично колонізується Європа [294, с. 453–454].

Дуже потужною є еміграційна хвиля вихідців з мусульманських країн. Для прикладу, сьогодні в Німеччині перебуває 15 млн мігрантів, і це кожний п'ятий її мешканець. З них мусульмани – 7,3 млн, а це 9% від усього населення країни. В країні вже діє понад 2 тис. мечетей. Характерно, що в Німеччині 80% всіх дітей до шестирічного віку – мусульмани. Науковці прогнозують, що до 2020 р. така ситуація буде притаманна всьому Євросоюзу і мусульмани становитимуть 10% його населення [107, с. 235, 238]. Для прикладу, тільки за останніх 20 років у Лондоні було закрито 500 християнських храмів, натомість відкрилося 423 мечеті [77].

Розгляньмо також, якими ж є масштаби імміграції в Україну і як вона впливає на збереження національної ідентичності та соціальний захист українців. За офіційними даними Представництва Міжнародної організації з міграції (МОМ), в Україні кількість іммігрантів станом на 2016 р. становила 250 тис. осіб [154]. Проте незалежні експерти схильні вважати ці дані значно заниженими, особливо з урахуванням обсягів нелегальної імміграції. Так, О. Малиновська у своїй статті за 2009 р., посилаючись на доповідь Світового банку (що у свою чергу базувалася на даних ООН), подає цифру 6,9 млн осіб. За цим показником Україна перебуває на четвертому місці у світі і поступається тільки США, Німеччині та

Росії. З названого числа іммігрантів кількість нелегальних становить 1,6 млн, а це найбільше в Європі [173].

У свою чергу експерти інформаційного агентства «Наш продукт» вважають, що насправді ніхто достеменно ні масштабів, ані структури імміграції не знає, і станом на 2013 р. сумарно обсяги легальної і нелегальної імміграції вони оцінюють цифрою у 7 млн. «Їдуть звідусіль, починаючи від Афганістану і закінчуючи Японією. Участь у формуванні потоку імміграції в Україну щорічно приймають 110–120 країн, але левову частку (85–88%) забезпечують два десятки країн», – стверджують вони. Серед них найвищі відсотки посідають Росія – 30%, Молдова – 15%, Туреччина – 5%, по 4% – В'єтнам і Грузія, по 3% – Азербайджан, Вірменія, Білорусь та Ізраїль, по 2% – Китай, Узбекистан та Індія, по 1% – Сирія, Ліван, Іран і т. д. [92].

Про те, що проблема надмірного припливу іммігрантів є прямою загрозою національній безпеці, попереджає Національний інститут стратегічних досліджень (НІСД). Його аналітики вказують на низку негативних наслідків соціально-економічного характеру, які спричинює цей процес, а зокрема: зниження стандартів та якості життя; зростання безробіття; вплив грошових ресурсів у країни походження іммігрантів; посилення залежності національної економіки від трудових ресурсів інших держав і розмивання національного трудового потенціалу; посилення тиску на державну сферу соціальних послуг та комунальний сектор; насичення нелегальними іммігрантами тіньового сектору економіки (за даними МОМ, частка іммігрантів серед зайнятих у тіньовій економіці України становить 75%).

Що стосується сфери національної ідентичності, то аналітики у своїх висновках категоричні – внаслідок надмірного припливу іммігрантів відбувається «посилення зовнішнього соціокультурного впливу на українське суспільство, що підвищує ризик його фактичної деукраїнізації». Окрім того, факультативним наслідком цього процесу може стати загострення міжнаціональних відносин. Адже середовище іммігрантів, і перш за все нелегальних, є потенційним джерелом

активізації кримінальних відносин, а це у свою чергу може викликати ксенофобські настрої серед представників титульної нації [295].

З наведеного випливає, що імміграційні процеси вже набули загрозливого для України характеру. Проте перспективи виглядають значно складнішими. Так, здійснюючи цивілізаційний аналіз сучасності, член-кореспондент НАН України М. Михальченко вважає, що Європу чекають ще масовіші міграції населення. Сьогодні її поглинає хвиля арабської міграції, а на зміну їй можуть прийти китайська та індійська, які взагалі становлять глобальний виклик теперішньому світовому порядку. Не оминуть вони й Україну. З уваги на стан війни сьогодні наша держава неприваблива для переселенців і міграційні потоки на її територію значно зміліли. Однак із завершенням війни вони відновляться, і оскільки Україна характеризується як лімітрофна, межева для цивілізаційних зіткнень Європи і Азії держава, то вони набудуть ще інтенсивнішого характеру. Науковець вважає, що в найближчі сто років етнічний склад України значно зміниться [151, с. 39, 489].

Демографічний фактор. Сумарна дія всіх вищезазначених факторів призвела до загострення демографічної ситуації в Україні. Чисельність її населення за 25 років Незалежності скоротилася майже на 10 млн осіб і становить 42,7 млн. За даними МОМ, протягом 2010–2015 рр. природне скорочення становило в середньому понад 160 тис. на рік [154]. На ще негативнішу демографічну динаміку вказує Державний комітет статистики. За його даними, темпи скорочення населення України становлять 25,6 тис. осіб щомісяця [295], а отже понад 307 тис. на рік. Якщо показники народжуваності, тривалості життя та еміграції залишаться незмінними, то за прогнозом МОМ, 2050 р. населення України становитиме всього 32 млн мешканців [154].

Подібних невтішних висновків дійшли і науковці Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, моделюючи різні варіанти демографічного прогнозу до 2050 р. Найвірогіднішим вони вважають варіант, за якого кількість населення України до того часу становитиме трохи більше 36 млн осіб. У той же

час існують і значно песимістичніші варіанти розвитку подій, унаслідок яких ця цифра може опуститися і до рівня 25 млн осіб.

Підсумовуючи своє дослідження, колектив науковців під керівництвом члена-кореспондента НАН України Е. Лібанової не бачить інших шляхів збільшення популяції населення, аніж впровадження активної імміграційної політики. Адже, окрім неї, головними складниками позитивного демографічного сальдо є ще народжуваність і тривалість життя. Але народжуваність в Україні падає, і підстав сподіватися на поліпшення її стану немає, а тривалість життя вигідно вирізняється хіба що порівняно з Росією та країнами Африки. Але при цьому науковці вважають за доцільне попередити: «Демографічний дефіцит в Україні настільки значний, що за масштабів міграції, необхідних для його покриття, може виникнути небезпека порушення єдності та внутрішньої рівноваги суспільства, труднощі взаємоадаптації корінного і прибулого населення». І при цьому рекомендують залучати лише обмежені групи іммігрантів, що хоч і не дозволить подолати депопуляцію населення України, але забезпечить уповільнення її темпів і дозволить досягти більш-менш прийняттого співвідношення між платниками податків та особами, що перебувають на утриманні держави [110].

Якщо ж обережні формулювання науковців-демографів перекласти зрозумілою мовою політичного прогнозування, то можна дійти висновку, що активна імміграційна політика для заміщення українського населення, що вимирає, може частково розв'язати економічні проблеми. У той же час вона становитиме загрозу для збереження української національної ідентичності, загострить міжнаціональні відносини в державі і може стати для неї тим вибуховим пристроєм, який її зруйнує.

Для уникнення такого сценарію розгортання подій у майбутньому питання соціального захисту українців разом із питанням збереження їхньої національної ідентичності мали б бути пріоритетними в доктрині українського націоналізму. Вони тісно взаємопов'язані, адже із зникненням української нації як фізичної субстанції зникне і потреба захисту тих рис ідентичності, носіями яких вона є.

6.3. Націоналізм і влада в Українській державі

Використання потенціалу націоналізму в конструктивному руслі і з користю для будівництва національної держави є взаємозалежним процесом і двостороннім рухом – націоналістичних структур і самої держави в особі її посадовців та владних інституцій. Особистий досвід перебування автора на посадах у різних органах влади, зокрема й на найвищому державному рівні, засвідчує, що такої взаємності бракує і далеко не завжди з вини націоналістів. Демонструючи цей досвід на посаді Віцепрем'єр-міністра України, пропонуємо увазі читачів дещо адаптований до формату наукового дослідження уривок іншої нашої книжки [242, с. 272].

«Так Віце-прем'єром з яких питань ти будеш?!» – посипався нічний шквал дзвінків від рідних і друзів після того, як на київському Майдані відрекомендували кандидатів до післяреволюційного складу Уряду. Адже моїх майбутніх колег віце-прем'єрів називали з чіткою приставкою повноважень, натомість щодо мене одного було коротко сказано: «Віце-прем'єр-міністр» [163]. Автор не мав що відповісти, бо й сам того не відав.

Не додав визначеності й наступний день, коли склад Уряду остаточно було сформовано рішенням Верховної Ради України. Все стало зрозуміло опісля, коли на першому ж засіданні Кабінету Міністрів Прем'єр-міністр нагадав кожному урядовцеві обсяг його повноважень, окреслив їхні межі для Першого віцепрем'єр-міністра та Віце-прем'єр-міністра з питань регіональної політики, а до автора персонально і привселюдно звернувся зі словами десь такого змісту: «Ви ж розумієте, що з уваги на Вашу політичну належність я маю сумнів, чи можна Вас ставити на гуманітарний блок». З'ясувалося, що сформований советською пропагандою стереотип негативного сприйняття українського націоналізму міцно сидить не тільки в свідомості багатьох пересічних українців, але навіть тих, хто вважає себе політичною елітою Української держави. У відповідь лаконічно відповів: «У моєму виконанні гуманітарна політика носитиме збалансований характер!»

Проте ще добрі два тижні автор працював у повному невіданні щодо обсягу і напрямку своїх повноважень, розглядаючи поточні документи та виконуючи оперативні доручення Прем'єр-міністра й Уряду. Зокрема й щодо організації відзначення 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка. 12 березня 2014 року було ухвалено постанову Кабінету Міністрів, якою до відання автора таки було віднесено гуманітарний блок питань [308].

Але всі ці дні в голові разом з клопотами з опанування функціональних повноважень снували думки про те, що на Майдані в наших політичних партнерів не виникало сумнівів у доцільності участі націоналістів у тих революційних подіях і політичного союзу зі свободівцями. Вони з радістю сприймали наші можливості змобілізувати людей і вивести їх на барикади. Навіть в ті дні, коли перед центральною сценою Майдану налічувалося всього лиш декілька сотень «політичних туристів», у Жовтневому палаці, який майданівці перейменували на Палац Свободи, все перебувало в повній готовності до дії близько тисячі дисциплінованих націоналістів.

Отож творити революцію і гинути в ній націоналістам не тільки можна, але й треба, але ось до державної влади і впливів на загальнонаціональну політику – ні. Окинувши зором українську історію ХХ сторіччя, зауважив закономірність, яку й назвав парадоксом відторгнення націоналізму від влади в державі, за яку він бореться і яку творить.

Цей парадокс чимось подібний до «абеткового парадокса націоналізму» Г. Морґентау. В одному й в іншому випадку є намагання не допустити до задіяння гострої зброї націоналізму. Правда, Г. Морґентау веде мову про міжнаціональні взаємини. А наші спостереження стосуються внутрішньополітичних відносин, і суттю парадоксу відторгнення українського націоналізму від влади є намагання політичних опонентів використовувати результат націоналістичної дії, але не допускати самих націоналістів до влади.

М. Міхновський був перший, хто зазнав дії цього парадокса. На межі ХІХ–ХХ сторіч він був єдиним з тодішніх українських мислителів, хто історично і юридично обґрунтував право України на самостійне державне існування і зробив

це тоді, коли для інших вершиною політичного ідеалу був автономний статус України у складі Росії. Над його ідеями глузували у вузьких українських інтелектуальних середовищах. Але коли за якихось півтора десятка років постала Українська Народна Республіка, то вчорашні лівацькі насмішники стали на її чолі, а його відправили воювати на румунський фронт, аби не заважав їм «розбудувати державу». Бо ж він вимагав створення національної боєздатної армії, а тодішні правителі УНР виступали проти будь-яких армій і за «вічну дружбу» з «братами-більшовиками». З історії відомо, якою «дружбою» ті їм відплатили.

Цей парадокс вдруге повторився з відновленням сучасної Української держави. Український організований націоналізм у формі підпільних ОУН та УПА був єдиною політичною силою, програмна мета якого була спрямована на національне визволення та побудову незалежної Української держави. Принаймні авторів не доводилося натрапляти на такі факти, аби на советсько-нацистському фронті якийсь військовий підрозділ ішов у бій не з контрольованим комісарами криком «За Родіну! За Сталіна!», а з гаслом «За Українську державу!». Навіть українські дисиденти 60–70-х ХХ ст. не виходили за межі марксистського дискурсу, і їхні вимоги переважно зводилися до дотримання формальних положень советської конституції щодо культурницьких прав українців. Безкомпромісна боротьба ОУН і УПА відклалася в свідомості мільйонів українців, і при проголошенні української Незалежності цей факт неможливо було оминати, а тому й відновлена держава набула принаймні зовнішніх національних форм. Проте до її керма стали ті, хто донедавна категорично не сприймав ідей української державної незалежності і переслідував її носіїв. А тому й закономірно, що ні ОУН та УПА, ані їхніх нечисленних вже ветеранів донедавна не визнавали на державному рівні як борців за державну незалежність України.

Майже 30-літній політичний досвід автора дає можливість стверджувати, що протягом всіх років Незалежності український націоналізм піддавався цілеспрямованому виштовхуванню з українського політичного поля, і для цього

повномасштабно використовували можливості державних спецслужб. А ті й раді були старатися, бо понад півсторіччя принципового протистояння советського режиму з українським націоналізмом для службистів КГБ він став таким подразником, який відклався навіть в їхній підсвідомості. Кожен кагебіст вважав за обов'язок за «щасливої» нагоди по-путінському «замочити» «українського буржуазного націоналіста». Звісно, що вони передали це у спадок своїм дітям, внукам та учням, які починали працювати ще в КГБ, а долею історичних обставин вже опинилися в СБУ.

І таке виштовхування та нейтралізація здійснювалися в умовах політичних режимів усіх без винятку українських президентів. Закономірно, що всі вони це робили з огляду на свої світоглядні переконання – прокомуністичні, проросійські а чи ліберальні. Але парадоксально, що в складних для них політичних обставинах також всі маніпулятивно апелювали і зверталися за підтримкою до націоналістичного заходу держави, зокрема тактично заграючи з Всеукраїнським братством ОУН–УПА [272, с. 94–95]. А особливо В. Ющенко, якому пронаціоналістична Галичина 2002-го і 2004 р. створила електоральну й організаційну базу перемог. Та це не завадило йому відразу ж після президентської перемоги виступити в США перед представниками єврейських організацій і запевнити, що боротиметься «з будь-якими проявами націоналізму в Україні» [272, с. 122].

Ці розмірковування написано в розпалі російсько-української війни. І в її контексті виникають факти, які органічно лягають в схему описаної вище парадоксальної закономірності. Під час військової мобілізації військкомати вибірково формують списки депутатів різних рівнів рад від націоналістичної партії ВО «Свобода», і їх у першу чергу призивають до військової служби. Нібито нічого надзвичайного – всі рівні перед обов'язком захищати Батьківщину. Тільки от чомусь відсутні факти мобілізації чи то екс-нардепів, а чи депутатів місцевих рад від інших політичних сил.

На нашу думку, в сучасних політичних умовах протистояння українському націоналізмові здійснюється на трьох рівнях:

I рівень – принципове несприйняття і поборювання його як явища, навіть без партійної персоніфікації. До цього процесу задіяно як внутрішньо- так і зовнішньополітичні чинники, що базують свою діяльність на протилежних світоглядних засадах – комуністичних і ліберальних. Адже центральною світоглядною категорією ідеології націоналізму є «нація», а лібералізм та комунізм однаковою мірою виступають за ліквідацію нації як анахронізму, і їхня політика на практиці є виявом двох боків однієї і тієї ж «медалі денационалізації».

Після того, як ВО «Свобода» стала парламентською партією, упереджене ставлення до неї західних політиків, державних діячів та міжнародних інституцій почало набирати дедалі гіпертрофованішого і відірваного від українських політичних реалій характеру. Доходило до рекомендацій парламентським демократичним силам не співпрацювати з фракцією «Свободи» у парламенті [76]. Зрозуміло, що така рекомендація була тільки на користь авторитарному режимові В. Януковича. Для нейтралізації негативних стереотипів щодо українського націоналізму загалом та ВО «Свобода» зокрема його парламентська фракція навіть організувала 16 вересня 2013 р. окрему зустріч з представниками дипломатичних кіл, аби роз'яснити їм принципи своєї політики [303], й авторові довелося прочитати на ній доповідь про європейське інтелектуальне коріння українського націоналізму, а при цьому згадати й «абетковий парадокс націоналізму» Г. Морґентау;

II рівень – це міжпартійна політична конкуренція. Вона цілком закономірна й природна. Адже кожна партія апріорі існує для того, аби боротися за владу й, отримавши її, репрезентувати в ній інтереси тієї частини суспільства (грец. «партс» – частина), чийм світоглядним виразником вона є. Неприродним лишень є використання нечистих методів політичного змагання, а зокрема й нав'язаних советською пропагандою стереотипів масової свідомості (про які нижче), та факту принципового несприйняття українського націоналізму зовнішньополітичними чинниками. Бо ж внутрішня політика нерозривно пов'язана із зовнішньою, особливо в її теперішньому українському варіанті. А, як відомо, сьогодні в зовнішньому світі сильних наразі домінантною є ідеологія лібералізму;

III рівень – це сформовані багатолітньою советською пропагандою негативні антинаціоналістичні стереотипи в масі суспільного загалу. Для багатонаціональної Російської імперії у формі СРСР він був надто небезпечною загрозою, а тому пропорційно до неї і для її нейтралізації було задіяно потужну советську пропаганду. Вже після розпаду СРСР ті ж стереотипи продовжувала розвивати новітня пропагандистська машина рашизму. Натомість Українська держава протягом всього періоду Незалежності не вживала жодних заходів для захисту українського інформаційного поля і для розірвання з насильно насадженим протягом багатьох років колоніального панування російським способом життя. А її керманічі відповідно до власних світоглядних засад навіть сприяли консервуванню в українському суспільстві негативних стереотипів про український націоналізм. Тож не дивно, що вони виявилися такими живучими у свідомості, а чи навіть у підсвідомості, багатьох українців. А вже маніпулювати цими стереотипами у практиці суб'єктів першого і другого рівнів – це лишень справа політтехнологічної техніки.

І навіть незважаючи на те, що московські творці цих стереотипів у нинішній російсько-українській війні «бандерівцями» називають вже всіх українців – від рядового бійця української армії на Східному фронті і до вищого керівництва держави, місцеві політичні маніпулятори і далі зловживають можливістю мати легку політичну наживу, продовжуючи вішати на українських націоналістів заяложені советською пропагандою ярлики «фашизму», «расизму», «антисемітизму» та «ксенофобії». Як при цьому не згадати твердження І. Вільчинської, що «основна функція політичного мовлення – це зміна уявлення адресата про політичну реальність – переконцептуалізація світу в його свідомості» [32, с. 652].

«Що дозволено Юпітеру, не дозволено бикові», – цей відомий вислів дуже добре надається для того, аби схарактеризувати рівень упередженого ставлення до «Свободи». За одні і ті самі політичні і навіть побутові вчинки представників «Свободи» піддають гострому остракізмові, а в той же час щодо представників інших партій немає жодної реакції осуду. Наприклад, через фізичне протистояння

членів парламентської фракції «Свободи» з «регіоналами» вона отримує гостру реакцію з боку депутатів Європарламенту. Але участі представників демократичних фракцій у цьому ж протистоянні європейські депутати вже «не зауважували»! Автор був свідком, як у парламентській сутичці 16 січня 2014 р., коли з грубим порушенням Конституції і Регламенту Верховної Ради регіоналівсько-комуністична більшість ухвалювала сумнозвісні «диктаторські закони», народний депутат однієї з демократичних фракцій завдав травми опонентові-жінці і спеціально відслідковував, якою буде реакція української і світової преси? Не було жодної!

Подеколи ця упередженість доходила до абсурдного. В новорічну ніч на сцені революційного Майдану прозвучав традиційний український вертеп. Роль «жида» у ньому зіграв народний артист України Б. Бенюк. Світова й українська преса вкотре захлинулася гнівом і тавруванням «українських нацистів» [75]. У той же час поза її увагою залишилися несвободівські організатори вертепу і решта його учасників. І. Вільчинська з цього приводу влучно стверджує, що «процес поширення інформації контролює політична еліта, яка намагається реалізувати свою владу над суспільством не тільки через бюрократичний апарат, а й за допомогою ЗМК, маючи найбільш сприятливі умови для інформаційно-пропагандистської діяльності» [32, с. 653].

Тож не дивно, що й при розгляді кандидатури автора на посаду Віце-прем'єр-міністра з гуманітарних питань з'явилися застереження. Бо як же це – допустити націоналіста до сфери, в якій здійснюється формування ціннісних орієнтацій?! От залучити націоналістичну фракцію до формування парламентської коаліції після падіння режиму В. Януковича – це можна! І незважаючи на всі «фашистські» та «антисемітські» ярлики! Покласти на неї частину відповідальності за стан справ у державі в цей складний час – також, але якщо курирувати гуманітарною сферою – так ні, бо ж вони всі «фашисти» й «антисеміти».

Щодо надуманості антисемітських ярликів характерною виявилось знайомство автора з Й. Зісельсом, головою Асоціації єврейських організацій і

громад (Ваад) України. До слова кажучи, він багато зробив для того, аби розвіяти інформаційні провокації про антисемітський характер революційного Майдану. Так-от, на самому початку бесіди, яка відбувалася у службовому кабінеті Віце-прем'єр-міністра, автор вважав за доцільне застерегти, аби співрозмовник не сприймав його через призму описаних вище стереотипів. На що Йосиф Самуїлович, невимушено всміхнувшись, відповів: «Ці застереження не до мене! Я постійно слідкую за діяльністю “Свободи” й жодного антисемітизму в ній не вбачаю». Розумні і шляхетні люди все добре бачать і розуміють! Для нищих і підлих – аргументів не існує!

Відповідно до тих запевнень, які автор подав Прем'єр-міністрові в перший день спільної урядової праці, гуманітарну політику намагався вибудувувати виважено і збалансовано, усвідомлював наявність тих стереотипів, про які згадано вище. А ще більше усвідомлював, якою чутливою є ця сфера і як багато в ній криється латентних вибухонебезпечних місць. Звичайно ж, що при цьому перебував у ножицях незбігання положень партійної націоналістичної «Програми захисту українців» з деякими домінуючими в суспільстві лівацькими та ліберальними підходами щодо розв'язання тих чи тих питань. В менш конфронтаційних ситуаціях чіткіше наголошував на націотворчих позиціях, у більш загострених – подавав їх як одну з альтернатив, а з уваги на її існування компромісно злагіднював домінуючу. Словами складно викласти те, що і становить сутність політики як мистецтва й що твориться часто на рівні відчуттів та інтуїції. А інтуїція – не що інше, як поєднання теоретичних знань і практичного досвіду.

Якось у дискусії про засади етнонаціональної політики автор отримав закид, що як націоналіст він априорі не може зрозуміти потреб етнічних меншин та сприяти їхньому задоволенню. Такі дискусії заставляють максимально мобілізуватися й включати аргументаційний потенціал. Тож довелося винятково оперативно відбивати звинувачення, залучаючи як аргумент принципові світоглядні засади: «Політичним ідеалом кожного націоналіста є міцна і впорядкована національна держава. Тому як український націоналіст і як

представник титульної нації більше, аніж хто інший, автор зацікавлений у тому, аби задля добра і спокою держави міжнаціональні взаємини в ній були максимально виважені і врегульовані. Тим більше в умовах загрозливої російської військової агресії, оправдання для якої московська пропаганда шукає в царині міжнаціональних взаємин».

Кожного разу, коли тема міжвідомчих нарад або ж засідань Урядового комітету гуманітарного розвитку торкалася складних і потенційно придатних для політичного спекулювання тем, попереджав їхніх учасників: «Залиште, будь ласка, за дверима службового кабінету ваші партійно-політичні вподобання, симпатії та антипатії й озбройтеся винятково державницьким мисленням і підходом до розв'язання тих питань, які сьогодні ми розглядатимемо». В більшості випадків це діяло і роззброювало тих, хто приходив із наперед заготовленими випадками деструктивного характеру. Не впливало на недосвідчених і тих, хто примітивно мислив, провокаторів. І якщо з вуст когось із них звучало щось на зразок: «А от ваш свободівець сказав...», то дисонанс із заданим державницьким тоном так неприємно різав вуха, що вже інші учасники наради самі ж його і зацитькували. Авторіві ж залишалося додати: «Якщо маєте зауваження до діяльності “Свободи”, зверніться до голови партії або ж до мене в позаробочий час. А тепер Ви перебуваєте в службовому кабінеті Віце-прем'єр-міністра України і ми розв'язуємо питання не партійного, а державного рівня!»

Не діяв такий підхід і на принципових світоглядних опонентів націоналізму. В травні 2014 р. на сторінках соціальної мережі Фейсбук розгорілася жорстка дискусія між автором та К. Смаглій, загалом досвідченим експертом у питаннях культурної політики. В її ході ця шановна пані категорично заявила, що автор не має права посідати посаду Віце-прем'єр-міністра з гуманітарних питань, і при цьому не могла навести як аргументи хоч би якихось недоліків у його роботі. Врешті згодилася, що до нього персонально не має ніяких претензій, але вважає, що цю посаду в жодному разі не може займати націоналіст.

Звинувачуючи націоналізм у гріхові авторитаризму, сповідники лібералізму, чиєю головною категорією думання є особиста свобода, в запалі переконання про

винятковість, непогрішність і навіть святість саме своєї світоглядної позиції якось і незчулися, коли переступили межу свободи Інших, тотально нав'язуючи їм свої переконання. Недаремно сьогодні науковці щораз частіше починають говорити про новітній тип тоталітаризму – тоталітарний лібералізм.

Тема взаємин державних інституцій та організованих структур націоналістичного сегмента української політики потребує системного політичного аналізу. І якщо Д. Неліпа як спеціаліст у цій галузі політологічних досліджень пропонує для його здійснення три головні процедури – підготовку, моделювання та підбиття підсумків [169, с. 116], то це есе, включене до структури дисертаційного дослідження, автор пропонує розглядати як першу з них для досягнення кінцевої конструктивної мети – залучення потенціалу націоналізму до розбудови Української держави.

Отож під концепцією раціонального націоналізму слід розуміти такий спосіб його трактування і систему поглядів на нього, які базуються на розумово вивіреному, практичному і доцільному використанні його суспільного потенціалу. В той же час аналіз доктринальних засад націоналізму вказує на те, що світоглядна база націоналізму значною мірою ґрунтується на ірраціоналізмі, і це особливо характеризує східноєвропейські націоналізми. Однак реалізація головних завдань націоналізму щодо досягнення національної державності, збереження національної єдності та ідентичності потребує раціонального підходу. А тому націоналізм слід збалансовано сприймати в ірраціонально-світоглядному й раціонально-програмовому вимірах.

В умовах відновлення національної державності східноєвропейські націоналізми за зразком західноєвропейських постали перед потребою «раціоналізації» своїх ідеологічно-програмових засад. У той же час ряд обставин, а зокрема труднощі постколоніального дистанціювання від метрополій, глобалізаційні процеси, постмодерний характер сучасної доби, ускладнює його реалізацію і додатково спонукає їх балансувати на межі світоглядної ірраціональності та програмного раціоналізму. Водночас ці обставини формують і

ті виклики, які стимулюють раціоналізацію націоналізмів у площині практичної політичної діяльності.

Центральним програмним елементом концепції раціонального націоналізму є наявність національної держави як політичного ідеалу націоналізму і головного інструменту захисту інтересів нації. Відповідно його основною ознакою є державницький характер. Логічно взаємопов'язаним із державницькою характеристикою раціонального націоналізму є його конструктивізм. Змістовне наповнення концепції раціонального націоналізму має системний характер, відповідає структурі основних сфер суспільного життя і впливає з головних викликів у кожній із них. У політичній сфері він носить характер інтеграційного, в економічній позиціонується як економічний націоналізм, а в соціальній та культурно-духовній є соціально-консервативним.

Визначення сучасного українського націоналізму як соціально-консервативного цілком відповідає тим загрозам національній ідентичності і самій фізичній субстанції нації, які актуальними є вже сьогодні та прогнозовано загострюватимуться у перспективі. На це вказує аналіз тих факторів, які впливають на сучасний стан української нації, а отже визначають саме таку його спрямованість: постколоніальний статус, олігархічний характер організації економічного і державного життя, вплив глобалізаційних процесів, посилення імміграції в Україну та складна демографічна ситуація в ній.

Використання потенціалу націоналізму в конструктивному руслі і з користю для будівництва національної держави є взаємозалежним процесом і двостороннім рухом – націоналістичних структур і самої держави в особі її посадовців та владних інституцій. Особистий досвід перебування автора на посадах в різних органах влади, зокрема й на найвищому державному рівні, засвідчує, що такої взаємності бракує. Це є наслідком тієї боротьби з націоналізмом, яка відбувається на трьох рівнях: I рівень – принципове несприйняття і поборювання його як явища з боку тих внутрішньо- і зовнішньополітичних чинників, що базують свою діяльність на комуністичних і ліберальних світоглядних засадах; II рівень – це міжпартійна політична

конкуренція, яка є закономірним та природним явищем з уваги на те, що за визначенням кожна партія існує для того, аби боротися за владу й репрезентувати в ній інтереси тієї частини суспільства, чийм світоглядним виразником вона є; III рівень – це сформовані багатолітньою советською пропагандою негативні антинаціоналістичні стереотипи в масі суспільного загалу.

Отже успішна трансформація революційного потенціалу українського націоналізму в конструктивний і державотворчий сьогодні великою мірою залежить від двох зустрічно спрямованих складників – запиту суспільства і держави на жертвних будівничих її національних основ та готовності самого націоналізму до інтелектуальної модернізації його суті.

РОЗДІЛ 7. ЕТНОПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ В ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИЦІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

7.1. Національне питання в доктрині українського націоналізму

Кожен народ, дозрівши до усвідомлення власної окремішності і потреби політичної самоорганізації, трансформується в націю. Атрибутивною ознакою цього процесу є прагнення збудувати на своїй етнічній території власну державу як найкращу форму самоорганізації, збереження і розвитку національної ідентичності.

Завдяки реалізації такого принципу національного державотворення виникли всі сучасні держави т. зв. «старої» Європи. Їх коло спочатку розширилося в процесі розпаду Російської та Австро-Угорської імперій, а після Другої світової війни – і колоніальних імперій ряду провідних європейських держав.

Складний процес етногенезу і взаємопроникнення етносів в ареали розселення, спадок міжетнічних взаємин періоду колоніалізму, сучасний рівень засобів комунікації, підвищена мобільність народів й інтенсивні міграційні процеси в епоху глобалізації майже не залишають місця мононаціональним спільнотам.

А тому в процесі будівництва кожна новоутворена національна держава постає перед складним завданням вироблення політики ставлення до етнічних і національних меншин, що перебувають в її складі. При його розв'язанні неможливо оминати фактора націоналізму титульної (тобто такої, що дала назву державі) нації. Адже за своїм визначенням він покликаний до конструктивної участі у формуванні повноцінних національних основ держави.

Для України, де разом з автохтонною нацією українців проживає багато етнічних меншин, питання створення прийнятної моделі міжнаціонального порозуміння є, без перебільшення, важливим завданням. Адже, з одного боку, кожна з них має право на збереження власної культурно-духовної ідентичності, а з другого – не меншу потребу в цьому відчуває і корінна українська нація, що

протягом багатьох сторіч не мала власної національної держави і весь цей час відчувала загрозу своїй ідентичності.

Оскільки в сучасній українській політиці вагомо присутній фактор українського націоналізму, то в процесі формування етнонаціональної політики безсумнівне практичне значення має його наукове вивчення. Окремий інтерес у цьому контексті становить трактування національного питання в теорії і практиці українського націоналізму.

Незважаючи на актуальність вказаного предмета дослідження, все-таки ця тема ще не знайшла належного наукового висвітлення. Натомість часто характеристика історії та сучасної політики українського націоналізму подається через призму сформованих ще в советські часи псевдонаукових стереотипів і пропагандистських кліше. Навішуючи на український націоналізм ярлики «шовінізму», «фашизму», «нацизму», «антисемітизму» і под., його опоненти автоматично формують перекручене трактування національного питання в ідеологічно-програмових засадах націоналістичних партій і організацій. Завдання цього викладу – на підставі аналізу ідеологічно-програмових документів націоналістичних організацій та діячів ХХ і поч. ХХІ ст. провести своєрідну осьову лінію, що давала б розуміння світоглядного підґрунтя і спадкоємності щодо національного питання націоналістичних структур в історії та сьогоденні [250].

Український націоналізм і на визвольному етапі свого історичного розвитку, і на сучасному державотворчому в епіцентр своїх ідеологічно-програмових засад ставив боротьбу за кращу долю української нації, і вона вбачалася в її визволенні з-під колоніального поневолення та в побудові національної держави. Згідно з націоналістичною доктриною на обох цих етапах національне питання як політика ставлення до інших націй ставилося і ставиться в залежність від їхнього ставлення до такої ідеологічно-програмової мети. Відповідно українські націоналісти до представників тих націй чи національних держав, які заперечували право української нації мати власну національну

державу, ставилися негативно, а хто був союзником на цьому шляху – адекватно розраховував на позитивне сприйняття.

Так, зокрема М. Міхновський у своїх Десяти заповідях українця, написаних 1903 р. для потреб УНП, яку С. Ленкавський називав першою «чисто націоналістичною організацією» [132, т. 1, с. 57], виголошував: «Всі люди твої брати! Але москалі, поляки, мадьяри, жиди – вороги твого народу, допоки визискують його» [300, с. 131]. Ці слова й сьогодні є причиною для звинувачень автора в шовінізмі та ксенофобії. Насправді ж неупереджений аналіз виявляє в них глибинну націозахисну філософію українського націоналізму ще при його світоглядних і організаційних витоках. Адже М. Міхновський апріорі проголошував позитивне, «братське» ставлення до всіх націй, окрім тих, чії представники визискували націю, до якої він належав.

Насправді ці слова, як правильно наголошує О. Удод, спрямовані не проти росіян, поляків, угорців чи євреїв, а проти русифікації, полонізації, мадьяризації чи інших форм денационалізації українців. А що стосується євреїв, то «такі сентенції (звинувачення українців в антисемітизмі. – О. С.) формують хибне уявлення про ставлення до єврейства, як мірила національного характеру будь-якого суспільного руху. Не єврейська проблема була і є для українців визначальною» [300, с. 78].

Така реакція українців щодо посягань на їхню ідентичність і реакція представників тих народів, від кого українці її захищали, знаходить своє пояснення у тезі, яку висловила американська науковиця Е. Томпсон: «Захисний націоналізм є засобом від зазіхань ворожих Інших на їхню ідентичність, але його дуже часто тлумачать як ксенофобію або антисоціальну поведінку. Таке тлумачення саме по собі є виявом колоніальних нахилів...». При цьому на противагу націоналізму захисному Е. Томпсон виокремлює націоналізм експансивний, який «спрямований радше назовні, ніж усередину, і тому менше усвідомлює власний шовінізм і свої колоніальні устремління» [297, с. 32–33]. Отож у контексті цих слів Е. Томпсон вислів М. Міхновського слід кваліфікувати як прояв захисного націоналізму українців, спрямованого проти «колоніальних

устремлінь» народів, які він перелічив, а їхні звинувачення проти автора є ніщо інше, як прояв їхнього шовінізму.

Як черговий аргумент для підтвердження висловленої тези автор пропонує піддати аналізу постанови установчого Конгресу українських націоналістів 1929 р. У них немає жодної негативної згадки про будь-яку націю. Натомість у розділі IV «Зовнішня політика» вказано: «Відкидаючи в засаді традиційні методи української політики орієнтуватися на якогось із історичних ворогів Української Нації, українська зовнішня політика здійснюватиме свої завдання шляхом союзних ув'язань із тими народами, що вороже відносяться до займанців України, як рівно ж шляхом належного використання міжнародних взаємовідносин для осягнення суб'єктивної ролі України в міжнародній політиці» [182, с. 12].

Такі ж красномовні аргументи подає і документ під назвою «Маніфест ОУН», який було ухвалено у грудні 1940 р. в умовах назрівання нацистсько-більшовицької війни. Його детальніший аналіз в розрізі національної політики ОУН-б автор подає в окремому дослідженні [268, с. 27–33]. А тут лишень відзначмо, що національна політика ОУН була підпорядкована гаслові, яке стало наріжним у її діяльності протягом Другої світової війни – «Свобода народам! Свобода людині!».

У Маніфесті ОУН так само, як і в постановах її установчого Конгресу, жодним словом не згадується будь-яка з інших націй. Однак проголошені принципи взаємовідносин стосувалися кожної з них рівною мірою – як суб'єктів національного державотворення, так і етнічних меншин у майбутній Українській державі. Незважаючи на становище кожної нації, панівне чи пригноблене, ОУН цим маніфестом пропонувала кожній із них політику національної справедливості і шлях ліквідації багатонаціональних імперій та побудови в їхніх етнографічних межах національних держав [182, с. 21].

Своє логічне продовження така національна політика знайшла і в еміграційний період діяльності ОУН-б, а зокрема у формі Антибільшовицького блоку народів (АБН), який очолював Я. Стецько. Аналіз його діяльності – це окрема і досить об'ємна тема. Однак у межах цього викладу автор вважає за

доцільне навести слова Я. Стецька, які він висловив уже як Провідник ОУН-б в інструкції особам, уповноваженим вести переговори з прихильними до української справи ізраїльськими колами: «Ми за Ізраїльську державу, якщо жиди за УССД» [250, с. 368].

З проголошенням Незалежності України і вже на етапі державного будівництва красномовні свідчення етнонаціональної політики в доктрині українського націоналізму демонструють програмні документи ВО «Свобода». Характерно, що як у перших постановах ОУН, так і в першій Програмі СНПУ, організаційного попередника цієї сучасної націоналістичної партії, відсутні негативні згадки про будь-яку з інших націй. У той же час значуще місце в ній займає проблема подолання постколоніального статусу України і остаточного відмежування її від Московської метрополії (пункти 6–11 Програми СНПУ). Зокрема цілком закономірним в руслі ідей Р. Брюейкера про боротьбу «тріади націоналізмів» на постсоветському просторі виглядає формулювання пункту 11: «Боротьба із промосковськими настроями і московським впливом в Україні – одне з першочергових завдань СНПУ» [210, с. 89].

Головними офіційними документами ВО «Свобода» на сучасному етапі діяльності, які дають уявлення про ставлення партії до національного питання, є Програма захисту українців та проєкт Національної Конституції. Обидва вони пронизані ідеями захисту національної ідентичності українців та справедливості в міжнаціональних відносинах. Так, зокрема у преамбулі до Програми захисту українців ВО «Свобода» визначає своєю головною метою «побудову могутньої Української Держави на засадах соціальної та національної справедливості» [208].

Очевидно, що під національною справедливістю вбачається її подвійне розуміння – встановлення в Українській державі справедливості як щодо української титульної нації, так і щодо національних та етнічних менших у ній, а зокрема їхнього місця і ролі у всіх сферах життєдіяльності держави. Зокрема в розділі I Програми «Влада і суспільство. Докорінне очищення та справедливий лад» запропоновано: «Винести на всенародне обговорення проєкт Закону про пропорційне представництво в органах виконавчої влади українців та

представників національних меншин», а в розділі V «Інформаційний простір, освіта і наука. Збереження ідентичності та розвиток культури»: «Регламентувати вживання української мови у ЗМІ відповідно до кількості українців – не менше, ніж 78% їх площі та ефірного часу» [208].

Подібний підхід пропорційної участі представників титульної нації та етнічних меншин у різних гілках влади й правоохоронних структурах і силових структурах та при розподілі соціальних благ пропонує і проєкт Національної Конституції, який виробила партія. Так, у її ст. 16 зафіксовано: «Процент українців та представників національних меншин, що навчаються в середніх спеціальних та вищих навчальних закладах, працюють в органах законодавчої, виконавчої та судової влади всіх рівнів, служать у Збройних Силах України та працюють у правоохоронних органах, в освітній і культурній сферах, охороні здоров'я, мають бізнес, є власниками виробництв, має відповідати національному складу населення України, який встановлюється Всеукраїнським переписом населення. Державні дотації, які надаються фізичним або юридичним особам, також слід розподіляти пропорційно національному складу населення України». Ця ж стаття наголошує, що «Громадяни України різних національностей є рівні в правах», а стаття 7 гарантує: «Громадяни України з числа національних меншин мають право на створення та функціонування культурних організацій, товариств, недільних шкіл з метою факультативного вивчення рідної мови» [167].

Можна піддавати дискусії ефективність такого інструменту забезпечення міжнаціональної справедливості, як забезпечення в умовах постколоніального становлення пропорційної участі у владі представників української титульної нації та етнічних меншин. Однак той факт, що «пропозиція продиктована попитом», не підлягає сумніву. І якщо в парламентських виборах 2012 р. ВО «Свобода» отримало підтримку майже 10,5% виборців України, то це свідчить, що такі програмні завдання партії щонайменше розкривають проблему диспропорцій в їхньому доступі до влади і в розподілі соціальних ресурсів, а отже і проблему національної несправедливості. Звичайно, що шляхом навішування образливих ярликів на ВО «Свобода» як ініціатора її висвітлення самої проблеми

не розв'язати. У свою чергу ця нерозв'язаність загрожує консервацією соціально-політичної нестабільності в державі.

Зрештою, попри критику інших партій таких програмних позицій націоналістів в умовах мирного існування суспільства Верховна Рада вже після третього року російської збройної агресії та усвідомлення загроз від інформаційного складника цієї гібридної війни 2017 р. ухвалила закони про мовні квоти на радіо, телебаченні і вже розглядає законопроекти про їхнє введення і в друковані ЗМІ. Зокрема на телебаченні майже ідентично до вимог «Свободи» передбачено, що для загальнонаціональних і регіональних телекомпаній частка передач і фільмів українською мовою має становити не менше ніж 75%, а для місцевих телерадіокомпаній вона встановлюється на рівні 60% [80; 81; 157].

Очевидно, що такі програмні вимоги націоналістичної партії ВО «Свобода», а сьогодні вже й трансформація деяких із них в елементи державної політики неприйнятні для російської етнічної меншини в Україні. Але натомість вони виглядають цілком прийнятними для інших етнічних меншин, які численно репрезентовані в українському суспільстві й чие право на представництво самовільно і в дусі постімперського синдрому монополізують представники російської меншини. А тим більше такий підхід мав би імпонувати кримським татарам – єдиній численній і відносно автохтонній національній меншині, яка поза межами Української держави не має власного державного національного утворення.

7.2. Боротьба «тріади націоналізмів» і етнонаціональна політика в Україні

У процесі розпаду імперських утворень цілком закономірним є намагання колишніх метрополій навіть після юридичного розриву зі своїми колоніями залишити їх як уже суверенні держави у сфері свого впливу й у фарватері своєї міжнародної політики. Головним ворогом при цьому вони вбачають націоналізми титульних націй таких держав і застосовують щодо їхньої нейтралізації засоби зовнішньо- та внутрішньополітичного впливу.

Характеристика такої зовнішньополітичної нейтралізації вкладається у формулу «абеткового парадокса націоналізму», дію якого в Україні і щодо України ми частково розглянули вище.

Зважаючи на те, що у ХХ ст. українські землі перебували в колоніальному поневоленні чотирьох держав (більшовицької Росії, Польщі, Румунії та спочатку Чехословаччини, а потім Угорщини), то й відповідні «абеткові» реакції на український націоналізм сьогодні також проявляються з різних боків (окрім хіба що держав-спадкоємиць Чехословаччини), але найчастіше з боку Росії, Польщі та Угорщини. Подразником для них спочатку була націозахисна дія українських націоналістів, а останнім часом вже й націоцентрична політика Української держави у сфері інформаційно-мовної політики, трактування української історії і зокрема національно-визвольної боротьби ОУН та УПА, вшанування її героїв і пам'ятних дат, боротьба з існуванням на українській землі старої імперської та колоніальної символіки тощо.

Яскравими проявами «абеткового парадокса» польського й російського націоналізмів свого часу було ініціювання на рівні європейських інституцій резолюцій, у яких подавалася негативна оцінка націоналізмові в Україні. Так, 25 лютого 2010 р. депутати Європарламенту за ініціативи двох польських та двох німецьких євродепутатів ухвалили резолюцію щодо України, в якій, окрім іншого, засудили рішення Президента В. Ющенка щодо присвоєння Провідникові ОУН звання Героя України й закликали Президента В. Януковича переглянути це рішення [343].

Ще одна скандальна резолюція Європарламенту прозвучала на початку 2013 р. після того, як до Верховної Ради України за результатами виборів 2012 р. зайшла впливова фракція ВО «Свобода». В ній євродепутати закликали демократичні парламентські сили України відмовитися від співпраці з нею. Як з'ясувалося, ініціатором цієї резолюції став К. Вігенін, член Болгарської соціалістичної партії (БСП), що постала внаслідок перейменування з Болгарської комуністичної партії (БКП). Сам К. Вігенін є відомим у Болгарії москвофілом, в уряді своєї країни лобіював інтереси російського «Газпрому», а в Європарламенті

входив до групи «Прогресивний альянс соціалістів і демократів», яка була партнером Партії регіонів [231]. Судячи з цього, можна зробити висновок, що без російських агентів впливу тут не обійшлося.

Черговим проявом «абеткового парадокса» польського націоналізму щодо української нації стала ініціатива частини депутатів Польського сейму ухвалити постанову про визнання ОУН і УПА злочинними організаціями, які нібито чинили геноцид щодо польського населення на т. зв. «східних кресах» в 1939–1947 рр. Очевидно, як зазначає з цього приводу Г. Зеленько, що «польська політика... має яскраво виражений протекціоністський характер. Звідси й прийняття вкрай заполітизованого і емоційного рішення щодо визнання геноцидом поляків дії УПА у роки Другої світової війни» [88, с. 42]. І цей протекціонізм, що має яскраво виражений антиукраїнський характер, посилюється в умовах російської агресії проти України та її значного ослаблення у цій війні. У той же час проєкт постанови «виражає шану членам Армії Крайової» – польському підпільному військовому формуванню, що є аналогом УПА. При цьому польські націоналісти в класичних рамках формули Г. Морґентау відмовляють у праві на існування не тільки історичним формаціям ОУН та УПА, але й сучасному українському націоналізмові. Зокрема в тексті обґрунтування проєкту постанови вказано: «Стурбованість також викликає зростаюча на українській політичній сцені роль партії “Свобода”, яка прямо нав’язує ідеологію і традиції ОУН–УПА» [198].

Характерним у проєкті вказаної постанови є визначення колишніх колонізованих українських етнічних земель «східними кресами» Польщі. Це яскраво свідчить про те, що складником ментальності польського суспільства є постколоніальний синдром. Не менш цікавими для аналізу є й такі пасажі з обґрунтування проєкту постанови: «При цілковитій мовчанці влади в Києві і Варшаві в українських містах з’являються пам’ятники Степану Бандері й іншим керівникам ОУН, їхніми іменами називають вулиці і площі, відбуваються марші, котрі прославляють “героїзм” УПА, видаються публікації, що заперечують участь УПА у вбивствах поляків» [198]. Очевидно, що такі слова вже є похідними від

вказаних вище ментальних характеристик і демонструють зверхнє ставлення принаймні частини польського суспільства до українців та присвоєння собі права втручатися у внутрішні справи сусідньої суверенної держави.

Продовженням антиукраїнської політики на державному рівні стало і ухвалення в польському парламенті нової редакції Закону «Про Інститут національної пам'яті» (ІНП), який в Україні за його чітку зорієнтованість отримав назву «антибандерівського». Він, окрім нацистських і комуністичних злочинів, виділяє також «злочини українських націоналістів та членів українських формувань, що співпрацювали з Третім німецьким рейхом». Ця норма стосується, зокрема, Волинської трагедії, яку Варшава раніше визнала геноцидом. Згідно із Законом невизнання таких злочинів загрожуватиме штрафом або позбавленням волі на три роки. Натомість передбачається запровадження кримінальної відповідальності за приписування польським громадянам чи державі злочинів, які вчинив Третій рейх під час Другої світової війни, зокрема за публічні висловлювання про причетність поляків до голокосту і використання формулювання «польські табори смерті» [28].

Теза про те, що всі метрополії демонстрували однакове намагання подати історію народів, яких вони підкорили, крізь призму свого бачення, наскрізна у книжці дослідниці російського колоніалізму Е. Томпсон [297, с. 368]. Очевидно, що постімперський синдром диктує і їхнім державам-спадкоємцям такий же стиль поведінки. Це однаковою мірою стосується і всіх історичних поневолювачів України та їхнього трактування нашої історії. Сформований імперський дискурс у трактуванні української історії домінуватиме до тих пір, аж поки сама українська історична наука не звільниться від нього й не подасть світові альтернативного погляду на нас самих.

У контексті розгляду теми етнонаціональної політики слід наголосити, що, окрім інших позитивів, розв'язання цього завдання унеможливить також і «парадоксальні» втручання націоналізмів колишніх метрополій у внутрішні справи нашої держави та здійснення в ній провокацій на ґрунті міжнаціональних непорозумінь. Бо як свого часу польський екзильний уряд та командування Армії

Крайової зробили поляків, які колонізували українську Волинь, заручниками своєї імперської політики, так і сьогодні націоналізми колишніх метрополій Росії, Польщі й Угорщини роблять заручниками своєї політики відповідні етнічні меншини в Україні. Адже ставлення до них з боку української титульної нації формується і формуватиметься адекватно до того, яке ставлення до України й українців демонструватиме їхній етнічний материк.

І все ж таки етнічні меншини в Україні виглядають для колишніх метрополій привабливим і зручним інструментом реалізації своїх завдань на полі її внутрішньої політики. Можна припустити, що для цього в їхньому середовищі цілеспрямовано плекається, отримує матеріальну й організаційну підтримку етнічний націоналізм. Закономірно, що його активізація в першу чергу наштовхується на протидію українського націоналізму [256]. І для цього існують принаймні такі причини: 1) розмитий і далекий від чіткої української національної зорієнтованості ментальний стан нинішнього керівництва Української держави, а відповідно і його нездатність до рішучої відсічі таким намаганням; 2) дипломатична вразливість держави, чию офіційну реакцію на прояви націоналізму етнічної меншини може спекулятивно інтерпретувати на міжнародній арені материкова національна держава як дискримінацію цієї меншини.

В такому разі на перший план боротьби виходить протистояння націоналізмів – українського націоналізму з націоналізмами тих етнічних меншин, що ще в недалекому історичному минулому репрезентували панівні національні держави-метрополії. Аналізуючи націоналізми «нової Європи», британський політолог Р. Брюбейкер таке протистояння характеризує як боротьбу «тріади націоналізмів»: націоналізму титульної нації новоутвореної держави з подвійним ворогом – внутрішнім націоналізмом етнічної меншини, що ще вчора перебувала в статусі панівної метропольної нації, та із зовнішнім націоналізмом вчорашньої метрополії. Боротьбу між «національними націоналізмами радянських країн-спадкоємиць та вітчизняним націоналізмом Росії» Р. Брюбейкер визначає найважливішими і найнебезпечнішими зіткненнями такого роду [21, с. 154].

Залучаючи як матрицю для аналізу цю тезу Р. Брюбейкера, ми в той же час вважаємо за доцільне внести до неї деякі уточнення. Перше з них полягає в науковій некоректності вживання терміна «націоналізм національної меншини». Адже обов'язковим складником у характеристиці нації є існування політичної організації етносу або ж усвідомлення потреби такої організації і прагнення до її здійснення. З цього приводу А. Колодій зазначає: «Саме політизація свідомості та суспільного життя етносу є однією з найголовніших ознак його перетворення на націю» [109, с. 106]. А Є. Маланюк свого часу навіть стверджував, що відсутність «постійної державної доктрини» означає й відсутність нації [191, с. 268].

З уваги на це термін «національна меншина», вжитий щодо некорінного етносу в Україні, означає визнання за ним права на створення власної національної держави в межах України. Тут слід погодитися з твердженням А. Колодій, що «українське суспільство в жодному разі не є багатонаціональним, бо воно не складається з багатьох націй. У ньому немає автохтонних національних груп, які прагнули б до утворення національної державності на власній території (а саме це є ознакою національної – на відміну від етнічної групи). З певними застереженнями національною групою або малою, недержавною, нацією можна вважати кримських татар» [109, с. 113]. А тому ми вважаємо коректним замість терміна «національна меншина» щодо всіх них, окрім кримсько-татарської, вживати термін «етнічна меншина».

Інше уточнення викликане тим, що Р. Брюбейкер піддав аналізу статус націй та національне питання в усіх країнах т. зв. «нової» Європи й сформулював узагальнене твердження про боротьбу «тріади націоналізмів». У ньому він відобразив актуальну й однакову для них всіх тенденцію протистояння націоналізмів їхніх титульних націй з подвійним російським націоналізмом – зовнішнім і внутрішнім. У той же час Україна має особливості, зумовлені її історичним розвитком. Найголовніша з них полягає в тому, що українська нація, на відміну від інших націй «нової» Європи, які аналізує автор, ще зовсім недавно перебувала не тільки під поневоленням Росії, а й декількох інших сусідніх держав

і до сьогодні відчуває постімперський синдром також з боку Польщі, Угорщини й деякою мірою Румунії.

Навіть якщо їхні етнічні меншини в Україні, окрім угорської, яка для захисту своїх політичних інтересів має дві офіційно зареєстровані в Міністерстві юстиції політичні партії – Партію угорців України «КМКС» та Демократичну партію угорців України [65], не проявляють організованої націоналістичної дії і з Брюбейкерівської «тріади націоналізмів» випадає фактор внутрішнього націоналізму цих етнічних меншини, то зовнішні націоналізми вказаних держав справляють на Україну цілеспрямований вплив. Зрештою, часто етнічні меншини достатньо успішно і засобами «м'якого впливу» діють через розгалужену мережу своїх національнокультурних товариств. Так, польська меншина на території України має Спілку поляків України та Федерацію польських організацій в Україні [96, с. 286], через які системно і цілеспрямовано поширює і утверджує в українському суспільстві польські національно-культурні цінності. Натомість дія зовнішніх націоналізмів перш за все проявляється в масовому поширенні серед громадян України т. зв. «карток поляка», реєстрації громадян Угорщини та Румунії і видачі їм відповідних паспортів, намаганні на державному рівні домогтися з боку України дозволів на встановлення на Закарпатті та на Львівщині відповідно угорської і польської імперської символіки, згаданих вище демаршах проти українського націоналізму на міжнародному рівні тощо.

І під все це, як зазначає М. Кармазіна, підводиться ідейний складник про «повернення Польщі “східних кресів”, відновлення «Великої Угорщини» чи «Великої Румунії». Такі дії особливо актуалізувалися серед представників політичних і громадських кіл вищезгаданих держав з початком російської окупації українських земель, і вони стали «підґрунтям для розробки сценаріїв порушення територіальної цілісності і суверенності України, насильницької зміни громадянської ідентичності українців» (99, с. 46–47).

Отож з уваги на ці особливості тезу Р. Брюбейкера про боротьбу «тріади націоналізмів» щодо України можна змінити на формулювання про боротьбу українського націоналізму з тетранаціоналізмами колишніх держав-колонізаторів.

Хоча, врешті, це уточнення нейтралізується застосуванням формули «абеткового парадокса націоналізму» Г. Моргентгау, яка логічно доповнює тезу Р. Брюбейкера.

Та, незважаючи на це уточнення, теза Р. Брюбейкера цінна в головному – у тому, що зіткнення українського націоналізму з вітчизняним російським націоналізмом є найважливішим і найнебезпечнішим зіткненням такого роду. І воно не виняток, але правило, що базується на десятках прикладах зіткнення націоналізмів у міжвоєнній Європі (польський націоналізм проти німецького і російського, чеський – проти німецького й угорського, румунський – проти німецького й болгарського і т. д.) та в «новій» Європі після розпаду ССРСР і т. зв. «соціалістичної системи» (румунський та словацький проти угорського, сербський і македонський – проти зароджуваного албанського, болгарський – проти турецького і т. д.) [21, с. 152–154].

На підставі цього правила українській державній владі слід нейтралізувати маніпулятивні заяви російських та угорських державних чинників про нібито обмеження прав їхніх етнічних меншин в Україні в ті періоди, коли зіткнення українського та російського й угорського націоналізмів набиратиме пікового загострення. Бо насправді в такі періоди мова йде про збереження цілісності держави.

Закономірно, що використовуючи набуті в період існування ССРСР преференції, російська етнічна меншина у відновленій Українській державі постаралася посісти домінантне становище. Тим більше, що й юридична легітимація державності відбувалася не в умовах жорсткого революційного дистанціювання України від Московської метрополії, а внаслідок досягнення компромісу між її партійно-советською номенклатурою і колоніальною адміністрацією в Україні з одного боку та між останньою і українським національним рухом з другого.

В результаті Президентом України став Л. Кравчук, який ще донедавна перебував на найвищих щаблях компартійної ієрархії в Україні, у державі продовжував функціонувати парламент, який було обрано ще 1990 р. і який складався переважно з представників партійно-советської номенклатури, на чолі

місцевих органів влади також стояли в більшості старі комуністичні кадри. За підрахунками Центру ім. О. Разумкова, в період 1991–2003 рр. вихідці з комсомольської, компартійної та советської номенклатури серед найвищих державних чиновників (прем'єр-міністри, віцепрем'єр-міністри, секретарі РНБО, голови Адміністрації Президента) становили 73%, а серед голів ОДА – майже 80%. Цей компроміс, який Г. Касьянов услід за англійським дослідником Е. Вільсоном назвав «угодою з дияволом», легітимізували самі ж лідери національного руху, більшість з яких ще в советські часи були зрощені з комуністичною владою і користувалися пільгами від неї [102, с. 35–40].

Немає сенсу вираховувати, який відсоток у керівному складі державної влади становили представники саме російської етнічної меншини. Адже для закріплення її домінантного становища в усіх гілках влади та всіх сферах суспільного життя значення мало не так походження, як та духовно-ментальна атмосфера, в якій вони були виховані і сформовані як керівні кадри. Наслідок такого виховання і особистісної сформованості диктували цим кадрам на свідомому і навіть підсвідомому рівні проросійську спрямованість їхніх дій і управлінських рішень: у економічній та політичній сферах – відверта й прихована інтеграція у спільний з Росією євразійський простір, в культурно-духовній – консервація російсько-імперських ідей, цінностей, символів, стереотипів свідомості тощо. І навіть якщо окремі представники цієї управлінської категорії декларували відданість справі розбудови незалежної Української держави, то підсвідомо ці прагнення були насправді спрямовані на побудову ще однієї російської за змістом держави в Європі.

Набуті переваги російська етнічна меншина трансформувала в політичний вплив. Закономірно, що протягом всіх років Незалежності (за винятком короткочасного періоду її заборони в 1991–1993 рр. та після повторної заборони 2014 р.) його інструментом виступала Комуністична партія України (КПУ), духовною батьківщиною якої є Росія. Зважаючи на те, що російська меншина переважно сконцентрована на сході та півдні України, політика обстоювання її інтересів завжди була присутня опосередковано і в підтексті політичних програм

та риторики політичних партій, які виникали у 2-й половині 90-х років ХХ ст. як політичні проєкти харківського, київського, дніпропетровського й донецького регіональних олігархічних кланів – НДП, СДПУ(о), ДемСоюзу, Трудової України, Партії регіонів та ін. Остання з них ще донедавна залишалася провідною політичною силою того режиму, який вчинив масові розстріли під час Революції гідності 2013–2014 рр. і звів нанівець Збройні сили України та інші силові структури держави, підготувавши ґрунт для успішної російської агресії. В період 1998–2002 рр. у політичний процес вступають і такі чітко виражені проросійські об'єднання і політичні партії, як СЛОН, партії «Союз», «Руський блок», «Громадянський конгрес України» та ін. Поступово в Україні чітко сформувався вододіл між українськими та російськими політичними партіями. Це дало підстави О. Майбороді стверджувати, що в українській політиці присутній звичайний російський націоналізм [141].

Використовуючи політичні впливи, російська етнічна меншина закріпила свої преференції навіть на законодавчому рівні. Зокрема стаття 10 Конституції України від 1996 р. та статті 6 і 8 Закону України «Про національні меншини в Україні» від 1992 р. передбачають вільний розвиток, захист та використання її мовно-культурних прав. І в той же час у цих законодавчих актах відсутні будь-які конкретизовані згадки про інші етнічні меншини України. Тож чинне законодавство зафіксувало особливий статус російської меншини щодо них [114].

За інерцією психологічного імперського домінування і внаслідок реального політичного впливу в сучасній Україні представники російської меншини самочинно узурпували право бути репрезентантом всіх інших етнічних меншин. Маніпулюючи тезою «багатонаціональності», вони тим самим домоглися закріплення свого домінантного становища. Характерно, що й самі етнічні меншини в більшості випадків йшли у фарватері такої політики – їхні представники на рівні державної політики, як правило, послуговувалися російською мовою, а виборці голосували за проросійські політичні сили. Очевидно, це слід сприймати як лакмусовий папірець слабкості політичних

позицій титульної української нації, і навпаки – впливовості політичних сил, що відстоювали і відстоюють інтереси російської етнічної меншини.

Детальніший аналіз чинного законодавства в галузі етнонаціональної політики вказує на те, що російська меншина забезпечила собі привілейоване становище і щодо титульної української нації. Адже навіть Конституція України не присвячує їй окремої статті. Бо якщо розглянути ст. 11, в якій мова йде про розвиток української нації, то в ній паралельно наголошується і на розвитку «всіх корінних народів і національних меншин України» [114]. Це дає підстави для висновку, що в українському законодавстві присутні лише два суб'єкти етнонаціональної політики – держава та національні меншини, а натомість титульна українська нація не має окремого, лінійованого державного статусу. Саме з уваги на такий стан її законодавчої незахищеності донедавна з'являлися пропозиції розробити концепцію національного суверенітету [122, с. 242, 247].

Державна політика надання переваг російській етнічній меншині завжди носила загрозливий для України характер. Адже їхнім логічним продовженням було намагання з боку цієї меншини добиватися повного нівелювання української національної державності – чи то лишень за змістом, а чи навіть і за формою. На можливість його втілення ще задовго до російської агресії вказували і дослідники етнонаціональних процесів в Україні. «Культурні претензії росіян в Україні є віддзеркаленням претензій на політичне панування в цій країні, прагненням створити ще одну паралельну з Росією російську державу», – вказували співробітники Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України [122, с. 245].

Отож питання зваженої етнонаціональної політики є питанням національної безпеки Української держави. Виходячи з наведеного, ця зваженість повинна базуватися на принципах належного забезпечення прав титульної української нації та рівноцінного й позбавленого будь-яких преференцій ставлення з боку держави до всіх без винятку етнічних меншин України. Впровадження такої політики є справою самої держави, а в разі її нездатності українське суспільство змушене включати механізми самозахисту.

Органічною формою самозахисту кожної нації є її організований націоналізм. Його націозахисна дія актуальна не тільки на етапі національно-визвольної боротьби, але в умовах державного будівництва, а особливо на початковому етапі формування національних основ держави. А тому закономірно, що в разі відсутності належної державної політики щодо захисту інтересів титульної нації ці повноваження перебирає на себе її націоналізм.

При цьому слід відзначити, що в той час, коли представники російської меншини та їхньої материкової вітчизни не перестають найменший і навіть стихійний націозахисний прояв українців ототожнювати з націоналізмом, то науковці, навпаки, схильні вважати, що «важливим внутрішнім чинником, який гальмує розвиток української нації і української національно-політичної ідентичності, є брак, власне, українського націоналізму» і що він «розгубив свій “електорат”» [122, с. 246].

7.3. Проблема подолання постколоніального дискурсу в трактуванні національно-визвольної боротьби ОУН–УПА

За роки Незалежності в українській історичній науці вже не бракує об'єктивних праць про український національно-визвольний рух ХХ сторіччя. Однак тією ж мірою не бракує і публікацій, що носять протилежний характер, віддзеркалюючи колишні совєтські пропагандистські установки на цю проблематику. Протиборство двох вказаних тенденцій носить закономірний характер і притаманне будь-якому постколоніальному суспільству. А взаємовідносини України та Росії, зокрема й у формі ССРСР, були взаємовідносинами поневоленої колонії та імперії-метрополії. Адже якщо здійснити порівняльний аналіз колоніальної історії та застосовуваних методик і практик великих колоніальних держав Європи та Росії, то щодо їхньої ідентичності не виникає жодних сумнівів.

Заселення колонізованих земель і витіснення з них корінних народів, знищення їхньої культури, мови, релігії, традиції і світогляду, насадження колоніальної адміністрації, утримування цієї адміністрації і постійно

розташованої тут армії завойовника за рахунок поневоленого народу, пограбування і вивезення у метрополію культурних цінностей, наземних багатств і надр захопленої землі, навернення на бік колонізатора місцевої елітної верхівки, трактування перед світом історії захопленої землі і взаємовідносин колонізатора з поневоленим населенням у вигідному для себе світлі та з позиції сильнішого, нав'язування світові з такої ж позиції думки про відсталість, дикість, безкультур'я колонізованих тубільців – це світова колоніальна практика. І не тільки європейських держав стосовно своїх колоній в Азії, Африці, Америці, Австралії, але й практика Росії щодо всіх її колонізованих земель Сибіру, Азії, Кавказу й Закавказзя та значно цивілізованіших за неї європейських націй, зокрема і українців.

В українській історичній та політичній науці цілий ряд дослідників акцентує увагу на постколоніальному статусі України та проблемі подолання постколоніального дискурсу в трактуванні її історії. Однак їхні твердження і висновки носять переважно контекстний характер, і натомість відчувається брак праць, які б системно й цілісно відобразили цю проблему.

У той же час світова наука демонструє неупереджений аналіз таких методик і практик колоніалізму та шляхів подолання постколоніального дискурсу, який здійснюють як науковці країн, що зазнали колоніального поневолення, так і науковці колишніх метрополій. Щодо цього знаковими є праці Е. Саїда і Е. Томпсон. Коли перший із названих авторів розвінчує методи колоніалізму західних держав, і такий підхід сьогодні достатньо поширений у Європі та в світі, то особлива цінність праці Е. Томпсон, уродженки Каунаса (Литва), випускниці Варшавського університету й доктора університету Вандербільт (США), полягає в тому, що вона вперше системно проаналізувала колоніальні методи Російської імперії та імперський синдром сучасної Росії [227, с. 368].

У цьому контексті своє завдання ми вбачаємо в тому, аби окреслити підходи до подолання постколоніального трактування національно-визвольної боротьби ОУН–УПА та оцінки окремих проблем цієї тематики через призму національного бачення історії [255]. Вихідною точкою аналізу ми обрали науково-публіцистичну

статтю Р. Чапюка. Цей приклад характерний для відображення тієї дискусії, що триває в українському суспільстві навколо оцінки національно-визвольної боротьби ОУН–УПА, с. Бандери чи діяльності інших чільних діячів. Її автор демонструє явно негативну позицію до цих явищ і в той же час позиціонує себе як «корінний волинянин» та залучає до аргументації цитати цілого ряду науковців [315].

Зокрема що стосується С. Бандери, то він був вихований у сім'ї греко-католицького священника і в українській скаутській організації «Пласт» на високоморальних принципах християнських чеснот, патріотизму і національної жертвності. Як провідного діяча українського націоналістичного підпілля С. Бандеру засудив польський колоніальний суд до кари смерті (яку замінили на довічне ув'язнення), опісля його запроторив німецький окупаційний режим до концентраційного табору і, врешті, підступно вбив агент російсько-більшовицького колоніального режиму Б. Сташинський. Отже, три колонізатори, що змагалися між собою за володіння українськими землями, однаковою мірою боролися проти С. Бандери як того, хто не тільки сам виявив високу національну гідність і силу духу, але й організував для боротьби проти них боездатну націозахисну підпільну організацію. Наведені історичні факти аксіоматичні і дозволяють відповідно оцінити його діяльність, якщо подолати постколоніальний синдром і оцінювати з позицій боротьби поневоленої нації за власну державу, а не з позиції колишнього колонізатора, що намагався втримати поневолену територію під своїм пануванням.

Звичайно, с. Бандера належав до підпільної революційної організації ОУН. Як і кожна інша революційна організація чи підпільна армія поневоленого народу, ОУН і УПА перебували в стані війни з поневолювачем (польським, німецьким та російським) і діяли методами, адекватними такому стану. Перебуваючи в підпіллі, ОУН до основ струснула Польщею і завдала дошкульних ударів більшовицькій Росії та нацистській Німеччині. Якщо потрібно було для відплати, то її бойові підрозділи навіть знищували їхніх міністрів, дипломатів і генералів: польського міністра Б. Перацького за т. зв. пацифікацію українців Галичини і

Волині, советського дипломата Г. Майлова – за голодомор на Великій Україні, советського генерала М. Ватутіна, німецького генерала В. Лютце і польського генерала К. Свєрчевського – за каральні антиукраїнські акції та бойові дії проти повстанського підпілля.

До слова кажучи, підпільники УВО і ОУН вчилися на досвіді підпільної боротьби ірландських, польських та російських підпільних організацій. А тому, здійснюючи критику С. Бандери і ОУН-б, яку він очолював, такі автори мали б аналогічно засудити такі явища і факти в історії польського чи російського суспільства, а зокрема і відомих терористів та засновників польської Другої Речі Посполитої і російсько-більшовицького ССРСР – Й. Пілсудського й В. Ульянова-Леніна. Однак у них проявляється така ж яскраво виражена симпатія до польської Армії Крайової чи советського колоніального режиму, як і антипатія до ОУН чи УПА.

Якщо засуджувати ОУН чи окремих її діячів за національно-визвольну боротьбу, то слід такою ж мірою засудити прояви такої боротьби в історії і сьогоденні будь-якого поневоленого народу. Українські дослідники Д. Веденєєв і Г. Биструхін з цього приводу цілком справедливо стверджують: «У переважній більшості таких історичних прецедентів протиборство велося силою зброї, а обопільні криваві ексцеси набували системного характеру. Підкреслимо, що рідкісні приклади народних антиурядових рухів обходилися без державного терору й відплатного тероризму пригноблених, масового насильства, бузувірства» [29, с. 311].

Сьогодні вже існує достатня ґрунтовна джерельна та історико-дослідницька база для того, аби скласти об'єктивне уявлення чи то про С. Бандеру, а чи про визвольну боротьбу української нації у ХХ сторіччі. Наведімо принаймні деякі з них: збірник документів про вбивство С. Бандери; збірник документів у 3-х тт. на основі архівів СБУ, укл. проф. В. Сергійчук; збірник документів у 4-х тт. з німецьких архівів, укл. професор Сорбонського університету (Париж) В. Косик; збірник документів і матеріалів за редакції львівського історика М. Посівнича [159; 233; 117; 200]. Для тих же, хто володіє іноземними мовами і волів би

ознайомитися з міжнародним виміром постаті С. Бандери, можна порекомендувати десять об'ємних томів публікацій про нього у світовій пресі, які скрупульозно зібрав покійний ректор Українського вільного університету (УВУ) доктор П. Гой і передав з Нью-Йорка (США) на зберігання до ряду українських інституцій (а зокрема і в музей С. Бандери в родинному селі Старому Угринові Калуського району на Івано-Франківщині). Але ступінь використання цього масиву документального матеріалу великою мірою залежить від того, з яких світоглядних позицій оцінювати історичні явища, події, осіб – з позицій національної гідності а чи постколоніальної меншовартості.

Слід зазначити, що в історичних дослідженнях сама джерельна база є найкращим критерієм істини. Бо ж історія – це те, що об'єктивно відбулося, а її опис – це вже суб'єктивна інтерпретація дослідника, здійснена через призму часу. І ця суб'єктивність залежить від багатьох факторів – родинного і суспільного виховання, національно-державної належності, світогляду, особистих характеристик, освіти, володіння науковим інструментарієм тощо. Скажімо, у згаданих збірках документів за редакції професора В. Сергійчука та професора В. Косика є документи советського, німецького й оунівського походження, глибоко аналітичні й відверто пропагандистські, здобуті агентурним шляхом і шляхом допиту учасників націоналістичного підпілля. Цілком очевидно, що для того, аби ними ефективно оперувати в інтересах об'єктивної істини, слід щонайменше володіти темою й елементарною фаховою підготовкою.

Змальовуючи негативний образ С. Бандери, його сьгоднішні критики не використовують цього документального масиву, але тенденційно підбирають цілий ряд цитат авторів – як дослідників української історії, так і советських пропагандистів і навіть працівників спецслужб. Так, згаданий Р. Чапюк разом із посиланням на О. Субтельного (задля об'єктивності слід зауважити, що останній належав до «мельниківського» табору оунівців, а тому його оцінки бандерівського руху носять суб'єктивний характер) використовує праці О. Поліщука (псевдонім О. Войцехівського), що, за влучним виразом М. Мандрик, підхопив естафету критики «українського буржуазного націоналізму»

від своїх попередників В. Замлинського, Ю. Римаренка, Р. Симоненка і К. Дмитрука [143, с. 34–35]. В такому разі за аналогією можна як аргументи використовувати й твердження керівника 4-го відділу КГБ СРСР К. Гальського, що ховався під псевдонімом К. Дмитрука, чи не менш відомого советського публіциста і такого ж високопоставленого кагебіста В. Цуркана – заступника начальника розвідки КГБ СРСР та В. Чернявського – керівника відділу в центральному апараті розвідки КГБ, що ховався під псевдонімом В. Чередниченка [29, с. 343, 363–364, 411]. Але не підлягає сумніву, якою є цінність тверджень, що здійснювалися за оперативним завданням КГБ на догоду російсько-більшовицькому колоніальному режимові й відповідно на шкоду українському національно-визвольному руху.

Окрім постаті С. Бандери, Р. Чапюк у своїй статті в тенденційному дусі трактує і ряд інших принципових історичних проблем. До таких, зокрема, належить і трагедія польсько-українського протистояння на Волині. Як про самоочевидні речі автор говорить про перебування на Волині, одвічній українській етнічній землі, великих масивів (а не поодиноких поселенських вкраплень) польського етнічного населення. Постає закономірне питання, звідки і коли воно тут взялося – одвічно проживало на цій землі чи масово прибуло сюди під час польської колонізації? І не тільки протягом декількох попередніх сторіч, але й особливо тоді, коли Польська держава знищила ЗУНР і під час посиленої колонізації цієї частини України протягом 20–30-х років ХХ сторіччя. Красномовний прилад з цього приводу наводить професор В. Косик – якщо до Першої світової війни поляки на Волині становили 7%, то вже до початку Другої їх стало 16% [116, с. 117, 119].

Таким же самоочевидним для автора аналізованої статті є факт існування на Волині (а не десь, скажімо, в Центральній Польщі) у Другу світову війну Волинського округу підпільної АК і Окружної делегатури польського закордонного уряду, а після її закінчення – численної советської колоніальної адміністрації (яку Р. Чапюк соромливо ототожнює всього лиш із «направленими з

центральных і східних областей вчителями і медиками»), такої ж численної присутності советських окупаційних військ і каральних підрозділів.

Оцінюючи польсько-український конфлікт на Волині, авторам подібного гатунку слід було б користуватися не тільки польськими та пропольськими, російськими і проросійськими трактуваннями нашої історії, а й офіційним «Фаховим висновком робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА». У цьому документі особливу увагу привертають слова: «Глава польського емігрантського уряду В. Сікорський 30 липня 1941 р. підписав угоду про союз з СРСР у війні. [...] Кожна зі сторін вважала західноукраїнські і західнобілоруські землі своїми» [177, с. 22–24]. Характерно, що звинувачуючи ОУН за контакти з Німеччиною, автор з позицій постколоніального дискурсу не ставить в один ряд польсько-советські домовленості. Очевидно, що з таких позицій советський режим для нього виглядає менш антилюдяним, аніж нацистський.

Автори «Фахового висновку» наводять і такий факт: «Коли німці дізналися про те, що українська допоміжна поліція виявилася однією із форм конспіративної мережі ОУН(Б), вони почали її роззброювати. Власне, цим була ініційована масова втеча поліцаїв в ліси, де формувалася УПА. Окупаційна адміністрація замінила всіх українців у допоміжній поліції поляками, що одразу відчуло на собі українське населення Волині» [178, с. 23]. Впадає в очі те, що ці процеси відбувалися ще до початку антипольських акцій на Волині.

Під час аналізу названого документа впадає в очі й те, як советські партизани, а особливо «диверсійно-розвідувальний загін половника НКВС Д. Медведєва», «мобілізували у свої загони не менше 5 тис. бійців з числа місцевих поляків» [177, с. 24]. При цьому слід зауважити, що ці підрозділи північного колонізатора також поводитися з українцями як жорстокі окупанти. Для прикладу, наведемо мовою оригіналу витяг із доповідної записки колишніх советських партизанів з'єднання ім. Будьонного: «По пути движения нашего

отряда личный состав отряда, помимо выполнения прямых задач, имел больше недостатки, как-то: грабежи, мародёрство мирного населения и насилие над женщинами. Примеры: [...] 3. На расквартировании в селе Голыбисы, Шумского района, Волынской области, старшина Мезенцев в пьяном виде избил пряжкой двух девушек, требуя от них согласия на сожительство. 4. В селе Дубовцы под Тарнополем была изнасилована женщина в возрасте 40–45 лет партизанами Гардановым, Панасик, Мезенцевим, ком. отряда Бубновым и др. Фамилия пострадавшей неизвестна. 5. В селе Верхобуж под Бродами старшина Мезенцев пытался изнасиловать девушку. Она не соглашалась. Тогда он, Мезенцев, взял девушку и ее мать, вывел на улицу ночью и под страхом оружия требовал их согласия. Поставил к стене и стрелял из автомата над головами, после чего изнасиловал старуху 65 лет...» [121, с. 195–196].

Польські колоністи на Волині, шовіністично налаштовані проти всього українського, свідомо прирекли себе на заручника колоніальної політики Другої Речі Посполитої. Коли українське підпілля попередило їх про відповідальність за співпрацю з німцями і советськими партизанами та з уваги на це поставило вимогу покинути край, то польське підпілля дало співвітчизникам наказ «Сидіти на місці, бо Польща втратить Волинь» й що «польська Волинь не буде польською без присутності польського населення» [178, с. 139].

Щодо причин українсько-польського конфлікту. Вслід за більшістю польських та за деякими українськими науковцями (але не всією науковою громадськістю України і тим більше не офіційно уповноваженою державною комісією) Р. Чапюк такими причинами визначає визвольну боротьбу УВО, ОУН та УПА. У такому разі постає ряд закономірних питань. Чи не Польща, ліквідувавши ЗУНР, викликала до життя УВО, яка в період невизначеного статусу Галичини намагалася продемонструвати урядам Антанти, що поляки не господарі на цій землі? І чи не Польща, запровадивши на завойованій українській території культурно-лінгвістичний, господарсько-економічний, соціальний і, врешті,

політичний терор, викликала до життя ОУН? Адже цей терор і в парі з ним посилена колонізація польських поселенців західноукраїнських земель мали на меті якнайшвидшу асиміляцію українців або їх витіснення зі своїх споконвічних земель. Насиллю колонізатора українці відповіли насиллям підпільних бойових підрозділів УВО та ОУН.

І, врешті, чи не польський еміграційний уряд у Лондоні навіть не хотів допускати думки, що на територіях, які захопила Польща, може постати й самостійно урядувати Українська держава?! В. Косик у своїй праці наводить документ цього уряду, де чітко зазначається, що переговори з українцями безрезультатні, бо вони вимагають «рівної суверенності обох сторін і рівного розподілу в опануванні терену». В свою чергу генеральний штаб АК під керівництвом генерала С. Ровецького у своїх планах передбачав, що здобувши перемогу над німцями, «поляки повинні виступити проти українських державницьких “зазіхань”». А позиція «Стронніцтва людового» щодо розв’язання «українського питання» була ще радикальніша і передбачала «фізичне виселення (українців) із цілих регіонів з їхніми сім’ями за межі держави як громадян, які виявилися негідними жити у цій державі» [116, с. 124, 128, 138].

Щодо початку польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни, то, перш ніж почалися трагічні події на Волині, масові випадки польського насилля над українцями ще 1941 р. було зафіксовано на українських етнічних землях Грубешівщини і Холмщини. А 1942 р. вже сотні українців загинули від рук поляків у Грубешівському, Замосцькому, Білопідляському, Люблінському і в деяких інших повітах. Ще трагічнішим для українців виявився початок 1943 р. Професор В. Косик на підставі польських джерел стверджує: «Починаючи від 9 березня 1943 р. поляки (мабуть з АК) розпочали збройні напади на українські села у Грубешівському регіоні: у М’єці було спалено 160 осель і вбито 54 особи; у Сагрині – 250 домів і вбито 245 осіб; у Турковичах – 220 спалених осель, вбито 17 осіб і т. п. Від 26 травня 1943 року до 22 травня 1944 року лише в цьому регіоні

польські військові формування знищили вогнем 52 українські села і змасакували приблизно 4000 українських селян» [116, с. 120, 121, 123].

Привертає увагу той факт, що згадані випадки терору польського підпілля проти українського населення розпочалися значно раніше від липня 1943 р. – тобто тієї дати, яку поляки вважають за початок масових антипольських акцій на Волині. В такому разі, постає питання, хто започаткував трагедію взаємного знищення і де причина, а де наслідок? Автори, подібні до Р. Чапюка, відповідають на нього з позицій традиційного постколоніального дискурсу й усі звинувачення покладають винятково на українців. І за такою логікою мислення мільйони українських жертв Голодомору, ГУЛАГу, Дем'янового Лазу чи Луцької тюрми також самі собі винні, що посміли вчинити спротив насиллю російсько-більшовицького окупанта й колонізатора, а тому він і знищив їх.

Отож, за польсько-український конфлікт перш за все відповідальна міжвоєнна Польська держава, польський еміграційний уряд і польське збройне підпілля у роки Другої світової війни.

Співвідповідальний за цей конфлікт і російсько-більшовицький режим. Згадана вище Е. Томпсон скрупульозно проаналізувала советську пресу того періоду. Коли, реалізуючи «пакт Молотова–Ріббентропа», СРСР окупував землі Західної України та Західної Білорусії, советські газети просто шаленіли тотальною антипольською пропагандою і пропагандою міжнаціональної ворожнечі. «За часів Другої Речі Посполитої етнічні поляки в Україні та Білорусії користувалися лінгвістичними та соціальними привілеями, яких не мали українці і білоруси. Радянські власті скористалися обуренням цією ситуацією й використовували українців, білорусів і євреїв як засіб, щоб змусити поляків сплачувати за скоєне й з високими відсотками». І далі: «У архівах Інституту Гувера зберігаються сотні документів і свідчень людей, що уціліли, які свідчать про те, що пропаганда в пресі проти поляків дала бажаний результат» [297, с. 270, 286]. Слід зазначити, що олії у вогонь польсько-українського конфлікту

советський режим продовжував доливати вже й під час Другої світової війни через свої партизанські (зокрема і спецрозвідувальні) підрозділи. Це неоднозначно засвідчують джерела польського підпілля [116, с. 129, 130, 135].

Співвідповідальний за польсько-український конфлікт і нацистський режим, що, використовуючи принцип *divide et imperia* (поділяй і володарюй), взаємно нацьковував представників двох народів, «створював духовний кордон між поляками та українцями» [116, с. 135].

Український дослідник І. Цепенда вважає, що «українсько-польський конфлікт, який мав місце на Волині в 1943–1944 роках, у дійсності став неоголошеною війною обох націй, незалежницькі інтереси яких зіткнулися». В той же час він наголошує на тому, що «не слід ігнорувати зовнішні чинники», і наводить достатньо вагомі джерельні аргументи, що до провокації цього українсько-польського протистояння причетні також німецькі й советські спецслужби [313, с. 71].

Співвідповідальні і держави Антанти, адже саме рада її послів всупереч задекларованим принципам Вільсона 1923 р. відмовила західним українцям у праві на власну державність і визнала над ними державну зверхність Польщі. Таке її рішення призвело спочатку до переслідування українців у Польській державі, а згодом і до того жорстокого польсько-українського конфлікту, що розгорівся в умовах Другої світової війни.

Разом з негативними оцінками С. Бандери, ОУН та УПА Р. Чапюк у традиційному для себе постколоніальному дискурсі трактує і цілий ряд інших фактів з історії цих націоналістичних формацій. Аналіз кожного такого трактування – це тема окремого об'ємного дослідження. А тому обмежмося з приводу деяких із них короткими зауваженнями.

Так зване «єврейське питання» в політиці ОУН. Достатньо детально його проаналізував у своїй праці «Ставлення ОУН до євреїв» В. В'ятрович [24, с. 144]. Якщо коротко, то для характеристики цього питання найкраще надаються вже

наведені в цьому дослідженні слова професора О. Удода: «Такі сентенції (звинувачення українців в антисемітизмі. – О. С.) формують хибне уявлення про ставлення до єврейства, як мірила національного характеру будь-якого суспільного руху. Не єврейська проблема була і є для українців визначальною» [300, с. 7–8]. Наводили ми також і слова Я. Стецька про адекватне ставлення представників обох народів до права кожного з них на власну національну державність як першу умову ефективної співпраці. У свою чергу, досліджуючи закордонні архіви ОУН, автор може засвідчити, що взаємовигідна співпраця ОУН з єврейськими колами на еміграції носила регулярний і плідний характер. У боротьбі проти спільного ворога, советського тоталітарного режиму, вони обмінювалися інформацією про становище в'язнів обох національностей у тюрмах і концтаборах, попереджували одні одних про виявлених сексотів і загрози від них, допомагали передавати заборонену літературу з ССРСР за кордон і навпаки, друковані органи ОУН були насичені матеріалами на захист переслідуваних євреїв тощо. Однак такий взаємовигідний характер співпраці носила тільки до тих пір, поки не зникла спільна загроза.

У такому ж традиційному дусі советської пропаганди автори, подібні до Р. Чапюка, відносять ОУН до організацій фашистського типу. Очевидно, їм можна лиш порекомендувати не тільки механічно повторювати советські пропагандистські штампи, але й поцікавитися відмінностями між італійським фашизмом, німецьким націонал-соціалізмом та українським націоналізмом. Так, спеціалісти советської пропаганди ще до Другої світової війни активно пропагували щодо німецького націонал-соціалізму ярлик фашизму для того, аби не було видно, що своїм корінням він споріднений із російсько-більшовицьким інтернаціонал-соціалізмом. А ввійшовши в число переможців Другої світової війни, комуністичний ССРСР на спілку з ліберальним Заходом поширив уже сформований ярлик фашизму на будь-який здоровий прояв національного духу в народів, яких він поневолив. Зокрема і на український націоналізм як ідеологію і

визвольно-політичний рух поневоленого українського народу. Щодо самої ОУН, то ще на зорі виникнення організації її засновники чітко відмежовували себе від фашистської ідеології [155, с. 93–96].

Відповіді на весь комплекс перекручень української історії у статті Р. Чапука, що пов'язані з взаєминами ОУН і Третього Рейху, можна почерпнути із згаданого вище «Фахового висновку робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА». Ми не вважаємо за доцільне його переповідати, хіба коротко зачитуємо: «На думку провідників ОУН, німецько-радянський договір від 23 серпня 1939 р. мав бути короткотривалим. Після радянсько-фінської війни, яка продемонструвала слабкість Червоної армії, вони не сумнівалися в тому, хто переможе у неминучому двобої гітлерівської Німеччини з Радянським Союзом. Знищення ССРСР, як їм здавалося, могло здійснитися тільки перетворенням союзних республік на окремі від Росії національні держави. Іншого варіанта вони й уявити собі не могли. Тому в поразці Радянського Союзу С. Бандера і А. Мельник, як і вся українська еміграція, вбачали історичний шанс для відродження Української держави» [177, с. 5–6].

Історію набагато легше читати чи інтерпретувати, аніж її творити. Через призму років легко оцінювати переможених словами переможців, адже їх, як відомо, не судять. Але важко в історичній ситуації, що існує, ухвалити правильне рішення, яке може бути доленосним для свого народу. 1939-го чи 1941 р. ніхто не міг передбачити результатів світових змагань. Нацистська Німеччина, що при військовій та економічній допомозі ССРСР встала з колін після поразки в Першій світовій війні, демонструвала світові свою безперечну перевагу. Провідні країни Європи та ССРСР наперебій запобігали перед нею і в розрахунках на союзництво з нею будували свої геополітичні плани. Не дивно отже, що підтримки в такої світової потуги шукала й ОУН як політичний виразник волі поневоленого українського народу. Однак, як тільки Німеччина продемонструвала свої справжні наміри, поставивши перед С. Бандерою та Я. Стецьком вимогу

анулювати Акт відновлення української державності у Львові від 30 червня 1941 р., ОУН стала на шлях боротьби з нею. Якщо засуджувати її в таких контактах та звинувачувати в колабораціонізмі, то слід одночасно засуджувати й СРСР (зокрема за «пакт Молотова–Ріббентропа») та цілий ряд країн Європи (зокрема й за мюнхенську змову 1938 р.).

Очевидно, що у випадку аналізованої статті Р. Чапука маємо чітко виражений постколоніальний дискурс у трактуванні української історії (причому рівною мірою пропольський і проросійсько-советський) і цілеспрямоване намагання протистояти виробленню власного національного погляду на історію свого народу, його боротьби і визволення. У той же час Е. Томпсон, демонструючи об'єктивну оцінку стороннього дослідника, стверджує, що і російський, і польський уряди мали щодо України імперські прагнення, а тому боролися з українським націоналізмом. Відповідно до її класифікації обидві ці держави демонстрували щодо України агресивний націоналізм, у той час як український націоналізм носив захисний характер. «Необхідно розмежувати захисний націоналізм, основою якого є захист національної ідентичності, та агресивний націоналізм, спрямований на експорт власної національної ідентичності та завоювання земель, на яких живуть Інші», – пише Е. Томпсон [297, с. 285, 19, 32].

Отож аналіз ідеологічно-програмових документів українських націоналістичних організацій та їхніх провідних діячів на визвольному етапі і на етапі державного будівництва вказує на те, що в національному питанні вони дотримувалися принципу адекватності. Відповідно до нього українські націоналісти різних формацій в історії і в сучасній українській політиці своє ставлення до представників інших націй вибудовували і вибудовують залежно від того, як ті ставилися і ставляться до програмової мети українських націоналістів визволити Українську націю з-під колоніального поневолення, побудувати власну національну державу й зберегти в ній свою національну ідентичність.

Застосування в процесі вивчення сучасної етнонаціональної політики в Україні теоретико-методологічних підходів іноземних та вітчизняних науковців, як-от формули «абеткового парадокса націоналізму» Г. Моргентау та принципу «боротьби тріади націоналізмів» Р. Брюбейкера, предметного аналізу деяких аспектів міжнародної політики і зокрема антиукраїнських проявів у діяльності координаційних органів ЄС та парламенту Польщі, суспільно-політичної ситуації в Україні й стану державної етнополітики дають змогу стверджувати, що сьогодні Українська держава значною мірою відчуває протистояння українського націоналізму із зовнішніми націоналізмами колишніх держав метрополій і внутрішніми націоналізмами їхніх етнічних меншин в Україні. Його причиною є у першу чергу постімперський синдром тих держав і їхнє намагання використати свої етнічні меншини в Україні як інструмент впливу на вигідну їм внутрішню політику нашої держави. Найгострішого характеру набрало протистояння українського та російського націоналізмів. Цьому посприяла доцьогочасна незважена етнонаціональна політика Української держави, внаслідок якої російська меншина закріпила своє домінантне становище стосовно інших етнічних меншин і титульної української нації.

Важливим фактором загострення етнонаціональних відносин у державі є постколоніальний дискурс у трактуванні ряду складних сторінок української історії, а зокрема національно-визвольної боротьби ОУН та УПА. Показовим є приклад т. зв. «Волинської трагедії», відповідальними за яку їх в односторонньому порядку разом з польськими та російськими науковцями визнають і деякі українські автори. В той же час аналіз історичних фактів вказує на те, що загалом за польсько-український конфлікт перш за все відповідальна міжвоєнна Польська держава, польський еміграційний уряд і польське збройне підпілля у роки Другої світової війни. Співвідповідальними є і російсько-більшовицький та нацистський режими, що, використовуючи принцип «поділяй і володарюй», взаємно нацьковували представників двох народів.

Авторитетні зарубіжні дослідники колоніалізму та постколоніального становлення національних держав стверджують, що імперське трактування історії й культури колонізованих народів пануватиме до тих пір, аж поки представники цих народів не зможуть подати світові альтернативного кута зору. Завданням сучасної української історичної та політичної науки є вироблення такого альтернативного кута зору, і від його виконання великою мірою залежить становлення національної Української держави.

РОЗДІЛ 8. ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ДОКТРИНА СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

8.1. Зовнішньополітична доктрина ОУН

Аналізуючи становище України в сучасному світі, більшість західних та вітчизняних політологів сходяться на тому, що вона є країною нереалізованих геополітичних можливостей. Чи не найкрасномовнішим у цьому сенсі є твердження відомого американського політолога З. Бжезінського. З одного боку, він оцінює факт створення незалежної Української держави як третю за значущістю подію ХХ сторіччя після розпаду Габсбурзької імперії та розколу світу на протилежні політичні системи після Другої світової війни. А з другого, вважаючи Україну геополітичним центром Центральної та Східної Європи, у той же час відводить їй роль «буферної зони», яку західні країни і зокрема США мають використати як інструмент впливу на Росію задля її демократичної і європейської трансформації. «Україна, новий і важливий простір на євразійській шахівниці, є геополітичною віссю, тому що саме її існування як незалежної країни допомагає трансформувати Росію», – зазначав він у своїй знаменитій «Великій шахівниці» [14, с. 46].

Зручне географічне розташування України на порубіжжі Європи та Євразії є «палицею з двома кінцями». Його повноцінне використання могло б перетворити Україну на впливового геополітичного гравця, а змарнування цих переваг відкидає її на периферію геополітичного процесу й перетворює на об'єкт впливу його лідерів. Влучним з цього приводу є твердження українського науковця М. Михальченка: «Країни без власного проєкту майбутнього стають майданчиком, ресурсом для розгортання проєктів інших країн» [151, с. 425]. Аналогічно до свого американського колеги він вважає нинішню Україну лімітрофом («санітарним кордоном») для Росії та Європи [150, с. 302]. З свого боку Л. Шкляр також стверджує: «Двадцять років існування суверенної держави українська зовнішня політика не змогла позбавитись залежності від впливів з боку основних суб'єктів геополітики, насамперед Сполучених Штатів Америки,

Європейського Союзу та Російської Федерації, які продовжують виступати визначальними чинниками зовнішньополітичних стратегій нашої країни» [328, с. 610].

З уваги на сказане актуальним постає питання дослідження причин такого геополітичного становища України. Оскільки сучасні політичні процеси в Європі ознаменовані тенденцією посилення правих рухів і саме під їхнім впливом сусідні країни дедалі частіше висловлюють претензії до України, то автор пропонує здійснити такий аналіз через призму зовнішньополітичної доктрини ОУН, основні положення якої притаманні ідеологічно-програмовим засадам і сучасних організованих структур українського націоналістичного руху [273].

Ми вважаємо, що основи зовнішньополітичної доктрини ОУН були напрацьовані переважно в період перебування її структур на території України, а вже в період еміграційної діяльності лишень вдосконалені та розвинені. А тому головну увагу в цьому викладі ми приділимо аналізу програмних документів саме цього періоду. При цьому ми окремо виокремлюємо принципи як вихідні положення такої доктрини та концепції як вироблені системні підходи до розв'язання окремих зовнішньополітичних проблем.

Перший із таких принципів можна сформулювати як «повноцінна суб'єктність у міжнародних відносинах». Адже відколи Вестфальський мирний договір 1648 р. поклав кінець Тридцятилітній війні в Європі і санкціонував розпад Священної Римської імперії, відтоді суб'єктом міжнародної політики стає нація-держава, призначенням якої є захист національних інтересів. «Вестфальський мир став поворотним моментом історії націй... Державу, а не імперію, династію чи релігійну конфесію, було затверджено як будівельний блок європейського порядку та було створено концепцію державного суверенітету», – розмірковує з цього приводу відомий політолог та державний секретар США Г. Кіссінджер, додаючи, що саме тоді «уперш з'явилося поняття *raison d'état* і “національного інтересу”» [106, с. 27, 30].

На той час територія України була розділена поміж чотирьох держав, ОУН шукала союзників у справі їхнього визволення, об'єднання та побудови

національної суверенної держави й відчула, як напередодні Другої світової війни т. зв. «українське питання» стало розмінною монетою великої європейської політики [118, с. 70–81]. А тому вже в ході війни ОУН-б на своїй Третій конференції в лютому 1943 р. констатувала: «Україна знайшлася в сучасний момент між молотом а ковадлом двох ворожих імперіялістів – Москви й Берліна, що в рівній мірі трактують її як колоніальний об'єкт» [182, с. 77].

Цей принцип важливий для розуміння і нинішнього геополітичного становища України. Протягом всього періоду Незалежності вона так і не набула повноцінної суб'єктності в міжнародних відносинах і натомість весь цей час була об'єктом впливу інших держав, і навіть можна припустити, що значною мірою перебувала під їхнім зовнішнім управлінням. З цього приводу 2005 р. З. Бжезінський обурювався: «У мене викликає подив, що іноземний посол – я підкреслюю, іноземний посол, – проводить в Україні прес-конференцію для того, щоб схвалити рішення щодо змін в українському уряді, начебто це його справа – визначати, що має і чого не має робити керівництво Української держави» [15, с. 92].

Так виглядає, що з 2014 р. відбулася генеральна зміна суб'єкта такого управління з Росії на США. Але й сьогодні не менш принизливими для керівництва Української держави є вимоги до її Президента, Верховної Ради та Уряду з боку цих країн та міжнародних донорських організацій щодо ведення кадрової політики, ухвалення законопроектів, введення до керівного складу державних установ, організацій та підприємств осіб, яких вони пропонують, тощо.

«Опертя на сили власного народу» – чи не найвідоміший принцип національно-визвольної стратегії та зовнішньополітичної діяльності ОУН. Він одночасно виключав орієнтацію на чужі сили, а зокрема на історичних ворогів України. Вперше принцип було сформульовано на Другому ВЗ ОУН-б у квітні 1941 р. [182, с. 25] і потім був присутній у програмних документах всіх наступних форумів ОУН-б.

На власній практиці ОУН-б переконалася, що відхід від принципу несе із собою великі загрози. Так, намагання напередодні Другої світової війни знайти опору в особі Третього Рейху виявилися помилковими вже на самому початку війни – нацисти вороже поставилися до проголошення у Львові 30 червня 1941 р. Акта відновлення Української держави, запроторили провідників організації до тюрем та концтаборів й розпочали тотальні арешти її активу. Аналогічно і після Другої світової війни не виправдалися сподівання на те, що під час геополітичного протистояння США та СРСР західний світ підтримає прагнення України до незалежності. Натомість він виступив із тактикою стримування совєтської агресії і не мав у перспективних планах розчленування СРСР на національні держави, а отже не передбачав існування незалежної України [244, с. 69].

Сучасні українські високопосадовці також регулярно піддавали ризикові державу, порушуючи цей апробований історичною практикою націоналістичний принцип: спочатку орієнтуючись на історичного ворога Росію, а після її агресії проти України – покладаючи виняткові надії на зовнішню військово-політичну допомогу Заходу. У зв'язку з цим варто пригадати постанови Другої конференції ОУН-б з квітня 1942 р.: «Поборюємо всякі ледачі сподівання на чужу допомогу і ласку й виховуємо всенародне прагнення вибороти самостійність і соборність України» [182, с. 68]. А щодо зневіри нинішнього керівництва держави в сили власного народу показовим є і твердження Третього Надзвичайного ВЗ, що відбувався в лютому 1943 р.: «Наша орієнтація на власні сили народу на початку війни видавалася слабшому елементові утопією» [182, с. 96].

Органічно пов'язаний із ним є і принцип солідаризму світового українства. Вперше його було сформульовано в Маніфесті Організації українських націоналістів з грудня 1940 р. До слова кажучи, цей документ, за висновком відомих українських істориків в еміграції В. Косика та П. Мірчука, своїми основними ідеями і положеннями був передвісником Загальної декларації прав людини ООН і за часом випереджав її на вісім років [268, с. 15–16, 29]. Так-от, позиціонуючись в тогочасних геополітичних реаліях і визначаючи тактику й

стратегію національно-визвольної боротьби, ОУН-б у цьому документі закликала «всіх українців – де вони не жили б – ставати у бойові лави Фронту Української Національної Революції». Такою ж метою, «з'єднати всіх українців у одному визвольному фронті», задається і Другий ВЗ ОУН-б [182, с. 22, 30]. Закономірно, що цей принцип тим більше присутній у програмних документах ОУН-б еміграційного періоду та особливо актуалізується з проголошенням Незалежності України. Якраз напередодні цієї події відбувався Восьмий НВЗ ОУН-б, у постановах якого вкотре звучить теза: «Залучення всіх сил Нації в революційно-визвольні процеси зумовлює конечність консолідації діючих політичних сил в Україні і в діяспорі на спільно прийнятій платформі соціально-економічного і державно-правного ладу в Українській Державі» [37, с. 167–168].

Ще актуальнішим цей принцип стає сьогодні. Адже, за різними підрахунками, в еміграції перебуває від 8,2 млн до 20 млн українців [154, с. 17]. Окрім того, багато їх під тиском складних соціально-економічних обставин продовжує емігрувати з України. Дослідники сходяться на тому, що точних даних про їхнє число назвати неможливо, але, за даними МЗС України, тільки 2017 р. за кордон виїхав мільйон українських громадян [302]. Ця проблема починає становити демографічну загрозу для національної безпеки. У той же час український уряд не має системної програми залучення українців-емігрантів до розбудови Української держави – починаючи від відсутності системних культурно-освітніх та інформаційних програм, спрямованих на традиційну українську еміграцію, і завершуючи програмами стримування сучасного процесу еміграції та повернення українців на рідні землі.

Як і перший із наведених принципів, два наступні також сформульовано ще на Установчому зборі ОУН: «Повне усунення всіх найманців з українських земель, що наступить в бігу української революції та відкриє можливості розвитку Української Нації в межах власної держави, забезпечить тільки система власних мілітарних озброєнь та доцільна союзницька політика» [182, с. 12].

З наведеного випливає принцип «мілітарної організації національного організму». Ми вважаємо доречним сформулювати його саме так, оскільки в

програмних документах дальших організаційних форумів ОУН-б тезу про «систему власних мілітарних озброєнь» було трансформовано в доцільність мобілізації цілого українського народу для потреб визвольної боротьби. Зокрема Третій НВЗ в умовах ведення УПА запеклої двофронтової боротьби проти нацистської Німеччини та більшовицького СРСР наголошував: «Навіть тисячі найбільш відданих борців не здобудуть України, коли весь народ не прийме участі в боротьбі» [182, с. 102]. Впадає у вічі те, наскільки це твердження є актуальним в умовах сьогоденної російсько-української війни.

Сучасні українські дослідники геополітики В. Мадіссон та В. Шахов наголошують на аксіоматичній тезі, що «здавна у світі поважають сильних і багатих» [140, с. 97]. Військовий вимір сили разом з економічним, технологічним і культурним З. Бжезинський вважає основою геополітичного домінування Америки [14, с. 195]. Наскільки важливою для держави є мілітарна сила, наголошує також і авторитарний лідер Сінгапуру Лі Куан Ю. До 1942 р. його країною володіли британці, й місцеве населення вважало, що їхнє панування триватиме ще тисячоліття. Але «вторгнення японців у Сінгапур стало найбільшим уроком політичного виховання в моєму житті, адже впродовж трьох з половиною років я спостерігав за тим, яке значення має сила і як сила, політика й уряд діють разом» [136, с. 160–161], – згадує він.

Всупереч такій істині керівництво Української держави весь час принцип сили віддавало в жертву оманливому принципіві світової справедливості, який так настирливо пропагували і пропагують сильні геополітичного світу для своїх слабких візаві. А тому, плануючи її ліквідацію і руйнуючи через агентів впливу найвищого рівня її систему безпеки, московський режим В. Путіна мав для своїх дій цілком сприятливий ґрунт.

У свою чергу, аналізуючи процес демілітаризації не тільки держави, але й всього українського суспільства, та усвідомлюючи, які загрози він несе для державності, сучасні українські націоналістичні організації з одного боку посилювали власний парамілітарний потенціал, а з другого пропагували у своїх програмних документах різні системи мілітарної організації цілого народу.

Зокрема у Програмі захисту українців ВО «Свобода» це знайшло своє вираження у положенні про створення державної системи загальної мобілізації народу за швейцарським зразком [208].

Принцип доцільної союзницької політики також впливає з наведеного витягу постанов установачого ВЗ ОУН. Визначаючи головним джерелом сили власний народ, ОУН проте ніколи не заперечувала потреби в союзниках і в той же час встановлювала критерії їхнього вибору. Перший і головний із них прозвучав у тих же постановах і на розвиток зазначеного принципу: «Відкидаючи в засаді традиційні методи української політики орієнтуватися у визвольній боротьбі на котрогось із історичних ворогів Української Нації, українська зовнішня політика здійснюватиме свої завдання шляхом союзницьких зв'язань із тими народами, що вороже відносяться до займанців України» [182, с. 12].

Отож цей критерій визначав неможливість укладення союзу з історичними ворогами України і натомість передбачав орієнтацію на їхніх недругів. У зв'язку з цим логічно постає цілком предметне й актуальне для сьогоденної української міжнародної політики питання, чи історичні вороги України назавжди залишатимуться такими? На нашу думку, влучно на нього відповів М. Міхновський у своїх «Заповідях», визначивши, з одного боку, їхній перелік, а з другого – критерій «ворожості». Його формула «поки вони панують над нами і визискують нас» [156, с. 212] і є таким критерієм.

У процесі дальшого вдосконалення принцип набував щораз об'ємнішого змісту. В умовах Другої світової війни до кола закономірних союзників потрапляють народи, яких поневолила Росія. Теза розвалу «Московської імперії – СРСР» та створення союзу всіх її поневолених народів стала головною підставою для появи вже згаданого Маніфесту ОУН. У ньому також вперше прозвучав відомий програмний лозунг ОУН-б «Свобода народам! Свобода людині!». Протягом всього періоду Другої світової війни ОУН-б систематично і цілеспрямовано працювала над удосконаленням тактики здійснення таких союзів. Третя конференція ОУН-б уточнювала, що вони можливі «на основі спільних інтересів», і наголошувала, що прагне «до ліквідації дрібних неістотних спорів».

А після неї і Третій НВЗ додатково акцентував на «взаємній повазі і визнанні права на вільне життя» [182, с. 21–23, 82–83, 99]. Ці уточнення актуальні і для позиціонування українських інституцій та посадовців у процесі формування сьогоднішніх взаємин України із сусідніми державами.

Наступний етап удосконалення принципу пов'язаний з еміграційним періодом діяльності ОУН-б. Кінець 60-х – поч. 70-х років ХХ ст. характеризувався розрядкою міжнародної напруженості і переведенням «холодної війни» у психологічне протистояння двох наддержав і полярних військово-політичних блоків. У зв'язку з цим зазнала змін і визвольна концепція ОУН-б. Зокрема Четвертий ВЗ ОУН, що відбувався навесні 1968 р., почав піднімати ідею спільного фронту поневолених народів Росії на рівень глобальної політики. Тоді ж зазвучала теза, що потенційними союзниками України можуть бути і ті державні народи, які відчують небезпеку з боку Російської імперії та підтримують ідею визволення України і створення власної держави. «На сучасному етапі української визвольної боротьби ОУН мусить подбати про скріплення і поширення взаємин з тими народами і державами, інтереси яких з таких чи інших причин збігаються з українськими інтересами», – відзначалося у постановах Четвертого ВЗ ОУН-б [319, с. 176]. Ще чіткіше про це висловилося на П'ятому ВЗ ОУН-б восени 1974 р. С. Стецько: «Природними союзниками України є не лише поневолені нації, але і ще вільні, які межують з російською тюрмою народів, що загрожує їм безпосередньо» [183, с. 92].

Отож в остаточному підсумку принцип доцільної союзницької політики означає, що до кола союзників України не можуть бути віднесені ті історичні вороги України, які продовжують намагання в тій чи тій формі домінувати над нею, й натомість союзниками можуть бути їхні недруги, а також народи, яких поневолила Росія (як держави, що продовжує нести найбільшу загрозу для України), й ті, які відчують від неї загрозу. Суттєве уточнення до цього принципу внесла Декларація ОУН-б з приводу завершення Другої світової війни в Європі: «Треба мати союзників, але ніколи – імперіялістичних опікунів» [182, с. 122].

Здійснюючи тезовий огляд основних концепцій зовнішньополітичної доктрини ОУН, перш за все слід відзначити, що вже постанови установчого ВЗ ОУН концептуально визначають Україну як вирішальний чинник східноєвропейського політичного простору, а наступні організаційні форуми наділяють її окремою місією на Сході Європи, ставлячи існування незалежних національних держав на цьому просторі в залежність від факту існування незалежної України. «Без існування Української Самостійної Соборної Держави неможливе існування суверенних національних держав європейських народів, а зокрема поневолених народів східної, середньої, північної й південної Європи та тривалий мир», – стверджувала Третя конференція ОУН-б, а після неї майже аналогічно і Третій НВЗ [182, с. 12, 84, 116]. Як згадувалося вище, сьогодні більшість політологів також концептуально сходяться на тому, що Україна посідає унікальне геополітичне положення. А З. Бжезінський відносить її до п'яти країн, які є осьовими для визначення політики на цілому Євразійському континенті [14, с. 41].

У цьому ж контексті перебуває і концепція Балто-Чорноморської осі. Історично вона бере свій початок ще від геополітичної осі «північ–південь», на основі якої князь Ярослав Мудрий намагався розбудувувати державу «від моря до моря». У ХХ ст. концепцію розробляли С. Рудницький, М. Грушевський і особливо Ю. Липа, до чиєї спадщини зазвичай звертаються прихильники ідеології українського націоналізму. В той же час вона не знайшла свого повноцінного вираження у зовнішньополітичній доктрині ОУН, принаймні в її офіційних програмних документах. Можливо, за винятком Десятого ВЗ ОУН-б, який 2000 р. вказує на потребу «пошуку потенційних військових союзників у першу чергу серед країн Східної Європи, Чорноморського та Балтицького регіонів» [63, с. 182]. Сьогодні концепцію достатньо чітко виписано у програмних документах українських націоналістичних організацій, а зокрема ВО «Свобода» [208].

У той же час, починаючи від Маніфесту ОУН 1940 р. [182, с. 21–23] і в програмних документах практично всіх наступних форумів ОУН дуже предметно присутня та детально розробляється концепція розчленування Російської імперії

на національні держави. Дещо пізніше вона доповнена принциповим положенням і про потребу боротьби з тими російськими опозиційними силами, які хоч і протистоять в той чи той період із чинним режимом, але в той же час виступають за збереження в будь-якій формі Російської імперії. «Організація Українських Націоналістів бореться проти всіх родів московського імперіялізму, тому поборює всі ті протирежимні організації й рухи в ССРСР, що поза ССРСР змагають до збереження московської імперії в якій-небудь формі та до нового поневолення немосковських народів», – зазначає у своїх постановках Другий ВЗ ОУН-б [182, с. 32], а далі її повторюють чи не всі організаційні форуми ОУН, особливо еміграційного періоду.

Концепція залишається актуальною і до сьогодні, оскільки Російська Федерація, зберігши після розпаду ССРСР внутрішнє імперське ядро, й надалі залишається головним чинником загрози для своїх сусідів, а зокрема для України. Бачиться, що таку загрозу можна буде ліквідувати тільки шляхом реалізації аналізованої концепції ОУН-б. Тим більше, що для цього завжди були й залишаться реальні підстави. Як відзначає М. Михальченко, ще в 90-х роках ХХ ст. під час розпаду ССРСР з'явилися проєкти створення Далекосхідної, Сибірської, Уральської республік, а сьогодні в Москві дуже складними залишаються взаємини з Якутською, Татарською, Башкирською, Чеченською та іншими автономіями [151, с. 456]. Цікаво, що хоча для американської геостратегії притаманною є політика збереження на території колишнього ССРСР і теперішньої Росії єдиного геополітичного гравця, однак її класик З. Бжезінський у контексті потенційної «демократизації Росії» також схильний до плану її розчленування на три велетенські конфедеративні частини – «європейську Росію, Сибірську Республіку і далекосхідну Республіку» [14, с. 202].

Концепція Європи вільних національних держав логічно взаємопов'язана з попередньою, і на цьому ґрунті її основи було закладено ще в Маніфесті ОУН 1940 р., який після розвалу Російської імперії передбачав постання на її руїнах незалежних національних держав. Однак своє повноцінне формулювання вона отримала після початку нацистсько-советської війни і протистояння ОУН з обома

агресорами. Тоді ж концепцію було доповнено запереченням нацистської теорії «Нової Європи», і вона отримала своє повноцінне завершення. «Московсько-більшевицькій міжнародній концепції – інтернаціоналу й німецькій концепції т. зв. “Нової Європи” ми протиставляємо міжнародню концепцію справедливої національно-політично-господарської перебудови Європи на засаді вільних національних держав під гаслом – “Свобода народам і людині”», – проголошували постанови Другої конференції ОУН-б [182, с. 62].

Як і інші головні елементи зовнішньополітичної доктрини ОУН-б, ця концепція отримала своє підтвердження в програмних документах її подальших організаційних форумів, була доповнена «ідеєю самостійних національних держав європейських народів на їх етнографічних територіях» [182, с. 81], і з її позиції Організація у своїй післявоєнній Декларації 1945 р. критично оцінювала концептуальні засади створення Організації Об’єднаних Націй (ООН): «Творення міжнародньої організації (Об’єднаних Націй) не розв’язує в позитивному дусі життєвої справи народів тому, що основи, на яких базується ця організація, є в самому корені нездорові». Зокрема ОУН-б вважала, що передача керівництва ООН в руки великих держав автоматично означає надання їм переваги в міжнародних справах з одночасною «експлуатацією та асиміляцією малих народів», і робила висновок, який сьогодні знаходить своє актуальне підтвердження: «Ми й на хвилину не сумніваємося, що ця організація ролі, яку вона собі декляративно ставить, не сповнить» [182, с. 125].

У програмних засадах організованих структур сучасного українського націоналізму цю концепцію трансформовано в концепцію «Європи вільних націй», що є націоналістичною антитезою ліберальній денаціоналізаційній політиці Європейського Союзу [208].

Авторське формулювання концепції «в Європу через Азію» побудоване на аналізі програмних документів ОУН-б періоду 60–80-х років ХХ ст. Тоді, як вже згадувалося, зі зміною клімату в міжнародних відносинах відбуваються уточнення і у визвольній концепції ОУН-б, зокрема і пошук нових союзників. Так, під час Четвертого ВЗ ОУН навесні 1968 р. К. Блакитний, аналізуючи розклад політичних

сил у світі, дійшов висновку, що Західна Європа і США у своїй політичній стратегії не мають планів розчленування ССРСР на незалежні національні держави. Отож хоч Україна культурно і належить до західного світу, але вона не може покладатися на його допомогу. А тому автор доходить висновку, що «саме в Азії українські національно-визвольні змагання можуть мати певну підтримку» [320, с. 213]. Від цього часу і аж до розпаду ССРСР (та й після нього) це положення завжди є неодмінним елементом зовнішньополітичних постанов ОУН-б.

В умовах сьогоднішніх намагань з боку структур Європейського Союзу ізолювати Україну від повноцінних контактів із рештою Європи та неоднозначності інтеграційних процесів у ньому самому ця концепція залишається і надалі актуальною в багатьох аспектах і перш за все в геополітичному. Свого часу С. Ленкавський, один із провідних ідеологів ОУН, стверджував: «Азія в українській політиці повинна б зайняти більше місця, як до цього часу їй відводиться, бо в Азії лежить ключ до існування тих або інших світових потуг – як європейських, євразійської (Московської імперії), так і Американського континенту (сьогодні США)» [132, т. 1, с. 47–48]. Цей висновок сьогодні авторитетно підтверджує і З. Бжезінський, привертаючи увагу до «переміщення глобального центру тяжіння до Азії» [15, с. 70]. Він же, аналізуючи розклад сил у регіоні Закавказзя та Середньої Азії, який за виміром потенційної вибухонебезпечності своєрідно називає «Євразійськими Балканами», вносить Україну до восьми країн, які ведуть боротьбу за вплив на цей регіон [14, с. 135].

Не менш важливим є і економічний аспект. Сьогодні західні фінансові організації перед наданням Україні кредитних ресурсів, як правило, виставляють принизливі політичні умови. У той же час такі ж, а то й значно більші ресурси готові надати східноазійські держави й без будь-яких додаткових політичних умов. Так, наприклад, за роки російсько-української війни Китай поступово витісняє Росію з українських ринків і вже став третім за розмірами її торговельним партнером. Тільки 2017 р. двостороння торгівля між двома країнами зросла на 17 відсотків [130]. Одне слово, якщо Європа не хоче пускати

Україну в двері, можна, зайшовши в тил, ліквідувати її ізоляційний фронт, отримавши відповідні ресурси з Азії.

Зрештою, в умовах глобалізаційної нівеляції національних ідентичностей Східна Азія, за влучним твердженням Лі Куан Ю, в культурно-духовному плані залишається етноцентричним масивом [136, с. 135]. Навіть більше, З. Бжезінський у своїй відомій праці «Велика шахівниця» неодноразово наголошує на домінуванні націоналізму в країнах Азії загалом і в східноазійському регіоні зокрема. «Азія сьогодні – це місце найбільшої у світі концентрації недавно пробудженого масового націоналізму...» – стверджує він [14, с. 153]. Аналізуючи сьогоденню політику Китаю, науковці відзначають домінування у ньому політики економічного націоналізму, а нинішнього китайського лідера Сі Цзіньпіна вважають «надзвичайно націоналістичним лідером» [36, с. 26]. Для зовнішньої політики України це має важливе значення, бо на етапі становлення національних основ своєї державності вона не може питання ідентичності ставити в залежність від тактики і стратегії геополітичного просування. Як зазначає з цього приводу М. Михальченко, «Лімітрофність України не повинна стати причиною втрати політичного й етнічного “обличчя”, характеристик власне українського зразка цивілізаційного розвитку» [150, с. 326].

Концепція просторової експансії не належить до категорії найпоширеніших елементів зовнішньополітичної доктрини ОУН-б. У той же час 10-й пункт Декалогу українського націоналіста С. Ленкавського, що від 1929 р. для кожного члена ОУН був непорушним моральним законом, проголошував: «Змагатимеш до поширення сили, слави, багатства й простору Української держави» [132, т. 1, с. 454]. Принагідно слід зазначити, що, як правило, такі концепції притаманні ідеологіям націоналістичних сил.

В сучасних умовах міжнародного порядку, встановленого Гельсінськими угодами 1975 р., такий підхід ще до недавнього часу вважався неприйнятним настільки, що якийсь час навіть КУН, політичне дитя ОУН-б, вважав за доцільне у своїх виданнях публікувати Декалог без слова «простору» в його останньому

пункті. У той же час слід пам'ятати, що сама ОУН-б критично оцінювала факт підписання Гельсінських угод, як міжнародного акту фіксації російських післявоєнних завоювань у Європі. «Гельсінські домовлення – це вершок капітулянтської політики Заходу перед російськими імперіялістами...» – відзначав 1981 р. на Четвертому ВЗ у доповіді про міжнародну ситуацію С. Антей [329, с. 488].

При цьому також слід пам'ятати, що Ф. Ратцель, німецький науковець, автор праці «Політична географія» і засновник геополітики як вчення, вважав просторову державницьку експансію природним процесом. А сьогодні також і З. Бжезінський до активних геостратегічних гравців відносить ті держави, які мають здатність і волю реалізовувати або здійснювати вплив за межами власних кордонів, щоб змінити геополітичне становище. У праці «Велика шахівниця» він хоч і завуальовано, застосовуючи терміни «історичний імпульс», «історичне зацікавлення», «веління історії», «райони історичного інтересу» тощо, але весь час наголошує на цілком прийнятній у геополітиці практиці головних гравців розширювати межі свого впливу на території і країни, які мають для них історичне і сучасне геополітичне значення [14, с. 40, 133, 164, 206].

Російська військова агресія проти України 2014 р. також оголила повну умовність сучасного світопорядку і домінування права сили над його формально зафіксованими правилами. Як влучно зазначив із цього приводу В. Бушанський, «дотеперішня європейська безпека – це ігрова умовність» [23, с. 85]. А тому принаймні теоретично і для формування в українській ментальності здорових рис позитивного мілітаризму така концепція має право на світоглядне існування. Зрештою, цілком закономірно постає питання, чому і в Українській державі при здійсненні її зовнішньої політики не можуть проявлятися аналогічні історичні «імпульси», «зацікавлення», «інтереси» й чому її дипломати, принаймні в перспективі, не зможуть керуватися такою категорією, як «веління історії»?

8.2. Визвольна концепція ОУН та сучасна російсько-українська війна

В контексті сьогоденішнього російсько-українського військового конфлікту особливий інтерес становить і визвольна концепція ОУН-б, що своїх завершальних контурів набула в еміграційний період її післявоєнного існування [275]. На його першому етапі протягом 1945–1968 рр. ОУН-б діяла у формі ЗЧ ОУН. Щодо підпільних структур ОУН-б та УПА в Україні вони вважали себе допоміжною структурою, утримуючи з ними зв'язок, мобілізуючи на їх підтримку українські еміграційні кола, нав'язуючи контакти зі спецслужбами та армійськими і політичними колами західних держав для отримання політичної, військової, матеріально-технічної допомоги в боротьбі проти ССРСР. Ця співпраця носила взаємовигідний характер.

Очікування міжнародного конфлікту двох військово-політичних блоків та позиціонування на боці НАТО стало основою зовнішньополітичної і національно-визвольної концепції ЗЧ ОУН. Однак з переведенням світового протистояння у рамки психологічної війни в 60-х роках ХХ ст. домінантними в їхній діяльності стають пропагандистські напрямки [319, с. 246].

Зважаючи на потепління міжнародних відносин, розрядку напруженості, які розпочалися в кінці 60-х з ухваленням у США «доктрини Ніксона» і домінували в першій половині 70-х років ХХ ст., та усвідомлення учасників світового протистояння, що в термоядерній війні не буде переможців, а отже й всіма можливими засобами слід запобігти, ОУН-б у своїй визвольній концепції не могла більше сподіватися на фактор війни західних держав проти ССРСР.

Прогнозуючи настання зміни тенденцій світового протистояння, Четвертий ВЗ ОУН-б навесні 1968 р. змушений був значну увагу приділити виробленню нових концептуальних підходів щодо ведення визвольної політики. В остаточному підсумку він висунув тезу, що ССРСР можна буде перемагати не в термоядерній війні, але шляхом національно-визвольних революцій народів, яких поневолила Росія. «Національно-визвольні революції і війни уярмлених російським імперіялізмом і комунізмом народів є альтернативою до термоядерної

війни між Росією і західним світом у намаганні першої заволодіти всім світом», – відзначено в його резолюціях [319, с. 125–126].

Ця теза залишалася незмінною і базовою для всіх дальших уточнень визвольної концепції ОУН-б аж до середини 80-х років ХХ ст., коли в СРСР розпочалися реформістські тенденції під назвою «перестройка». Наступний П'ятий ВЗ ОУН-б, який відбувався восени 1974 р., відзначив, що він «підтверджує виправданість і дальшу актуальність прийнятих на Четвертому ВЗ основних принципів української революційно-визвольної стратегії», і подав до неї лишень «уточнення та доповнення». А в своєму програмному виступі «Війна і ми» Провідник ОУН-б Я. Стецько однозначно ствердив: «Під сучасну пору нереально враховувати збройний конфлікт між надпотугами, якщо не трапиться щось надзвичайного...» [183, с. 1, 265, 213].

Друга половина 80-х років ХХ ст. характеризувалася черговим витком міжнародної напруженості. Але проте під час дискусій, які звучали на Шостому ВЗ ОУН-б восени 1981 р., чіткою лінією проходить теза, що «політика американських президентів Р. Ніксона і Дж. Форда у відношенні до російської імперії відкинула політику конфронтації і “холодної війни”». А тому і постанови цього ВЗ також носять характер уточнень до чинної визвольної концепції [329, с. 6, 148–167, 483].

Будь-яке напруження відносин між СРСР і США та двома військово-політичними блоками схвально сприймало середовище ОУН-б, оскільки це хоч частково збільшувало шанси на визволення України. Натомість відступ США із зайнятих позицій викликав його гостру критику. «Всі американські концепти збанкрутували: від доктрини Трумена-Кенана – стримування, почерез фразеологію Айзенгавера-Даллеса – про декларативну політику визволення, фіксовану в законах Конгресу ЗСА про поневолені нації й ніколи не здійснювану, до Ніксонової концепції рівноваги сил світових потуг і співпраці...» – гостро критикував політику США Я. Стецько на П'ятому ВЗ ОУН-б [183, с. 79].

Мотиви критики були зрозумілими. Побоюючись переростання напруженості у світову війну та пропонуючи концепції зближення й

співіснування двох суспільно-політичних систем, західні держави нехтували інтереси народів, яких пригноблював советський режим. «Конвергенція (наближення) двох державно-, соціально- й економічно-політичних систем, – зрозуміла як начебто двох суцільних національно-гомогенних формацій, у центрі уваги яких теоретично стоїть право одиниці... Нації, зокрема ж уярмлені, грають зовсім підрядну роль в американському концепті конвергенції й співпраці», – наголошував Я. Стецько в тій же доповіді [183, с. 77].

Екстраполюючи цей аналіз на сьогоденні обставини російсько-українського військового конфлікту та недостатньо рішучої реакції світової спільноти щодо його припинення, доводиться констатувати чіткі історичні паралелі. І тоді, й сьогодні Україна була і є об'єктом, а не суб'єктом міжнародної політики, а її інтереси завжди враховували настільки, наскільки вони вписувалися в схеми політичної та економічної гри головних суб'єктів міжнародного процесу.

Далеко не останнім чинником впливу на позицію європейських держав щодо російської військової агресії проти України і введення санкцій проти агресора є їхня енергетична залежність від російських енергоносіїв. Цікаво, що ще 1974 р. С. Стецько, дружина і соратниця Я. Стецька та майбутній Провідник ОУН-б і народний депутат України, попереджала: «Зманювання Москвою членів і нечленів НАТО інвестувати у Сибір, або узалежнювання їх від постачання газом чи нафтою, має на меті зв'язувати їхню промисловість з нею і створити змогу їх шантажувати» [183, с. 87].

Не сподіваючись на війну двох військово-політичних блоків, ОУН-б проте вважала, що єдиним способом подолання ССРСР є все-таки збройний шлях у формі національно-визвольної революції. Зокрема на «національно-визвольну революцію, як єдиний шлях до досягнення цієї мети» вказують Постанови Четвертого ВЗ ОУН-б [319, с. 125].

При цьому діячі ОУН-б категорично заперечували можливість еволюційної трансформації Російської імперії, бо вважали, що носієм імперської ідеї, новітньою формою якої став більшовизм, є не тільки провідна верства, а й весь російський народ. «Головним ворогом українського народу, як також і інших

народів, є російський імперіалізм і шовінізм, носієм яких є не тільки кожночасна російська провідна верства, а й російський народ, що протягом довгих століть поневолював і поневолює український та інші народи», – наголошували постанови Четвертого ВЗ ОУН-б. А Я. Стецько, виступаючи на ньому, уточнював: «Сучасний соціально-політичний лад в Україні є російським ладом в Україні... Тому він мусить бути завалений в основі» і висував як мобілізаційне гасло «Київ проти Москви!» [319, с. 126, 286–288].

Виходячи з цього, глибинною сутністю національно-визвольної революції ідеологи ОУН-б вважали не тільки збройне повстання проти ССРСР та вихід України з його складу, але й остаточний розрив із російським способом життя. Без здійснення цього завжди існуватиме небезпека втягнення України в нове імперське утворення, оскільки проблема полягатиме не в просторових державних кордонах, а в невидимих узах на рівні підсвідомості. «Генеральний плян стратегії української національно-визвольної революції спирається на цілісному протиставленні українського способу життя і правопорядку російському, що силою мілітарної окупації був накинений українському народові», – обґрунтовував цілі національно-визвольної революції П'ятий ВЗ ОУН-б, одночасно визначаючи дві її функції – «нищення сучасного московсько-більшевицького ладу» і «будування нового ладу на місце усуненого». Натомість «розрахунок на внутрішню еволюцію режиму в ССРСР, як шлях визволення, не має жадних підстав» [183, с. 266–267].

Твердження про винятковість саме революційного шляху визволення України, але вже через призму заочної дискусії з прихильниками мирної еволюції ССРСР, знаходить своє закріплення і в постановах Шостого ВЗ ОУН-б: «Скерувати визвольну боротьбу на шлях еволюційних перемін імперії і в імперії, гуманізації, лібералізації, демократизації імперії і режиму, що сповидно мало б довести також до розвалу імперії і відновлення державної незалежності – є самообманом, бо державу відвойовується збройною рукою, а імперію можна завалити лише силою» [329, с. 153].

Дискутуючи з російськими еміграційними політичними середовищами, як-от Народно-трудова союз (НТС), чи російськими й деякими українськими правозахисниками (О. Солженіцин, В. Буковський, П. Григоренко, Л. Плющ), які заперечували революційний шлях визволення, ідеологи ОУН-б стверджували, що така позиція насправді не передбачає ліквідації Російської імперії, а отже й реального визволення України. Зважаючи на це, вони вважали, що «“правозахисний” рух в Росії стоїть лише за поліпшення його, москаля, особистої позиції (у різних відношеннях) за умови збереження непорушності імперії» [329, с. 6, 148–167, 483].

В цьому ж дусі продовжував зайняту лінію і Шостий ВЗ ОУН-б. У своїх постановках він також наголошує, що «носієм російського імперіалізму був і є російський нарід», оскільки «росіяни засвоїли як природну національну рису гін до експансії та привласнення чужих територій». А тому й не дивно, що саме на цьому ґрунті з'явився більшовизм з його ідеєю світового панування «диктатури пролетаріату» [329, с. 163–164].

Своєї актуальності дискусія про імперський характер російської ментальності, а відповідно й про можливість мирного розпаду Російської імперії та еволюційної трансформації Російської держави не втратила й сьогодні. Війна Російської Федерації проти Молдови, Грузії, а сьогодні й проти України є яскравим підтвердженням цього.

Після мирного проголошення Незалежності 1991 р. здавалося, що передбачення націоналістичних ідеологів про винятково збройний шлях розриву з Російською імперією виявилися хибними. Однак вони збулися 2014-го, коли Українську державу настиг той вияв російського імперського синдрому, який оминув її 1991-го. Весь цей час Російська Федерація, внутрішньо модернізуючись і відновлюючи імперський потенціал, вживала заходів політичного характеру для нівелювання української державності і повернення її у сферу своїх великодержавних інтересів. А коли арсенал таких засобів вичерпався, російське державне керівництво зважилося на збройну агресію. Сприятливий ґрунт для неї створила сама Українська держава в особі викопосадовців та владних політичних

сил, які протягом цього періоду не вели системної політики щодо ліквідації російсько-імперського способу життя й відповідних стереотипів на рівні культури та ментальності. Той факт, що політику агресії проти України підтримує переважна більшість росіян, свідчить про стійкий імперський комплекс у ментальності сучасного російського суспільства. А тому закономірним стало явище посилення в українському суспільстві антиросійських настроїв. Як зазначає з цього приводу В. Кулик, «цей антагонізм насамперед спрямовано на політичний режим, але він поширюється і на народ, що, як виглядає, переважно підтримує режим і цим потурає його злочинам» [127].

Влучно імперську сутність Російської держави і неможливість її еволюційної трансформації схарактеризував член-кореспондент НАН України М. Михальченко: «Какой бы тип демократии не создавался, все равно это будет царизм (с “добрым” или “злым” царем). А власть царей остается единственной скрепой империи» [149, с. 113].

Важливим складником визвольної концепції ОУН-б було визначення союзників. Всупереч усталеним стереотипам совєтської пропаганди ОУН-б не надто сподівалася на підтримку західних держав, оскільки вони демонстрували, що у своїх стратегічних планах не передбачають зміни статус-кво світового порядку. Натомість ОУН-б традиційно покладалася на сили власного народу, а найближчими союзниками вбачала революційні рухи інших поневолених народів Росії, а також тих сусідніх народів, які відчували загрозу від ССРСР і були зацікавлені в його розвалі.

«Національно-визвольна революція, як соціальний і духовний процес, відбувається власними силами українського народу, що мусять зберегти свою незалежність від сторонніх імперіалістичних сил», – значиться у постановках Четвертого ВЗ ОУН-б [319, с. 132]. Цю тезу розвиває і П'ятий ВЗ ОУН-б. Він хоч і визначає серед інших чинників, які можуть спричинити революційний зрив, війну з ССРСР, але категорично стверджує: «Головною реальною основою визвольної концепції є власні сили і власна боротьба поневолених большевизмом народів. Зовнішня війна проти російської імперії може бути тільки нагодою, або

сприятливою ситуацією для розгорнення української національної революції, бо її цілеспрямованість не мусить збігатися з нашою метою» [183, с. 272, 282].

Така ж критична лінія ОУН-б щодо можливої підтримки західних держав у її визвольній боротьбі продовжується й на початку 80-х років ХХ ст. Про це свідчать матеріали Шостого ВЗ ОУН-б. Розуміючи, що її політична стратегія залежить від стратегій головних світових гравців – російської, американської та китайської, теоретики ОУН-б проаналізували, що, незважаючи на ворожі взаємини з СРСР, ні США, ані Китай не «проголосили концепції розвалу Російської імперії на національні держави». А тому вони доходять висновку: «Українська революційна стратегія, яка прагне перебудови політичного ладу на просторах російської імперії, не може сподіватися чогось позитивного від теперішньої стратегії НАТО» [329, с. 164–167].

Сучасна політика Російської Федерації на міжнародній арені дає підстави стверджувати, що вона цілеспрямовано реанімує імперію. Після розпаду СРСР вона зберегла контроль над «внутрішньою» імперією і, модернізувавшись у ній, відновила політику «збирання земель». Як один з методів Росія успішно реалізовує тактику генерування конфліктів у державах постсоветського простору, а потім сама ж виступає у ролі «миротворця», усуваючи інші держави чи міжнародні структури від участі в їхньому розв'язанні. Як зазначає М. Нагорняк, Росія неодноразово застосовувала такий підхід на Закавказзі і в Придністров'ї, наголошуючи при цьому на своїй рішучості «самостійно вирішувати регіональні проблеми та конфлікти на пострадянському просторі без рекомендацій позарегіональних сил щодо шляхів і кінцевої мети врегулювання» [162, с. 277]. Сусідні держави, які відчують загрозу з боку Російської Федерації, намагаються отримати захист через набуття членства в НАТО і ЄС. Але вона шляхом відвертого шантажу або ж через агентів впливу в європейських державах гальмує цей процес. Натомість самі західні держави, як і в аналізований період 70–80-х

років ХХ ст., часто відступають перед такими методами Росії, намагаючись не порушувати чинний статус-кво, зокрема і щодо сфер її впливу.

У той же час ахіллесовою п'ятою сучасної Російської держави, як і раніше, є її багатонаціональна структура. А тому напрацювання ОУН-б про об'єднання в одну силу широкого фронту національно-визвольних революцій поневолених народів Росії, як ефективного шляху боротьби з її імперською політикою і надалі залишаються актуальними.

8.3. Азійський вектор і Японія у визвольній концепції ОУН

Після початку російської агресії проти України в березні 2014 р. громадськість Японії висловила солідарність з нашою державою та засудила політику Росії. Яскравим виявом такої позиції стала стаття ексміністра оборони Японії Юріко Коїке, в якій політик заявила, що цими діями Росія повертається до нормальної парадигми своєї історії. «Дії Росії проти України визначені експансіоністським геном в політичній ДНК Росії, а не особистою позицією Путіна і характером української кризи», – написала Коїке у своїй статті в Project Syndicate і нагадала, що так само, як сьогодні український Крим, Росія колись захопила і давні японські території – острови Еторуфу, Кунашири, Шикотан і Хабомай [334].

Таку ж підтримку відчував і автор, зустрічаючись з японськими науковцями Йошіхіко Окабе і Тору Накамура у статусі Віцепрем'єр-міністра України [175]. У свою чергу уряд Японії невдовзі після початку російської агресії оголосив про готовність надати Україні допомогу в розмірі 1,5 млрд доларів, а з 18 березня 2014 р. заявив про введення санкцій проти Росії. В міру загострення російсько-української війни ця допомога набувала чимраз вагомішого і системнішого характеру [69].

Така підтримка з боку японського суспільства та уряду в сьогоднішній боротьбі українського народу проти неоімперських зазіхань Росії спонукає до

глибшого вивчення історії українсько-японських зв'язків [353]. При цьому слід зауважити, що діячі ОУН завжди добре усвідомлювали значення Азії у світовому розкладі сил і враховували цей факт у своїй національно-визвольній концепції. Зокрема виняткове значення вони надавали Японії, вважаючи її закономірним союзником на Далекому Сході. Характерно, що таким союзником вони не вважали Китай, незважаючи навіть на те, що в 70-х роках ХХ ст. він вступив у жорсткий конфлікт з СРСР. У своїх аналітичних розрахунках українські націоналісти виключали можливість переростання цього конфлікту в збройне протистояння. А навіть якби до цього дійшло, то в них був великий сумнів, чи «китайська перемога не стане новим поневоленням» і чи взагалі «можливо примирити ідеологічні розходження між українським націоналізмом і китайським комунізмом» [320, с. 211].

Значно чіткіше з цього приводу висловилися учасники П'ятого ВЗ ОУН-б. Вони зазначили, що хоч тодішня китайська стратегія носила антимосковський характер, але її цілі були обмежені лише намаганням зайняти прикордонні землі, які насправді були ні російськими, ані китайськими. Бо «Пекін, не зважаючи на можливий зудар з Москвою, ще не заявив, що він обстоює розвал московської імперії на суверенні національні держави». При цьому, маючи гіркий історичний досвід, учасники ВЗ зазначали: «Українські націоналісти пам'ятають: теза про те, що ворог нашого ворога – наш приятель, фальшива, що й підтвердив своєю політикою Гітлер 1941 року» [183, с. 94]. Такої ж позиції продовжували дотримуватися делегати двох наступних Великих Зборів, що відбувалися відповідно 1981-го [329, с. 166–167] та 1987 р. [292, с. 161] – тобто практично напередодні розпаду СРСР. Отже, Китай ніколи українські націоналісти не розглядали в ролі стратегічного союзника.

Натомість на кожному з цих найвищих форумів ОУН-б незмінно звучало твердження про те, що Японія є важливим і надійним союзником України. На П'ятому ВЗ ОУН-б 1974 р. про це говорила у своїй доповіді С. Стецько. І на

цьому чітко наголошував у своїх постановах 1981 р. Шостий ВЗ: «На особливу увагу заслуговує Японія, якої значення завжди зростатиме й яка приязно ставиться до нашої визвольної боротьби» [329, с. 175]. Також і Сьомий ВЗ 1987 р. одночасно із застереженнями щодо Китаю та інших комуністичних країн Далекого Сходу вкотре наголошував: «Ще більше уваги треба приділити Японії, як теж втримувати далі зв'язки з вільними країнами Азії. Японія сьогодні головна демократична великопотуга в Азії і в ній необхідно далі розбудовувати зв'язки до прихильних нам кіл та формувати там проукраїнську групу» [292, с. 161].

Розрахунок на союз з Японією базувався не тільки на тодішній міжнародній ситуації, але й на попередньому досвіді співпраці ОУН із військовими та дипломатичними колами Японії. Так, за дорученням полковника Є. Коновальця ще на початку 1930 р. представники ОУН встановили контакт із військовим аташе японського посольства в Берліні полковником Гірошімі Ошіма. Для підтримки постійних зв'язків з ОУН той у 1933–1935 рр. призначив майора Томочіку. Згодом генерал Ошіма, ставши одним із найавторитетніших вищих офіцерів японського війська і ввійшовши до керівного складу Квантунської армії, рекомендував урядові призначити при посольстві в Берліні спеціальних офіцерів для ведення українських справ. Далі ними стали підполковник Усуї (1935–1937), підполковник Манакі і майор Нагата (1937–1939), підполковник Ямамото (1940–1941). Генерал Г. Ошіма також офіційно запропонував Є. Коновальцеві створити представництво ОУН у Токіо та організувати спільний антибільшовицький фронт на Далекому Сході. Він виходив з того, що в Маньчжурії й Сибіру проживало багато українців, а також їх багато було в советських військових гарнізонах. Для ведення такої роботи ОУН вислала на Далекий Схід своїх спеціальних представників [155, с. 558–559]. Цікаво, що коли 1942 р. в Харбіні для Далекого Сходу було налагоджено випуск газети ОУН «Сурма», то в ній відразу було надруковано статтю «Природні союзники», присвячену спільним інтересам України та Японії. Із змінним успіхом ця співпраця тривала аж до закінчення Другої світової війни, а

після того більшість українців перебралися спочатку в Шанхай, а потім на Філіппіни [155, с. 561].

Окрім військових, ОУН у той час також встановила контакти і з японськими дипломатами. Так, зокрема, 1933 р. її представникам вдалося порозумітися з відомим японським дипломатом і послом у Женеві бароном Нобуто Іто. Згодом він також був послом у Парижі (1934) та Варшаві (1935), і представники ОУН підтримували з ним ділові контакти [155, с. 558–561].

Наступний етап співпраці ОУН-б з японськими антикомуністами пов'язаний із діяльністю АБН та Антикомуністичної ліги народів Азії (АПАКЛ). Її заснували в червні 1954 р. Тайвань (Національний Китай), В'єтнам, Філіппіни і Південна Корея для того, аби організувати спротив комуністичній агресії у Південно-Східну Азію. Перша конференція АПАКЛ відбувалася в Чінге (Корея) [1, с. 27–28, 130] 1955 р. АБН підписав з АПАКЛ угоду про співпрацю [1, с. 346–347], а 1956-го після її ратифікації та обміну відповідними нотами вона вступила в дію [72, с. 3055]. Вже 1957 р. в Сайгоні (В'єтнам) делегація АБН на правах спостерігача брала участь у III конференції АПАКЛ. До цього часу кількість її учасників зросла від чотирьох до двадцяти (включаючи спостерігачів). А вже на наступній IV конференції, що відбувалася 15–22 червня 1960 р. в Тайпеї, до складу АПАКЛ прийнято також Японію. Її на конференції репрезентував професор Т. Ватанабе, якого на VII конференції у Манілі (Філіппіни) обрали Головою Ліги [1, с. 12–13, 26–39, 129–132, 173].

Значним кроком вперед у посиленні українсько-японської співпраці стала VIII конференція АПАКЛ, яка відбувалася 1–5 жовтня 1962 р. в Токіо. В ній були репрезентовані делегації 13-ти країн-учасниць Ліги та 18 спостерігачів. З боку Японії участь в конференції брали два колишні прем'єр-міністри Кіші і Йошіда та віцепрем'єр, який очолював японську делегацію. Конференцію відкрив Нобусуке Кіші, звернувшись до учасників зі словами: «Запевняю вас, що Японія докладе всіх зусиль, щоб спільно з своїми справжніми приятелями прискіпити день

свободи і щоб у майбутньому вона була тривка». Серед інших важливих рішень на конференції за подання АБН і після запеклої дискусії з російською делегацією було ухвалено резолюцію про доцільність розподілу Російської імперії на незалежні національні держави [1, с. 188, 191].

Перебуваючи в Японії, українці мали можливість спілкуватися з японськими урядовцями та представниками громадськості й доносити інформацію про свою національно-визвольну боротьбу. Делегацію АБН на чолі з Я. Стецьком прийняли прем'єр країни Ікеда, колишній прем'єр Кіші, губернатор Токіо д-р Азума, президент парламенту Мосагіро Ясуокі, федерації економічних організацій та урядників, міністерство торгівлі й індустрії. Окрім того, її представники дали дві пресконференції для японської преси, на яких з'ясували обставини вбивства Провідника ОУН-б С. Бандери та про суд у Карлсруе над більшовицьким агентом Б. Сташинським, який зізнався про скоєний злочин і викрив його кремлівських організаторів. А 4 жовтня Я. Стецько виступив у Токійському університеті з доповіддю «Позиції Японії і України в світовій боротьбі проти московського імперіалізму в історичному та сучасному аспектах» [1, с. 189–190, 195].

Як на цій, так і на інших конференціях АПАКЛ делегація Японії завжди підтримувала антикомуністичні позиції АБН. Так, зокрема, було і під час XII конференції, що відбувалася у листопаді 1966 р. в Сеулі (Корея). Тоді одну з резолюцій АБН було ухвалено саме завдяки підтримці японської делегації, яку очолював професор Ю. Кітаокі. Після її завершення газета ОУН-б «Шлях перемоги» відзначала: «Найрішучішим оборонцем резолюції АБН була Японія, яка постійно й щиро висувала справу, що її заступає Антибільшевицький Блок Народів» [1, с. 387].

Завершивши участь в сеульських нарадах, Я. Стецько знову відвідав Токіо. На його честь Спілка вільної Азії 10 листопада організувала урочисте прийняття, під час якого він виголосив доповідь «Україна і Японія у світовій боротьбі за

свободу». Під час цього візиту він у Токіо виступив із доповіддю «Україна і Японія в історичній ретроспективі та в проекції на майбутнє», яку було надруковано у виданні «Інтернешенел Афферс» і яка поширювалася між студентами Токійського університету для ознайомлення з фактами українсько-японської приязні [1, с. 384–392].

Слід відзначити, що контакти між ОУН-б та японськими громадськими діячами мали двосторонній характер. Так, зокрема, 12 жовтня 1965 р. дім у Мюнхені, де перебували установи українського визвольного руху, відвідав директор «Вільної азійської асоціації професор Юїтсу Кітаока. Він прибув до Західної Німеччини на запрошення уряду, але не оминув нагоди, аби поспілкуватися з членами Центрального комітету АБН та представниками української громадськості [1, с. 312].

Такі інтенсивні контакти сприяли взаємному українсько-японському пізнанню та поширенню інформації. Наприклад, професор Кітаока докладав багато зусиль, аби перекласти й поширити в Японії ряд видань ОУН-б про советські концтабори, російський колоніалізм в Україні, вбивства провідників українського національно-визвольного руху та ін. За його ж сприяння в японському журналі «Вільний світ» друкувалася широка інформація про те, яку обструкцію організували члени ОУН-б лідерів СРСР М. Хрущову під час його відвідин країн Скандивії 1964 р. [1, с. 298, 313].

У свою чергу друковані органи ОУН-б ґрунтовно знайомили своїх читачів з історією і сучасним станом українсько-японських відносин. Так, у лондонському журналі «Визвольний шлях» протягом 1967–1971 рр. друкувалася ґрунтовна розвідка І. Світа «Українсько-японські взаємини» [212]. Дещо пізніше ця праця вийшла окремою книжкою [211]. Регулярно інформувала українців діаспори про зв'язки з Японією і мюнхенська газета «Шлях перемоги». Наприклад, в одному з її номерів 1971 р. поміщено статтю Ф. Федорова «Японія і АБН» [1, с. 9–13].

Плідна українсько-японська співпраця продовжувалася і в рамках Світової антикомуністичної ліги (ВАКЛ), установча конференція якої відбулася 15–30 вересня 1967 р. в Тайпеї. В ній брали участь 50 делегатів від 72-х країн і 14 міжнародних антикомуністичних організацій, а своє вітання надіслав навіть Папа Римський Іван-Павло VI. Засновниками ВАКЛ спільно виступили АБН та АПАКЛ. Дещо пізніше до її складу ввійшла ще одна українська організація – Ліга визволення України (ЛВУ). У своїй діяльності ВАКЛ практично стала на платформу АБН і прийняла її політичну концепцію, а Я. Стецько ввійшов до складу президії [1, с. 70–81, 406–413].

Отже, весь попередній досвід співпраці ОУН-б з японськими антикомуністичними організаціями давав підстави українським націоналістам і в 70–80-х роках ХХ ст. розраховувати на тісний і надійний союз із ними. Очевидно, що така співпраця мала під собою не тільки ідеологічний ґрунт, але й спільні інтереси. Адже російсько-більшовицький режим поневолював не тільки Україну, але й частину давніх японських територій – острови Еторуфу, Кунашири, Шикотан і Хабомай. У той же час, не розраховуючи на союзницькі відносини з Китаєм, українські націоналісти враховували факт давніх японсько-китайських суперечностей.

Принцип будівництва національних держав в етнографічних межах, на якому завжди наголошувала ОУН-б, імпонував японським союзникам. Адже його реалізація давала перспективу повернення в склад Японської держави її північних територій, які загарбав російсько-комуністичний СРСР. У той же час вона була спрямована і проти багатонаціональної китайської імперії. «Претенсії Японії до загарбаних москалями їхніх територій у часі другої світової війни завжди треба підтримати», – наголошував на Шостому ВЗ ОУН-б її Провідник Я. Стецько [329, с. 537].

Аналізуючи внутрішню ситуацію в СРСР та реагуючи на зміни в міжнародних відносинах, ОУН-б намагалася гнучко використовувати кожен

нагоду для справи визволення українського народу. «Війну трактуємо як нагоду», – казав з цього приводу Я. Стецько [183, с. 219]. А тому і в разі загострення советсько-китайського конфлікту, і під час агресії СРСР в Афганістан та посилення міжнародного напруження в кінці 70-х – першій половини 80-х років ХХ ст. вона будувала свої військово-тактичні визвольні плани з урахуванням союзницьких відносин та інтересів Японії.

Так, 1971 р., передбачаючи можливість советсько-китайського конфлікту і внутрішніх заворушень в СРСР, газета «Шлях перемоги» писала: «Одночасне повстання в Україні і в усіх інших націях, уярмлених Москвою, мусить мати паралелю на Сході, де японці будуть відбивати посілість, що матиме позитивні наслідки в курсі революції. Вже сьогодні повинні бути установлені радіовисилання на островах, які є найближче до московських теренів, звідки заклик до революції розносився б по широких просторах Азії, по містах і селах, де є тисячі українців та інших запроторених москалями національностей, які відсиділи каторгу і проживають там». А далі автор уточнює, що декілька пересувних радіостанцій можна було б розмістити у водах Японського моря й охоплювати своїм впливом Владивосток, Хабаровськ, Біробіджан, Николаєвськ, Магадан, Охотськ, Колиму, Благовіщенськ, Камчатку і Сахалін [1, с. 10–12].

Тему революційного повстання українців, що проживають у Сибіру, на Далекому Сході та несуть службу в советських військових гарнізонах, обговорювали на Великих зборах ОУН-б. Зокрема, 1974 р. С. Стецько, виступаючи на П'ятому ВЗ ОУН-б, зауважувала, що українці переважають в 36-ти зі 150-ти советських дивізій. Більшість з таких дивізій розташовані на Далекому Сході, і це дає потенційну можливість використати їх під час російсько-китайського воєнного конфлікту. «Факт приявности українців у советській армії на китайсько-советських кордонах відкриває евентуальний фронт проти Росії та дасть теж можливість Японії забрати назад загарбані від неї землі», – розмірковувала вона перед делегатами ВЗ [1, с. 90–91]. А вже на наступному

Шостому ВЗ 1981 р. ОУН-б, виробляючи тактику дій на випадок такого конфлікту, планує застосувати і апробовану в роки Другої світової війни форму підпільної УПА. «УПА буде творитися теж в Сибірі й у пляні АБН мобілізовуватиме інші повстанчі формації поневолених народів», – зазначено в його постановках [329, с. 178].

Впадає в очі, що таке бачення ОУН-б щодо можливого використання потенціалу українців Далекого Сходу в спільній боротьбі проти Російської імперії збігається з тим, яке 1930 р. висловлював японський генерал Г. Ошіма. Подібні думки сьогодні звучать і з вуст ексміністра оборони Японії Юріке Коїке. «Із врахуванням анексії Криму, це дивна іронія долі, що після того, як громадяни Японії, уродженці Північних Територій, були вбиті або вигнані, в советські часи на острови було завезено багато українців, які все ще там живуть. Якби референдум про незалежність відбувся на острові Еторофу, де біля 60% мешканців мають коріння в Україні, Путін визнав би результат так же легко, як кримський, проведений під дулами автоматів?» – запитує вона [334].

В розпал советської агресії в Афганістан Шостий ВЗ ОУН-б знову повертається до питання створення центрів психологічної війни. За озвученим задумом один із них мав би базуватися в Японії і поширювати серед цивільних українців Сибіру і Далекого Сходу та у військових гарнізонах радіопередачі і листівки антисоветського змісту [329, с. 193].

Розвинувши після Другої світової війни в західному світі широкі громадсько-політичні, дипломатичні та військові контакти, ОУН-б вдалося за їхньою допомогою хоч частково донести своє бачення тактики і стратегії можливої війни з ССРСР. Принаймні на Сьомому ВЗ 1987 р. доповідачі вже відзначали деякі успіхи в цій справі. «Півофіційні кола на Заході вже включають її (визвольну концепцію. – О.С.) у свої стратегічні міркування і на конференції НАТО у Мюнхені 1986 року створення Департаменту психологічної війни НАТО вже стояло предметом дискусії. Її підтримував ген. Роджерс, а колишній віце міністер оборони Великобританії ставив питання, як підтримати національно-визвольні рухи», – зазначається у його матеріалах [292, с. 52–53].

8.4. Націоналізм як фактор цивілізаційного визначення

Російська агресія проти України 2014-го серед іншого актуалізувала і тему цивілізаційного визначення держави та впливу на цей процес націоналізму. З одного боку, початок війни наочно увиразнив концепцію Р. Брюбейкера про боротьбу тріади націоналізмів на постсовєтському просторі. І цілком закономірно, що в умовах російсько-української війни значно активізувалися українські націоналістичні структури, які протягом ХХ сторіччя і після проголошення Незалежності України традиційно позиціонували Росію як її головного ворога. А з другого – причиною для російської агресії став курс України на євроінтеграцію, а отже її намагання цивілізаційно визначитися поміж Європою та Євразією.

У той же час ця тема і надалі залишається нерозкритою. А тому ми вважаємо за доцільне принаймні тезово порушити її в контексті зовнішньополітичної доктрини українського націоналізму [249]. Методичною основою цього викладу стали праці українського науковця М. Михальченка, який спеціалізується на темі цивілізаційних досліджень, і британського дослідника націоналізму Е. Сміта.

Зокрема член-кореспондент НАН України М. Михальченко під цивілізацією розуміє етнічну або етнополітичну спільність, об'єднану мовою, територією, культурою, економічним ладом, релігією, мораллю та іншими компонентами способу життя. Власне, спосіб життя науковець вважає універсальним критерієм визначення цивілізації [149, с. 10–11]. Частково з ним збігається і те визначення, яке подає відомий американський дослідник С. Гантінгтон: «І цивілізація, і культура стосуються способу життя народу, і цивілізація – це явно виражена культура» [44, с. 39]. Наголошуємо «частково», тому що, за твердженням самого М. Михальченка він, на відміну від С. Гантінгтона, для класифікації цивілізацій пропонує не один критерій (культура), а цілу їхню систему [149, с. 9].

Натомість Е. Сміт, професор у галузі націоналізму та етнічності Лондонської школи економіки, визначає націоналізм як ідеологічний рух за досягнення й утвердження незалежності, єдності та ідентичності від імені населення, яке має становити реальну або потенційну націю [278, с. 81].

Визначивши головні положення доктрини націоналізму, науковець виводить три основні ідеали нації: національну ідентичність, національну єдність і національну автономію [276, с. 207–208]. В контексті теми цивілізаційного визначення основним із наведених ідеалів ми вважаємо національну ідентичність, бо з неї випливає національна єдність, і за умови її збереження національна спільнота домагається для себе автономного існування. У свою чергу до найголовніших рис національної ідентичності Е. Сміт відносить: 1) історичну територію, або рідний край; 2) спільні міти та історичну пам'ять; 3) спільну масову, громадську культуру; 4) єдині юридичні права й обов'язки для всіх членів; 5) спільну економіку з можливістю пересуватися у межах національної території [278, с. 23].

Для порівняння ми вважаємо за доцільне навести погляд на національну ідентичність іншого відомого західного дослідника проблем нації і націоналізму, професора Лондонського університету королеви Марії, професора політичних наук М. Гіббернау. Під національною ідентичністю дослідниця розуміє «колективне чуття, зіперте в належність до однієї нації і в спільність більшості атрибутів, які роблять її відмінною від інших націй». Такі атрибути вона бачить в п'яти вимірах: психологічному, культурному, територіальному, історичному і політичному. Коротко й узагальнено їх можна сформулювати як спільний емоційний зв'язок, мова, культура, історія, територія й суверенне право визначити колективну долю [48, с. 20–38].

Як бачимо, в більшості характеристик бачення національної ідентичності обох британських дослідників збігається. Часткова відмінність полягає в тому, що Е. Сміт додатково наголошує на економічній характеристиці національної спільноти, а М. Гіббернау – на психологічній. Якщо ж ці визначення порівняти з визначенням цивілізації, яке запропонував М. Михальченко, то в очі впадає майже повна аналогія між ними.

Отже, можна дійти до висновку, що спосіб життя, який розрізняє цивілізації між собою, є тим самим, що й національна ідентичність, яка аналогічно розрізняє між собою національні спільноти. В такому разі під цивілізаційною визначеністю

слід розуміти проєктовану належність національної спільноти за визначеним критерієм і таким критерієм, виступає національна ідентичність.

Класифікуючи цивілізації, М. Михальченко розрізняє глобальний, регіональний та локальний види [149, с. 340]. Очевидно, для кожного з них суть цивілізаційної визначеності набуває дещо відмінного значення. Визначеність щодо глобальної цивілізації – це рівень відповідності способу життя національної спільноти тому способу життя, який є відмінною рисою цивілізації як наднаціональної спільноти. А отже це означає рівень відповідності національної ідентичності тим рисам ідентичності, які характеризують глобальну ідентичність. У той же час, цивілізаційна визначеність регіональної та локальної цивілізацій, на нашу думку, зводиться до самоусвідомлення себе національною спільнотою, що володіє окремою національною ідентичністю. Очевидно, що й цивілізаційна визначеність локальної цивілізації щодо регіональної більшою мірою аналогічна визначеності регіональної цивілізації щодо глобальної. Як приклад останньої М. Михальченко наводить взаємини кримсько-татарської локальної і української регіональної цивілізацій [149, с. 17].

Серед дослідників націй і націоналізму та в практичному політичному вимірі сьогодні присутні два відмінні трактування нації – етнічне й політичне. Своїми витокami вони виходять з різних шляхів формування націй у Західній та Східній Європі й відповідно протиставлення західноєвропейського розуміння націй (як політичних, громадянських) східноєвропейському (культурних, етнічних), яке започаткував Г. Кон. Згідно з його поглядами сучасна централізована держава, яка вже існує в Західній Європі, раціонально сприяла формуванню нації, наповнюючи своїх громадян спільною для них свідомістю й уможливорюючи їхню політичну і культурну інтеграцію в єдину національну спільноту. Оскільки народи Східної Європи не мали власних державних утворень, то інструментом становлення їхніх націй стала культура [165, с. 629–633].

Поділ націй на етнічні та політичні ввів на початку ХХ ст. німецький історик Ф. Майнеке. Однак політичне трактування нації у нього не розбігалось з етнічним і співвідносилось як часткове із загальним та позначало ту частину нації,

що замешкувала на території, обмеженій державними кордонами. Натомість належність до етнічної нації не залежала від них і виходила поза їхні межі [165, с. 25].

Влучно своє розрізнення між цими категоріями подала американська професорка Е. Томпсон. «І справді, в англійській мові немає значної різниці між словами “нація” і “держава” та, відповідно, між словами “громадянство” та “національність”. Однак, В Азії, Латинській Америці та континентальній Європі вважається, що національність пов’язана з культурними навичками та пам’яттю людини, тоді як громадянство вказує на громадянське становище (або вибір, у разі натуралізації) – належність до сукупності громадян певної політичної одиниці» [297, с. 368].

У той же час нинішнє етнічне і політичне трактування часто подають як взаємозаперечні з наголосом на шкідливості використання етнічного чинника для консолідації нації. Звідси вживання з такою ж негативною конотацією і терміна «етнічний націоналізм», що ввійшов в обіг у 1970-х роках, і його спочатку цілком нейтрально використовували на позначення регіональних визвольних рухів разом із синонімом «етнорегіоналізм». Ми погоджуємося з українським дослідником В. Лісовим, який застерігає від серйозних небезпек, що виникають внаслідок такого протиставлення етнічного та політичного трактування нації. Адже це веде до заперечення доцільності існування етнічного ядра у формуванні сучасної української нації. У той же час процес формування західноєвропейських політичних націй відбувався за обов’язкової наявності такого ядра. Бо ж різні етнічні групи, що проживали на території тієї чи тієї держави, формувалися під її впливом в єдину політичну спільноту навколо і на базі тієї з них, що була найчисельнішою й культурно та економічно найрозвиненішою. В. Лісовий дуже влучно зазначає, що «термін “етнічний націоналізм” у його негативному значенні використовують сьогодні в Україні тільки супротивники того, щоб українська політична нація володіла українськими культурними ознаками» [101, с. 13–17].

Ми вважаємо, що незалежно від етнічного чи політичного трактування нації її цивілізаційна визначеність здійснюється через призму національної

ідентичності. По-перше, незалежно від такого трактування нація об'єктивно володіє власною ідентичністю. А по-друге, процес формування політичної нації в умовах існування державного утворення закономірно потребує наявності етнічного ядра, на основі якого буде сформовано її ідентичність. Своє визначення цивілізації М. Михальченко однаковою мірою будує на «етнічній та етнополітичній спільноті» й при цьому додатково уточнює: «Даже когда политическая нация формируется на многоэтнической почве, национальная идентичность существует на базе наибольшей этнической группы...» [149, с. 204].

Свою особливість має процес формування політичних націй, які перебувають на етапі постколоніального становлення. І цей аспект актуальний для аналізу сучасної української дійсності. Титульна нація, яка дала назву новоутвореній державі, змушена змагатися за право сформувати таке ядро з етнічною меншиною, яка є представником колишньої метрополії і яка в цій боротьбі користується підтримкою своєї зовнішньої батьківщини. До того ж, така етнічна меншина, використовуючи привілейоване становище, досягнуто в період колоніального панування своєї нації, від початків становлення національної держави уконституює за собою значні преференції в суспільно-державному житті. Яскравим прикладом узаконення таких переваг є статус російської меншини в Україні [122, с. 243].

Цей процес, по суті, також є актом цивілізаційного визначення у вимірі регіональної цивілізації, і визначальну роль у ньому відіграє національна держава. Залежно від рівня її підтримки титульна нація в процесі формування етнічного ядра політичної нації може втратити як деякі з рис своєї ідентичності, так і позбутися її повністю. Цей результат одночасно може бути й результатом цивілізаційного визначення. Власне, такий процес влучно відобразив Р. Брюейкер у вже проаналізованій формулі «боротьби тріади націоналізмів» на постсоветському просторі [21, с. 78].

Дуже детально механізм підкорення географічного простору й ментальності поневоленого народу в практиці європейського колоніалізму розкрив Е. Саїд. Завойовуючи заморські території для визиску їхніх ресурсів, європейські

колонізатори засобами культури намагалися змінювати ментальність місцевих народів, спотворювали їхню історію, зображаючи місцевих мешканців як недолугих тубільців і виправдовуючи своє завойовництво нібито цивілізаційною місією, й навіть природне середовище перетворювали «на подобу того, що лишилося вдома». Як один із найяскравіших прикладів він подає Ірландію, яку врешті поглинула Британія і для англізації місцевих назв якої було навіть створено спеціальне Ірландське картографічне товариство. А тому одним із перших завдань культури опору колоніалізму Е. Саїд вважає «повернення, перейменування й перезаселення землі». «Відчуття землі, яку повернув її народ, також уможливило пошуки автентичності, національного коріння, природнішого за пропонуване колоніальною історією, нового пантеону героїв, мітів і релігій. А одночасно зі створенням цих націоналістичних начерків деколонізованої ідентичності завжди відбувається чи не надприродна, квазіалхімічна реконструкція тубільної мови», – пише він у своїй фундаментальній праці [227, с. 320].

У справі боротьби проти колоніалізму і повернення звільненим територіям та народам їхньої автентичності Е. Саїд важливу роль відводить націоналізму, хоча при цьому демонструє, що не є його симпатиком. Він вважає, що антиколоніальний рух у метрополіях та на імперських територіях розпочинався саме тоді, коли ініціативу проявляли націоналісти. А вже після них естафету перебирали інтелектуали, які критично переглядали культуру метрополії, застосовуючи проти неї її ж методи, дискурси та зброю науки. «“Націоналізм” – це слово, яке все ще позначає купу недиференційованих речей, однак для мене воно досить адекватно визначає мобілізаційну силу, яка об’єднала народи зі спільною історією, релігією та мовою для опору чужій окупаційній імперії» [227, с. 315].

У той же час інший дослідник культури колоніалізму Е. Томпсон зауважила, що специфічним у Європі було і є сприйняття російського колоніалізму. З уваги на те, що Росія свої завоювання здійснювала в суміжних сухопутних, а не на заморських територіях, її довго не трактували як колоніальну

державу. Натомість в західній пам'яті закарбувався образ Росії-жертви – величної і географічно безмежної країни, яка має значний творчий потенціал, але яку мучать постійні нещастя. А тому про неї почала формуватися думка як про країну без природних кордонів, яка просувається вперед тільки для того, щоб захистити себе, і що її експансія має позитивний цивілізаційний вплив. Окрім того, реалізуючи свої геополітичні плани в боротьбі із Заходом, царська Росія і її наступник ССРСР демонстрували підтримку антиколоніальним рухам проти нього. Все це в комплексі «призвело до затримки із усвідомленням того факту, що колоніалізм не обмежувався експансією Заходу в Азії та Африці, а існував також і в Європі» [297, с. 79, 82–85].

А тому, маючи життєвий емпіричний досвід, науковиця, так само як і Е. Саїд, який вивчав імперський складник творів англійських та французьких письменників, присвятила свої дослідження російській культурі і літературі як інструментам колоніалізму. Висновки обох науковців щодо механізмів колонізації підкорених народів майже ідентичні. Такими ж ідентичними і навіть чіткіше вираженими у праці Е. Томпсон є висновки про позитивну роль націоналізму в процесах деколонізації територій і народів [297, с. 19].

Аналізуючи українську цивілізацію, М. Михальченко характеризує її як європейську, регіональну й стаціонарну. При цьому він відзначає її внутрішню орієнтаційну роз'єднаність між європейською та євразійською цивілізаційною визначеністю. Однак, прогнозуючи перспективи взаємин двох сусідніх цивілізацій – української і московської, які він відповідно ідентифікує як європейську та євразійську, науковець вказує на них як на такі, що кардинально розбігаються [149, с. 7–24].

Вважаємо, що в обох вищезгаданих аспектах – внутрішньополітичного становлення і захисту національної ідентичності та зовнішнього цивілізаційного позиціонування між Європою та Євразією український націоналізм є важливим фактором цивілізаційної визначеності України і може в цьому процесі відіграти конструктивну роль.

Його наявність і рівень структурно-організаційної та програмно-ідеологічної розвиненості є вагомим стримувальним чинником для прогресування російського націоналізму в Україні, а отже й для постколоніального становлення ідентичності української етнічної нації та її використання як етнічного ядра для становлення політичної нації. В брjубейкерівській концепції боротьби «тріади націоналізмів» відсутність чи слабкість українського націоналізму автоматично посилює потенціал негативного впливу російського націоналізму на цей процес. Недаремно ряд українських науковців відзначає недостатність українського націоналізму в Україні [122, с. 246].

Аналогічну думку, але вже в контексті цивілізаційної визначеності висловлює і М. Михальченко: «Самоідентифікацію української регіональної цивілізації сдерживает не избыток национализма, а его недостаток». При цьому науковець робить наголос на зваженому, раціональному характері такого націоналізму, який характерний для консервативних партій Європи [151, с. 106].

Цілком логічно з цього випливає, що чим довше триватиме невизначеність щодо етнічного ядра української політичної нації, тим більше негативно це відобразатиметься як на процесі її формування, так і на зовнішньому цивілізаційному позиціонуванні України. Адже розмитість ідентичності української регіональної цивілізації ускладнюватиме і її позиціонування між європейською та євразійською глобальними цивілізаціями.

У той же час націоналізм у найширшому сенсі трактується як політичний рух та ідеологія, «яка ставить у центрі своїх інтересів націю і прагне сприяти її розвитку» [277, с. 16]. А тому, відстоюючи українську національну ідентичність, український націоналізм тим самим справляє позитивний вплив на процес цивілізаційної визначеності України.

Отже, проаналізувавши зовнішньополітичну доктрину ОУН-б, ми констатуємо, що до її основних елементів належать: головні принципи – повноцінної суб'єктності України в міжнародних відносинах, спирання на сили власного народу, світового національного солідаризму, мілітарної організації національного організму, доцільної союзницької політики; головні концепції –

концепція України як вирішального чинника східноєвропейського політичного простору, споріднена з нею концепція Балто-Чорноморської осі, розчленування Російської імперії на національні держави, Європи вільних національних держав, концепція «в Європу через Азію», концепція просторової експансії. Те, що керівництво Української держави не врахувало цих засад зовнішньополітичної доктрини ОУН, значною мірою призвело до того, що вона сьогодні характеризується як країна нереалізованих геополітичних можливостей та значною мірою перебуває під зовнішнім управлінським впливом лідерів геополітичного процесу.

У світлі сьогоденної російсько-української війни значний інтерес становить напрацьована в 70–80-х роках ХХ ст. визвольна концепція ОУН-б. Вона передбачала, що альтернативою термоядерної війни в боротьбі з тоталітарним СРСР можуть стати національно-визвольні революції народів, яких поневолила Росія. З уваги на імперський характер ментальності російського народу вона виключала можливість мирної еволюції Російської імперії. У справі визволення України ОУН-б не сподівалася на підтримку західних держав, оскільки розуміла, що в стратегіях США і НАТО домінувала позиція збереження статус-кво та були відсутні плани розчленування Російської імперії на національні суверенні держави. Своїм союзником у потенційній національно-визвольній революції ОУН-б бачила інші поневолені народи Росії та сусідніх держав, які відчували від неї загрозу. Головним змістом цієї революції вона вважала остаточний розрив з російським способом життя, який насильно нав'язала імперія.

Аналіз цих положень через призму сучасності вказує на те, що ряд із них отримав підтвердження: Росія не змогла еволюційно позбутися імперської сутності, і сьогодні спостерігається процес її реанімації; визволення України з російського імперського поневолення не оминуло стадії збройного протистояння; переважна більшість російського суспільства підтримує агресію проти України, і це засвідчує наявність у його ментальності імперського синдрому; за роки Незалежності Україна не здійснила розриву з російсько-імперським способом життя, і це стало сприятливим ґрунтом для російської агресії на південному сході

держави; недостатньо рішуча позиція західних держав щодо припинення російської агресії проти України свідчить про те, що традиційно їхні економічні інтереси та намагання зберегти статус-кво стоять вище від доцільності захисту української незалежності.

У визвольній концепції ОУН-б вагоме місце як надійний союзник посідала Японія. У післявоєнний період українські націоналісти-бандерівці та японські антикомуністи ефективно співпрацювали спочатку під час співпраці АБН та АПАКЛ, а потім і в спільно створеній Світовій антикомуністичній лізі. Фундаментом такої співпраці був принцип будівництва національних держав в їхніх етнографічних межах, який запропонувала ОУН-б, розчленування Російської імперії на національні держави та спільний інтерес до визволення українських і японських етнічних земель, які загарбав російсько-більшовицький ССРСР. Сьогоднішня російська агресія проти України і її анексія Криму свідчить про те, що імперський характер Російської держави досі не змінився і вона продовжує загрожувати встановленому світовому порядку та сусіднім народам. У такій ситуації досвід українсько-японської співпраці проти російсько-комуністичної загрози у ХХ ст. може бути корисним і для сьогоднішнього припинення неоімперських зазіхань Росії.

Російська агресія проти України 2014-го актуалізувала і тему цивілізаційного визначення держави. Універсальним критерієм такого визначення є спосіб життя, і за своїми компонентами він рівнозначний національній ідентичності. Національна ідентичність як критерій цивілізаційної визначеності не залежить від суперечностей етнічного та політичного трактування нації, адже об'єктивно кожна нація володіє власною ідентичністю й історично формування політичної нації завжди відбувалося навколо етнічного ядра. Національна ідентичність належить до головних ідеалів нації і посідає таке ж чільне місце в доктрині націоналізму, а тому націоналізм є вагомим фактором цивілізаційної визначеності.

Свою особливість має процес формування цивілізаційного визначення політичних націй, які перебувають на етапі постколоніального становлення.

Титульна нація, яка дала назву новоутвореній державі, при формуванні її етнічного ядра вступає в суперечність з етнічною меншиною, яка донедавна була частиною панівної метропольної нації, за своєю ідентичністю може належати до іншої глобальної цивілізації і прагне в змінених суспільних умовах і надалі займати панівне або ж привілейоване становище. Відстоюючи в таких умовах власну етнічну ідентичність, націоналізм може вагомо і конструктивно впливати на формування політичної нації й тим самим опосередковано також на її регіональну та глобальну цивілізаційну визначеність. Фактором такого конструктивного впливу є його захисний і консервативно-раціональний характер.

Українська нація перебуває на постколоніальному етапі становлення й характеризується внутрішньою орієнтаційною роз'єднаністю між європейською та євразійською цивілізаціями. Український націоналізм об'єктивно є вагомим фактором політичного процесу в державі, він історично демонстрував і демонструє переважно європейську цивілізаційну зорієнтованість та може відіграти конструктивну роль у збереженні етнічної ідентичності, перетворенні її на ядро політичної нації, а отже й у формуванні регіональної і глобальної цивілізаційної визначеності.

ВИСНОВКИ

Дисертаційне дослідження, в якому вивчено політологічні аспекти трансформації парадигми сучасного українського націоналізму, дозволяє зробити такі висновки:

1. Феномен націоналізму має поліморфний характер і характеризується доволі широким колом трактувань та парадигм. Революційний потенціал сучасного українського націоналізму має можливість трансформації його парадигми в раціональну, конструктивістсько-державницьку, що є одним із чинників цивілізаційного вибору сучасної України.

Зважаючи на пострадянські антинаціоналістичні анахронізми та впливи західної науки, що базуються на ліберальних позиціях, сучасний стан українського націоналізмознавства є достатньо нерозвинутим. Також існує проблема вироблення й уніфікації термінологічної бази, зокрема в межах об'єкта дисертаційної роботи, суб'єктів дослідження, носіїв ідеології – партій та рухів націоналістичного спрямування. Її розв'язання перебуває у площині застосування світоглядного критерію, а націоналістичними запропоновано вважати ті партії і рухи, що послуговуються ідеологічною системою, центральним компонентом якої є категорія нації. При цьому слід врахувати сформовану в післявоєнний період і відмінну для України та Західної Європи конотацію терміну «націоналізм» і розмежувати український та європейський дискурси цієї проблеми: у першому з них вживати традиційний для суспільного й наукового обігу термін «націоналізм», а в розкритті європейської тематики паралельно з ним вживати також термін «праві».

Проведений у дослідженні аналіз доктрини та модерністської історії націоналізму дає можливість стверджувати, що його іманентною сутністю є революційна характеристика. Низка дослідників, незважаючи на відмінність їхніх теорій щодо походження націоналізму і його доктринальної вартісності, вважає революційність притаманною йому вже з природи самого виникнення. Як показує історичний досвід, коли національна спільнота позбавлена можливостей для

реалізації права на власну державність або виникають загрози їй чи базовим рисам національної ідентичності, націоналізм консолідує національну спільноту і є її рушійною націозахисною силою.

Згідно з модерністською історією націоналізму Західна Європа наприкінці XVIII – на початку XX ст. стала його батьківщиною і передала імпульс розвитку та поширення цього суспільного явища в її східну частину і зокрема в Україну.

2. Під впливом ексцесів Другої світової війни націоналізм, з одного боку, було табуовано нарівні з фашизмом та нацизмом, а з другого – він різною мірою був присутній у політичних системах суспільства майже всіх провідних країн Західної Європи, а останнім часом у багатьох із них перебуває серед політичних лідерів.

Аналіз розвитку націоналізмів державних націй Західної Європи в післявоєнний період вказує на те, що недостатньо глибока дефашизація та денацифікація цих суспільств і їхні внутрішньодержавні демократичні механізми дозволили легальне функціонування не тільки націоналістичних, але й профашистських та пронацистських політичних партій. Деякі з них з часом підпали під конституційну заборону, а ряд інших дистанціювалися від історичних течій фашизму та нацизму й еволюціонував до сьогоденного стану консервативних і праворадикальних організацій.

Перманентна участь у політичному процесі країн Західної Європи протягом всього післявоєнного періоду партій правого спрямування різного рівня впливовості створила той придатний суспільно-політичний ґрунт, який забезпечив сьогоденним правим силам цих країн високі електоральні успіхи. Своєю діяльністю вони виконали роль тієї ланки, яка поєднала в один неперервний ланцюг процес розвитку націоналізму від його зародження і до сьогоденного дня.

Цей факт вказує на те, що сучасна активізація правих політичних сил Західної Європи є не новим явищем, а вкладається у загальну схему модерністської історії націоналізму та є виявом його сьогоденного ренесансу.

Західноєвропейський націоналізм відмінний від східноєвропейського і носить громадянсько-територіальний характер. Західноєвропейські централізовані держави сприяли формуванню націй шляхом інкорпорації до її складу разом з домінуючим етносом і меншчиськими етнічними групами. А тому в них поряд з націоналізмом державних націй існують також етнічні націоналізми недержавних етносів.

Етнічні націоналізми поділяються на декілька типів: визвольні – тобто ті з них, які за мету своєї боротьби ставлять повну незалежність своїх націй від централізованих держав, та автономістські – ті з них, що борються за культурну, соціальну й економічну автономію своїх національних спільнот, залишаючись у складі політичної та військової структури держав, до яких їх інкорпоровано. У свою чергу визвольні рухи можна додатково поділити на сепаратистські й іредентистські. Деяким сучасним національним рухам країн Західної Європи притаманний націоналізм як метаідеологія, що об'єднує ідеєю незалежності різні і навіть світоглядно полярні політичні сили.

Аналізовані процеси сьогоденної активізації етнічних націоналізмів слід вважати прикладом вертикального проникнення націоналізму в глибинні етнічні сфери західних суспільств, які націоналізм уже опанував у класичний період його становлення. Зважаючи на той факт, що більшість з проаналізованих етнічних націоналізмів Західної Європи мають тривалу організаційну історію з кін. XIX – поч. XX ст. або ж їхні сучасні організаційні форми, які побудовані на такій історії та ідеології, їхню нинішню активізацію слід також трактувати як прояв загального процесу ренесансу націоналізму.

3. Історія українського організованого націоналізму сягає своїми витокami кінця XIX ст. Світоглядно й організаційно він закорінений у Наддніпрянській Україні. Однак його найвищий розвиток у формі ОУН припадає на міжвоєнний період. У цей час націоналізм загалом радикалізувався у його класичному розумінні, а також з'явилися відмінні від нього ідейно-політичні течії фашизму та нацизму, які у своїх світоглядних системах мали спільну з ним категорію нації. І

це багатьом дослідникам до сьогодні дає підстави свідомо чи несвідомо ототожнювати ці явища.

Натомість у процесі дослідження встановлено, що фашизм і нацизм були сформовані в умовах існування власних національних держав і хоч намагалися до свого світоглядного арсеналу залучати націоналістичний компонент, однак були відмінними від націоналізму ідейно-політичними течіями. З уваги на суттєві відмінності західноєвропейського та східноєвропейського типів націоналізмів, лише перші з них виступили як складові компоненти фашизму й нацизму.

Вивчаючи досвід фашизму та нацизму, ОУН ще у своїх документах й ідеологічних розробках довоєнного періоду відмежовувалася від цих ідейно-політичних течій, вказуючи на власну оригінальність та застерігаючи від сліпого наслідування чужих зразків. Свідченням цього є наведені в дослідженні погляди чільного ідеолога ОУН Д. Мирона-Орлика.

Радикалізацію націоналізму і загалом європейського політичного життя у міжвоєнний період спричинили творці Версальської системи світового порядку. Внаслідок прогалин, які були закладені в ній, склалися умови, в яких новостворені держави у процесі свого становлення безконтрольно і безкарно з боку світової спільноти проводили жорстку асиміляційну політику щодо національних меншин, а ті внаслідок націозахисної реакції породжували власний націоналізм, що домагався права на національну державу й на жорстоку політику державних націоналізмів відповідав адекватними методами.

В атмосфері радикалізації міжвоєнного суспільно-політичного життя демократичні режими збереглися лише в декількох країнах, а в більшості європейських держав запанували диктатури фашистського, нацистського (Німеччина, Італія, Іспанія, Португалія) та комуністичного (СРСР) типу. Саме в цих умовах після поразки української національної революції 1917–1921 рр. формувалася ідеологія українського націоналізму й народжувалися спочатку організаційні передвісники ОУН, а потім і вона сама. ОУН пройшла складний шлях розвитку в Україні, а після закінчення Другої світової війни в еміграції. В остаточному підсумку вона поділилася на три окремі формації з аналогічними

назвами, популярно знані як ОУН-мельниківська, ОУН-бандерівська та ОУН-закордоном («двійкарі»).

Після проголошення незалежності України вони переносять свою діяльність в Україну, а дві перші з них ініціюють створення політичних партій та громадських організацій. Значно активнішими зусиллями в цій справі відзначалася ОУН-бандерівська. Окрім того, незалежно від їхнього впливу в Україні виникали й інші організації націоналістичного спрямування. Важливе значення для розуміння сутності і перспектив розвитку сучасного українського націоналізму має теоретичний багаж його історичного періоду, свідченням чого є праці провідного діяча ОУН-б С. Ленкавського.

У той же час активізація й успіхи сучасних націоналістичних сил в Україні викликають негативну реакцію Росії, інших сусідніх держав та ряду європейських інституцій. Вона цілком вкладається у рамки того явища, яке американський науковець Г. Моргентау описав як «абетковий парадокс націоналізму». Характерно, що паралельно з цим офіційна політика Росії, сусідніх Угорщини та Польщі носить націоналістичний характер, а Європа сама переживає найвищий пік успіху правих сил за весь післявоєнний період її історії.

4. Новітня українська революція має перманентний характер. І в цьому є глибока логіка. Адже якщо в сутності своїй кожна соціальна революція є докорінною і системною зміною ладу, який існує в суспільстві, то така зміна не може відбутися миттєво. А тому сучасна українська революція як докорінна і системна зміна постсоветського українського суспільства – це тривалий у часі і болісний та неоднозначний за своїм змістом процес. Прогнозуючи його продовження, автор передбачає, що чергове революційне піднесення в Україні носитиме соціальний характер і антиолігархічну спрямованість. Адже тотальна залежність політичного процесу від олігархічного укладу економіки є основним гальмом цивілізованого загалом і національного та соціального, зокрема, розвитку Української держави.

Вагомий складник сучасного націоналістичного руху протягом усіх років Незалежності становили і становлять парамілітарні організації. На формування

ряду з них вирішально вплинули організаційні форми національно-визвольної боротьби та ідеологія УПА. Революційний, а зокрема і парамілітарний, потенціал українського націоналізму було апробовано в перманентних революційних подіях, а особливо під час Помаранчевої революції 2004 р. та Революції гідності 2013–2014 рр. В останній із них громадський рух «Правий сектор» і партія ВО «Свобода» здійснювали найбільший серед інших націоналістичних структур вплив на перебіг революційного процесу.

З початком російсько-української війни на базі націоналістичних парамілітарних організацій було сформовано добровольчі військові формування, і це вагомо вплинуло на організацію відсічі російській збройній агресії у початковий період. Військова тематика стала провідною і в політичних процесах та партійному будівництві. Її використовують політичні сили різної світоглядної спрямованості. Під впливом військового протистояння з Росією, яка, як правило, всіх захисників України відносить до категорії «бандерівців», посилюється ідеологічний вплив традиційного українського націоналізму і збройної національно-визвольної боротьби УПА на всі аналізовані націоналістичні структури.

5. Від часу заснування ОУН її програма передбачала, що боротьба українського націоналізму за незалежну національну державу проходитиме три етапи – національного визволення, державного закріплення та розвитку держави. На визвольному етапі ОУН поставила здобуття національної держави на рівень національної ідеї. Національно-визвольна боротьба ОУН–УПА визначально вплинула на національну форму відновленої 1991 р. Української держави. Відповідно на цьому етапі український націоналізм ідентифікувався як визвольний.

Сьогодні український націоналізм у своєму розвитку перейшов на етап державного закріплення, і в його доктрині значної еволюції зазнало бачення форми держави. На попередньому етапі воно включало федеративний устрій, президентську республіку як форму державного правління та режим національної диктатури в ранній період й авторитаризму в пізніший. В сучасних умовах

доктрина українського націоналізму зберегла бачення форми правління, однак трансформувала два інші елементи в унітарний устрій та класичний демократичний режим. При цьому зміст держави наповнює такими характеристиками: держава національна, демократична (народоправна), соціальна і правова.

Доктрина сучасного українського націоналізму передбачає, що в період посттоталітарної трансформації суспільства закономірним етапом становлення національної і демократичної держави є існування режиму національного авторитаризму. Таке положення відповідає висновкам науковців, що між демократією і тоталітаризмом проміжне місце займають авторитарні політичні режими, які сприяють руйнуванню тоталітарних структур і створенню дієздатних демократичних інститутів. Відмінність моделі національного авторитаризму від інших його типів відрізняється метою існування, що полягає в тому, що основний носій влади (особа чи політична сила) цілеспрямовано формує національні і демократичні основи держави.

На етапі державного закріплення український націоналізм зіткнувся з проблемою трансформації своєї сутності та переведення націомобілізаційного революційно-руйнівницького потенціалу в конструктивно-державницький. З уваги на це в дослідженні висунуто концептуальну ідею раціонального націоналізму.

6. Центральним елементом концепції раціонального націоналізму є національна держава як політичний ідеал націоналізму і головний інструмент захисту інтересів нації. Відповідно його основною ознакою є державницький характер. Логічно взаємопов'язаним із державницькою характеристикою раціонального націоналізму є конструктивізм.

Змістовне наповнення концепції раціонального націоналізму впливає з головних викликів у кожній зі сфер суспільного життя. У політичній він носить характер інтеграційного, в економічній позиціонується як економічний націоналізм, а в соціальній та культурно-духовній є соціально-консервативним.

У політичній сфері позиціонування українського раціонального націоналізму як інтеграційного впливає з актуальної проблеми консолідації

українського суспільства. Цей виклик змушує його програмно формувати таку інтеграційну відповідь в етнополітичній сфері, яка б одночасно забезпечувала повноцінний розвиток титульної української нації і умови культурного самовираження для етнічних меншин. Адже національна держава як політичний ідеал націоналізму вимагає конструювання максимально виважених і врегульованих етнонаціональних відносин.

У той же час політика економічного націоналізму мала б формувати економічний фундамент національної держави. Реальна державна незалежність немислима без незалежної економічної політики, яка передбачає механізми її регулювального впливу, протекціонізму та імпортозаміщення. Тим більше в умовах глобалізації, яку у власних інтересах ефективно використовують економічно розвинені держави світу і транснаціональні корпорації.

Без політики економічного націоналізму неможливим є і повноцінний соціальний захист нації, припинення процесів її фізичного вимирання і збереження національної ідентичності. Вони є тими найактуальнішими викликами, які сьогодні стоять перед українською нацією у соціальній та культурно-духовній сферах і які прогнозовано загострюватимуться у перспективі. З уваги на це сучасний український націоналізм має соціально-консервативну спрямованість.

Сучасний український націоналізм можна ідентифікувати як соціально-консервативний, і таке його означення на етапі розбудови сучасної української держави аналогічне революційному на етапі національно-визвольної боротьби. В останні роки в державно-конструктивній парадигмі сучасного українського націоналізму спостерігаються частково елементи революційно-визвольної, що об'єктивно детерміновано «гібридною агресією» Російської Федерації в Україні.

Успішна трансформація революційного потенціалу сучасного українського націоналізму в раціональний, конструктивістсько-державотворчий значною мірою залежить від двох зустрічно спрямованих складників – запиту суспільства і держави на жертвних будівничих її національних основ та готовності самого націоналізму до інтелектуальної модернізації своєї сутності.

7. В національному питанні українські націоналістичні організації дотримувалися і дотримуються принципу адекватності. Відповідно до нього українські націоналісти різних формацій в історії і в сучасній українській політиці своє ставлення до представників інших націй вибудовували і вибудовують залежно від того, як ті ставилися і ставляться до програмної мети українських націоналістів визволити українську націю з-під колоніального поневолення, побудувати власну національну державу й зберегти в ній національну ідентичність.

Перепоною для конструктивного впливу українського націоналізму на формування збалансованої етнонаціональної політики держави є стан його перманентного протистояння із зовнішніми націоналізмами колишніх держав-метрополій і внутрішніми націоналізмами їхніх етнічних меншин в Україні, яке Р. Брюейкер визначив як боротьбу «тріади націоналізмів» на постсоветському просторі. Його причиною є у першу чергу постімперський синдром тих держав, що в недавній історії були колонізаторами України, та їхні намагання використати свої етнічні меншини в Україні як інструмент впливу на вигідну їм внутрішню політику нашої держави.

Важливим фактором загострення етнонаціональних відносин у державі є постколоніальний дискурс у трактуванні ряду складних сторінок української історії, а зокрема національно-визвольної боротьби ОУН та УПА. А тому завданням сучасної української історичної і політичної науки є вироблення альтернативного трактування таких сторінок історії, і від його виконання великою мірою залежить успіх становлення національної Української держави.

8. Цінним надбанням українського націоналізму є оригінальна зовнішньополітична доктрина ОУН. Її головними принципами є: повноцінна суб'єктність України в міжнародних відносинах; спирання на сили власного народу; світовий український солідаризм; мілітарна організація національного організму; доцільна союзницька політика. До головних концепцій цієї доктрини належать: концепція України як вирішального чинника східноєвропейського політичного простору; споріднена з нею концепція балто-чорноморської осі; ідея

розчленування Російської імперії на національні держави; концепція Європи вільних національних держав; концепція «в Європу через Азію» та концепція просторової експансії.

Те, що сучасне керівництво Української держави не враховувало основні принципи та концептуальні засади зовнішньополітичної доктрини ОУН, значною мірою призвело до того, що вона сьогодні характеризується як країна нереалізованих геополітичних можливостей і перебуває під зовнішнім управлінським впливом лідерів геополітичного процесу.

Український націоналізм є також важливим чинником цивілізаційної визначеності держави. Адже, перебуваючи на етапі постколоніального становлення, Україна характеризується внутрішньою орієнтаційною роз'єднаністю поміж європейською та євразійською цивілізаціями. Відстоюючи в таких умовах власну національну ідентичність, український націоналізм може вагомо впливати на те, аби вона стала ядром політичної нації. В такому разі українська політична нація з українським етнічним ядром матиме чітку європейську цивілізаційну визначеність, адже український націоналізм історично демонстрував і сьогодні демонструє переважно європейську цивілізаційну зорієнтованість.

Це дослідження виявляє і деякі аспекти подолання власних стереотипів націоналізму, породжених тривалим періодом бездержавного існування націй, та цим самим воно відкриває перспективу для подальших досліджень, а зокрема на теми постколоніального націоналізму та політичної нації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. АБН в світлі постанов Конференцій та інших матеріалів з діяльності 1956–1966 рр.: зб. документів. У 4 т. Т. 4. 1971–1975 рр. Б. м.: Вид. ОУН, 1982. 463 с.
2. Алтухов В. Ідея української державності у теоретичній і поетичній спадщині Анатолія Лупиноса. Соціальна політика в теорії і практиці українського націоналізму: історія і сьогодення: матеріали VII всеукр. наук. конф., присвяченої 75-й річниці УПА (19–20 трав. 2017, Івано-Франківськ). Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2017. С. 15–21.
3. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму: пер. з англ. В. Морозов. Київ: Критика, 2001. 272 с.
4. Андрущенко Е. Українські праворадикальні організації у контексті суспільно-політичних процесів (кінець 1980-х 2015 рр.): дис... канд. іст. наук: (спец. 07.00.01 «Історія України»). Запоріжжя. 2015. 284 с.
5. Апостол О. Посткласичні ідеологічні трансформації: монографія. Київ: Академія, 2015. 288 с.
6. Арон Р. Мир і війна між націями. Київ: Юніверс, 2000. 688 с.
7. Артюх П. Революційні перетворення (зміни) в Україні. Мала Енциклопедія етнодержавознавства. Київ: Генеза; Довіра, 1996. С. 596.
8. Бабкіна О. В. Держава і громадянське суспільство: механізм стримувань і противаг. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2010. Вип. 3. С. 5–12.
9. Балабан Р. Майдан як політичний інститут. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. Ф. Кураса НАН України. 2015. Вип. 2 (76). С. 113–131.
10. Бандера С. Перспективи Української Революції / ред. і впор. Д. Чайковський, с. Ленкавський. Мюнхен: Видання Організації Українських Націоналістів, 1978. 640 с.

11. Бандерівські читання. Матеріали перших та других Бандерівських читань / упор. Т. Бойко, Ю. Сиротюк. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. 200 с.
12. Бевз Т. «Українська революція» у науковому дискурсі: суперечності оцінок і висновків. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2017. №5-6 (91–92). С. 68-80.
13. «Белый молот» Майдана: «Мы не политические грушки». Rian.com. 30 квітня 2014. URL: <https://rian.com.ua/analytics/20140430/346505793.html>. (дата звернення: 01.03.2018).
14. Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи: перекл. з англ. О. Фешовець. Львів; Івано-Франківськ: Лілея-НВ. 236 с.
15. Бжезінський З. Україна в геостратегічному контексті: перекл. з англ. А. Іщенко. Київ: Києво-Могилянська академія, 2006. 102 с.
16. Блан Е. Родом із КГБ. Система Путіна. Київ: Темпора, 2009. 360 с.
17. Болотникова Е.Г. 2011. Праворадикальные партии современной Швеции. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/pravoradikalnye-partii-sovremennoy-shvetsii> (дата звернення: 23.03. 2019).
18. Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). Львів, 2003. 686 с.
19. Брати Капранови. Майдан. Таємні файли. Київ: Нора-Друк, 2017. 320 с.
20. Брус Т.М., Аршиннікова А.В. Посилення впливу крайньо правих політичних сил як реакція на корупційні прояви у суспільстві. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2018. №5. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?n=5&y=2018> (дата звернення: 22.03. 2019).
21. Брюбейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі: пер. з англ. О. Рябов. Львів: Кальварія, 2006. 280 с.
22. Бусленко В. Специфіка становлення націоналістичних структур в західному регіоні України на початку 90-х років ХХ ст. Ідеологія українського націоналізму на сучасному етапі розбудови Української держави: матеріали

міжнар. наук. конф. (12–13 жовт. 2006, Івано-Франківськ). Вид. 2-ге, змін. / наук. ред. О. М. Сич. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2007. С. 44–49.

23. Бушанський В. Нові геополітичні протистояння та їх наслідки для України. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2014. №3(71). С. 83-104.

24. В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи. Львів: Мс, 2006. 144 с.

25. Вайцсеккер Е. Що таке глобалізація і як її пояснити: пер. з нім. Ю. Жуковський. Націоналізм і глобалізм у розвитку національних економік: світова та вітчизняна практика. матеріали наук. конф. (25-26 травня 2007, Дніпропетровськ) / наук. ред. О. М. Сич. Івано-Франківськ: Місто НВ. С. 7–14.

26. Васильчук Є. О. Ідеологічні доктрини українських правоекстремістських об'єднань у контексті постмодерністського дискурсу (на прикладі УНА–УНСО). 2013. Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. Вип. 3 (19). С. 16–20.

27. Вдовичин І. Я. Права ідея: світоглядний концепт та українська політична традиція. Гілея: науковий вісник. 2011. Вип. 47 (8). С. 547-555.

28. Вербицька Н. Польський Закон «Про Інститут національної пам'яті»: погляд з України. Центр досліджень соціальних комунікацій НБУВ. URL: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article-&id=3574:polskij-zakon-pro-institut-natsionalnoji-pam-yati-poshuk_kompromisiv&-catid=64&Itemid=376 (дата звернення: 08.03. 2019).

29. Веденєєв Д. В., Биструхін Г. С. Двобій без компромісів. Протиборство спепідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945-1980-ті роки. К., 2007. 568 с.

30. Вибори в Норвегії виграла коаліція на чолі з чинним прем'єром. Європейська правда. 12 вересня 2017. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2017/09/12/7070818/> (дата звернення: 19.03.2019).

31. Вибори у Швеції: невизначеність у країні після успіху ультраправих. BBC.News.Україна. 10 вересня 2011. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-45470319> (дата звернення: 29.11.2018).
32. Вільчинська І. Ю. Комунікативно-маніпулятивні чинники політичної мотивації. Держава і право. 2010. № 49. С. 651–657ю
33. Віперман В. Європейський фашизм: порівняльний аналіз (1922–1982). Київ: Дух і Літера, 2008. 278 с.
34. Вісімдесят відсотків населення України живе за межею бідності ООН. Радіо Свобода. 16 квітня 2015. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/26959841.html> (дата звернення: 06.03.2016).
35. Ворожбит О. Вибори в Італії: триумф правих і популістів, але жодного переможця. Тиждень.ua. 6 березня 1918. URL: <https://tyzhden.ua/World/210458> (дата звернення: 27.12.2018).
36. Ворожбит О. Гра на випередження. Український тиждень. 2018. № 14 (524). С. 26-27.
37. Восьмий Надзвичайний Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН). Матеріяли і постанови. Б.м.: Вид. ОУН, 1991. 261с.
38. Войналович В. Геополітичні орієнтації громадян України як вияв цивілізаційної ідентичності українського суспільства. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2016. №2(82). С. 62-76.
39. Всеукраїнське об'єднання «Свобода» висунуло голову секретаріату партії Руслана Кошулинського кандидатом на посаду Президента України. Svoboda.org.ua. 22 січня 2019. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-elections/2624422-svoboda-visunula-kosulinskogo-u-prezident.html> (дата звернення: 03.02. 2019).
40. Всеукраїнський перепис населення 2001. Державний комітет статистики. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/> (дата звернення: 28.05.2018).

41. Гай-Нижник П. Ідеологія сучасних українських консервативних політичних партій (з огляду на програмові засади УНКП та УКП). Наукові записки Інституту національних і етнопонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2011. Вип. 3(53). С. 94-115.
42. Ганжуров Ю. Політична воля та почуття права в контексті законотворення. Наукові записки Інституту політичних і етнопонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2013. №1 (63). С. 146-165.
43. Галайко Б. Підстави сучасного українського соціал-націоналізму. Соціальна політика в теорії і практиці українського націоналізму: історія і сьогодення: матеріали VII всеукр. наук. конф., присвяченої 75-й річниці УПА (19–20 трав. 2017, Івано-Франківськ). Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2017. С. 54–60.
44. Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку: пер. з англ. Н. Климчук. Львів: Кальварія, 2006. 474 с.
45. Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм: пер. з англ. Г. Касьянов. Київ: Таксон, 2003. 300 с.
46. Геополітика: енциклопедія: за ред. Є. М. Суліми. Київ: Знання України, 2013. 919 с.
47. Георганов А. Націоналізм останнього шансу: 5 аргументів проти незалежної Каталонії. Європейська правда. 5 жовтня 2017. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/10/5/7071882/> (дата звернення: 09.12.2018).
48. Гібернау М. Ідентичність націй: пер. з англ. П. Таращук. Київ: Темпора, 2012. 304 с.
49. Гінда В. Студентський граніт незалежності. Zbruc. 2 жовтня 2015. URL: <https://zbruc.eu/node/42120> (дата звернення: 21.01.2019).
50. Глобальне відродження демократії. Львів: Ахілл, 2004. 464 с.
51. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. У двох частинах з мапою: за оригіналами видань 1934–1937 рр. / упор. Б. Горбовий. Львів: Априорі, 2016. 464 с.

52. Горло Н. Генеза і розвиток іредентизму в контексті змін системи міжнародних відносин. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2017. Вип. 12. С. 187–194.
53. Грабовський С. Про необхідність українського націоналізму в Україні. Українська правда. 13 вересня 2006. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2006/09/13/3155152/> (дата звернення: 03.03.2019).
54. Гримська М. І. 2015. Електоральні преференції крайніх правих партій в сучасній Європі: монографія. К.: Центр учб. літ., 2015. 264 с.
55. Гримська М. І. 2017. Крайні праві партії в країнах Європи: ідеологічний та електоральний виміри: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пол. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». Київ, 2017. 40 с.
56. Гримська М. І. Нові партії правого спрямування в Європі: до питання термінології. Гілея, 2016. Вип. 115. С. С. 383-386.
57. Гріфін Н. Єдиною альтернативою глобалізму є націоналізм. Бандерівець. 20 вересня 2013. URL: <http://banderivets.org.ua/yedynoyu-alternatyvoyu-globalizmu-ye-natsionalizm.html-0> (дата звернення: 16.01.2019).
58. Дванадцятий Великий Збір Організації Українських Націоналістів. Матеріали та постанови. К., 2010. 197 с.
59. Дев'ятий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН). Матеріали й Постанови. Лондон: Вид. Української Центральної Інформаційної Служби, 1997. 214 с.
60. Декалог і сучасний український націоналізм. Серія: Сучасний український націоналізм. Ч. 1. Київ, 2005. 44 с.
61. Демократія. Антологія / упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. 1108 с.
62. День народження Бандери у Києві відзначали зі смолоскипами. Радіо Свобода. 1 січня 2014. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25218357.html>. (дата звернення: 04.03.2018).

63. Десятий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН). Матеріяли та Постанови. Київ: Видання Центру Національного Відродження ім. Степана Бандери, 2002. 230 с.

64. Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні. 26 травня – 10 червня: опитування IRI. Соціологічна група «Рейтинг». URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/2018_june_survey_of_residents_of_ukraine_press.pdf. (дата звернення: 30.10.2018).

65. Діючі політичні партії України. Українське геральдичне товариство. URL: <http://uht.org.ua/ua/part/organ/dpp/> (дата звернення: 21.01.2019).

66. Діак І. Хто захистить наш народ і державу: Комуністична партія України чи Українська комуністична партія? Київ, 2000. 262 с

67. Доній Олександр: Ми думали, що поступ до демократії, наповнення української держави і процес дерусифікації буде більш простим. Остання баррикада. 24 вересня 2010. URL: <http://ostbar.com.ua/news.php?pg=0&id=494> (дата звернення: 21.01.2019).

68. Донцов Д. Націоналізм. Вінниця: ДКФ, 2006. 236 с.

69. Допомога Японії Україні. Посольство Японії в Україні. URL: http://www.ua.emb-japan.go.jp/jpn/bi_ua/oda/-150401_assistance_ua.pdf. (дата звернення: 29.04.2015).

70. Дужий П. Степан Бандера символ нації. Ескізний нарис про життя і діяльність Провідника ОУН : у 2 ч. Ч. 1. Львів: Галицька Видавнича Спілка, 1996. 190 с.

71. Енциклопедія постмодернізму: пер. з англ. В. Шовкун; наук. ред. пер. О. Шевченко / за ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора. Київ: В-во Соломії Павличко «Основи», 2003. 503 с.

72. Енциклопедія українознавства: в 11 т. Т. 8 / гол. ред. В. Кубійович. Париж; Нью-Йорк: Молоде життя, 1976. С. 2805-3200.

73. Ерман Г. Вибори в Італії: триумф євроскептиків та труднощі Берлусконі. BBC.News.Україна. 5 березня 2018. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-43292781> (дата звернення: 27.12.2018).

74. Єрмоленко В. Вибори в Німеччині: 10 головних результатів. Громадське. 25 вересня 2017. URL: <https://hromadske.ua/posts/vybory-v-nimechchyni-10-holovnykh-rezultativ> (дата звернення: 24.12.2018).

75. Жид на Майдане: євреї і антисеміти в епіцентрі українського протеста. Forum.daily. 1 січня 2014. URL: <http://www.forumdaily.com/zhid-na-majdane-evrei-i-antisemity-v-epicentre-ukrainskogo-protesta/> (дата звернення: 13.02.2015).

76. З Європи пролунала порада українським демократам відмежуватися від «Свободи». Радіо свобода. 14 грудня 2012. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24798539.html> (дата звернення: 13.02.2015).

77. За 20 років в Лондоні закрилися 500 храмів і відкрилися 423 мечеті. Католицький оглядач. 5 квітня 2017. URL: <http://catholicnews.org.ua/za-20-rokiv-v-londoni-zakrilisya-500-hramiv-i-vidkrilisya-423-mecheti> (дата звернення: 27.11.2018).

78. Загребельний І. Орієнтири спротиву: зб. ст. Ужгород: Гражда, 2016. 360 с.

79. Загребельний І. Український націоналізм ХХІ сторіччя: необхідність християнських акцентів. Бандерівець. 13 листопада 2012. URL: <http://banderivets.org.ua/ukrayinskyj-natsionalizm-hhi-stolittya-neobhidnist-hrystyuyanskyh-aktsentiv.html> (дата звернення: 27.11.2018).

80. Закон України Про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації. Верховна Рада України. 23 травня 2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2054-19> (дата звернення: 08.03.2019).

81. Закон України Про внесення змін до деяких законів України щодо частки музичних творів державною мовою у програмах телерадіоорганізацій. Верховна Рада України. 16 червня 2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1421-19> (дата звернення: 08.03.2019).

82. Закон України Про надзвичайний стан. Верховна Рада України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2501-12>. (дата звернення: 29.05.2018).

83. Закон України Про національні меншини в Україні. Верховна Рада України. 12 грудня 2012. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/> (дата звернення: 21.01.2019).

84. Засуджуємо самовільне використання і присвоєння назви «ОУН». Націоналістичний портал. 23 жовтня 2017. URL: <http://ukrnationalism.com/news/officially-oun/2935-zasudzhuiemo-samovilne-vykorystannia-i-prysvoiennia-nazvy-oun.html> (дата звернення: 11.11.2017).

85. Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923. Енциклопедія: до 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. Т. 1: А-Ж. Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2018. 688 с.

86. Заява Організації «Патріот України» про розрив стосунків з ВО «Свобода». Народний олядач. 17 грудня 2007. URL: <https://www.ar25.org/article/zayava-organizaciyi-patriot-ukrayiny-pro-rozryv-stosunkiv-z-vo-svoboda.html> (дата звернення: 03.08 2017).

87. Збігнєв Бжезинський: В Україні вибух самосвідомості. День. 4 грудня 2004. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-planeti/zbigniev-bzhezinskiy-v-ukrayini-vibuh-samosvidomosti> (дата звернення: 21.01.2019).

88. Зеленько Г. Фактори розмежування політичних сил у країнах Вишеградської групи. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2017. №3 (89). С. 25-44.

89. Зелик Р. Історія СНПУ ВО «Свобода». Основи націоналізму. Курс І. Івано-Франківськ: Ін-т політичної освіти ВО «Свобода», 2008. С. 56–71.

90. Зенакос А. «Золотий світанок», 1980–2012. Шлях неонацистів до парламенту. Спільне.Commos. 23 листопада 2012. URL: <https://commons.com.ua/en/zolotij-svitanok-1980-2012-shlyah-neonatsist/> (дата звернення: 21.01.2019).

91. Зонтгаймер К. Як нацизм прийшов до влади. Київ: Дух і Літера, 2009. 320 с.

92. Імміграція в Україну. Blog.i.ua. 19 січня 2013. URL: <http://blog.i.ua/community/662/1152519/> (дата звернення: 29.03.2017).

93. «Ідея до чину». Галичина. 1993. 30 жовтня.
94. Історія ВО «Свобода». Svoboda.org.ua. URL: <http://svoboda.org.ua/party/history/> (дата звернення: 03.08 2017).
95. Как Корсика боролась за независимость. Корсиканский фронт продолжает борьбу. Военное обозрение. 17 травня 2017. URL: <https://topwar.ru/115720-kak-korsika-borolas-za-nezavisimost-korsikanskiy-front-prodolzhaet-borbu.html> (дата звернення: 09.12.2018).
96. Калакура О. Цивілізаційний вимір українсько-польської співпраці на тлі євроінтеграційних процесів (досвід Галичини). Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2016. №2(82). С. 283-295.
97. Капранови Брати. Майдан. Таємні файли. Київ: Нора-Друк, 2017. 320 с.
98. Капустин В.В. За сценою Майдана. Київ: Велес, 2014. 160 с.
99. Кармазіна М. Громадянські ідентичності в Україні під впливом зовнішньополітичних чинників. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2014. №4-5(72-73). С. 21–51.
100. Каспрук В. «Справжні фіни» переписали виборчу книгу історії. ZN,UA. 22 квітня 2011. URL: https://dt.ua/POLITICS/spravzhni_fini_perepisali_viborchu_knigu_istoriyi.html (дата звернення: 21.03. 2019).
101. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму: монографія. Київ: Либідь, 1999. 352 с.
102. Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. Київ: Наш час, 2008. 432 с.
103. Квятковська-Москалевич К. Вбити дракона. Українські революції: пер. з пол. А. Боднар. Львів: В-во Львівського медіафоруму, 2017. 224 с.
104. Кені П. Карнавал революції. Центральна Європа 1989 року. Київ: Критика, 2006. С. 163.

105. Киридон А. М. Євромайдан/Революція гідності: причини, характер, основні етапи. Історична пам'ять. 2015. Вип. 23. С. 17-32.
106. Кіссінджер Г. Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті: перекл. з англ. Н. Коваль. Київ: Наш формат, 2017. 320 с.
107. Козловець М.А., Ковтун М.Н. Національна ідентичність в Україні в умовах глобалізації: монографія. Київ: ПАРАПАН, 2010. 348 с.
108. Колодій А. «Олігархи» й «олігархія»: зміст понять та українська політична дійсність. Наукові записки НаУКМА. Політичні науки. Вип. 19. 2001. С. 31–35.
109. Колодій А. Національний вимір суспільного буття. Львів: Астролябія, 2008. 368 с.
110. Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р. (колектив авторів) / за ред. чл.-кор. НАНУ, д.е.н., проф. Е.М. Лібанової. Київ: Український центр соціальних реформ, 2006. 138 с. URL: <http://www.idss.org.ua/-monografii/Prognoz%20Ukraine.pdf> (дата звернення: 27.11.2018).
111. Конгрес українських націоналістів 1929 р. Документи і матеріали / Упор. В. Муравський; НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника; Центр досліджень визвольного руху. Львів, 2006. 420 с.
112. Кононов І. Проблемні зони українського націоналізму. Ідеологія українського націоналізму на сучасному етапі розбудови Української держави: матеріали міжнар. наук. конф. (12–13 жовтня 2006, Івано-Франківськ) / наук. ред. О.М. Сич. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2006. С. 135–144.
113. Консерватизм: антологія / за ред.: Проценко О., Лісовий В. Київ: Смолоскип. 598 с.
114. Конституція України: Закон України: Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1996. № 30. с. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 21.01.2019).
115. Конференція українських націоналістів. Матеріяли й Документи. Київ: Вид. КУН, 1992. 238 с.

116. Косик В. Правда історії. Роки окупації України 1939-1944 (Збірник статей). Київ: Українська видавнича спілка, 2008. 184 с.

117. Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів: у 4 т. Львівський державний університет ім. Івана Франка; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського Національної Академії Наук України. Львів, 1997. Т. 1. 384 с.; 1998. Т. 2. 384 с.; 1999. Т. 3. 384 с.; Т. 4. 368 с.;

118. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні: перекл. з франц. Р. Осадчук. Париж; Нью-Йорк; Львів. 1993. 660 с.

119. Котигоренко В. Націотворчий потенціал суспільних криз в Україні. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2016. №3-4 (83-84). С. 153-174.

120. Кочубей Л. Взаємодія влади та опозиції у Франції: досвід для України Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2015. №2 (76). С. 40-63.

121. Красные партизаны Украины 1941–1944. Київ: Украинский издательский союз, 2006. 430 с.

122. Крисаченко В. С., Степико М.Т., Власюк А.С. та ін. Українська політична нація, генеза, стан, перспективи / за ред. В. С. Крисаченка. Київ: НІСД, 2004. 649 с.

123. Круглашов А. Зовнішні та внутрішні чинники (де)стабілізації у Чернівецькій області. Стратегічні пріоритети. 2019. №1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/spa_2019_1_9 (дата звернення: 20.02.2020).

124. Кузьо Т. Національна безпека України. Військо України. 1994. № 4–5. С. 65–67.

125. Кулик В. Український націоналізм у незалежній Україні. Київ, 1999. 64 с.

126. Кулик В. Український націоналізм у час Євромайдану. Критика. 2014. Ч. 7–8. С. 2–7.

127. Кулик В. Український націоналізм у час війни з Росією. Критика. 2014. Ч. 9–10. С. 13–18.

128. Кулик С., Головачек Ю. Участь Національного фронту й Британської національної партії у виборах різних рівнів (кінець 1960–2013 рр.). Науковий вісник Східноєвропейського нац. ун-ту імені Лесі Українки. Міжнародні відносини, 2013. № 10. С. 38–44.

129. Кульчицький С. Яке пташеня вилупилося з радянського яйця? Український тиждень. 2018. № 12 (540). С. 42.

130. Лапаєв Юрій. The Daily Signal: Китай займає місце Росії та США в Україні. Тиждень.ua. 24 січня 2018. URL: <http://tyzhden.ua/World/208221> (дата звернення: 24.01.2018).

131. Лев і Дарія Ребети видатні діячі національно-визвольного руху. Матеріали наукової конференції. Київ, будинок Центральної ради, 4 жовтня 1997 року / упоряд. А. Камінський. Київ: ДемПУ-ОУНз-УГВР, 1997. 46 с.

132. Ленкавський С. Український націоналізм. Твори : в 3 т. / за ред. О. Сича. Т. 1. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. 600 с. Т. 2. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003. 524 с. Т. 3. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. 616 с.

133. Липа Ю. Призначення України. Львів, 1992. 270 с.

134. Липовецький С. Бандерівці: 200 історій з ХХ сторіччя. Львів: ЛА «Піраміда» 2018. 564 с.

135. Литвин В., Романюк А. Техніка «санітарного кордону» до радикальних партій в електоральному та парламент-урядовому зрізі країн Західної Європи. Наукові записки. 2015. Вип. 3 (77). С. 274–302.

136. Лі Куан Ю. Роздуми великого лідера про майбутнє Китаю, США та світу / Г. Елісон, Р. Д. Блеквілл, Е. Вайн: перекл. з англ. О. Лобастової. Київ: Вид. група КМ-БУКС, 2017. 224 с.

137. Лісничук О. Проросійське політичне лобі в країнах Євросоюзу в контексті кризи на Донбасі. Наукові записки, 2015. Вип. 5–6 (79–80). С. 65–95.

138. Лукас Е. Нова холодна війна. Як Кремль загрожує і Росії, і Заходу. Київ: Темпора, 2009. 488 с.

139. Ляшенко В. Перспективи «руського мира» в країнах Центральної Азії на сучасному етапі. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2015. №2(76). С. 84-100.

140. Мадіссон В.В., Шахов В.А. Сучасна українська геополітика: навч. посіб. Київ: Либідь, 2003. 176 с.

141. Майборода О. Російський націоналізм в Україні (1991–1998). Київ, 1999. 150 с.

142. Мала енциклопедія етнодержавознавства / за ред. Римаренко Ю. І., Андрущенко В.П., Бабкін В.Д. та ін. Київ: Генеза; Довіра, 1996. 942 с.

143. Мандрик М. Український націоналізм. Становлення у міжвоєнну добу. Київ: Вид. ім. Олени Теліги, 2006. 392 с.

144. Маркіян Іващишин: голодування це не авантюра, це радше романтизм. Zaxid.net. 15 жовтня 2010. URL: https://zaxid.net/markiyan_ivashhishin_goloduvannya__tse_ne_avanturya_tse_radshe_romantizm_n1113576 (дата звернення: 21.01.2019).

145. Матвіїський М. ОУН в Україні 1990-2005: підсумки розбудови організаційної структури. Формат дії ОУН в умовах сучасного українського суспільства: матеріали конф. (18-19 листопада 2006, Делятин). Івано-Франківськ: 2006. С. 6–10.

146. Матеріали внутрішньопартійної ідеологічної конференції ВО «Свобода» «Сучасні виклики та реагування: ідеологічний фундамент та діюча Програма партії». Архів автора.

147. Мацієвський Ю. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014): монографія. Чернівці: Книги XXI, 2016. 552 с.

148. Мирон-«Орлик» Д. Ідея і чин України. Київ: УВС ім. Ю. Липи, 2017. 316 с.

149. Михальченко М. Украинская региональная цивилизация: прошлое, настоящее, будущее: монографія. Киев: ИПиЭНИ имени И. Ф. Кураса НАН Украины, 2013. 340 с.

150. Михальченко М. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. Дрогобич: Відродження, 2004. 488 с.

151. Михальченко Н. И. Великий цивилизационный взрыв на рубеже XX–XXI века. Київ: Парлам. из-во, 2016. 504 с.

151. Михальчишин Ю. Ватра. Версія 1.0. Львів: Євросвіт, 2010. 420 с.

153. Михальчишин Ю. Теоретико-методологічні тези до проблематики позиціонування політичного націоналізму на сучасному етапі. Треті бандерівські читання «Візія Української держави в ідеології українського націоналізму» (3 лютого 2016, м. Київ) / упор. Бойко Т., Галайко Б., Сиротюк Ю. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2016. С. 255–261.

154. Міграція в Україні: факти і цифри. МОМ в Україні. 2016. URL: http://iom.org.ua/sites/default/files/ff_ukr_21_10_press.pdf (дата звернення: 27.11.2018).

155. Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920-1939 роки. Вид. 3-тє, доп. Київ: Українська видавнича спілка, 2007. 1006 с.

156. Міхновський М. Суспільно-політичні твори. К.: Смолоскип, 2015. 464 с.

157. Мовні квоти можуть поширити і на друковані ЗМІ. Українська правда. 24 жовтня 2018. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/10/24/7196109/> (дата звернення: 08.03. 2019).

158. Молочко П. Місце радикальних правих партій у партійних системах України та Росії. Ціннісно-смісловий вимір буття українського суспільства і перспективи українського націоналізму: матеріали міжнар. наук. конф. (17–18 листоп. 2007, Івано-Франківськ) / наук ред. О. М. Сич. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2007. С. 464–469.

159. Московські вбивці Бандери перед судом. Збірка матеріалів за редакцією Д. Чайковського. Мюнхен: Українське в-во, 1965. 695 с.

160. Мудрик-Мечник С. Боротьба за правду і правопорядок в ОУН-Б (Причинки до історії). Львів-Мюнхен, 2000. 60 с.

161. Мусієнко Г. Україна для українців. Хто за і проти? Київ, 2003. 432 с.

162. Нагорняк М. Пошуки моделі вирішення етнотериторіальних конфліктів на пострадянському просторі. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2011. №3 (53). С. 270–280.

163. На Майдані назвали склад нового уряду. УНІАН. 26 лютого 2014. URL: <http://www.unian.ua/politics/890349-na-maydani-nazvali-sklad-novogo-uryadu.html> (дата звернення: 13.02.2015).

164. Нарис історії УНСО. Unso.in.ua. URL: <http://unso.in.ua/uk/org/history> (дата звернення: 21.01.2019).

165. Націоналізм: антологія / за ред. Проценко О., Лісовий В. Київ: Смолоскип, 2003. 872 с.

166. Націоналісти підписали та представили Національний маніфест. Svoboda.org.ua. 16 березня 2017. URL: <http://svoboda.org.ua/news/events/00114270/> (дата звернення: 28.11.2017).

167. Національна Конституція (проект ВО «Свобода»). Офіційний веб-сайт Всеукраїнського об'єднання «Свобода». URL: http://www.svoboda.org.ua/pro_partiyu/prohrama/konstytutsiya/ (дата звернення: 21.01.2019).

168. Нація, яка не капітулює: зб. ст. / під заг. ред. Ілляш Я., Рог В. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2011. 144 с.

169. Неліпа Д. Основні етапи проведення системного аналізу в політологічних дослідженнях. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2011. №6 (56). С. 106–116.

170. Не Каталонія єдина: хто ще в Європі прагне незалежності. D.W.Com. 2 жовтня 2017. URL: <https://www.dw.com/uk/не-каталонія-єдина-хто-ще-в-європі-прагне-незалежності/a-40778157> (дата звернення: 09.12.2018).

171. Нестайко О. Великі міфи імперії. Львів, 2003. 127 с.

172. Нові проблеми в Іспанії: Країна Басків хоче референдуму про незалежність. Zik. 11 червня 2018. URL: https://zik.ua/news/2018/06/11/novi_problemy_v_ishpanii_kraina_baskiv_hoche_referendumu_pro_nezalezhnist_1342909 (дата звернення: 09.12.2018).

173. Нові українці чи нові проблеми? Сучасні іммігранти в Україні. Novadoba. URL: https://www.novadoba.org.ua/sites/default/files/files/razom_na_odniy_zemli/1.9.pdf (дата звернення: 27.11.2018).

174. Одинадцятий Великий Збір Організації Українських Націоналістів. Матеріали і постанови. Київ, 2006. 109 с.

175. Олександр Сич: Від наукової співпраці в агросфері між Україною та Японією виграють обидві держави. Урядовий портал. 4 вересня 2014. URL: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article;jsessionid=CAF0AB318F091E64BCB3427E0D5ED713.vapp53?art_id=247575702&cat_id=244274130 (дата звернення: 02.05.2015).

176. Олена Теліга. Збірник. Детройт; Нью-Йорк; Париж: Видання Українського Золотого Хреста, 1977. 470 с.

177. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. Київ: Наук. думка, 2005. 52 с.

178. Організація українських націоналістів і українська повстанська армія. Історичні нариси / відп. ред. Кульчицький С. В. Київ: Наук. думка, 2005. 495 с.

179. Орлик М. (Мирон Д.). Ідея і чин України. Нарис ідеологічно-політичних основ українського націоналізму. Київ: Українська видавнича спілка, 2001. 216 с.

180. Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори. Київ: Основи, 1994. 420 с.

181. Остаточні результати виборів у Франції: Макрон 66,10%, Ле Пен 33,90%. Європейська правда. 8 травня 2017. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2017/05/8/7065452/> (дата звернення: 10.01.2019).

182. ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 р. Збірка документів. Б.м.: Вид. Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1955. 370 с.

183. П'ятий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН). Матеріали й постанови. Б. м.: Вид. ОУН, 1975. 374 с.

184. Панченко В. «Бандерівці», «мельниківці» і «двійкарі». ОУН в Україні протягом 1990-х рр. Історична правда. 21 жовтня 2011. URL: <http://www.istpravda.com.ua/research/2011/10/21/59950/> (дата звернення: 01.08.2017).

185. Панченко В. Г. Ідеологія сучасного українського націоналізму: економічний аспект: монографія. Дніпропетровськ: Акцент ПП, 2012. 104 с.

186. Панченко О. Стахиви Євген, Володимир, Зенон та інші. Олександр Панченко. День. 4 вересня 2017. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/stahivu-yevgen-volodymyr-zenon-ta-inshi> (дата звернення: 10.09.2017).

187. Пархоменко С. Революція і націоналізм. Націоналістичний портал. 25 квітня 2014. URL: <http://ukrnationalism.com/publications/503-revoliutsiia-i-natsionalizm.html> (дата звернення: 21.01.2019).

188. Паска Б. Відносини Валентина Мороза із Соціал-національною партією України. Соціальна політика в теорії і практиці українського націоналізму: історія і сьогодення: матеріали VII всеукр. наук. конф., присвяченої 75-й річниці УПА (19-20 трав. 2017, Івано-Франківськ). Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2017. С. 187–196.

189. Пасько Я. І. Соціальна держава і громадянське суспільство: співпраця versus протистояння. Київ: ПАРАПАН, 2008. 272 с.

190. Пивоваров С. Як відбувався марш націоналістів у Києві до 75-річчя УПА. Громадське. 14 жовтня 2017. URL: <https://hromadske.ua/posts/marsh-natsionalistiv-u-kyievi> (дата звернення: 28.11.2017).

191. Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни / Кухта Б., Романюк А., Старецька Л. та ін.; за ред. Б. Кухти. Львів: Кальварія, 2003. 500 с.

192. Політична партія «Національний корпус» не висуває кандидата від політсили на посаду Президента України на виборах 31 березня 2019 року. Укрінформ. 25 січня 2019. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-elections/2627120-nackorpus-ne-bude-visuvati-kandidata-u-prezidenti.html> (дата звернення: 03.02.2019).

193. Політологічний енциклопедичний словник: навч. посібник для студ. вузів / НАН України, Ін-т держави і права ім. М. Корецького ; Укр. асоц. політологів. Вид. 2-е, допов. і переробл. Київ: Генеза, 2004. 736 с.

194. Політологічний словник: навч. посіб. для студ. Вищ. навч. закл. / за ред. Головатого М.Ф. та Антонюка О.В. Київ: МАУП, 2005. 792 с.

195. Політологічні аспекти державного управління: навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Сича. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. 352 с.

196. Політологія: наука про політику / за заг. ред. Кременя В.Г., Горлача М.І. Харків: Єдіногор, 2001. 640 с.

197. Польовик С. Брексіт: Великобританія готується до ізоляції? Борисфен Інтел. 29 липня 2018. URL: <http://bintel.com.ua/uk/article/07-29-brexit/> (дата звернення: 15.01.2019).

198. Польський сейм готується засудити УПА за геноцид. Історична правда. 19 квітня 2013. URL: <http://www.istpravda.com.ua/short/2013/04/19/121271/> (дата звернення: 21.01.2019).

199. Попроцька Л. Послідовники Юди. Високий замок. 2007. 29 берез. – 4 квіт.

200. Посівнич М. Життя і діяльність Степана Бандери: документи і метеріали. Тернопіль: Астон, 2008. 448 с.

201. Потапенко Я. Рецепція Євромайдану в сучасному українському соціокультурному дискурсі. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. Ф. Кураса НАН України. Вип. 4 (78). С. 4–21.

202. Правий рух в Україні: інтерв'ю з членами проводу УНА–УНСО Руслан Зайченко та Микола Карп'юк. Радіо Свобода. 7 березня 2005. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/927836.html> (дата звернення: 21.01.2019).

203. «Правий сектор» підтверджує свою участь у подіях на Грушевського. Радіо Свобода. 20 січня 2014. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25235105.html>. (дата звернення: 01.03.2018).

204. «Правий сектор» штурмував будівлю Ради. 27.03.2014. Українська правда. 27 березня 2014. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/03/27/7020561/> (дата звернення: 01.03.2018).

205. Правий сектор провів до дня народження Степана Бандери марш націоналістів. Бандерівець. 03 січня 2014. URL: <http://banderivets.org.ua/pravyj-sektor-proviv-do-dnya-narodzhennya-stepana-bandery-marsh-natsionalistiv.html> (дата звернення: 04.03.2018).

206. Прем'єр-міністр Данії подала у відставку. РБК-Україна. 19 червня 2015. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/premer-ministr-danii-podala-otstavku-1434726277.html> (дата звернення: 19.03.2019).

207. Про розгляд вимог студентів, які проводять голодування в м. Києві з 2 жовтня 1990 року: постанова Верховної Ради Української РСР. Верховна Рада України. 17 жовтня 1990. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/402-12> (дата звернення: 21.01.2019).

208. Програма ВО «Свобода» – Програма захисту українців. Офіційний веб-сайт Всеукраїнського об'єднання «Свобода». URL: http://www.svoboda.org.ua/pro_partiyu/prohrama/ (дата звернення: 21.01.2019).

209. Програма методичного семінару командирів ДУН і аналогічних формувань та комендантів молодіжних націоналістичних вишколів (13–15 травня 1994, м. Яремче). Архів автора.

210. Програма Соціал-Національної Партії України. Основи націоналізму. Інститут політичної освіти ВО «Свобода». Івано-Франківськ, 2008. С. 88-91.

211. Радчук О. Завжди праві: що нового запропонують виборцям об'єднані націоналісти? Слово і діло. 17 березня 2017. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2017/03/17/kolonka/aleksandr-radchuk/polityka/zavzhdy-pravi-novoho-zaproponuyut-vyborcyam-obyednani-naczionalisty> (дата звернення: 30.07.2017).

212. Радчук О. Праві замикають фланг: чому дедалі більше політиків тяжіють до націоналізму? Слово і діло. 24 жовтня 2016. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2016/10/24/infografika/polityka/pravi-zamykayut-flanh-chomu-dedali-bilshe-politykiv-tyazhiyut-do-nacziionalizmu> (дата звернення: 28.11.2017).

213. Райхель Ю. Фінське продовження прем'єром. Тиждень.ua. 27 квітня 2011. URL: <https://tyzhden.ua/World/21490> (дата звернення: 19.03.2019).

214. Рафальський І. Самовизначення та сепаратизм. Питання теорії. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2014. №4-5(72-73). С. 78-93

215. Ребет Л. Теорія нації. Львів, 1997. 192 с.

216. Революція на граніті це одні з найщасливіших днів мого життя, – Віктор Рог. Націоналістичний портал. 15 жовтня 2013. URL: <http://www.ukrnationalism.com/interview/40-revoliutsiia-na-hraniti-tse-odni-z-naishchaslyvishykh-dniv-moho-zhyttia-viktor-roh.html> (дата звернення: 21.01.2019).

217. Революція на граніті: 25 років по тому. Zbruc'. 2 жовтня 2015. URL: <https://zbruc.eu/node/42122> (дата звернення: 21.01.2019).

218. Рекомендації міжнародної наукової конференції «Ідеологія українського націоналізму на сучасному етапі розбудови Української держави». Ідеологія українського націоналізму на сучасному етапі розбудови Української держави: матеріали між нар. наук. конф. (12–13 жовт. 2006, Івано-Франківськ). Вид. 2-ге, змін. / наук. ред. О. М. Сич. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2007. С. 254–255.

219. Референдум у Каталонії: хроніка боротьби за незалежність. Слово і Діло. 2 жовтня 2017. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2017/10/02/infografika/svit/referendum-kataloniyi-xronika-borotby-nezalezhnist> (дата звернення: 09.12.2018).

220. Римаренко С. Міжнародні стандарти статусу національних меншин. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2015. №4(78). С. 129-142.

221. Річниця Помаранчевої революції. «Наколоті апельсини» і вибори у три тури. Тиждень.ua. 22 листопада 2016. URL: <http://tyzhden.ua/News/179065> (дата звернення: 21.01.2019).

222. Рог В. Український націоналізм на етапі національного відродження 1989-1991 рр.: формування позиції. Формат дії ОУН в умовах сучасного українського суспільства: матеріали конф. (18–19 листопада 2006, Делятин). Івано-Франківськ, 2006. С. 18–31.

223. Росія, яку ми... Позиції політичних сил Росії стосовно майбутнього України й Співдружності Незалежних Держав та позиції політичних сил України стосовно Росії. Київ: Український Незалежний Центр Політичних Досліджень, б. д. 200 с.

224. Рубцов В. Всеукраїнський Майдан як віха у становленні українського суспільства. Наукові записки Острозької академії. Серія: Політичні науки. 2008. Вип. 3. С. 37–43.

225. Рябчук М. Від навздогінної революції до навздогінної модернізації. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. Ф. Кураса НАН України. 2015. Вип. 4 (78). С. 32–41.

226. Рябчук М. Гримаси етатизму або Чому в нас нічого не виходить. Сучасність. 2000. № 12. С. 56-57.

227. Саїд Е. Культура й імперіалізм: пер. з англ. К. Ботанова, Т. Цимбал, Н. Гхазалі, Т. Марценюк. Київ: Критика, 2007. 608 с.

228. Салюк А. Розраховували ми виключно на власні сили. Zbruc'. 5 жовтня 2015. URL: <https://zbruc.eu/node/42191>. (дата звернення: 21.01.2019).

229. Світ І. Українсько-японські взаємини 1903-1945. Історичний огляд і спостереження. Нью-Йорк: Українське історичне товариство, 1972. 372 с.

230. Світ І. Українсько-японські взаємини. Визвольний шлях. 1967-1971 рр.

231. «Свобода» – Європарламенту: you are wrong. BBC.Україна. 20 грудня 2012. URL: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/politics/2012/12/121219_svoboda_europarlament_accusation_rasizm_sd.shtml (дата звернення: 21.01.2019).

232. Семенченко Н. В. Революція. Охота на правду. Київ: Саммит-Книга, 2015. 240 с.

233. Сергійчук М. І. Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939-1959): у 3 т. Галузевий державний архів Служби Безпеки України; Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2009. Т. 1. 680 с.; Т. 2. 640 с.; Т. 3. 648 с.

234. Сич О. «Абетковий парадокс націоналізму» Г. Моргентау і підстави його проявів в Україні. Ціннісно-смісловий вимір буття українського суспільства і перспективи українського націоналізму. Матеріали міжнародної наукової конференції (Івано-Франківськ, 17-18 листопада 2007 р.). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2007. С. 598-612.

235. Сич О. Адміністративний ресурс в технологіях тіньової політики України. Місто-НВ: Івано-Франківськ; Урбана-Шампейн, 2001. 44 с.

236. Сич О. Базові характеристики сучасної держави крізь призму ідеології українського націоналізму. Держава у теорії і практиці українського націоналізму. Матеріали VI наукової конференції з міжнародною участю (Івано-Франківськ, 26–27 червня 2015 р.). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 441–451.

237. Сич О. Без права на поразку. Перша виборча кампанія Провідника ОУН: технологія і хронологія. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1998. 312 с.

238. Сич О. М. Визначення і доновітній період українського націоналізму у працях І. Лисяка-Рудницького. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2019. Випуск 25. С. 162-169.

239. Сич О. Витоки українського націоналізму та розвиток і генеалогія ОУН (1891–2005). Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. 2017. Ч. 29-30. С. 26-35.

240. Сич О. М. Вплив національно-визвольної боротьби ОУН-УПА на мілітаризацію сучасного українського націоналістичного руху. Регіональні студії. 2018. Вип. 16. С. 116-124.

241. Сич О. М. Вплив українських націоналістичних структур на перебіг Революції гідності 2013-2014 рр. Гілея: науковий вісник. 2018. Вип. 136 (9). С. 262–267.

242. Сич О. В уряді камікадзе. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2016. 272 с.

243. Сич О. М. До питання термінології в сучасному українському націоналізмознавстві. Гілея: науковий вісник. 2018. Вип. 142. С. 105–110.

244. Сич О. Зовнішня політика закордонних частин ОУН. Питання історії України: зб. наук. пр. Чернівці: Технодрук, 2010. Т. 13. С. 66–70.

245. Сич О. Історичний розвиток українського організованого націоналізму. Основи націоналізму. Курс І. Івано-Франківськ: Ін-т політичної освіти ВО «Свобода», 2008. С. 41–55.

246. Сич О. Консервативний напрям в українській політиці: ідентифікація, історичний екскурс, сьогодення. Визвольний шлях. 2000. Кн. 8. С. 3–14.

247. Сич О. Концепція раціонального націоналізму та проблеми його становлення. Економічний націоналізм. Матеріали VIII всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (Івано-Франківськ, 12–13 жовтня 2018 р.). Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2018. С. 286-299.

248. Сич О. Модель національного авторитаризму на етапі посттоталітарної адаптації українського суспільства. Стосунки Сходу та Заходу України: суб'єкти, інтереси, цінності: Зб. наук. пр. / Наук. ред. І. Ф. Кононов. Луганськ: Знання, 2007. С. 405–413

249. Сич О. Націоналізм – фактор цивілізаційного визначення. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2018. №2 (94). С. 18-120.

250. Сич О. Національне питання в ідеологічно-програмових засадах українського націоналізму. Історико-політичні студії. Збірник наукових праць. ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана». Київ, 2014. № 2. С. 122–130.

251. Сич О. М. Олігархічний політичний режим і соціальні підстави перманентного революційного процесу в Україні. Гілея: науковий вісник. 2018. Вип. 137 (10). С. 348-352.

252. Сич О. М. Організація українських націоналістів і становлення структур сучасного українського націоналізму. Прикарпатський вісник НТШ. Думка. 2017. № 5-6 (41–42). С. 181–194.

253. Сич О. Основні складові успіху політичної організації у виборчому процесі (співдоповідь на пленарному засіданні Третього Збору КУН). Визвольний шлях. 1998. Кн. 9. С. 1044–1049.

254. Сич О. Перманентна національна революція: сучасний дискурс українського націоналізму. Національна революція: загальноєвропейська традиція та український контекст: матеріали між нар. наук. конф. (2–3 березня 2012, Івано-Франківськ). Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2012. С. 508–517.

255. Сич О. Проблема подолання постколоніального дискурсу у трактуванні історії національно-визвольної боротьби ОУН-УПА. Україна. Нація. Державність. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 20-річчю створення Народного Руху України (Івано-Франківськ, 29 жовтня 2009 р.). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2010. С. 80-93.

256. Сич О. Протистояння націоналізмів і етнонаціональна політика в Україні. Етнонаціональна політика в теорії та практиці українського націоналізму: історія і сьогодення. Матеріали V всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (Івано-Франківськ, 14-15 червня 2013 р.). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. С. 415–427.

257. Сич О. М. Праві партії країн Скандинавії в контексті ренесансу націоналізму. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2019. Випуск 23. С.203–213.

258. Сич О. М. Радикалізація європейського політичного життя міжвоєнного періоду: націоналізм, фашизм, нацизм. Politicus. 2018. № 5/6. С. 26–34.

259. Сич О. Революція на граніті 1990 р. і Помаранчева революція 2004 р.: динаміка впливу націоналістичних структур. Історико-політичні студії. Збірник наукових праць. 2018. № 1 (9). С. 95–106.

260. Сич О. М. Революція гідності: контекст перманентного революційного процесу та періодизація. Гілея: науковий вісник. 2018. Вип. 135 (8). С. 359–364.

261. Сич О. М. Революційна складова доктрини націоналізму. Гілея: науковий вісник. 2018. Вип. 138 (11). С. 25–29.

262. Сич О. М. Ренесанс етнічних націоналізмів Західної Європи. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2018. Випуск 21. С. 148–156.

263. Сич О. М. Ренесанс націоналізмів державних націй Західної Європи: Німеччина, Австрія, Італія. Гілея: науковий вісник. 2018. Вип. 140. С. 48–54.

264. Сич О. М. Ренесанс націоналізмів державних націй Західної Європи: Франція, Велика Британія, Греція. Гілея: науковий вісник. 2018. Вип. 141. С. 67–74.

265. Сич О. Референтура Підсоветських Справ аналітичний орган Проводу Закордонних Частин ОУН. Вісник Прикарпатського університету. Політологія. 2006. Вип. С. 38–47.

266. Сич О. Соціально-консервативний націоналізм: теорія і політика. Івано-Франківськ: Видавництво «Лілея НВ», 2019. 544 с.

267. Сич О. М. Соціально-консервативна складова концепції раціонального націоналізму. Гілея: науковий вісник. 2018. Вип. 139 (12). С. 27–33.

268. Сич О. М. Степан Ленкавський в історії Організації українських націоналістів (1929–1977 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 спец. «Історія України». Київ, 2007. 179 с.

269. Сич О. Степан Ленкавський та національна політика ОУН в 1940–1941 рр. Історико-політичні проблеми сучасного світу. Чернівці: Рута, 2007. Т. 15–16. С. 27–33.

270. Сич О. Степан Ленкавський: життєвий шлях на тлі історії ОУН. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. 160 с.

271. Сич О. Сучасний етап боротьби за Українську державу (Доповіді та виступи на американському континенті). Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2005. 140 с.
272. Сич О. Український націоналізм: традиція і модерн (вибрані статті, лекції, інтерв'ю, рецензії). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. 224 с.
273. Сич О. Україна в глобалізованому світі: оцінка кризь призму зовнішньополітичної доктрини ОУН. Місія України та національні інтереси в глобалізованому світі: візія націоналістів. Збірник матеріалів П'ятих Бандерівських читань (Київ, 9 лютого 2018 р.). Київ-Львів: Недержавний аналітичний центр «УССД – Видавництво «Астролябія», 2018. С. 22–45.
274. Сич О.М. Український націоналізм: головні підсумки визвольного та перспективи державницького етапу розвитку Регіональні студії. 2018. Вип. 14. С. 57–62.
275. Сич О. Українська еміграція і російсько-український конфлікт (на прикладі визвольної концепції ОУН-революційної). Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2015. №1(75). С. 322–333.
276. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху: пер. з англ. М. Климчук, Т. Цимбал. Київ: Ніка-Центр, 2006. 320 с.
277. Сміт Е. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія: пер. з англ. Р. Фещенко. Київ: К.І.С., 2004. 170 с.
278. Сміт Е. Національна ідентичність: пер. з англ. П. Таращук. Київ: Основи, 1994. 224 с.
279. Смолянчук В. Системні засади національної безпеки України. Вісник Національного університету «Юридична академія імені Ярослава Мудрого». Серія Політологія. 2018. № 2. С. 107–126.
280. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569-1999: пер. з англ. А. Котенко, А. Надтока, Київ: Дух і Літера, 2012. 464 с.
281. Снайдер Т. Українська історія, російська політика, європейське майбутнє. Київ: ДУХ і ЛІТЕРА, 2014. 232 с.

282. Сошніков А. О. Сучасні українські ультра-націоналістичні угруповання (регіональні особливості). Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Філософія. 2012. Вип. 37. С. 25–33.

283. Справжнє обличчя Майдану: статистика протестів, які змінили країну. УНІАН. 9 липня 2014. URL: <http://www.cedos.org.ua/uk/releases/35> (дата звернення: 16.02.2015).

284. Становище Проводу ОУН у справі Конгресу Українських Націоналістів. Обіжник (ОУН). Терен-Україна. Київ, 2001. С. 1–2.

285. Стецько Я. 30 червня 1941. Проголошення відновлення державности України. Торонто, 1967. 464 с.

286. Стецько Я. Українська визвольна концепція. Твори: у 2 ч. / за ред. В. Косика. Ч. 1. Мюнхен: Вид. ОУН, 1987. 528 с.

287. Стецько Я. Українська визвольна концепція. Твори: у 2 ч. / за ред. В. Косика. Ч. 2. Мюнхен: Вид. ОУН, 1991. 467 с.

288. Стражний О. Майдан. Події свідчення менталітет. Київ: Дух і Літера, 2016. 360 с.

289. Сута І. Розвиток націоналістичного руху на сучасному етапі. Бандерівець. 21 листопада 2012. URL: <http://banderivets.org.ua/rozvytok-natsionalistychnogo-ruhu-na-suchasnomu-etapi.html>. (дата звернення: 04.08. 2017 р.).

290. Сутінки для «Золотого світанку». Megogo. 2013. URL: <http://megogo.net/ua/view/648761sutinki-dlya-zolotogo-svitanku.html> (дата звернення: 04.03.2018).

291. Сціборський М. Націократія. Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2007. 112 с.

292. Сьомий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН). Матеріали й постанови. Б. м.: Вид. ОУН, 1988. 238 с.

293. Телешун С. О. Хроніка становлення українських фінансово-промислових груп. За матеріалами вітчизняних та закордонних ЗМІ. Житомир: ТОВ «Центр», 2004. 96 с.

294. Тимченко В. Модерний націоналізм. Глобальні катастрофи та як їм зарадити: наук.-публіц. вид. Кам'янець-Подільський: Друкарня Рута, 2015. 616 с.

295. Тінбові міграційні потоки та їх вплив на економічну безпеку країни (аспект трудової імміграції). НІСД. URL: <http://old.niss.gov.ua/monitor/marrch/13.htm> (дата звернення: 27.11.2018).

296. Томіслав Суніч: Проти демократії та рівності: європейські нові права. Plomin.club. 23 квітня 2018. URL: <http://blog.plomin.club/tomislav-sunic-european-new-right/> (дата звернення: 22.02.2019).

297. Томпсон Е. Трубадури імперії. Російська література і колоніалізм: пер. з англ. М. Корчинської. Київ: В-во Соломії Павличко «Основи», 2008. 368 с.

298. Треті бандерівські читання «Візія Української держави в ідеології українського націоналізму» (3 лютого 2016, м. Київ) / упор. Бойко Т., Галайко Б., Сиротюк Ю. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2016. 394 с.

299. Труш В. Націоналістичні організації України періоду Незалежності: здобутки, втрати, перспективи. Ідеологія українського націоналізму на сучасному етапі розбудови Української держави: матеріали міжнар. наук. конф. (12–13 жовтня 2006 р. Івано-Франківськ). Вид. 2-ге, змін. / наук. ред. О. М. Сич. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2007. С. 239–247.

300. Турченко Ф.Г. Микола Міхновський: Життя і Слово. Київ: Генеза, 2006. 317 с.

301. Турчинов О. Особливості української олігархії. Політична думка. 2000. № 3. С. 13–19.

302. У 2017 році Україну покинули 1 млн. громадян – Клімкін. Zn.ua. 22 лютого 2018. URL: https://dt.ua/UKRAINE/u-2017-roci-ukrayinu-pokinuli-bilshe-1-mln-gromadyan-klimkin-270089_.html (дата звернення: 24.02.2018).

303. У Києві відбулася зустріч парламентарів-свободівців із послами ЕС. Svoboda.org.ua. URL: <http://www.svoboda.kiev.ua/diyalnist/novyny/042325/> (дата звернення: 13.02.2015).

304. Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. / редрада: В. М. Литвин (голова) та ін. / редкол. В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. Київ, Парламентське видавництво, 2007. 1028 с.
305. Україна регіональна. Інститут політики. Київ: Геопринт. 2003. 400 с.
306. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 р.: зб. док. і матер. / упоряд. О. Дзюбан; заг. ред. Я. Дашкевич, В. Кук. Київ; Львів: Піраміда, 2001. 560 с.
307. Український Євромайдан. Прикарпатський вимір / за ред. М. Кугутяка. Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2016. 704 с.
308. Уряд визначив питання, що належать до компетенції Першого віце-прем'єр-міністра і віце-прем'єр-міністрів. Урядовий портал. 13 березня 2014. URL: (<https://www.kmu.gov.ua/ua/news/247097654> дата звернення: 13.02.2015).
309. Федун-«Полтава» П. Елементи революційности українського націоналізму. Український націоналізм. Антологія. Т. 1 / упор. В. Рог. Київ: Українська видавнича спілка ім. Ю. Липи, 2009. С. 215–258.
310. Філософія політики: короткий енцикл. словник / авт.-упорядн: Андрущенко В. П. та ін. Київ: Знання України, 2002. 670 с.
311. Фонд Русский мир. Информационный портал фонда Русский мир. URL: <https://russkiymir.ru/> (дата звернення: 14.04. 2019).
312. Хвильовий М. Україна чи Малоросія. Памфлети / заг. ред. М. Г. Жулинського. Київ: Видавництво Смолоскип, 1993. 290 с.
313. Цепенда І. Українсько-польські відносини 40-50-х років XX століття: етнополітичний аналіз. Київ, 2009. 387 с.
314. Цивилизационные модели современности и их исторические корни / Ю. Н. Пахомов, Ю. В. Павленко и др.; под ред. Ю. Н. Пахомова. Київ: Наук. думка, 2002. 632 с.
315. Чапюк Р. Коментар до Заяви Ради Волинської обласної організації партії «Справедливість» щодо спорудження пам'ятника Степану Бандері в Луцьку. Волинська правда. URL: <http://pravda.lutsk.ua> (дата звернення: 02.12.2009).

316. Частка української мови в ефірі загальнонаціональних каналів. Gazeta.ua. 22 березня 2017. URL: https://gazeta.ua/articles/sogodennya/_ukrayinska-mova-na-telebachenni-monitoring/760929 (дата звернення: 27.11.2018).

317. Червак Б. Ще раз про націоналізм і «Помаранчеву революцію». Svoboda.org.ua. 20 квітня 2005. URL: <http://svoboda.org.ua/news/articles/00079344/> (дата звернення: 21.01.2019).

318. Червоненко В. Ле Пен і Тягнибок: чому друзі стали ворогами? BBC.News.Україна. 3 червня 2015. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/06/150527_le_pen_svoboda_vc (дата звернення: 11.01.2019).

319. Четвертий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН). Т. 1. Постанови. Б. м.: Вид. ОУН, 1969. 246 с.

320. Четвертий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН): у 2 т. Т. 2: Доповіді й статті. Організація українських націоналістів. Б. м.: Вид. ОУН, 1969. 320 с.

321. Чи стане Корсика новою Каталонією? 112.Ua. 12 грудня 2017. URL: <https://ua.112.ua/statji/chy-stane-korsyka-novoju-kataloniieiu-424559.html> (дата звернення: 09.12.2018).

322. Чотирнадцятий Великий Збір Організації Українських Націоналістів. Матеріали і Постанови. Київ, 2018. 180 с.

323. Шанковський Л. Українська повстанча армія. Історія українського війська. 2-ге доп. вид. Київ: Панорама, 1991. С. 5–189.

324. Шайгородський Ю. Прояви політичної деструкції в умовах демократії. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2016. №3-4 (83-84). С. 241–255.

325. Шеховцов А. В. Нові праворадикальні партії в сучасних європейських країнах: причини електоральної підтримки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пол. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». Миколаїв, 2010. 28 с.

326. Шипінський В. Український націоналізм на Буковині. ОУН 1929–1954. Збірник статей у 25-ліття ОУН. Париж, 1955. С. 213–227.
327. Ширер В. Злет і падіння Третього Райху. Історія нацистської Німеччини : у 2 т. : Т. 1. Пер. з англ. О. Надтока, К. Диса. Київ: Наш формат. 704 с.
328. Шкляр Л. Сучасні пріоритети зовнішньої політики України. Україна дипломатична. 2011. Вип. 12. С. 610-621.
329. Шостий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН). Матеріяли й постанови. Б. м.: Вид. ОУН, 1984. 631 с.
330. Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща: пер. з англ. Г. Касьянов, М. Климчук, М. Рябчук та ін. Київ: Дух і Літера, 2013. 552 с.
331. Щерба О. В. До питання визначення статусу кримськотатарського народу. Стосунки Сходу та Заходу України: суб'єкти, інтереси, цінності: зб. наук. пр. / наук. ред. І. Ф. Кононов. Луганськ: Знання, 2007. С. 87.
332. Эш Т. Г., Снайдер Т. «Оранжевая революция». Россия в глобальной политике. 22 августа 2005. URL: http://www.globalaffairs.ru/number/n_5466 (дата звернення: 21.01.2019).
333. Юридичний словник-довідник / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Феміна, 1996. 696 с.
334. Юрико Коикэ: «У русских экспансионистский ген». Кавказ-Центр. 4 квітня 2014. URL: <http://kavkazcenter.com/russ/content/2014/04/04/103919.shtml> (дата звернення: 29.04.2015).
335. Явір В. Етнополітична інтеграція та дезінтеграція у сучасному світі: політико-правовий аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пол. наук. : спец. 23.00.05 «Етнополітологія та етнодержавознавство». Київ, 2018. 36 с.
336. Якопович Д. Британська національна партія: засадничі причини зростання правих радикалів, їх сучасна природа і перспективи. Спільне.Commons. 15 грудня 2010. URL: <https://commons.com.ua/uk/britanska-natsionalna-partiya-zasad/> (дата звернення: 13.01.2019).

337. Яремчук В. Україна у протидії новітній релігійно-інформаційній експансії з боку РПЦ. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2015. №5–6(79–80). С. 127–145.

338. Andersen J. G. The Danish People's Party and new cleavages in Danish politics. URL: http://vbn.aau.dk/files/14109015/widfeldt_-_final.pdf (дата звернення: 22.01.2019).

339. Bjerkem J. The Norwegian Progress Party: an established populist party. URL: <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007%2Fs12290-016-0404-8.pdf> (дата звернення: 27.01.2019).

340. Charalambous, G. The european Far right: historical and contemporary perspectives. URL: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/zypern/13466.pdf> (дата звернення: 20.01.2019).

341. D-2. Наш погляд на факт утворення ОУН(д). Інформатор (ОУН-б). 2005. №1. С. 1–4.

342. Election 2015 results. BBC.NEWS. 2015. URL: <https://www.bbc.com/news/election/2015/results> (дата звернення: 15.01.2019).

343. European Parliament resolution on Ukraine. Офіційний веб-сайт Європейського парламенту. URL: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=MOTION&reference=B7-2010-0120&format=XML&language=EN> (дата звернення: 21.01.2019).

344. Fryklund B. Nordic populism – changes over time and space. A comparative and retrospective analysis of populist parties in the Nordic countries from 1965–2012. URL: https://www.pol.gu.se/digitalAssets/1315/1315482_fryklund.pdf (дата звернення: 24.02.2019).

345. Galanopoulos A. (2016), Greek right-wing populist parties and Euroscepticism. Heinrich-Böll-Stiftung European Union. 7 березня 2016. URL: <https://eu.boell.org/en/2016/03/07/greek-right-wing-populist-parties-and-euroscepticism> (дата звернення: 21.01.2019).

346. Garton Ash T. There is another Russia beyond Putin. The Guardian. 19 квітня 2015. URL: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2015/apr/19/another-russia-putin-post-imperial-role> (дата звернення: 14.04.2019).

347. GERRY Adams has confirmed that Sinn Féin will not be swearing allegiance to the Queen to take their seats in Westminster. Irish Post. 9 червня 2017. URL: <https://www.irishpost.com/news/gerry-adams-confirms-sinn-fein-will-not-swear-allegiance-queen-take-westminster-seats-125111> (дата звернення: 03.12.2018).

348. Greek election: who are Independent Greeks? The Telegraph. 8 квітня 2019. URL: <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/greece/11369309/Greek-election-who-are-Independent-Greeks.html> (дата звернення: 21.01.2019).

349. Mudde C. Populism in Europe: a primer. URL: <https://blogs.lse.ac.uk/eurocrisispress/2015/06/21/populism-in-europe-a-primer/> (дата звернення: 21.02.2019).

350. Mulinari D., Neergaard A. We are Sweden Democrats because we care for others: Exploring racisms in the Swedish extreme right. The European Journal of Women's Studies, 2014, Vol 21, Issue 1, p. 43-56. URL: <http://dx.doi.org/10.1177/1350506813510423> (дата звернення: 21.02.2019).

351. Pedersen K. From the Progress Party to the Danish People's Party – from protest party to government supporting party. URL: <https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/bfb7d87d-9ad0-47f0-ac00-a7977995cbb2.pdf> (дата звернення: 22.01 2019).

352. Sych O. M. Issue of Ukrainian in the scientific heritage of I. Lysiak-Rudnytsky. The Scientific Heritage. Budapest, Hungary, 2019. Vol 2., No 38. P. 52-56.

353. Sych O. Japan in the Liberation Concept of the OUN in the Postwar Period. Kobe Gakuin economic papers. Kobe Japan, 2015. No 1–2. P. 1–23.

354. Sych O. M. Revolutionary Component of the Modernist History of Nationalism. Scientific Light. Wroclaw, Poland, 2018. Vol 1., No 23. P.17-23 .

355. Sych O. M. “Rationalization” of Eastern European Nationalism: Conceptual, Conditions, Challenges. The Scientific Heritage. Budapest, Hungary, 2018. Vol 3., No 29. P. 55-59.

356. Stimmenstärkste Partei pro Bundesland. B.M.I. 2013. URL: <https://wahl17.bmi.gv.at/> (дата звернення: 22.12.2018).

357. Ylä-Anttila T., Luhtakallio E. Contesting Gender Equality Politics in Finland: The Finns Party Effect. URL: https://www.researchgate.net/publication/311768305_Contesting_Gender_Equality_Politics_in_Finland_The_Finns_Party_Effect (дата звернення: 23.01.2019).

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Монографії

1. Сич О. Соціально-консервативний націоналізм: теорія і політика. Івано-Франківськ: Видавництво «Лілея НВ», 2019. 544 с.

Наукові статті, опубліковані у фахових виданнях України

2. Сич О. Українська еміграція і російсько-український конфлікт (на прикладі визвольної концепції ОУН-революційної). Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2015. №1(75). С. 322–333.

3. Сич О. М. Організація українських націоналістів і становлення структур сучасного українського націоналізму. Прикарпатський вісник НТШ. Думка. 2017. № 5–6 (41–42). С. 181–194.

4. Сич О. Націоналізм – фактор цивілізаційного визначення. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2018. №2 (94). С. 18–120.

5. Сич О. Революція на граніті 1990 р. і Помаранчева революція 2004 р.: динаміка впливу націоналістичних структур. Історико-політичні студії. Збірник наукових праць. 2018. № 1 (9). С. 95–106.

6. Сич О.М. Український націоналізм: головні підсумки визвольного та перспективи державницького етапу розвитку Регіональні студії. 2018. Вип. 14. С. 57–62.

7. Сич О. М. Радикалізація європейського політичного життя міжвоєнного періоду: націоналізм, фашизм, нацизм. *Politicus*. 2018. № 5/6. С. 26–34.

8. Сич О.М. Вплив національно-визвольної боротьби ОУН–УПА на милітаризацію сучасного українського націоналістичного руху. *Регіональні студії*. 2018. Вип. 16. С. 116–124.

Наукові статті, опубліковані у фахових виданнях України, що входять до міжнародних наукових баз:

9. Сич О. М. Революція гідності: контекст перманентного революційного процесу та періодизація. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 135 (8). С. 359–364.

10. Сич О. М. Вплив українських націоналістичних структур на перебіг Революції гідності 2013-2014 рр. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 136 (9). С. 262–267.

11. Сич О. М. Олігархічний політичний режим і соціальні підстави перманентного революційного процесу в Україні. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 137 (10). С. 348–352.

12. Сич О. М. Революційна складова доктрини націоналізму. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 138 (11). С. 25–29.

13. Сич О. М. Соціально-консервативна складова концепції раціонального націоналізму. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 139 (12). С. 27–33.

14. Сич О. М. Ренесанс етнічних націоналізмів Західної Європи. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2018. Випуск 21. С. 148–156.

15. Сич О. М. Ренесанс націоналізмів державних націй Західної Європи: Німеччина, Австрія, Італія. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 140. С. 48–54.

16. Сич О. М. Ренесанс націоналізмів державних націй Західної Європи: Франція, Велика Британія, Греція. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 141. С. 67–74.

17. Сич О. М. До питання термінології в сучасному українському націоналізмознавстві. Гілея: науковий вісник. 2018. Вип. 142. С. 105–110.

18. Сич О. М. Праві партії країн Скандинавії в контексті ренесансу націоналізму. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2019. Випуск 23. С. 203–213.

19. Сич О. М. Визначення і доновітній період українського націоналізму у працях І. Лисяка-Рудницького. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2019. Випуск 25. С. 162–169.

Статті, опубліковані в наукових періодичних виданнях інших держав:

20. Sych O. Japan in the Liberation Concept of the OUN in the Postwar Period. Kobe Gakuin economic papers. Kobe Japan, 2015. No 1–2. P. 1–23.

21. Sych O. M. Revolutionary Component of the Modernist History of Nationalism. Scientific Light. Wroclaw, Poland, 2018. Vol 1., No 23. P. 17–23 .

22. Sych O. M. “Rationalization” of Eastern European Nationalism: Conceptual, Conditions, Challenges. The Scientific Heritage. Budapest, Hungary, 2018. Vol 3., No 29. P. 55–59.

23. Sych O. M. Issue of Ukrainian in the scientific heritage of I. Lysiak-Rudnytsky. The Scientific Heritage. Budapest, Hungary, 2019. Vol 2., No 38. P. 52–56.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

24. Сич О. Модель національного авторитаризму на етапі посттоталітарної адаптації українського суспільства. Стосунки Сходу та Заходу України: суб'єкти, інтереси, цінності: Зб. наук. пр. / Наук. ред. І. Ф. Кононов. Луганськ: Знання, 2007. С. 405–413.

25. Сич О. «Абетковий парадокс націоналізму» Г. Моргентау і підстави його проявів в Україні. Ціннісно-смісловий вимір буття українського суспільства і перспективи українського націоналізму. Матеріали міжнародної наукової

конференції (Івано-Франківськ, 17–18 листопада 2007 р.). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2007. С. 598–612.

26. Сич О. Проблема подолання постколоніального дискурсу у трактуванні історії національно-визвольної боротьби ОУН–УПА. Україна. Нація. Державність. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 20-річчю створення Народного Руху України (Івано-Франківськ, 29 жовтня 2009 р.). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2010. С. 80–93.

27. Сич О. Перманентна національна революція: сучасний дискурс українського націоналізму. Національна революція: загальноєвропейська традиція та український контекст. Матеріали міжнародної наукової конференції (Івано-Франківськ, 2–3 березня 2012 р.). Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2012. С. 508–517.

28. Сич О. Протистояння націоналізмів і етнонаціональна політика в Україні. Етнонаціональна політика в теорії та практиці українського націоналізму: історія і сьогодення. Матеріали V всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (Івано-Франківськ, 14–15 червня 2013 р.). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. С. 415–427.

29. Сич О. Національне питання в ідеологічно-програмових засадах українського націоналізму. Історико-політичні студії. Збірник наукових праць. ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана». Київ, 2014. № 2. С. 122–130.

30. Сич О. Базові характеристики сучасної держави крізь призму ідеології українського націоналізму. Держава у теорії і практиці українського націоналізму. Матеріали VI наукової конференції з міжнародною участю (Івано-Франківськ, 26–27 червня 2015 р.). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 441–451.

31. Сич О. Витоки українського націоналізму та розвиток і генеалогія ОУН (1891–2005). Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. 2017. Ч. 29–30. С. 26–35.

32. Сич О. Україна в глобалізованому світі: оцінка кризь призму зовнішньополітичної доктрини ОУН. Місія України та національні інтереси в глобалізованому світі: візія націоналістів. Збірник матеріалів П'ятих Бандерівських читань (Київ, 9 лютого 2018 р.). Київ–Львів: Недержавний аналітичний центр «УССД – Видавництво «Астролябія», 2018. С. 22–45.

33. Сич О. Концепція раціонального націоналізму та проблеми його становлення. Економічний націоналізм. Матеріали VIII всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (Івано-Франківськ, 12–13 жовтня 2018 р.). Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2018. С. 286–299.

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

1. II Міжнародна наукова конференція «Стосунки Сходу та Заходу України: суб'єкти, інтереси, цінності» (м. Луганськ, 17–18.05.2007 р.).

2. Міжнародна наукова конференція «Ціннісно-смісловий вимір буття українського суспільства і перспективи українського націоналізму» м. Івано-Франківськ, 17–18.11. 2007 р.).

3. Всеукраїнська наукова конференція, присвячена 20-річчю створення Народного Руху України «Народний Рух України у новітньому українському державотворенні та розбудові громадянського суспільства» (м. Івано-Франківськ, 29.10.2009 р.).

4. V всеукраїнська наукова конференція з міжнародною участю «Етнонаціональна політика в теорії та практиці українського націоналізму: історія і сьогодення» (м. Івано-Франківськ, 14–15.06. 2013 р.).

5. Всеукраїнська науково-практична конференція «Українська політична нація: історія і сучасність» (м. Київ, 04.04.2013 р.).

6. Всеукраїнська наукова конференція з міжнародною участю «Національна революція: загальноєвропейська традиція та український контекст» (м. Івано-Франківськ, 02–03.03. 2012 р.).

7. Наукова конференція «Україна і Росія: що далі?» (м. Київ, 21.11.2014 р.).
8. Всеукраїнська наукова конференція з міжнародною участю «Держава у теорії і практиці українського націоналізму» (м. Івано-Франківськ, 26–27.06.2015 р.).
9. Міжнародна наукова конференція «Український визвольний рух 20–50-х років ХХ ст.: ідея державності та її реалізація» (м. Київ, 29–30.06. 2016 р.).
10. V Регіональна науково-практична конференція «Українське націоналістичне підпілля в 20-50-х роках ХХ ст. на теренах Західної України», присвячена 110-ій річниці з дня народження Р. Шухевича (м. Рогатин, 16.05.2017 р.).
11. VII всеукраїнська наукова конференція з міжнародною участю, присвячена 75-й річниці УПА «Соціальна політика в теорії і практиці українського націоналізму: історія і сьогодення» (Івано-Франківськ, 19–20 травня 2017 р.).
12. V бандерівські читання: «Місія України та національні інтереси в глобалізованому світі: візія націоналістів» (м. Київ, 09.02.2018 р.).
13. VII Конгрес політологів України. Цивілізаційне самовизначення України наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. (м. Київ, 23.03.2018 р.).
14. VIII всеукраїнська наукова конференція з міжнародною участю «Економічний націоналізм» (Івано-Франківськ, 12–13.10. 2018 р.).
15. VII Бандерівські читання: «Націоналізм vs глобалізм: нові виклики» (м. Київ, 08.02.2020 р.).